

II

OPERACIJE NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE ZA OSLOBOĐENJE SRBIJE, MAKEDONIJE, CRNE GORE I DALMACIJE

1

PRODOR SNAGA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE U SRBIJU

Plan Vrhovnog štaba i grupisanje snaga

(Skica 2)

Približavanje Crvene armije Balkanu dovodilo je u težak položaj Rumuniju i Bugarsku i ukazivalo na njihov brzi slom i ispadanje iz osovinskog bloka. Kapitulacijom njihovih armija stvorila bi se velika breša između nemačkih snaga u Grčkoj i onih u Panonskoj Niziji. Pred takvom perspektivom bilo je verovatno da će Nemci pravovremeno početi izvlačenje Grupe armija »E« iz Grčke i preduzeti obrazovanje novog fronta na jugoslovensko-rumunskoj i jugoslovensko-bugarskoj granici. U vezi s tim povećavala se i važnost komunikacija u dolinama Vardara i Morave, a naročito u Srbiji, gde se, na prostoru Niša i Beograda, nalaze glavni komunikacijski čvorovi.

Sa političkog gledišta bilo je naročito potrebno da se pomogne nagli razvoj NOP-a u Srbiji i kvislinške snage definitivno razbiju i uniše. One su bile zнатне jačine, jer su uživale punu podršku okupatora i vršile prisilnu mobilizaciju ljudstva. Njihovim eliminisanjem ubrzalo bi se širenje ustanka i formiranje krupnijih srpskih jedinica. Proširenjem svojih slobodnih teritorija, dejstvom na neprijateljske komunikacije i sadejstvom glavnini Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nove divizije formirane u Srbiji znatno bi doprinele njenom potpunom oslobođenju. Ovim bi se jednovremeno uticalo i na držanje jedinica bugarske okupatorske vojske. Njih je trebalo pokolebiti i pridobiti za zajedničku borbu protiv Nemaca. Isto

tako trebalo je pružiti svestranu pomoć i podršku oslobodilačkom pokretu u Bugarskoj, radi proširenja ustanka.

Strategiski značaj Srbije bivao je sve veći i zbog toga što se na njenim istočnim granicama, eventualnim izbijanjem trupa Crvene armije, mogao uspostaviti jedinstveni saveznički front. Tako bi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije mogla da obrazuje neprekidan strategiski front sa obezbeđenom pozadinom. Povezivanjem Narodnooslobodilačke vojske sa Crvenom armijom i presecanjem komunikacija u dolini V. Morave, položaj snaga Grupe armija »E« bio bi jako ugrožen i otežan. Oslobođenjem Srbije povećao bi se priliv novih rođljubivih masa u redove Narodnooslobodilačke vojske i bila bi stvorena solidna operacijska osnovica za konačno proterivanje neprijateljskih snaga iz Jugoslavije. Najzad, oslobođenjem Srbije i Beograda propale bi i poslednje političke kombinacije reakcionarnih krugova na Zapadu sa kvislinškim nedićevsko-četničkim organizacijama, čije postojanje je išlo na ruku politici podele Jugoslavije na interesne sfere među savezničkim silama.

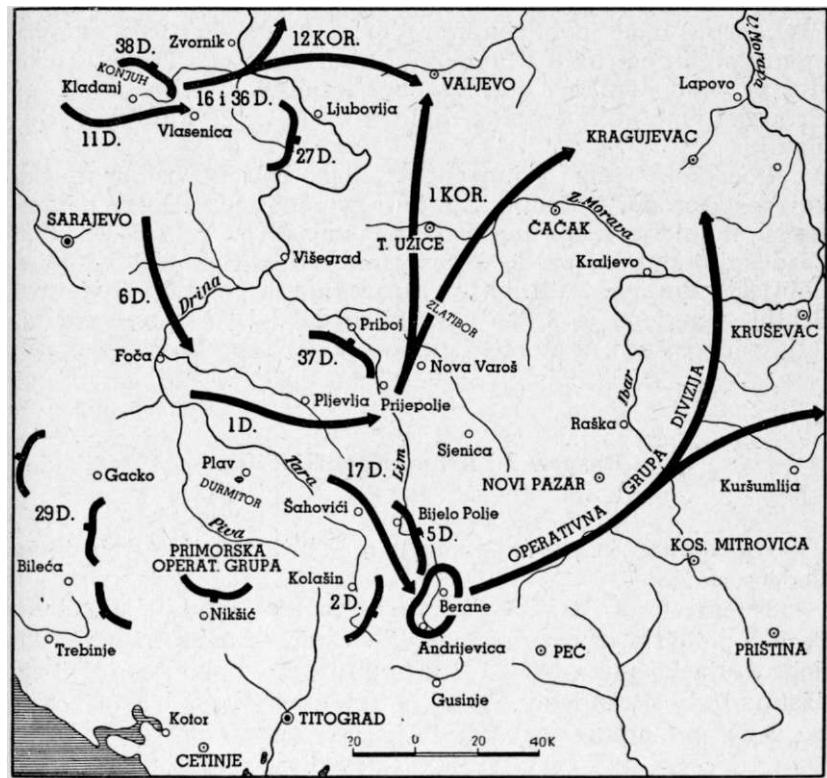
U ovakvoj situaciji Vrhovni komandant NOV i POJ doneo je odluku da težište ratnih operacija prenese u istočne krajeve Jugoslavije, da energičnim dejstvom što više uspori izvlačenje nemackih snaga iz Grčke i da im otvara obrazovanje novog fronta prema jugoslovensko-rumunskoj i jugoslovensko-bugarskoj granici. Zbog toga su glavne snage Narodnooslobodilačke vojske pravovremeno orijentisane za prodor u Srbiju. Tako su 2, 3 i 12 korpus i Operativna grupa divizija (ukupno 11 divizija) već u junu 1944 kontrolisali oblasti na levoj obali Lima i Drine, dok je 1 proleterski korpus u to vreme bio u pokretu iz zapadne Bosne ka Sandžaku.

S obzirom na ovakav razvoj strategiske situacije, Nemci su upravo očekivali jednu našu ofanzivu i prenošenje težišta rata u Srbiji. Zbog toga su doneli odluku da preduzmu ofanzivne operacije protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji i protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koje su se koncentrisale prema Srbiji, s ciljem da jednovremenim ofanzivnim akcijama, kako prema zapadu i jugozapadu, tako i u unutrašnjosti Srbije, kompromituju namere Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Zbog toga što snage određene za prodor u Srbiju nisu bile prikupljene i dovoljno naoružane, kao i zbog nedovoljnih podataka o neprijateljskim snagama u Srbiji, Vrhovni komandant NOV i POJ je smatrao da prvo treba na prilazima Srbiji (u Crnoj Gori i istočnoj Bosni) i u Srbiji (između reka Lima i Ibra) stvoriti operacijske osnovice, a potom, sa njih, iz više pra-

vaca i u pogodnom momentu, izvršiti prođor u zapadnu Srbiju i Sumadiju. Jedan deo naših snaga u Srbiji trebalo je da prodre iz Toplice i Jablanice u istočnu Srbiju, a jedan deo snaga da ovlađa pi. Kopaonikom, radi prihvata Operativne grupe divizija.

Radi ostvarenja ove ideje izdate su direktive Glavnog štabu Srbije i štabovima 2 i 3 korpusa. Trinaestog maja Vrhovni komandant NOV i POJ je Operativnu grupu divizija (2 proleterska, 5 kraljiska i 17 istočnobosanska divizija) koja se

Skica 2 — Plan Vrhovnog štaba za prođor u Srbiju

imala prikupiti na slobodnoj teritoriji Crne Gore, u zaplavi Lima, stavio pod komandu komandanta 2 korpusa i naredio mu da 5 i 17 diviziju uputi na sektor Golija PI., pi. Javor, a kada ove divizije obezbede operacijsku osnovicu za dejstvo ka dolini Z. Morave, da 2 proletersku diviziju uputi u Toplicu radi podr-

ške srpskim divizijama. Zbog brzog menjanja situacije data je komandantu 2 korpusa izvesna samostalnost i sloboda akcije, s ograničenjem da se 2, 5 i 17 divizija ne uvlače u teže borbe i da se prethodno snabdeju naoružanjem i opremom. Sem toga, Vrhovni komandant je naredio da se na prostoriji južno od Pljevalja, pema Limu, prikupi 1 proleterski korpus (1 proleterska i 6 proleterska lička divizija »Nikola Tesla«, koje su bile u zapadnoj Bosni); u istočnoj Bosni, na prostoriji Zvornik, Višegrad — prema Drini — 12 udarni korpus (16 vojvođanska i 36 vojvođanska divizija), a u prostoru Zvornika 11 krajiška divizija iz centralne Bosne i 28 slavonska divizija iz Hrvatske. Prvi korpus imao je da izvrši prodor preko pl. Zlatibora ka gornjem i srednjem toku Kolubare; 12 korpus preko Drine u prostor pl. Medvednika i pl. Suvobora; 11 i 28 divizija na sektor Krupnja; Operativna grupa divizija preko r. Z. Morave u Šumadiju.

Početkom jula grupisanje snaga Narodnooslobodilačke vojske za prodor u Srbiju bilo je u završnoj fazi. Dotur naoružanja, municije i opreme Vrhovni štab NOV i POJ je vršio vazdušnim putem, preko aerodroma kod s. Šekovići i kod s. Zabljak i Berana. Radi lakšeg grupisanja, a potom i prodora u Srbiju, naređeno je 2, 3 i 5 korpusu da dejstvom na neprijateljska uporišta i na komunikacije vezuju neprijateljske snage.

Raspored i namere neprijatelja

Za ostvarenje svojih planova u Srbiji neprijatelj je imao sledeće snage:

Nemacke: 21 SS diviziju »Skenderbeg« — u rejonu Peći; 5 policiski motorizovani puk² — u Sandžaku; tri policiska dobrovoljačka puka (1, 2 i 3)³; Legiju »Krempler«⁴ — u Sandžaku; Puk »Brandenburg« — u rejonu Priboja i Novog Pazar; 696 motorizovani bataljon poljske žandarmerije — u rejonu Užica; 5 puk za osiguranje železnica — duž glavnih železničkih pruga.

² Ovaj puk bio je moderno naoružan, imao je u svom sastavu četiri bataljona i izvestan broj tenkova i pretstavljaо je jaku borbenu jedinicu.

³ Prvi puk u rejonu Niša, Leskovca, Bora i Zaječara, sa štabom puka u Nišu; 2 puk u Beogradu, Valjevu i Požarevcu, sa štabom puka u Beogradu; 3 puk u Kraljevu, Kruševcu, Raškoj i Kosovskoj Mitrovici, sa štabom puka u Kraljevu.

⁴ Sastava: tri bataljona i muslimanska milicija, ukupne jačine oko 4.000 ljudi.

Bugarske: 1 okupacioni korpus: 22 divizija — u Nišu, Zaječaru, Pirotu i Palanci; 24 divizija — u Užicu, Požezi i okolini; 25 divizija — u Požarevcu i Petrovcu; 27 divizija — u Kuršumliji, Prokuplju, Lebanu i Leskovcu. Na teritoriji Srbije nalazili su se i delovi 1 armije (ukupne jačine oko jedne divizije) i 29 divizija 5 armije, čiji je štab bio u Vranju a slabiji delovi u Makedoniji.

Kvislinške: RZK od pet pukova za zaštitu komunikacija — u Beogradu, Negotinu, Aleksincu, Kosovskoj Mitrovici i na Dunavu; četnici DM: 4 grupa jurišnih korpusa, Rasinsko-toplička grupa, Južnomoravska grupa, Velikomoravska grupa i izvestan broj zasebnih korpusa (ukupne jačine oko 25.000 ljudi, od kojih veći broj prisilno mobilisan); ŠDK od pet pukova, jačine oko 8.000 ljudi — u Valjevu, Sapcu, Kragujevcu, Nišu i Smederevu; SDS jačine 18.000 ljudi — u oblasnim, okružnim i sreskim mestima i na granicama Srbije.

Vrhovni komandant Jugoistoka, istovremeno i komandant Grupe armija »F«, uvideo je dvostruku opasnost koja preti njemačkim i kvislinškim snagama u Srbiji: širenje slobodne teritorije i dejstva Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji na glavne komunikacije i objekte, s jedne strane, i prikupljanje snaga Narodnooslobodilačke vojske u Sandžaku i istočnoj Bosni za upad u Srbiju, s druge strane. Zbog toga je preuzeo mere za normalizovanje stanja u Srbiji i izradio opšti plan za pariranje operativne aktivnosti srpskih divizija i snaga Narodnooslobodilačke vojske prema srpskoj granici, u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori. Prema tom opštem planu, Vojnoupravni komandant Srbije doneo je odluku da 10. jula preduzme ofanzivnu akciju prema pl. Jastrepцу, a zatim ka Toplici i dalje, prema situaciji, protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske Srbije. Cilj ove akcije bio je da se srpske divizije razbiju i odbacuju sa njihove slobodne teritorije.

Istovremeno, komandant 5 SS armiskog brdskog korpusa je u duhu pomenutog opštег plana odlučio da 18. jula, sa delom snaga iz Srbije a delom iz Sandžaka i Crne Gore, preduzme ofanzivnu akciju protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske na slobodnoj teritoriji Crne Gore, u rejonu Berana i Andrijevice, i na taj način spreči njihov prodor u Srbiju i spajanje sa srpskim snagama, kao i da 17. jula otpočne u istočnoj Bosni akciju protiv 3 i 12 korpusa, s ciljem da našim snagama u istočnoj Bosni spreči prilaz Drini i odbaci ih na zapad.

U akciji protiv srpskih divizija na pl. Jastrepcu i u Toplici trebalo je da učestvuju: bugarska 27 divizija, glavnina

četničkih snaga,⁵ SDK i delovi policiskih pukova; u akciji protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske u dolini Lima: 21 SS divizija »Skenderbeg«, 14 puk 7 SS divizije, Legija »Krempler«, Puk »Brandenburg«, delovi 181 divizije i četnici; u istočnoj Bosni 7 SS divizija »Princ Eugen« (bez 14 puka), 13 SS divizija »Handžar« i ustašio-domobranske i četničke snage iz istočne Bosne.

Kao što se vidi, neprijatelj je pokušao da brani Srbiju ofanzivnim protivakcijama, usmeravajući ih na operaciske osnovice Narodnooslobodilačke vojske, u nastojanju da još u početku parališe svaku operativnu aktivnost naših snaga prema Srbiji. Njegov krajnji cilj bio je da savlada naše snage u Srbiji i da spreči prođor u Srbiju našim snagama iz istočne Bosne i Crne Gore.

Tako su Nemci, još za vreme prikupljanja snaga Narodnooslobodilačke vojske, izvršili grupisanje svojih jedinica prema pl. Jastrepcu, Toplici i Jablanici, otpočeli prikupljanje snaga prema r. Limu, a u istočnoj Bosni ka aerodromu kod s. Šekovići. Od 10 do 18 jula oni su otpočeli dejstva. Time su jedновremeno počele i teške borbe u koje su bile prvo uvučene 21, 24 i 25 srpska divizija, potom Operativna grupa divizija i delovi 3 divizije, a u istočnoj Bosni 3 i 12 korpus.

Borbe na pl. Jastrepcu, u Toplici i u Jablanici — Topličko-jablaničku operaciju — Nemci su počeli pod šifrom »Trumpf« (Trumpf), a završili je pod šifrom »Halali« (Halalli), dok su borbe protiv Operativne grupe divizija — Andrijevičku operaciju — izveli pod šifrom »Draufgänger« (Draufgänger).

Za vreme izvođenja navedenih operacija izvršen je i prođor Operativne grupe divizija u Srbiju, radi spajanja sa snagama Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji.

Prvi pokušaj Nemaca da spreče prođor snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju

Topličko-jablanička operacija

(Skica 3)

U periodu april—juni, prvo brigade a potom i novoformirane srpske divizije — 21, 22, 23, 24 i 25 — uspele su da prošire slobodnu teritoriju u Toplici, Jablanici i Pustoj Reci, u prostoru pl. Ozrena, pl. Bukovika i Soko Banje, i da potisnu-

⁵ Da bi se čvršće povezao sa četnicima u Srbiji, Vojnoupravni komandant je još u maju 1944 obrazovao naročiti Stab za vezu sa četnicima DM pod nazivom »Centar za komandovanje i obaveštavanje«.

neprijateljske snage u Niš, Lebane, Prokuplje, Leskovac i Kuršumliju. Sa ove slobodne teritorije srpske divizije ugrožavale su najvažnije komunikacije i glavne raskrsnice na njima. Pored toga, one su mogle lakše da prenose operacije na desnu obalu J. Morave i u Sumadiju, a slobodna teritorija mogla je da posluži i za prihvat drugih jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Zbog toga je Vojnoupravni komandant Srbije bio proručen da žuri i da na brzinu preduzme operaciju »Trumpf«, s ciljem da glavninu srpskih divizija u južnoj Srbiji — 21, 22, 24 i 25 — nabaci na pl. Petrovac, Radan Pl. i Majdan Pl., da ih tu okruži i razbije ili ih nabaci na tzv. arnautsku granicu, posednutu jakim balističkim snagama, i tu ih uništi. Protiv jedinica 23 srpske divizije, u rejonu Soko Banje i pl. Bukovika, predviđena je akcija s posebnim snagama.

U ovakvoj situaciji Glavni štab Srbije nastojao je da prodorom u pozadinu neprijatelja i upućivanjem svojih jedinica na desnu obalu J. Morave razvuče neprijateljske snage i na taj način olakša situaciju svoje glavnine, kao i da povremenim ali brzim grupisanjem snaga i protivnapadom u pogodnom momentu, razbije neprijatelja i tako održi slobodnu teritoriju.

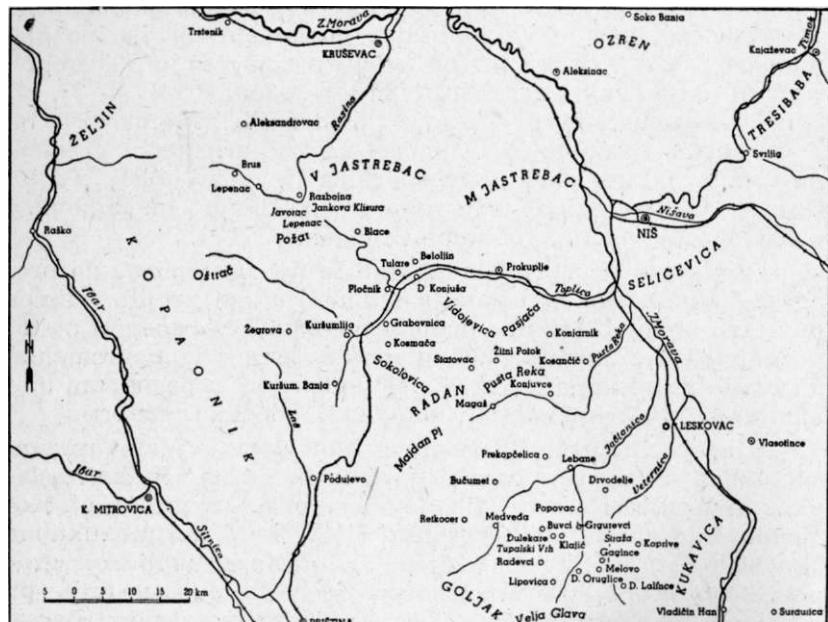
U operaciji protiv glavnine srpskih divizija Vojnoupravni komandant Srbije angažovao je i četničke snage. Preko izaslanika za vezu sa Dražom Mihailovićem, on je uputio na pl. Kopaonik 4 grupu jurišnih korpusa⁶ (1, 2, 3 i 5 korpus, ukupno oko 8.000 četnika), koja je, zajedno sa Rasinsko-topličkom grupom korpusa i 2 kosovskim korpusom, već 4 jula sa linije pl. Kopaonik, pl. Zeljin napala 21 srpsku diviziju u rejonu Brusa. Međutim, ova je pravovremeno napustila ovaj rejon i u otstupnim borbama u toku 8 jula, uz podršku 18 brigade 25 divizije, zauzela položaje istočno od Kuršumlije na prostoriji s. Gra-

⁶ Četvrta grupa jurišnih korpusa formirana je juna 1944 g. od većeg dela četničkih korpusa zapadne Srbije i Šumadije, izdvajanjem pojedinih brigada i bataljona, tako da su korupsi iz kojih je ona formirana većinom postojali i dalje.

Prvi jurišni korpus formiran je od delova 1 i 2 ravnogorskog korpusa. U njegovu 1 jurišnu brigadu ušli su 1 bataljon 1 ljubičke brigade, 2 bataljon 2 ljubičke brigade i 3 bataljon 2 žičke brigade. U 2 jurišnu brigadu ušli su 1 bataljon 1 žičke brigade, 2 bataljon 3 žičke brigade i 3 bataljon Trnavske brigade — sve iz sastava 2 ravnogorskog korpusa. Treća jurišna brigada formirana je od jedinica 1 ravnogorskog korpusa. Po nekim podacima izdvojena je cela Dragačevska brigada i od nje formirana 3 jurišna. (Naredenje str. pov. br. 79 komandanta 1 jurišnog korpusa od 15 juna za formiranje 1 jurišnog korpusa.)

Drugi jurišni korpus formiran je od jedinica iz sastava Grupe korpusa gorske garde i Šumadiske grupe korpusa, izdvajanjem celih brigada. U njegov sastav su ušle: Mladenovačka brigada Oplenačkog korpusa, 3 i 4 kosmajskih brigada Kosmajskog korpusa garde i Gru-

bovac, s. Trnov Laz, s. Grabovnica, s. Kosmača. Na ovaj način 21 divizija je izbegla otsudnu borbu sa brojno mnogo jačim četničkim snagama, koje su samo uspele da se, u zajednici sa bugarskim i nemačkim snagama, postave u povoljniji položaj, u pravcu južnog dela Toplice i Jablanice (skica 3).

Skica 3 — Područje Topličko-jablaničke operacije

Do 8 jula Glavni štab Srbije prozreo je namere neprijatelja u odnosu na 21, 22, 24 i 25 diviziju u južnoj Toplici i žanska brigada 1 šumadiskog korpusa, s tim što su dobine naziv: 1, 2, 3 i 4 jurišna.

Treći jurišni korpus formiran je od jedinica iz sastava Cersko-majevičke grupe korpusa i Valjevskog korpusa. U njegov sastav su ušle: Azbukovačka, Cerska, Jadranska i Radevska brigada Cerskog korpusa, 1 mačvanska brigada Mačvanskog korpusa i Kolubarska, Valjevska i Podgorska brigada Valjevskog korpusa. Od svih ovih snaga formirane su 1, 2 i 3 jurišna brigada. Trinaestog septembra 1944 g. Kolubarska, Valjevska i Podgorska brigada ranijeg Valjevskog korpusa izašle su iz sastava jurišnog korpusa i obrazovale 1, 2 i 3 jurišnu brigadu 7 jurišnog korpusa, koji je tek tada formiran.

Peti jurišni korpus formiran je od jedinica Požeškog i Javorinskog korpusa. U njegov sastav su ušle: 1 i 2 požeška brigada, Leteći bataljon Ariljske brigade i Štabna četa Javorinskog korpusa, kao i Studenička brigada Javorinskog korpusa (Major Vojin Popović: Borbe Operativne grupe divizija u Srbiji avgusta 1944 godine, Vojnoistoriski glasnik br. 5/1954, str. 34 i 35).

Jablanici. Te namere su se jasno ocrtavale iz prikupljanja neprijateljskih snaga ka ovoj prostoriji. Zbog toga je, da bi olakšao položaj 21, 24 i 25 divizije, i neprijateljske snage koje su se prema njima prikupljale privukao na drugu stranu, već 8 jula uputio 22 diviziju iz s. D. i G. Oruglica preko r. J. Morave na prostoriju Vlasotinca a potom pl. Babičke Gore, gde ova počela dejstva protiv Južnomoravske grupe četničkih korpusa.

Pretpostavljajući da se na pl. Jastrepцу nalaze jače snage Narodnooslobodilačke vojske, Nemci su do 10 jula, u dolini Z. Morave, prema pl. Jastrepцу, rasporedili veći deo snaga 5 policiskog puka i pet bataljona SDK, u dolini Toplice, južno od pl. Jastrepcu, bugarsku 27 diviziju, a na liniji s. Beloljin, Jankova Klisura, r. Rasina četničku 4 grupu i Rasinsko-topličku grupu korpusa. Desetog jula Nemci su sa ovim snagama počeli akciju »Trumpf«. Međutim, 16 brigada 25 divizije, koja se sama nalazila na pl. Jastrepцу, uspela je da se južno od Prikuplja, noću 10/11 jula, probije u sastav svoje divizije.

Posle toga neprijatelj je protiv srpskih divizija izvršio novu koncentraciju snaga: 4 grupu jurišnih korpusa, Rasinsko-topličku grupu korpusa i 2 kosovski korpus prikupio je na prostoriji Kuršumlija, Blace, s. Tulare; bugarsku 27 diviziju na prostoriji s. D. Pločnik, Prokuplje, s. Konjarnik, s. Žitni Potok; SDK (1, 2, 3, 4 i 5 puk bez po jednog bataljona koji su ostali u sedištima pukova) na prostoriji s. Kosančić, s. Konjuvee, s. Bojnik, Lebane, Leskovac, i delove 1 i 5 policiskog puka u Lebanu. Sada je neprijatelj imao nameru da pristupi ostvarenju cilja koji je postavio planom operacije. Ali, operacija nije mogla da počne na vreme, jer su 4 grupa jurišnih korpusa, Rasinsko-toplička grupa i 2 kosovski korpus sve do 13 jula bili zauzeti u borbama protiv 21 srpske divizije, a kada je neprijatelj 13 jula zauzeo skoro kružni raspored protiv 21, 24 i 25 divizije i nameravao da otpočne dejstva, Glavni štab Srbije uočio je ovo i opet omeo njen početak. On je ovoga dana ponovo naredio 21 diviziji da se preko s. Kuršumliska Banja prebaci u rejon Brusa i pl. Lepenca, radi dejstva u bok i pozadinu četničkih snaga, koje su na prostoriji Kuršumlija, Blace, s. Tulare bile spremne za napad.

Ne znajući za namere Glavnog štaba Srbije, neprijatelj je 19 jula otpočeo u južnoj Toplici i Jablanici akciju pod šifrom »Halali«. Međutim, ni ova nije počela na vreme, jer je 21 srpska divizija 17 jula ovladala važnim položajem Crna Cuka (trig. 1197), Ravna Glava (k. 1112), Požar (trig. 1163), zbog čega su cela 4 grupa jurišnih korpusa i 2 kosovski korpus upućeni na položaj Jankova Klisura, pi. Javorac, pl. Lepenac, a

neposednut otsek od s. Tulare do Kuršumlije morala je popuniti bugarska 27 divizija. Već sledećeg dana 21 srpska divizija izvršila je napad na četničke položaje i posle teških borbi zauzela pl. Lepenac i pl. Javorac. Ovaj njen uspeh izazvao je reakciju bugarske 27 divizije, koja je sa jednim pukom izvršila prodor iz Blaca ka s. Razbojna. Kako je sada prema sebi imala nadmoćnije neprijateljske snage koje su prešle u napad, 21 divizija se 19 jula izvukla iz borbe i, prihvaćena od 16 i 18 brigade 25 divizije, otstupila na položaje Radova Čuka, Tiovačka Čuka (j-z od Kuršumlije).

Tako je ovog dana, 19 jula, najzad otpočela — posle 4 dana zakašnjenja — akcija »Halali«. Ukupni dobitak u vremenu od 9 dana značio je mnogo za 21, 24 i 25 diviziju, što će se pokazati u kritičnom momentu kad neprijatelj, zbog prodora Operativne grupe divizija, bude morao da izdvoji sve četničke snage i uputi ih ka pl. Kopaoniku.

Neprijatelj je krenuo u napad sa polukružne osnovice Kuršumlija, s. Tulare, Prokuplje, s. Kosančić, Lebane. Dvadeset prva, 24 i 25 divizija, čije je ukupno brojno stanje iznosilo oko 8.000 boraca, odolevale su u teškim odbranbenim borbama četvorostruko nadmoćnjem neprijatelju, koji je sebi krčio put artiljerijom i sa nekoliko tenkova. Glavni štab Srbije računao je da će nagovešteni prodor snaga Narodnooslobodilačke vojske iz Crne Gore ka pl. Kopaoniku i Toplici ipak olakšati situaciju. Zbog toga je u depeši Vrhovnom štabu NOV 1 POJ urgirao da se one što pre upute, nastavljujući za to vreme sa glavninom snaga borbe na uzastopnim položajima.

Za to vreme je bugarska 27 divizija, u borbama protiv 19 brigade 25 divizije, izbila na Vidojevicu Pl. i Rgačku Pl., a SDK je sa pet pukova podišao položajima delova 24 srpske divizije na liniji s. Statovac, s. Slavnik, s. Bučumet, dok su 4 grupa jurišnih korpusa, Rasinsko-toplička grupa korpusa i 2 kosovski korpus nadirali sa linije s. Zegrova, Kuršumlija ka Sokolovići Planini. Tako je do 21 jula izgubljen veći deo slobodne teritorije, a obruč oko glavnine srpskih divizija stezao se sve više.

S obzirom na ovaku situaciju, Glavni štab Srbije odlučio je da jednu svoju diviziju uputi radi prihvata najavljenih snaga Narodnooslobodilačke vojske, a da sa ostalim divizijama zauzme raspored na široj prostoriji i na taj način se rastereti neprijateljskog pritiska. Zbog toga je 21 diviziji naredio da smeni delove 24 i 25 divizije na otseku s. Bačije, Sokolovića Pl., s. Prevoj, a potom da izvrši prodor ka gornjem toku Toplice i da sa naslonom na pl. Kopaonik dejstvuje na prostoriji severozapadno od Kuršumlije; 24 diviziji da dejstvuje na ot-

seku Arbanaška PL, Radan PL, pl. Petrovac, prodirući do Puste Reke i Gornje Jablanice, a 25 diviziji da se prebacu na otsek s Gazdari, s. Crni Vrh, s. Sjarina.

Međutim, neprijatelj je sprečio izvršenje ove direktive i brzim prodiranjem sve dublje na slobodnu teritoriju prinudio je, još 22 jula, 21 i 24 diviziju na borbe pod nepovoljnim uslovima na pl. Petrovac, Radan PL, Arbanaškoj PL i Sokolovići Planini. Borbe su se produžile i sutradan. Usled nadiranja bugarske 27 divizije preko Sokoloviće PL i 4 grupe jurišnih korpusa preko s. Kutlovo i Sokolovog Visa ka Sapotu, pretila je opasnost od potpunog okruženja 21 i 24 divizije. Situacija je postala teška. Nadmoćnost neprijatelja i njegova upornost u ostvarenju cilja primorali su Glavni štab Srbije da svoje divizije orijentise na jug, te su se 23 i 24 jula, posle teških otstupnih borbi, prebacile na desnu obalu Jablanice 25, 21 i 24 divizija. Sve tri divizije prikupile su se na prostoriji Medveda, s. Djulekare, s. D. Oruglica, Tupalski Vis.

Vrhovni komandant NOV i POJ je stalno pratio razvoj situacije u Srbiji. Uviđajući težak položaj srpskih divizija, on je zamerio Štabu 2 udarnog korpusa što ni do 25 jula nije uputio određene divizije ka Toplici, a jednovremeno je promenio i svoju raniju odluku, naredivši da se ka Toplici upute sve tri divizije — 2, 5 i 17.

U međuvremenu je, sa prostora na desnoj obali Jablanice, tražen izlaz još južnije ka tzv. arnautskoj granici, radi izvlačenja iz tešnjeg dodira sa neprijateljem. Tako je 26 jula 21 divizija ovladala Kitkom (trig. 1154), odbacujući jedinice »Bali Kombtar« na desnu obalu Ogoške Reke i ka s. Bujkovce, a 25 divizija južnim delom s. Lajčići. Oko 15 časova jedinice »Bali Kombtar« sa delom snaga 5 SS policiskog puka, uz podršku nekoliko tenkova, izvršile su protivnapad. Time su oko tzv. arnautske granice i na Kitki (trig. 1154) otpočele oštре borbe. Pošto je neprijatelj obustavio dalje nadiranje kroz Jablanicu i orijentisao 4 grupu jurišnih korpusa preko Toplice ka pl. Kopaoniku, a pošto su 21, 24 i 25 divizija već bile premorene i iscrpene, Glavni štab Srbije je naredio da se 26 jula izvuku iz borbe i da se ponovo prebace: 21 divizija na prostoriju s. Gagince, s. Melovo, severoistočni deo s. D. Oruglica; 24 divizija na prostoriju s. D. Oruglica, s. Lipovica; 25 divizija na južne padine pl. Kukavice, s tim da se 27 jula prebaci preko r. J. Morave u rejon s. Kriva Feja. Ovo je izvršeno idućeg dana, ali su 21 i 24 divizija po izbijanju na liniju s. Gagince, s. Lipovica bile napadnute od delova bugarske 27 divizije i Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Razvile su se oštре borbe

koje su trajale celog dana. Neprijatelj je oko 18 časova potisnuo 21 diviziju na liniju s. Koprive, s. G. Lalince i prodro u s. D. Oruglica, odakle je protivnapadom 17 brigade 24 divizije odbačen na položaje u visini s. Melovo. U ovoj situaciji Glavni štab Srbije dobio je sugestiju od Vrhovnog štaba NOV i POJ da bi trebalo izvesti manevar ka Leskovcu, Kuršumliji i Podujevu, a zatim pokušati da se srpske divizije osalone na 2, 5 i 17 diviziju koje će stići na pi. Kopaonik. I pre red svih teškoća, Glavni štab Srbije je u duhu ove sugestije naredio da se 21 i 24 divizija zabace u pozadinu neprijatelja, preko r. Jablanice na prostoriju Puste Reke i Radan Planine. Posle teških borbi od 27 do 31 jula — 24 divizije kod s. Melovo, s. Grgurevci, s. Popovac, na Bukovačkom Visu, s. Drvocelja, s. Radevc i s. Buvci i 21 divizije oko Lebana — obe divizije prešle su 1 avgusta r. Jablanicu i do 3 avgusta izbile na Radan Planinu. U toku noći 1/2 avgusta prebačeni su i ranjenici na pl. Kukavicu, te su jedinice mogle slobodnije da clejstvuju. U međuvremenu, pritisak neprijatelja je već bio popustio, jer je izbijanjem Operativne grupe divizija na zapadne padine Kopaonika neprijatelj bio prinuđen da hitno izvuče iz borbe 4 grupu jurišnih korpusa i neke delove bugarske 27 divizije.

Koristeći povlačenje ovih neprijateljskih snaga, 21 i 24 divizija su sa dve brigade, sa Radan Pl. napale 4 avgusta sela Vlasa i Statovac, razbile u njima četnički Toplički korpus i izbile na r. Toplicu, na otsek s. D. Konjuša, s. Grabovnica. Ovoga dana 24 divizija je upućena u Jablanicu i Pstu Reku.

Dok su 21 i 24 divizija vodile borbe u Jablanici i Toplici, 25 divizija je prešla noću 28/29 jula r. J. Moravu i 3 i 4 avgusta uspešno sadejstvovala 22 diviziji pri napadu na neprijateljska uporišta i komunikacije u dolini J. Morave, od Vraňa do Leskovca. Za to vreme i 23 divizija je u prostoru pl. Ozrena, pl. Bukovika, Knjaževca i Boljevca vodila uspešne borbe protiv glavnine četničkih snaga u istočnoj Srbiji i manjih delova bugarske 25 divizije.

U Topličko-jablaničkoj operaciji neprijatelj, iako mnogo nadmoćniji, nije ostvario svoj glavni cilj da uništi ili konačno odbaci iz Toplice i Jablanice glavninu srpskih divizija. On je samo privremeno prokrstario slobodnom teritorijom i donekle neutralisao udarno dejstvo mlađih srpskih divizija. Kritično stanje za srpske divizije trajalo je od 20 jula do kraja meseca, a već početkom avgusta one su, uglavnom, povratile izgubljenu slobodnu teritoriju. Pored iscrpenosti, slabe ishrane i većeg broja ranjenika, na smanjenje njihove borbene vrednosti naročito su uticali nedostatak teškog naoružanja i peša-

diske municije. Zbog toga one neće biti u stanju da odmah i tešnje sadejstvuju Operativnoj grupi divizija u razbijanju neprijateljskih snaga na pl. Kopaoniku i u Toplici.

Andrijevička operacija

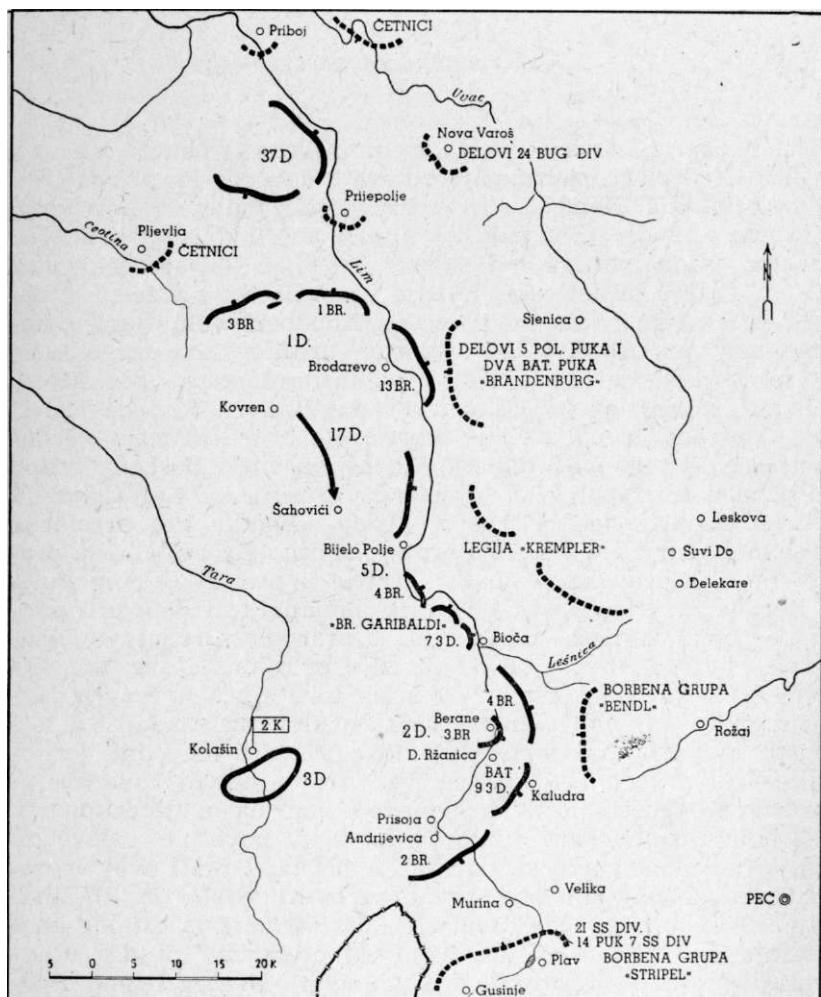
Plan i raspored neprijateljskih snaga (skica 4). U cilju iznuravanja delova 2 udarnog korpusa NOVJ u dolini Lima, Nemci su sa Legijom »Krempler« i Borbenom grupom »Bendl« (Bendel)⁷ još 2 jula počeli dejstva u pravcu Berana (sada Ivangrad). Pošto su u ovome bili sprečeni od 3 i 4 brigade 2 proleterske divizije i uz gubitke odbačeni preko r. Lešnice i ka padinama Turjaka, Kacubera i Smiljevice, komandant nemačkog 5 SS armiskog brdskog korpusa odlučio je da 18. jula izvede predviđenu »ofanzivnu akciju« pod šifrom »Draufgenger«, sa težištem na otseku Berane, Andrijevica. U ovoj operaciji neprijatelj je angažovao: 21 SS diviziju »Skenderbeg«, 14 puk 7 SS divizije »Princ Eugen« i Borbenu grupu »Štripel« (Strippel),⁸ sa prostorije Gusinje, Plav, Čakor u pravcu Andrijevice; Borbenu grupu »Bendl«, sa prostorije Kacuber, Turjak u pravcu Berana; Legiju »Krempler«, sa prostorije s. Bioča, desna obala Lešnice, u pravcu Bijelog Polja i Berana; dva bataljona Puka »Brandenburg« i delove 5 policijskog puka, sa desne obale Lima u pravcu s. Brodarevo i Prijeopolja; delove bugarske 24 divizije iz rejona Nove Varoši i četnički 4 jurišni korpus sa donjeg toka Uvea u pravcu Priboja (skica 4). Ovaj plan trebalo je izvršiti iznenadno i u tajnosti. Brzim i drskim prodorom na uži deo slobodne teritorije — u pravcu Andrijevice i Berana, a potom Kolašina — trebalo je uništiti naše razdvojene snage na ovoj teritoriji i, do dolaska upućenih ojačanja, stvoriti povoljne uslove za dalja dejstva. Koliku su pažnju Nemci poklanjali ovoj operaciji vidi se najbolje iz borbene zapovesti Štaba 21 SS divizije »Skenderbeg« O.br. 79/44, u kojoj se između ostalog konstatuje da »crveni« nameravaju da preduzmu prodor u severno područje Kosova i da je akcija »Draufgenger« odlučujuća za vojničku situaciju u Crnoj Gori, južnoj Srbiji i severnoj Albaniji.

Planom operacije bilo je predvideno da se jednovremenim dejstvom svih snaga na r. Limu omogući glavnoj grupa-

⁷ Sastava: dva bataljona pešadije iz albanskih lovačkih pukova.

⁸ Jačine ojačanog bataljona iz 363 puka nemačke 181 divizije.

ciji (21 SS divizija »Skenderbeg«, 14 puk 7 SS divizije i Borbena grupa »Stripel«) da obuhvatnim napadom zauzme Andrijevicu, iz koga rejona će se, radi demonstracije, slabiji delovi uputiti ka Kolašinu, a sve snage sa severa, istoka i juga

Skica 4 — Obostrani raspored snaga pred Andrijevičku operaciju

ka Beranama, u cilju likvidacije delova 2 udarnog korpusa NOVJ i zauzimanja grada i aerodroma. Istovremeno, na otseku od Pribroja do nešto južnije od Bijelog Polja, aktivnim dejstvom imao se onemogućiti dolazak ojačanja u prostor Berana.

Ovom ofanzivnom akcijom Nemci su nastojali da još u početku parališu svaku aktivnost snaga Narodnooslobodilačke vojske iz Crne Gore prema istoku, na područje između r. Ibra i r. Lima, da ih odvrate od tog pohoda, vežu za sebe, i da na taj način kompromituju planove Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Plan i raspored Operativne grupe divizija. Raspored Operativne grupe divizija pred početak operacije vidi se na skici 4. Glavne neprijateljske snage, koje su imale da izvrše prodor i zauzmu Andrijevcu i Berane, bile su usmerene prema 2 i 4 brigadi 2 proleterske divizije.

Vrhovni štab NOV i POJ znao je da se divizije Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji nalaze u teškoj situaciji. Zbog toga je 14 jula naredio da 5 i 17 divizija, da ne bi bile uvučene u borbe koje je neprijatelj pripremao prema r. Limu, krenu na sektor Golije Pl. i pl. Javora. A kada je teška situacija kod 21, 24 i 25 divizije u Toplici i Jablanici počela sve više da se ispoljava, on je 16 jula naredio Štabu 2 korpusa da sa 5 i 17 divizijom odmah krene u »pogodan pravac«, kako bi srpske divizije rasteretio od snažnog neprijateljskog pritiska.

Dok su se 5 i 17 divizija prikupljale, pravac njihovog pokreta prema Pešteru bio je već zatvoren od strane Legije »Krempler« i Borbene grupe »Bendi«. A kada su se 18 jula ove dve divizije pripremale za pokret, neprijatelj je već bio počeo operaciju i 2 diviziju doveo u težak položaj, zbog čega su u borbu morale biti angažovane i 5 i 17 divizija. Tako su snage 2 udarnog korpusa NOVJ iznenadnim i brzim neprijateljskim akcijama bile preduhitrene, te je njihov prodor u Srbiju bio odložen za nekoliko dana.

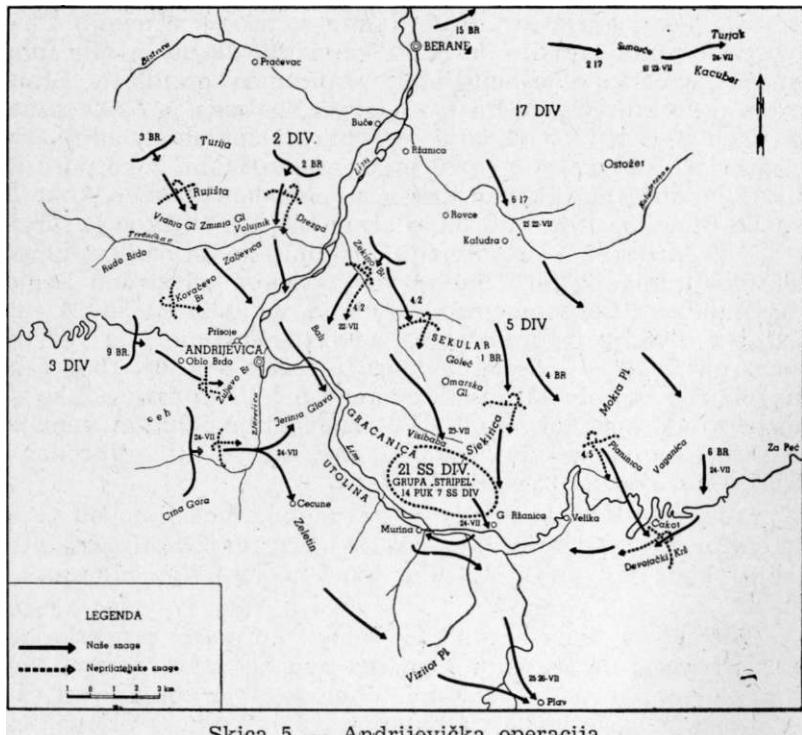
Osamnaestog jula Nemci su iznenadno otpočeli napad sa težistem prema Andrijevici, pa su 2 i 4 brigada 2 proleterske divizije, kao najisturenije, bile uvučene u teške odbranljive borbe.

Već prvog dana operacije, Štab 2 korpusa je otkrio namjeru Nemaca da glavnim snagama napadaju pravcem s. Murića — Andrijevica — Berane. Zbog toga je pokušao sa dva bataljona 9 brigade i dva bataljona 5 brigade 3 divizije da zaustavi prodor neprijatelja u prostor Andrijevice. Uzoru, 19. jula, Nemcima je ipak uspelo da zauzmu Andrijevcu i potisnu delove 2 i 9 brigade severno od grada, do s. Prisoja. Na desnoj obali Lima, Nemci su, nadirući sa zauzetih položaja Visibaba i Omarska Glava, izbili do Balja, a 20. jula produžili su napad ka Beranama (skica 5).

Vrhovnom štabu NOV i POJ bila je jasna namera neprijatelja prema Andrijevici i Beranama, zbog čega je još jednom, 20. jula, upozorio Štab 2 korpusa da ne angažuje u borbu

2, 5 i 17 diviziju, jer neprijatelj time teži da spreči odlazak ovih divizija u Srbiju, i naredio mu da odmah izvrši namegravani pokret, s tim da 2 proleterska divizija produži pokret u Toplicu.

Međutim, nadmoćniji neprijatelj je već imao vidnog uspeha protiv 2 i 4 brigade 2 proleterske divizije, a ugrozio je i Berane, zbog čega ova divizija nije više mogla, bez većeg gubitka zemljišta, da se izvuče iz borbe, pa je Stab 2 korpusa doneo odluku da pored 2 divizije angažuje u borbama i 5 i 17 diviziju i da prikupi snage za protivnapad. U noći 20/21. jula

Skica 5 — Andrijevička operacija

izvršeni su naređeni pokreti: 17 divizija ka Beranama, 5 divizija sa 10 brigadom prema s. Praćevac, a sa 1 brigadom južno od Berana, ka s. Buče.

Dvadeset prvog jula neprijatelj je potisnuo delove 2 divizije do linije Kovačeve Brdo, Vranja Glava, Zminja Glava, Volujak, Drezga, Lekino Brdo. Toga dana stigla je u rejon Berana i 17 divizija, koja je u toku noći 21/22. jula preuzeila položaje 4 brigade 2 divizije, i to: sa 15 brigadom na r. Le-

šnici, sa 2 brigadom prema Kacuberu, dok je 6 brigada izbila iste noći kod s. Kaludra. Četvrta brigada 2 proleterske divizije, po smeni od strane 2 i 15 brigade 17 divizije, uspela je 22 jula da odbaci Nemce sa Balja i iz s. Šekular, istočno od Andrijevice, što je povoljno delovalo na dalji razvoj opštег protivnapada, koji je izvršen idućeg dana na desnoj obali Lima. Dvadeset trećeg jula pritisak 2 divizije bio je sve jači. Njena 4 brigada izbila je kod pl. Sjekirice na 4 km od neprijateljske otstupnice komunikacijom Andrijevica—Čakor—Peć.

P r o t i v n a p a d O p e r a t i v n e g r u p e d i v i z i j a (skica 5). Oko 16 časova 23 jula Štab 2 udarnog korpusa NOVJ izdao je zapovest za protivnapad. Bilo je predviđeno da 5 divizija i 6 brigada 17 divizije dejstvuju desnom obalom r. Lima, na neprijateljskoj otstupnici komunikacijom Andrijevica—Čakor—Peć, a da 2 proleterska i 3 divizija, na levoj obali Lima, vezuju i zadržavaju neprijateljske snage, kako bi po presecanju otstupnice, izbijanjem levog krila kod Čakora, glavnina neprijateljskih snaga bila okružena na prostoriji Čakor, s. Murina, Plav.

Sutradan, dok su delovi 2 korpusa na levoj obali Lima mestimično prodirali u istaknuti klin neprijateljskih snaga severno od Andrijevice, 2 brigada 17 divizije zauzela je Turjak, a na krajnjem levom krilu, 6 brigada 17 divizije prodrla je oko 23 časa istočno od Čakora. Jednovremeno s ovim 5 divizija je oko 20 časova izbila sa 1 brigadom na greben Sjekirice (4 km s-i od s. Murina), a 4 brigada i dva bataljona 10 brigade ovladali su Čakorom i Devojačkim Kršem. Četvrta brigada 2 proleterske divizije probila se do s. G. Ržanica, na komunikaciju s. Murina — s. Velika. Ovakav razvoj događaja primorao je neprijatelja da svoj jako istureni klin ka Beranama povlači postepeno prema Andrijevici. Međutim, još oko 19 časova istog dana, pod pritiskom 2 i 3 brigade, sa severa, i 9 brigade, koja je sa zapada na juriš zauzela Žuljevo Brdo, Nemci su bili primorani da pod borbom napuste i Andrijevicu, čemu je mnogo doprinela i 5 brigada 3 divizije koja je u međuvremenu izbila na greben Zeletina i Jerinje Glave. Izvukavši se iz Andrijevice, glavnina neprijateljskih snaga se u noći 24/25 jula-prikupila na prostoriji s. Murina. U daljim borbama, 25 jula, 1 krajiška i 4 proleterska brigada izbile su pred kraj dana do s. Murina, gde su se spojile sa delovima 4 krajiške brigade. Odavde su delovi 1 krajiške i 4 proleterske brigade nastavili prodiranje i noću 25/26 jula ušli u Plav, u koji su sa zapada izbili i delovi 5 brigade 3 divizije. Tako je 25 jula okružen neprijatelj na desnoj obali Lima, u kotlini kod s. Murina.

Za vreme ovih borbi 4 i 10 krajiška brigada su čvrsto držale Planinicu, Čakor i Devojački Krš, a 6 brigada 17 divizije, čisteći zemljište od zaostalih neprijateljskih jedinica, vodila je na Ćafi i Glogđija Katunima borbe protiv jedinica Borbene grupe »Bendl«.

Neuspeh 21 SS divizije »Skenderbeg«, 14 puka 7 SS divizije »Princ Eugen« i Borbene grupe »Stripel« u rejonu Andrijevice i Berana, i Borbene grupe »Bendl«, koja je pokušala da im sadejstvuje iz rejona Kacubera i Turjaka, a potom prema Devojačkom Kršu, negativno se odrazio na ostale neprijateljske snage severno od Berana. Njihovi pokušaji da postignu makakov uspeh u borbama protiv 1 proleterske i 37 sandžačke divizije potpuno su propali, te su ove neprijateljske snage morale preći u odbranu.

Dvadeset šestog jula nastavljeno je stezanje obruča oko okruženih nemačkih snaga u prostoru s. Murina, gde je neprijatelj i pored velikih gubitaka i dalje pružao otpor. Ali, u toku ovih borbi, Vrhovni komandant NOV i POJ je 25. jula, zbog teške situacije u koju su bile zapale snage Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji, ponovo naredio Stabu 2 korpusa da odmah izvrši naređeni pokret, zamerajući mu što je doprineo da srpske divizije u Toplici i Jablanici zapadnu u tešku situaciju. Vrhovni komandant je sada naredio da se na pl. Kopanik umesto jedne upute tri divizije, a da se sektor fronta kod Andrijevice primi 3 divizije. Po ovom naređenju, krajem dana 26. jula, dok je 3 divizija vršila pritisak na neprijateljske snage u prostoru s. Murina, Stab 2 korpusa počeo je grupisanje 2, 5 i 17 divizije istočno od Berana. Izvlačenjem ovih triju divizija iz borbe, nemačke snage su se oslobodile obruča, te je u daljim borbama protiv 5 i 9 brigade 3 divizije 14 puku 7 SS divizije uspelo da se do 1. avgusta izvuče iz prostora s. Murina preko Čakora u Peć. Dvadeset prva SS divizija »Skenderbeg« bila je, međutim, potpuno razbijena.

Akcijom »Draufgenger« Nemci nisu uspeli da onemoguće prikupljanje snaga Narodnooslobodilačke vojske i snabdevanje jedinica 2 korpusa preko aerodroma kod Berana, ali im je pošlo za rukom da za nekoliko dana odlože prodor Operativne grupe divizija u Srbiju. Pored velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu oni su zauvek izgubili legionarsku 21 SS diviziju »Skenderbeg«. Namesto nje, od preostalog nemačkog ljudstva i novih 4.000 nemačkih vojnika, formirali su u oktobru nemačku Borbenu grupu »Skenderbeg«. S druge strane, Operativna grupa divizija postigla je znatan operativno-taktički uspeh, ali bez očekivanih strategiskih rezultata, jer je njen pro-

dor u Srbiju zakasnio nekoliko dana, što se negativno odrazilo na dejstva srpskih divizija u Topličko-jablaničkoj operaciji.

Prođor Operacione grupe divizija u Srbiju

(Skica 6)

Prikupljanje Operativne grupe divizija istočno od Berana bilo je izvršeno do 28. jula. Za prođor u Srbiju određen je opšti pravac: s. Suvi Do — s. Zunjevići — ogranci pl. Rogozne — komunikacija Novi Pazar-Kosovska Mitrovica (na otseku Leskova Glava, s. Sanac) — r. Ibar.

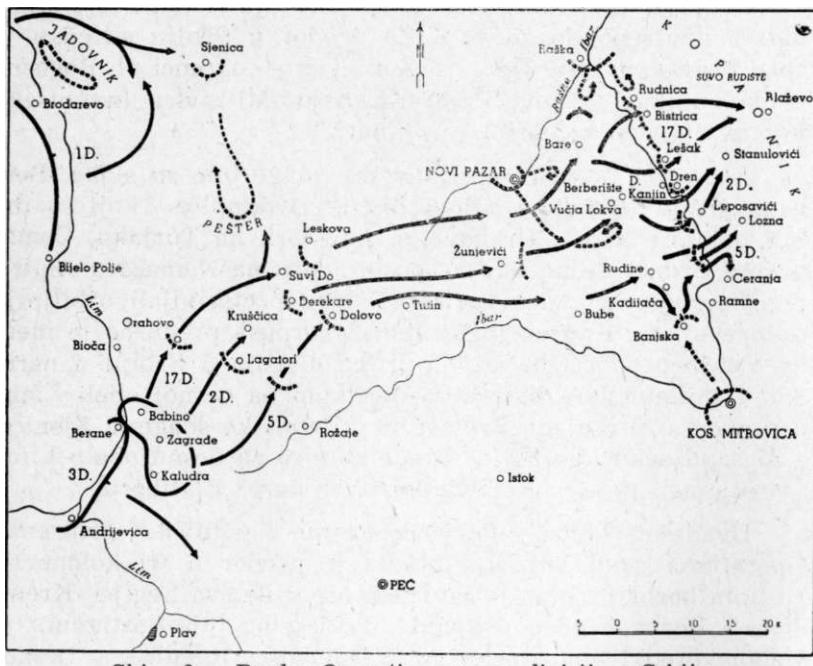
Na ovom pravcu neprijateljske snage bile su slabe. Borbena grupa »Bendl« i delovi Legije »Krempler«, koji su držali položaje kod s. Orahovo, s. Lagatori, na Turjaku, Osmanovom Brdu i Cuku, bili su, posle neuspeha Nemaca u Andrijevičkoj operaciji, demoralisani i nisu pretstavljeni ozbiljniju prepreku. No, i pored toga, Stab 2 korpusa preuzeo je mere da olakša prođor Operativne grupe divizija u Srbiju i naredio: 1 proleterskoj diviziji da dejstvom na desnoj obali Lima, u pravcu s. Stranjani, privuče neprijateljske snage iz Sjenice, a 37 sandžačkoj diviziji da pređe sa leve na desnu obalu Lima i vezuje neprijateljske snage dejstvom na pl. Zlatiboru.

Dvadeset osmog jula, posle vojnih i političkih priprema, Operativna grupa divizija počela je prođor u tri kolone. U kratkim borbama brzo je savladan otpor delova Legije »Krempler« i Borbene grupe »Bendl«. Tridesetog jula dostignuta je planom predviđena prostorija: s. Dolovo, s. Rvenice, s. Leskovac, s. Suvi Do. Ovde je neprijatelj istog dana uputio u napad preko Pešterskog Polja jedan bataljon Puka »Brandenburg« sa šest tenkova, ali ga je 2 krajiška brigada razbila i, nanevši mu osetne gubitke, naterala na povlačenje. Sutradan, 31. jula, Operativna grupa divizija izbila je u prostor s. Bube, s. Vojkoviće i s. Znuša.

U daljem nadiranju Operativna grupa divizija izbila je 2 avgusta na komunikaciju Kosovska Mitrovica—Novi Pazar, u prostor s. Sanac, a 3 avgusta uzoru na ogranke pl. Rogozne, u neposrednu blizinu r. Ibra. Zauzeti raspored bio je sledeći:

5 divizija na prostoriji s. Rudine, Kukavica (k. 1165); 2 divizija na prostoriji s. Vuča Lokva, s. Berberište; 17 divizija na prostoriji Krstac (k. 1087), s. Rikovo.

Forsiranje Ibra. Po što su otkrili pravac prodora Operativne grupe divizija, Nemci su poseli sve prilaze r. Ibru i važnim saobraćajnim objektima, na otseku od Kosovske Mitrovice do Raške. Na tom otseku nalazili su se: dva bataljona 5 SS policiskog puka, 5 puk Ruskog zaštitnog korpusa, dva bataljona Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan ojačani bataljon bugarske 24 divizije, jedan oklopni voz 5 puka za za-

Skica 6 — Prodor Operativne grupe divizija u Srbiju

štitu železnica i muslimanska milicija. Četrnaesti puk 7 SS divizije, koji se 1 avgusta iz prostora s. Murina izvukao u Peć, produžio je odmah za Kosovsku Mitrovicu. Njegov zadatak bio je da ovlada istočnim ograncima Rogozne i onemogući prelaz reke našim jedinicama do dolaska delova 1 brdske divizije, koja je iz Grčke pristizala u Kosovsku Mitrovicu. Iz docnjeg razvoja borbi može se zaključiti da je neprijatelj imao nameru da odbranom na istočnim ograncima Rogozne veže naše što jače snage, a za to vreme da sa oba krila —sa severa iz Novog Pazara i Raške, a s juga iz Kosovske Mitrovice — obu-

hvatnim napadom ugrozi i odbaci na zapad Operativnu grupu divizija, sprečavajući joj tako prelaz r. Ibra i spajanje na pl. Kopaoniku sa snagama Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji.

Stab Operativne grupe divizija uspeo je da utvrdi približan raspored i jačinu neprijateljskih snaga. Između ostalog, ustanovljeno je da je desna obala Ibra, od Kosovske Mitrovice do Raške, grupno posednuta i da su na drumu i železničkoj pruzi svi mostovi i železničke stanice branjeni iz bunkera. Raspolažalo se i sa podacima da se iskrcavanje 1 brdske divizije u Kosovskoj Mitrovici vrši ubrzano i da je njen 99 puk sa jednim bataljonom krenuo ka s. Banjska, a sa jednim bataljom desnom obalom Ibra. Uočen je ubrzan dolazak 14 puka 7 SS divizije u dolinu Ibra (jedan bataljon je zadržan u rejonu s. Leposavići) i odlazak u rejon s. Lešak. Jasno se uočavala namera Nemaca da po svaku cenu spreče prodor Operativne grupe divizija na pl. Kopaonik. Ali, neprijatelju je trebalo dosta vremena za razvoj pomenutih snaga, pa je Stab operativne grupe divizija, s ciljem da ga preduhitri, odlučio da forsira Ibar noću 3/4 avgusta, na otseku Ramne (13 km s-z od Kosovske Mitrovice), s. Rudnica (9 km j-i od Raške). Forsiranje je trebalo izvršiti sa 5 divizijom kod s. Pridvorica, sa 2 divizijom kod s. Dren, a sa 17 divizijom kod s. Rudnica.

U toku 3 avgusta Nemci su pokušavali da ojačanim izviđačkim delovima osujete namere Operativne grupe divizija i da do pristizanja nailazećih ojačanja zauzmu na ograncima Rogozne povoljnije odbrambene položaje. Tako su delovi 14 puka 7 SS divizije prešli na levu obalu Ibra i izbili na liniju Crni Vrh (5 km zapadno od s. Leposavići), Sanac (2 km s-z od s. Dren), ali su energičnim napadom 3 i 4 brigade 2 divizije odbačeni popodne na r. Ibar. Krilne divizije Operativne grupe (5 i 17), štiteći bokove, uspešno su ovoga dana odbijale nemačke napade. Prva brigada 5 divizije u visini s. Kadinjača odolevala je napadu delova 99 puka 1 brdske divizije sa južnih padina Leskove Glave, sprečavajući im da se probiju ka severu, dok je 15 brigada 17 divizije u oštrom borbama na Lipovici (8 km južno od Raške), u sadejstvu sa 2 brigadom 2 divizije na Vinorogu (9 km istočno od Novog Pazara), odbila više uzastopnih napada delova nemačkog 5 policiskog puka i ojačanog bataljona bugarske 24 divizije koji su napadali iz Raške i Novog Pazara. Pošto neprijatelju nije pošlo za rukom da ostvari svoje namere, sve jedinice Operativne grupe divizija, po padu mračka, pristupile su forsiranju Ibra na određenim otsecima.

Peta divizija, pošto je slomila otpor neprijatelja kod s. D. Kamenica, prešla je reku 3/4 avgusta sa 10 brigadom kod s.

Slatina, a sa 4 brigadom kod s. Pridvorica, dok je 1 brigada izvršila prelaz iza njih, u prostoru Ramne. Po izvršenom prelazu, 1 brigada je zadržana u rejonu s. Ceranja, radi obezbeđenja krila i boka divizije, 10 brigada je upućena prema pl. Kopaoniku, u rejon s. Lozna, a 4 brigada desnom obalom Ibra, prema s. Leposavići, da olakša prelaz 2 diviziji.

Druga proleterska divizija, pošto je odbacila delove 14 puka 7 SS divizije sa leve obale Ibra i slomila otpor neprijatelja na prilazima r. Ibru, izvršila je prelaz sa 4 brigadom kod s. Leposavići, a sa 2 i 3 brigadom kod s. Dren. Divizija je odmah produžila nadiranje preko pl. Kopaonika, u pravcu s. Blaževo.

Sedamnaesta divizija trebalo je da izvrši prelaz takođe u noći 3/4 avgusta, sa 6 i 15 brigadom kod s. Lešak, a sa 2 brigadom kod s. Rudnica. Dok je kod s. Rudnica, uprkos jakog otpora neprijatelja, prelaz uspešno izvršen, dotle kod s. Lešak 6 brigada, usled jakog otpora nadmoćnijih neprijateljskih snaga, nije imala uspeha, a 15 brigada, odbijajući jake napade sa Lipovice, nije mogla te noći da se izvuče iz dodira sa neprijateljem. Tek iduće noći, 4/5 avgusta, 6 i 15 brigada prešle su reku kod s. Dren. Za to vreme 2 brigada je na desnoj obali Ibra, oko s. Rudnica, sama odolevala jakim napadima neprijatelja. Pošto su i poslednji delovi 17 divizije prešli r. Ibar, Divizija se prikupila u rejonu s. Planinica.⁹

Izbijanje na pl. Kopaonik i u Župu. Petog avgusta Operativna grupa divizija nalazila se sa 17 divizijom na prostoru s. Mirkovići, s. Belo Brdo i s. Planinica; sa 2 divizijom u prikupljanju ka prostoriji s. Blaževo; a sa 5 divizijom na prostoriji s. Lozna, s. Graničani, s. Jelakce.

Prodor Operativne grupe divizija u Srbiju doveo je nemacko komandovanje u Srbiji u dilemu: da li da 1 brdsku diviziju i 14 puk 7 SS divizije angažuje protiv Operativne grupe divizija ili da ih uputi na r. Lim u cilju sprečavanja prodora u Srbiju ostalim snagama Narodnooslobodilačke vojske? Nemci su se odlučili za ovo drugo, a protiv Operativne grupe divizija uputili četničku 4 grupu jurišnih korpusa, koja je stigla u Župu. Petog avgusta ujutru Stab 4 grupe jurišnih korpusa naredio je pokret ka pl. Kopaoniku i posedanje položaja: 1 korpus na Jelici, 3 i 5 korpus na Mramoru, a 2 korpus na Ogledni. Istim naređenjem bilo je predviđeno da 3, 1 i 5 korpus, ukoliko Operativna grupa divizija 6 avgusta do 5 ča-

⁹ Komandant 14 nemačkog puka u svom izveštaju o borbama na Ibru priznaje da je njegov 2 bataljon »skoro potpuno uništen« i da »zaprečavanje nije uspelo«. (Arhiva Vojnog istoriskog instituta, Knjiga depeša 2 udarnog korpusa, dok. br. 3/2, k. 72.)

sova ne bude ovladala Suvim Rudištem, zauzmu položaje Karaman, Milanov Vrh i Vojetin, a 2 korpus da ostane u drugom ešelonu na Bećirovcu. Kao što se vidi, 4 grupa jurišnih korpusa težila je, radi napada na Operativnu grupu divizija, da ovlada grebenom Kopaonika. Međutim, i Operativna grupa divizija je takođe težila da ovlada grebenom Kopaonika, zbog čega je 6 avgusta uzoru napala 2 i 3 četnički jurišni korpus i odbacila ih sa linije Oglavlje, Gradac, Mramor, na liniju Ogledna, Vlaška Ravan, Bregovi, Ledenica. U međuvremenu 5 jurišni korpus je nastupao iz doline Jošanice, preko Suvog Rudišta i Milanovog Vrha, s ciljem da napadne levo krilo i bok Operativne grupe divizija, te je 5 divizija prebačena na levo krilo borbenog poretka sa zadatkom da štiti levo krilo i bok Grupe i time omogući 2 i 17 diviziji dalje prodiranje preko pl. Kopaonika.

U borbama 7 i 8 avgusta odbijeni su svi četnički protiv-napadi a četnički 5 jurišni korpus je odbačen sa Suvog Rudišta. Druga proleterska divizija, po zauzimanju Ogledne, nastavila je nadiranje dolinom Vlajkovačke Reke i 8 avgusta do kraja dana, ovladala Brusom. Zbog pretrpljenih gubitaka neprijatelj je bio primoran na povlačenje prema Aleksandrovcu. Kako je greben Kopaonika u toku dana ostao u rukama Operativne grupe divizija, 5 divizija zadržana je na njemu, a 17 divizija nastavila je nadiranje preko Ugara i s. Milentija ka Aleksandrovcu. Devetog avgusta 2 proleterska divizija je savladala slab otpor neprijatelja na pravcu Brus—s. Razbojna—Blace, i oslobođila s. Razbojna, gde su zadržane 3 i 4 brigada radi zaštite desnog krila i boka Operativne grupe od eventualne intervencije Bugara iz Toplice. Druga brigada nastavila je nadiranje levom obalom Rasine prema s. Novaci, radi sadejstva 17 diviziji u borbama za Aleksandrovac. Za to vreme je 17 divizija, goneći razbijene delove četnika, oslobođila u toku dana s. Milentija. Desetog avgusta u 2 časa oslobođen je i Aleksandrovac, a četnici su u neredu odbačeni prema Trsteniku i Kruševcu.

Poraz četnika na pl. Kopaoniku i u Župi imao je uticaja i na bugarsku 27 diviziju u dolini Toplice. Da bi sprečila spašanje Operativne grupe divizija sa srpskim divizijama — 21 i 24 — koje su se nalazile južno od komunikacije Kuršumlija—Prokuplje, ona je pojačala svoje posade u Prokuplju i Kuršumliji. Takođe su pojačana i istaknuta uporišta Blace i Merčez, a preduzeto je i hitno utvrđivanje položaja u međuprostoru — na pl. Požaru.

U opisanim borbama zauzeta je pl. Kopaonik i oslobođeni su Zupa i dolina Rasine. Razbijena je 4 grupa jurišnih korpusa, elitna i najborbenija četnička grupacija. Time su 21 i 24

srpska divizija bile rasterećene neprijateljskog pritiska, te su • u Jablanici i Toplici mogле preći u protivakciju.

Glavni štab Srbije — u cilju privlačenja i angažovanja neprijateljskih snaga na svom području i olakšanja operativne aktivnosti 2, 5 i 17 divizije — naredio je svojim divizijama: 21 diviziji — da sa južne i istočne strane vrši pritisak na Kuršumliju i na komunikaciju Kuršumlija — Prokuplje; 24 diviziji — da vrši pritisak na Lebane i da dejstvuje na komunikacije Leskovac — Vranje i Leskovac — Lebane; 22 diviziji — da što aktivnije dejstvuje na komunikaciju Vranje — Kumanovo i neprijateljske garnizone u tom prostoru; 25 diviziji — da se prebaci u prostor Svrljig, Pirot, da se poveže sa 23 divizijom u prostoru Sokobanje i da zajednički dejstvuju u tom području.

Borbe u istočnoj Bosni¹⁰

Aktivnošću 3 i 12 korpusa NOVJ u istočnoj Bosni i držanjem aerodroma kod s. Sekovići, preko koga je Vrhovni štab NOV i POJ snabdevao ove jedinice, stvoren je utisak kod Nemača da snage Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni imaju namjeru da izvrše prodor u zapadnu Srbiju. Da bi ovo sprečio, komandant 5 SS armiskog brdskog korpusa, u duhu opštег plana, naredio je za 17 juli izvođenje jedne akcije s ciljem da se prvo zauzme aerodrom kod s. Sekovići, a potom snage Narodnooslobodilačke vojske odbace iz istočne Bosne na zapad. Za izvršenje ovog poduhvata komandant 5 SS armiskog brdskog korpusa imao je na raspolaganju: 7 SS diviziju (bez 14 puka) u prostoru Zvornika i Sokolca; 13 SS diviziju u prostoru Tuzle; 12 ustašku stajaću i 8 posadnu brigadu u prostoru Tuzle i Kladnja; četnički Majevički korpus na jugozapadnim ograncima Majevice i četnički Ozrenski korpus na levoj obali Spreče.

Nasuprot ovome, Vrhovni štab NOV i POJ je nastojao da u istočnoj Bosni, pored 12 udarnog korpusa NOVJ, prikupi 11 krajišku i 6 proletersku diviziju. Ova poslednja trebalo je da se preko istočne Bosne prebaci u prostor Pljevalja, u sastav svog, 1 proleterskog korpusa. Posle toga, 12 korpus imao je da izvrši prodor u Srbiju. U tom cilju vršili su odgovarajuće

K> Ove borbe počele su pre prodora Operativne grupe divizija u Srbiju. Otstupanje od kronološkog izlaganja učinjeno je radi bolje preglednosti.

pripreme štabovi 3 i 12 korpusa. Raspored njihovih jedinica sredinom jula bio je: 16 vojvodanska divizija u prostoru pl. Ozrena, orijentisana prema r. Bosni, radi prihvata 11 krajške divizije; 36 vojvodanska divizija iz rejona s. Banovići, orijentisana preko r. Drinjače u prostor severoistočno od s. Sekovići; 38 majevička divizija na prostoru Srebrnica, Bratunac; 27 istočnobosanska divizija oko Vlasenice i s. Osmaci. Jedanaesta krajška divizija nalazila se u ovo vreme na levoj obali Bosne, severozapadno od Doboja.

Sedamnaestog jula počeo je iznenadni koncentričan napad neprijatelja od Tuzle, Zvornika i Kladnja u pravcu s. Sekovići. Prve borbe sa neprijateljem prihvatile su 36 i 27 divizija, prva severno od s. Sekovići, a druga na prostoru D. Birča. Pošto je neprijatelj ispoljio jači pritisak prema 36 diviziji, upućena je na njeno levo krilo i bok, na Vis (trig. 425, oko 20 km s-z od Zvornika), 4 brigada 16 divizije. Međutim, neprijatelj je u međuvremenu potisnuo 5 brigadu 36 divizije sa Visa, a istovremeno i 3 brigadu, zbog čega je 36 divizija bila primorana da se povuče na liniju s. Rakino Brdo, Borogovo (k. 318, 14 km zapadno od Zvornika), s. Paprača. Pošto je neprijatelj forsirao prodror ka s. Raševe (6 km j-z od Visa), Stab 12 korpusa uputio je pridošlu 4 brigadu 16 divizije u napad na njegov desni bok kod ovog sela, dok je ostatak 16 divizije orijentisao u prostor severno od pl. Javornika, prema 36 diviziji. Napad 4 brigade kod s. Raševe je uspeo; neprijatelj je bio privremeno zadržan, a Stab 12 korpusa, da bi zaštitio aerodrom kod s. Sekovići, pregrupisao je 16 diviziju: 1 i 4 brigadu u rejon s. Raševe, a 2 brigadu je uputio za s. Sekovići. Dvadesetog jula 7 SS divizija je napala 27 diviziju, koja se nalazila na desnoj obali Drinjače, na prostoriji D. Birča, te je ova morala napustiti s. Sekovići i povući svoje levo krilo ka s. Supčane (2 km južno od s. Sekovići). Pokušaji štaba 3 i 12 korpusa da 20, 22 i 23 jula protivnapadima 27 i 16 divizije povrate ovo selo, završeni su bez uspeha, te su štabovi 3 i 12 korpusa doneli odluku da se 3 korpus sa 38 i 27 divizijom prebací na Javor Pl., radi dejstva prema Kladnju i Vlasenici, a 12 korpus da se prebací na levu obalu Krivaje i deo snaga uputi ka r. Bosni, radi prihvata 6 proleterske i 11 divizije. Do 27 jula 16 divizija se prebacila jugoistočno od Zavidovića; 36 divizija je zauzela Olovo, a 29 jula 38 divizija je zauzela Kladanj. Zatim je 16 divizija upućena u pravcu s. Sagovići radi prihvata 6 proleterske divizije.

Krajem jula i početkom avgusta Nemci su, u vezi sa nastavljanjem ofanzivne akcije u istočnoj Bosni i sa izvođenjem operacija u Crnoj Gori, vršili pregrupisavanje snaga, a jedno-

vremeno su u prostoru Doboja preduzimali mere da 11 diviziji spreče prelaz r. Bosne. Oni su svim silama nastojali da održe borbeni kontakt sa 3 i 12 korpusom, pa su, prebacujući svoje snage motorizovanim sredstvima, uspeli da do 2 avgusta sa 7 SS i 13 SS divizijom i svim ustaško-domobranskim i četničkim snagama obuhvate 3 i 12 korpus na širem prostoru pl. Zvijezde i Konjuh Planine.

Stab 12 korpusa uvideo je da mu neće poći za rukom da izvrši prelaz Drine na njenom srednjem toku, pa je 2 avgusta predložio Vrhovnom štabu NOV i POJ da se 16, 36 i 6 divizija prebace u rejon Foče i tu izvrše prelaz na njenu desnu obalu.. Ovaj predlog Stab korpusa je potkrepio i time što bi na taj način 6 proleterska divizija ušla u sastav svog korpusa, a 16 i 36 divizija bi se pre prodora u Srbiju odmorile i snabdele oružjem i opremom.

Razmatrajući dosadašnja dejstva neprijatelja protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji, istočnoj Bosni i Crnoj Gori, jasno se vidi da je neprijatelj najveći uspeh postigao u istočnoj Bosni. Gubitkom aerodroma kod s. Sekovići 3 i 12 korpus bili su lišeni urednog snabdevanja vazdušnim putem, a njihovim povlačenjem ka Javor Pl., Konjuh Pl. i pl. Zvijezdi izgubljena je relativno ustaljena operacijska osnovica, pogodna za prođor u Srbiju. Privremeni taktički uspesi 3 i 12 korpusa zapadno od Javor Pl. — pri zauzimanju Kladnja, Olova i u toku prihvata 6 divizije — samo su naveli 5 SS armiski brdski korpus da se još jače protiv njih angažuje. Ova aktivnost početkom avgusta izražena je u nastojanju Nemaca da, prelazeći iz šireg obuhvata u okruženje i taktičko stezanje, razbiju i unište snage Narodnooslobodilačke vojske, naročito 12 korpus, ili da ih odbace što dalje na zapad i jugozapad. Otuda i potiču teške i stalne borbe 12 korpusa u okruženju i probijanje obruča na više mesta, njegovo orientisanje prema Hercegovini i privremeno odlaganje prođora u Srbiju.

Drugi pokušaj Nemaca da spreče prođor snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju

Pojačana dejstva srpskih divizija i Operativne grupe divizija u Srbiji i 1, 2, 3 i 12 korpusa NOVJ u istočnoj Bosni i Crnoj Gori, prinudila su Nemce da brzo reaguju. Ali, kao što smo već ranije rekli, oni su se nalazili pred dilemom: Sta, u kom pravcu i sa kojim snagama da preduzmu? Da li sa pri-

stiglom 1 brdskom divizijom i ostalim svojim, bugarskim i kvislinškim snagama da preduzmu operacije u južnoj Srbiji, ili da preduzmu dalje operacije u istočnoj Bosni i Crnoj Gori, u cilju da odbace snage Narodnooslobodilačke vojske od zapadnih granica Srbije? Smatraljući i jedno i drugo kao podjednako važno, Vrhovni komandant Jugoistoka je stavio u zadatak komandantu 2 oklopne armije da 1 i 12 korpusu NOVJ spreči upad u Srbiju i odbaci ih dalje na zapad, u kom cilju mu je stavio na raspolažanje i 1 brdsку diviziju, a Vojnoupravnom komandantu Srbije da svim snagama i sredstvima onemogući dalju aktivnost Narodnooslobodilačke vojske na području Srbije.

Vrhovni štab NOV i POJ pravovremeno je, na osnovi grupisanja snaga, otkrio planove Nemaca, pa je, očekujući da će Nemci pokušati da nametnu jedinicama Narodnooslobodilačke vojske frontalne borbe, naredio snagama u Srbiji, Crnoj Gori i istočnoj Bosni da izbegavaju frontalne borbe i da čuvaju udarnu snagu. Dvanaestom korpusu je odobreno da pređe r. Drinu kod Foče, i da potom, zajedno sa 1 korpusom, izvrši prodror u zapadnu Srbiju, a Operativnoj grupi divizija naređeno je da se 10—14 dana zadrži na pl. Kopaoniku radi popune ljudstvom (koje će joj poslati Glavni štab Srbije), a potom da produži nadiranje kroz Srbiju na sektor pl. Suvobor, pl. Rudnik.

Prema naređenju komandanta Jugoistoka, komandant 2 oklopne armije preuzeo je opsežne pripreme za izvođenje jedne operacije na istočno-bosanskom i crnogorsko-hercego-vaćkom vojištu, s ciljem da se snagama Narodnooslobodilačke vojske onemogući prodror u Srbiju. Za ovu operaciju, koja se imala izvesti pod komandom komandanta 5 SS armiskog brdskog korpusa, Nemci su angažovali: 7 SS diviziju »Princ Eugen«, 13 SS diviziju, 369 legionarsku diviziju, 1 brdsku diviziju, 363 puk 181 divizije, Borbenu grupu »Bendl«, Borbenu grupu »Stripel«, Legiju »Krempler«, jednu pukovsku borbenu grupu bugarske 24 divizije, delove 5 policiskog motorizovanog puka, 2 puk »Brandenburg«, 1 ustašku brigadu, 8 i 9 posadnu brigadu, i četnički Romaniski, Ozrenski, Drinski, Hercegovački, Lovćenski, Zetski i 4 jurišni korpus.

Na osnovi grupisanja i rasporeda neprijateljskih snaga, kao i na osnovi toka operacije, može se zaključiti da su Nemci imali namjeru da sa pregrupisanim snagama u istočnoj Bosni, iz šireg okruženja, napadnu i razbiju 3 i 12 korpus NOVJ. Tako bi im, potiskujući ih ka jugozapadu, sprečili prelaz na desnu obalu Drine i spajanje sa 2 korpusom NOVJ. Kada se ostvari ovaj cilj, trebalo je sa kružne osnovice Pljevlja, Pri-

jepolje, Bijelo Polje, Čakor, Podgorica (sada Titograd), Danilovgrad, Nikšić sa 7 SS divizijom »Princ Eugen«, 2 pukom »Brandenburg«, Legijom »Krempler«, delovima bugarske 24 divizije, borbenim grupama »Bendl« i »Stripel«, 1 brdskom i 369 divizijom, 363 pukom 181 divizije i svim četničkim snagama napasti snage Narodnooslobodilačke vojske prikupljene na teritoriji 2 korpusa, razbiti ih, potisnuti na masiv Durmitora i tu ih uništiti. Prema tome, početak operacije nije mogao biti jednovremen, pa su dejstva u istočnoj Bosni počela 3-eg a u Crnoj Gori tek 12 avgusta.

Dakle, neprijatelj je, kao i u Petoj ofanzivi, nastojao da koncentričnim dejstvom ka r. Pivi, r. Tari i pl. Sinjajevini nabaci snage 1 i 2 korpusa NOVJ na usko područje pl. Durmitora i Pivske Pl. i da ih, pod nepovoljnim uslovima po njih, prinudi na borbu. Pored toga, kao što je već rečeno, neprijatelj je htio da spreči spajanje 12 korpusa sa 2 korpusom NOVJ. U tom cilju je 1 brdska divizija dobila zadatak da, kao i u Petoj ofanzivi, nastupa istim i dobro poznatim pravcem: sa Lima preko pl. Bjelasice i pl. Sinjajevine ka pl. Durmitoru, kako bi zajedno sa 7 SS divizijom zatvorila obruč oko snaga Narodnooslobodilačke vojske u prostoru Savnika.

U toku ove operacije, Vojnoupravni komandant Srbije imao je zadatak da sa policiskim pukovima, divizijama bugarskog 1 okupacionog korpusa i četničkim i Nedićevim snagama održava glavne komunikacije u Srbiji i parira dejstva Operativne grupe divizija, 21 i 24 srpske divizije u Toplici, Jablanici i Pustoj Reci i 22, 23 i 25 srpske divizije na desnoj obali J. Morave.

Tako su se početkom avgusta razvile u istočnoj Bosni, a zatim i u Crnoj Gori teške borbe koje su trajale sve do pred kraj meseca. Ovu operaciju Nemci su izveli pod šifrom »Ribeckal« (Operation Rübezahl), poznatu kod nas kao Durmitorska operacija. To je u isto vreme bila i poslednja nemačka ofanzivna operacija većih razmera u Jugoslaviji. Komandant Jugoistoka očekivao je da će ovom operacijom — za čije je izvođenje, s obzirom na upotrebljene snage, morao tražiti odobrenje od Vrhovne komande (OKW) — ponovo obezbediti kontrolu nad Srbijom. Do toga nije došlo. Naprotiv, u jeku ove operacije Vrhovni štab NOV i POJ potpuno je ostvario deo svoga plana po kome su 1 proleterski i 12 udarni korpus izvršili prodor u Srbiju.

Durmitorska operacija

(Prilog I)

Uvodne borbe. Ove borbe razvijale su se u istočnoj Bosni, Hercegovini i u dolini Lima, a trajale su od 3 do 12 avgusta, odnosno u istočnoj Bosni do 17 avgusta.

Trećeg avgusta neprijatelj je počeo da sužava obruč oko naših snaga u istočnoj Bosni. Sedma SS divizija sa jednim bataljonom 8 posadne brigade i četnicima Romaniskog i Ozren-skog korpusa iz Vareša podilazila je položajima 6 proleterske divizije na zapadnim padinama Zvijezde i položajima 36 divizije, u prostoru s. Stojčići i s. Duboštica; 13 SS divizija sa dva bataljona 1 ustaške i 8 posadne brigade podilazila je pl. Konjuhu i Javor Pl. protiv 38 i 27 divizije, dok su delovi 11 ustaške brigade nadirali iz Olova, dolinom Krivaje ka s. Vijaka. Istog dana izvršen je napad iz Vareša protiv 6 proleterske divizije, iz Ribnice protiv 36 divizije, iz Kladnja protiv 38 divizije i iz Olova protiv 16 divizije. Neprijatelj je težio da ovla-da dolinom Krivaje i time razdvoji 3 od 12 korpusa, ali do 4 avgusta nije imao uspeha. Najteže borbe vodene su kod Vareša i s. Vijaka, zbog čega je 36 divizija povučena na desnu obalu Tribije, na greben Zvijezde. Po podne, 4 avgusta, 7 SS divizija je posle teških borbi zauzela s. Vijaka. Tada je Stab 12 korpusa otpočeo pokret ka Foči, preko komunikacije Han Pijesak—Sokolac, zadržavajući 16 diviziju u zaštitnici. Treći korpus krenuo je preko komunikacije Han Pijesak—Vlasenica. Međutim, 7 i 13 SS divizija otkrile su ovu nameru i brzo posele pomenutu komunikaciju. I pored jakog otpora oba korpusa su, noću 6/7 avgusta, izvršili prelaz i orijentisali se: 3 korpus preko Javor Pl. ka Srebrnici, a 12 korpus preko pl. Devetaka ka Foči.

Osmog avgusta, po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, izvršila je prelaz r. Bosne i 11 divizija. Prelaz je izvršen na otseku s. Kožuhe, s. Koprivna (j-z od Modriča), posle čega je Divizija orijentisana ka pl. Konjuhu. Ovi pokreti jedinica Narodnooslobodilačke vojske primorali su 13 SS diviziju, jedan deo četnika (Trebavskog, Ozrenskog, Romaniskog i Drinskog korpusa) i delove 11 ustaške i 8 posadne brigade da se zadrže u istočnoj Bosni i angažuju u borbama protiv 11 divizije i 3 korpusa, što je donekle olakšalo tešku situaciju 12 korpusa. Sedma SS divizija je za to vreme sa 13 pukom posela kod s. Renovica komunikaciju Prača—Ustiprača, ali su 16 i 36 divizija 8 avgusta, posle jake vatrene pripreme, razbile njegove delove kod ž. st. Prača i s. Renovica, posle čega se 12 korpus probio u prostor s. Orahovica i prema sugestiji Vrhovnog

štaba preduzeo izviđanje r. Drine na otseku Foča, s. Bastasi. Jednovremeno, mada preopterećen ranjenicima i bez dovoljno životnih potreba, 12 korpus je nastavio pokret ka komunikaciji Foča—Kalinovik, koju je pod teškim borbama prešao noću 10/11 avgusta kod s. Borija i produžio nadiranje ka r. Drini, na otsek s. Bastasi.

Sedma SS divizija, znajući radio-šifru 12 korpusa, pratila je njegove pokrete, pa je i na tom otseku organizovala odbranu. Zbog toga su 16 i 36 divizija nastavile pokret levom obalom Pive ka s. Mratinje, gde su se 15 avgusta prebacile na desnu obalu reke i razmestile na grebenu Pivske Pl.: 16 divizija u prostoru s. D. Crkvice, a 36 divizija kod s. Barni Do, s. D. Unač i s. Ograde.

Sesta divizija, koja kod s. Ocrkavlje nije uspela da pređe komunikaciju Foča—Kalinovik, prebacila se preko južnih padina pl. Treskavice i 14 avgusta kod s. Obalj prešla komunikaciju Kalinovik—Nevesinje, a zatim nastavila pokret preko pl. Zelengore, razbivši 15 avgusta kod Orlovca 1 bataljon 7 SS divizije. Obavešten o ovome, Stab 7 SS divizije uputio je iz prostora s. Sćepan Polje svoje delove ka s. Tjentište da spreče prebacivanje 6 proleterske divizije na desnu obalu Sutješke i njenog spajanje sa 12 korpusom. U oštrim borbama oko s. Tjentište 6 divizija je u toku 16 avgusta uspela da savlada otpor neprijatelja i da produži nadiranje preko pl. Maglića ka s. Mratinje, gde se 17 avgusta spojila sa jedinicama 12 korpusa. Time je dalje nadiranje Nemaca sa severa bilo privremeno zaustavljeno.

U Hercegovini i jugozapadnoj Crnoj Gori neprijatelj je imao namjeru da, po ovladivanju komunikacijama Gacko-Bileća—s. Viluse, s. Viluse—Nikšić i Nikšić—Danilovgrad, odbací 29 hercegovačku diviziju i Primorsku operativnu grupu na istok i sever, a potom da sa crnogorsko-hercegovačke granice i iz Nikšića, sa ostalim snagama, učestvuje u uništenju snaga Narodnooslobodilačke vojske na masivu Durmitora i Pivske Planine. Naročito jake borbe vodila su dva bataljona 363 puka (ojačana divizionom artiljerije) i oko 1.400 četnika za s. Viluse, koje su branili delovi 2 dalmatinske i 6 crnogorske brigade. Sedmog avgusta neprijatelju je uspelo da zauzme s. Viluse, a već 9 avgusta zauzeo je i Nikšić i produžio nadiranje ka Podgorici, radi učešća u operaciji dolinom Morače. Smatrujući da je i njima otvoren put za Nikšić, Stab 369 legionarske divizije i hercegovački četnici otpočeli su grupisanje snaga u Gacku, Bileći i Trebinju, ali su ih u tome, južno od Avtovca i Bileće, sprečile 11 i 10 brigada 29 hercegovačke divizije. Istovremeno, Primorska operativna

grupa sa delovima 2 i 6 brigade zauzela je noću 9/10 avgusta s. Viluse, razbila dva bataljona 369 divizije i proterala ih ka Trebinju. Sva dalja nastojanja 369 divizije i četnika da odbace 29 diviziju i Primorsku operativnu grupu nisu uspela za celo vreme izvođenja Durmitorske operacije.

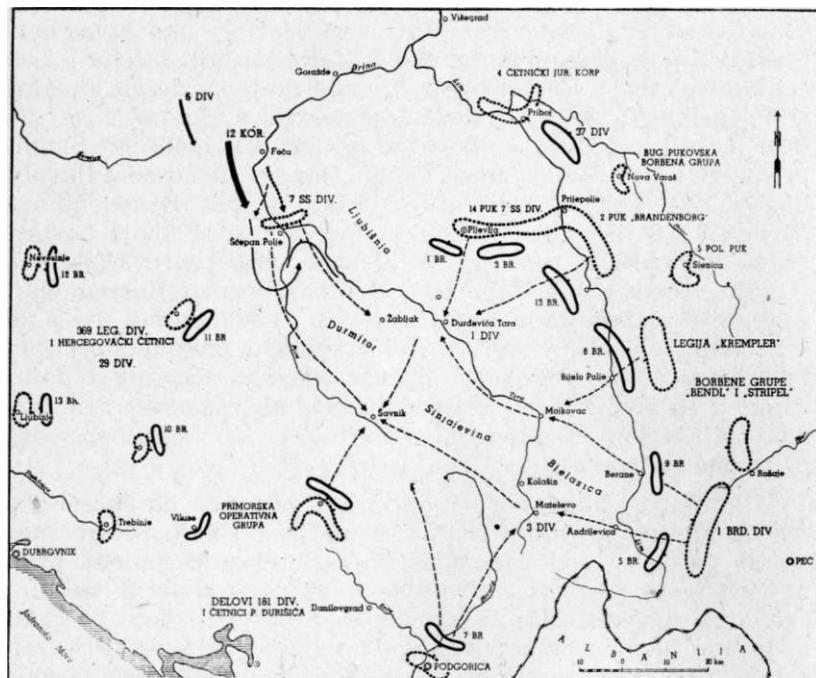
U dolini Lima, prema Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Andrijevici i severno od Podgorice nisu vođene borbe. Neprijatelj je na ovom području samo prikupljaо snage određene da učestvuju u operaciji. Tako su do 12 avgusta prikupljeni: prema 7 brigadi 3 divizije (koja je držala položaje s. Crnci, pl. Vežešnik, s. Medun, Veruša) borbene grupe »Larendorf-
(Larrendorf) i »Futerer« (Futterer), jačine oko dva bataljona 363 puka 181 divizije, oko 350 italijanskih fašista i 2.000 četnika; prema 5 i 9 brigadi 3 divizije (koje su držale položaje kod Gusinja, Čakora, Prijedolske Glave, s. Kaludre i s. Police) 1 brdska divizija, borbene grupe »Stripel« i »Bendl«, prema Bijelom Polju i levoj obali Lima do južno od Pljevalja, Legija »Krempler«, delovi 5 SS puka, 2 puk »Brandenburg«. 14 puk 7 SS divizije, a u rejonu Prijepolja i Priboja borbena grupa bugarske 24 divizije i četnički 4 jurišni korpus (skica 7).

Za vreme uvodnih borbi u istočnoj Bosni i Hercegovini i za vreme prikupljanja neprijateljskih snaga prema 3 i 1 diviziji, nemački avioni su 5, 8, 10 i 11 avgusta izviđali aerodrome kod Berana i s. Negobuda, pravac Pljevlja—Šavnik i dolinu Lima, a 10 avgusta je 1 brdska divizija počela povremeno dejstvo artiljerijom na otseku pl. Čakor, Plav. To su bile poslednje pripreme za operacije u Crnoj Gori.

U toku uvodnih borbi neprijatelj je uspeo da spreči prodor 12 udarnog korpusa NOVJ iz istočne Bosne u Srbiju i primorao ga da se pod teškim uslovima, obilaznim putem, preko pl. Zelengore, prebaci u Crnu Goru. Pošto je u ovim borbama, sve do 26 avgusta, bila angažovana 7 SS divizija (bez 14 puka), to je u borbenom rasporedu neprijatelja, zapadno od Pljevalja, ostala praznina pogodna za prodor 1 proleterskog korpusa NOVJ u Srbiju. Jedanaestoj diviziji uspelo je da prede r. Bosnu, čime je neprijatelj bio ometen u postizanju potpunog cilja u istočnoj Bosni. Ni u Hercegovini, kao što je napred rečeno, neprijatelj nije postigao postavljeni cilj.

Uvodne borbe, vođene na različitim i udaljenim područjima, nisu pružale štabovima 1, 2, 3 i 12 korpusa NOVJ jasnou sliku o celini operacije, te ni Vrhovni štab nije mogao na osnovi njihovih izveštaja da predviđi krajnje namere neprijatelja. Tek je jedan izveštaj Štaba 3 korpusa — da su borbe u istočnoj Bosni u vezi sa operacijama u Crnoj Gori — nagove-

stio da se radi o operaciji većeg obima, ali nažalost, u izveštaju nije bilo drugih, detaljnijih podataka. Štabovi 1, 2 i 12 korpusa imali su stalno u vidu raniju direktivu Vrhovnog štaba da se snage određene za upad u Srbiju ne uvlače u teške borbe. Veliki broj ranjenika, oko 600 iz sva tri korpusa, potreba da se premorenem i iscrpenom 12 korpusu da nekoliko dana odmora i da se zatvore pravci ka aerodromu kod s. Negobuđa, znatno su otežavali situaciju, pošto su se za postizanje ovoga morale angažovati sve jedinice ovih korpusa. Pa ipak, 1 i 12 korpus su uz velike sopstvene napore i napore 3 divizije izvršili naređenje Vrhovnog- štaba NOV i POJ.

Skica 7 — Obostrani raspored snaga pred Durmitorskou operaciju

Tok operacije (prilog I). Dvanaestog avgusta neprijatelj je sa kružne osnovice: Podgorica, Nikšić, Trebinje, Bileća, Gacko, Foča, Pljevlja, desna obala Lima, s. Kaludra, Čakor otpočeo nastupanje pravcima: s. Sćepan Polje—Pivska Pl. — Javorak—Savnik, Pljevlja — s. Levertara—Savnik, Bijelo Polje — s. Mojkovac — Sinjajevina — Savnik, Čakor — s. Murina—Andrijevica—Sinjajevina—Savnik i Podgorica—Kolašin—Savnik. Sve kolone imale su da izbjigu u rejon Savnika.

Bile su predviđene i snage za posedanje zauzete teritorije i kontrolu međuprostora.

Ovakvim rasporedom i početnim dejstvima neprijatelj je najzad jasno ispoljio svoju nameru. Pored glavnog cilja da razbije i uništi snage Narodnooslobodilačke vojske i spreči njihov prodor u Srbiju, on je težio da što brže ovlada slobodnom teritorijom Crne Gore, glavnom operaciskom osnovicom za pohod na Srbiju. Zbog toga je trebalo hitno posesti glavna raskršća i komunikacije koje vode ka Srbiji i Crnogorskom Primorju, zauzeti aerodrome i ugušiti žarište NOP koje je u tom kraju od ranije bilo jako. Nasuprot tome, Vrhovni štab NOV i POJ nastojao je da zadrži strategisku inicijativu u svojim rukama i ostvari pomeranje težišta operacija na istok. Prema tome, u duhu opštег plana, 2 korpus je imao zadatku da zadržava glavne neprijateljske snage, dok 1 i 12 korpus ne izvrše prodor u Srbiju.

Prema Andrijevici i Beranama napadala je 1 brdska divizija uz podršku jake artiljeriske vatre i tenkova. Na veoma razvučenim položajima 5 i 9 brigada 3 divizije pružale su žilav otpor, ali su nadmoćnije nemačke snage 13 avgusta zauzele Andrijevicu i Berane i produžile nadiranje ka pl. Bjelasici. Istovremeno, 363 puk 181 divizije sa dva bataljona i oko 2.000 četnika vodio je teške borbe za pl. Vežešnik, koju je branila 7 brigada 3 divizije. Sutradan, 14 avgusta, 1 brdska divizija je produžila napad preko pl. Bjelasice prema s. Mojkovac, Kolašinu i s. Mateševo. Peta i 9 brigada nisu mogle pružiti jači otpor na frontu širokom 25 km već su morale da se s prihvatom povlače ka r. Tari. Pred kraj dana neprijatelj je zauzeo s. Mateševo i izbio pred Kolašin i s. Mojkovac, a 5 i 9 brigada su prešle na levu obalu Tare. Zauzimanjem s. Mateševo, 1 brdska divizija je ugrozila pozadinu 7 brigade, zbog čega se ova, po naređenju Štaba 3 divizije, povukla na položaje s. Radovče, Kamenik, Markovića Laz, Ostrvica, zapadno od komunikacije s. Lijeva Rijeka — s. Mateševo.

Od Pljevalja i Prijepolja napadali su na položaje 1 proleterske divizije 14 puk 7 SS divizije i 2 puk »Brandenburg«, a na desnoj obali Lima, prema Bijelom Polju, Legija »Krempler«. Neprijatelj je na ovom sektoru želeo prvo da zauzme Kamenu Goru, potom da izbije u s. Kovren i da nastupa ka s. Levertara. Teške borbe vođene su na čelom frontu. Osma brigada je 14 avgusta povučena na levu obalu Lima. Četrnaesti puk 7 SS divizije i 2 puk »Brandenburg« uspeli su posle nekoliko napada, 14 avgusta pred mrak, da zauzmu Kamenu Goru, te su se 1 i 13 brigada 1 proleterske divizije povukle na polo-

žaje oko Crnog Vrha. Jugoistočno od Pljevalja, protiv 3 brigade 1 proleterske divizije, neprijatelj nije imao uspeha.

U Hercegovini i jugozapadnoj Crnoj Gori 369 legionarska divizija i hercegovački četnici, kao i četnici iz Nikšićkog i Danilovgradskog sreza, nisu imali uspeha u borbama od 12—14 avgusta protiv delova 29 hercegovačke divizije i delova Prijemorske operativne grupe.

Posle tri dana oštih borbi, naročito kod 1 proleterske divizije, Štab 2 korpusa je naredio 37 sandžačkoj diviziji da se u noći 14/15 avgusta iz rejona Nova Varoš prebaci preko 1 Lima na pl. Pobijenik. Ona je, sa osloncem na Pobijenik, imala da dejstvuje na komunikaciju Pljevlja—Prijepolje i vezuje snage 14 puka 7 SS divizije i 2 puka »Brandenburg«. Takođe je, prema direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, naređeno 1 proleterskoj diviziji da se prikupi južno od Pljevalja, radi zatvaranja pravca Pljevlja — s. Đurđevića Tara i lakšeg prodora ka Srbiji, zapadno od Pljevalja. Ona je imala, zajedno sa 37 divizijom, da dejstvuje ka planinama Zlatiboru, Zlataru i Goliji. Pošto je 12 korpus prilazio Pivskoj Pl., Vrhovni štab je naredio 2 korpusu da ga prihvati, popuni materijalom i omogući njegovim jedinicama odmor, radi izvršenja osnovnog zadatka. Glavno je bilo da se 12 i 1 korpus rasterete ranjenika koje je sa aerodroma kod s. Negobuđa trebalo evakuisati u Italiju. U ovom cilju Štab 2 korpusa preuzeo je hitne mere.

Štab 1 proleterske divizije, koja je prema naređenju Štaba 2 korpusa imala do 16 avgusta da zatvara pravac ka s. Đurđevića Tara, a potom da se probije severno od Pljevalja ka Priboju i s. Uvac, predviđao je da se 8 i 5 brigada 37 divizije prebace na istočne padine Ljubišnje, a za to vreme 13, 1 i 3 brigada 1 proleterske divizije da brane južne padine Kamene Gore i s. Kovren. Posle toga trebalo je da se ova divizija, preko istočnih ogrankaka Ljubišnje, prebaci na pl. Pobijenik. Petnaestog avgusta 2 puk »Brandenburg« i borbena grupa bugarske 24 divizije nastavili su borbe na južnim padinama Kamene Gore i zauzeli Crni Vrh. Protivnapad 1 i 13 brigade nije uspeo, ali je neprijatelj zadržan na Crnom Vruhu. Ovim je bilo omogućeno 8 i 5 brigadi da preko s. Kovren nastave pokret ka s. Bujaci, gde su stigle oko 20,30 časova. Sutradan je 1 proleterska divizija počela postepeno da se povlači na zapad, preko komunikacije Pljevlja—s. Kovren i Pljevlja—Šavnik. Treća brigada je zauzela položaje u prostoru s. Hoćevina, 1 brigada oko s. Podpeće, a 8, 5 i 13 brigada su nastupale ka s. Kakmuži. U međuvremenu, 2 puk »Brandenburg« se prebacio sa Kamene Gore na prostoriju Pije-

valja, odakle je sa 14 pukom 7 SS divizije istoga dana prešao u napad, zauzeo s. Podpeće i produžio ka r. Tari. Samo su njegovi slabiji delovi severoistočno od s. Kakmuži vodili manje borbe protiv 3 brigade. Sedamnaestog avgusta je 1 proleterska divizija produžila manevar, prešla r. Čehotinu kod s. D. Brvenica, i preko s. Boljanići izbila sutradan na prostoriju s. Sočice, s. Đakovići, s. Metaljka, s. Zaostro, stupivši u vezu sa 37 divizijom, radi izvršenja prodora u Srbiju.

Na sektoru 3 divizije borbe su nastavljene punom žestinom. Petnaestog avgusta nemačka 1 brdska divizija je zauzela s. Mojkovac i Kolašin i na sektoru s. Mateševo, Kolašin spojila se sa jedinicama 363 puka 181 divizije i četnicima Pavija Đurišića. Žbog toga je Štab 3 divizije bio prinuđen da povuče diviziju na Sinjajevinu Pl.: 7 brigadu na položaj s. Jasenova, Dragovića Polje, a 5 i 9 brigadu i Diviziju »Garibaldi« na položaj Babin Zub, s. G. Lipovo, Javorova Glava, Kravar, s tim da zadržavaju neprijatelja dok se ne evakuišu ranjenici sa aerodroma kod s. Negobuđa. Međutim, 17 avgusta neprijatelj je i pored upornosti brigada 3 divizije uspeo da ovlada grebenom Sinjajevine i da ugrozi komunikaciju s. Đurđevića Tara—Šavnik, a time i aerodrom kod s. Negobuđa. Zbog ovoga je Štab 2 korpusa naredio da se ranjenici evakuišu i prikupe u s. G. Brezna, gde su preduzete hitne mere da se izgradi pri-vremeni aerodrom; isto tako je naredio 9 brigadi da do kraja dana održi položaje Korman, Stražnica, a 5 i 7 brigadi da se povežu na Javorju i zadržavaju nadiranje neprijatelja ka s. Bukovica i Šavniku. Osamnaestog avgusta je završeno prikupljanje ranjenika u s. G. Brezna, te je zbog njihove evakua-cije naređena otsudna odbrana na liniji Šavnik, Durmitor. Do pada mraka 3 divizija se povukla na liniju: s. Lukavica, Javorje, Mramorje, Rasovaš, s. Provalija, Sedlo, Durmitor.

Pošto su sektor s. Negobuđa ugrožavali 14 puk 7 SS divizije i borbena grupa bugarske 24 divizije, to je 19 avgusta 1 brdska divizija usmerila težište napada na otsek s. Bukovica, Šavnik. Posle teških borbi ona je uspela 20 avgusta da potisne delove 3 divizije prema s. Boan i s. Bukovica. Jednovremeno, u rejonu s. Negobuđa, spojili su se delovi 1 brdske i 14 puka 7 SS divizije.

U jugozapadnoj Crnoj Gori i Hercegovini, u borbama protiv 29 hercegovačke divizije i Primorske operativne grupe, neprijatelj je nastojao da prodre do Nikšića i od Nikšića na sever, ali je bio odbijen i primoran da se povuče u Bileću.

Na sektoru Pivske Pl., 17 avgusta, 12 korpus se nalazio sa 16 divizijom u rejonu V. Štulac (trig. 2103), s. Nedajno; sa 36 divizijom u rejonu s. G. i D. Unač sa istaknutim delovima

kod s. Barni Do; a sa 6 proleterskom divizijom u rejonu s. Mišoševići, s. Brđevo, na levoj obali Pive. Štab 12 korpusa je organizovao prenošenje ranjenika za s. G. Brezna i istovremeno razmatrao pravce prodora za Srbiju. Pošto je 1 proleterska divizija bila u pokretu ka Srbiji, razmotrena je mogućnost prebacivanja 6 proleterske divizije preko r. Pive i donjeg toka Tare, radi njenog upućivanja za 1 divizijom. U tom cilju Štab 12 korpusa je planirao noćni napad 20/21 avgusta protiv delova 7 SS divizije na prostoru s. Nikovići, s. Sarići, s. Babići, radi njihovog proterivanja na desnu obalu Tare. Međutim, 20 avgusta 7 SS divizija (bez 14 puka) je napala 12 korpus, ali je ovaj u teškim borbama uspeo da održi svoje položaje. Ipak je neprijatelju pošlo za rukom da uputi jednu manju kolonu levom obalom Tare, ka Zabljaku, da se spoji sa delovima borbene grupe bugarske 24 divizije.

Posle ovih borbi od 20 avgusta, raspored naših snaga bio je sledeći (skica 8):

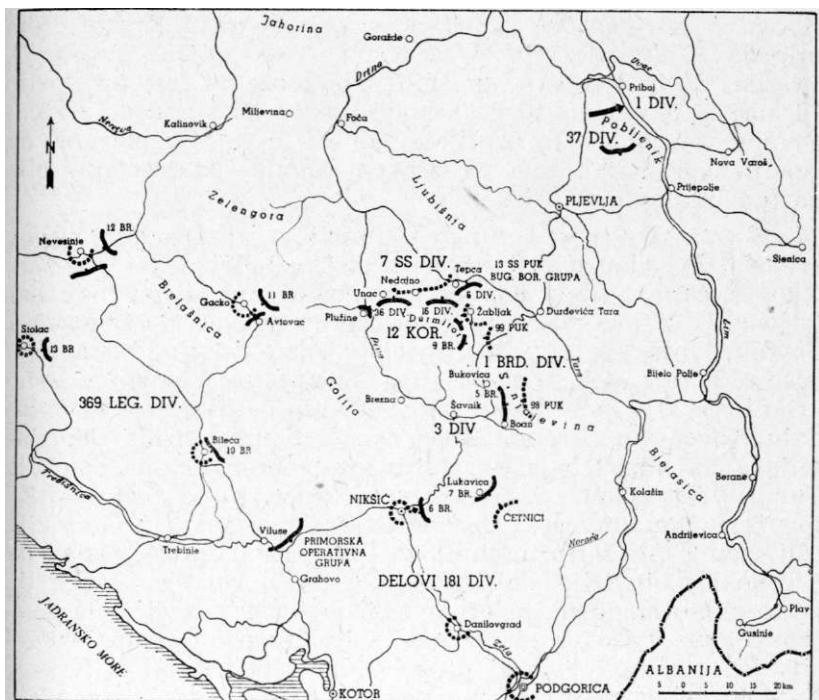
- 16 divizija na severoistočnim padinama Durmitora;
- 6 divizija (prebačena na desnu obalu Pive) u rejonu s. Trsa, a njena 3 brigada na levoj obali reke, u rejonu s. Plužine;
- 36 divizija u rejonu s. G. i D. Unač;
- 29 divizija i Primorska operativna grupa: 11 brigada prema Gacku, 10 brigada prema Bileći, 12 brigada prema Nevesinju, 13 brigada prema Stocu, na pravcu Stolac—Bileća. U ovom rasporedu, manevrišući na širokoj prostoriji, 29 divizija je vezivala snage 369 divizije u pomenutim uporištima i ograničavala njihovu međusobnu vezu, ugrožavajući im komunikacije, a naročito komunikaciju Gacko—Bileća—s. Viluse, tako da je aktivnost ove divizije i kvislinških formacija bila, u ovo vreme, u znatnoj meri paralisana. Svi napori Nemaca da otvore sebi put iz Bileće i Trebinja preko s. Viluse ka Nikšiću ostali su bez uspeha zbog odlučnog otpora 10 hercegovačke brigade 29 divizije i 2 dalmatinske brigade Primorske operativne grupe. Šesta crnogorska brigada Primorske operativne grupe nalazila se prema Nikšiću, na jugozapadnim padinama Vojnika, odakle je zadržavala nadiranje delova nemačke 181 divizije i Đurišćevih četnika ka s. G. Brezna i Šavniku;
- 3 divizija: 7 brigada na prostoriji s. Lukavica, Krstac, Javorje, prema četnicima Pavia Đurišića; 5 brigada na prostoriji s. Boan, s. Bukovica, prema 98 puku 1 brdske divizije; 9 brigada na padinama Durmitora, prema 99 puku 1 brdske divizije, borbenoj grupi bugarske 24 divizije u rejonu s. Ne-gobuđa i delovima 13 puka 7 SS divizije u rejonu Žabljaka. Sa

ovih položaja 3 divizija je svojim centrom zatvarala pravac s. Boan—Savnik—s. G. Brezna, u kanjonu r. Komarnice, a levim krilom pravac s. Negobuđa—Savnik;

— 1 divizija: u rasporedu za forsiranje Lima kod Pribuja;

— 37 divizija: na levoj obali Lima, radi zaštite, i zatvaranja pravaca koji iz Pljevalja i Prijepolja vode ka Pribiju.

Stab 2 korpusa NOVJ uviđao je opasnost od daljeg prodora nemačke 1 brdske divizije ka Savniku. Iako je zemljiste u kanjonu Komarnice i Pridvorice pružalo 3 diviziji povoljne

Skica 8 — Durmitorska operacija — raspored snaga 20 avgusta 1944 godine

uslove da s južnih padina Treskavca i severnih padina Vojnika sprečava dalje nadiranje 1 brdske divizije i ostalih neprijateljskih snaga, Stab 2 korpusa zatražio je od 12 korpusa da uputi jednu brigadu u rejon s. G. Brezna, radi pojačanja otpora za vreme njegovog prebacivanja na greben Golije.

U takvoj situaciji bilo je odlučeno da 6 proleterska divizija nastavi borbe sa zapadnih ogrankova Durmitora i usporava nadiranje 7 SS divizije ka Žabijaku, a u pogodnom momentu da se probije ka ušću r. Tare i prebaci na njenu desnu obalu,

radi spajanja sa 1 proleterskom divizijom. Pod njenom zaštitom trebalo je da se 12 korpus izvuče iz dodira sa neprijateljem, kako bi mogao izvršiti svoj osnovni zadatak. Dvadeset prvog avgusta, po preuzimanju položaja od 12 korpusa, 6 proleterska divizija se nalazila na liniji: s. Plužine, s. Vukov Do, s. Nikolin Do, sa delovima na Suvodolu. Pri ovome je ona zalomila svoje desno krilo prвobitnog fronta na greben Durmitora, radi veze sa levokrilnim delovima 3 divizije. Za to vreme 12 korpus je kod Pivskog Manastira izvršio prelaz na levu obalu Pive i uputio se na jugozapadne padine Golije, na prostoriju s. Višnjića Do, s. Stitare, s. Zaljutnica, s. Krstac. Peta brigada 16 divizije bila je zadržana na aerodromu kod s. G. Brezna, da bi štitila evakuaciju ranjenika. Sa ove prostorije 12 korpus je mogao ili da nastavi pokret kroz istočnu Hercegovinu, van dodira sa neprijateljem, ili, u slučaju potrebe, da ispolji svoj uticaj, bilo na pravcu Savnik—s. Levertara, bilo na pravcu Savnik—Nikšić.

Završne borbe na Durmitoru. Dvadeset prvog avgusta, do podne, neprijatelj je na otseku 3 divizije bio zadržan. Oko 15 časova, zbog nepravilnog povlaчења levokrilnog bataljona 7 brigade, ostao je neobezbeden pravac s. Malinsko—Savnik, kojim se iz s. Boan probio jedan bataljon 98 puka i ušao u Savnik, dok su ostale snage ovog puka napale na desno krilo i centar 5 brigade, i posle ogorčenih borbi uspele da ovladaju Kovačevim Brdom. Zbog ovoga, i zbog upada neprijatelja u Savnik, 3 bataljon 5 brigade je prebačen na položaje Turija (trig. 1834) i s. Previš, severozapadno od Savnika. Za to vreme, sa pravca s. Durdevića Tara, delovi 7 SS divizije ušli su u Zabljak i pripremili, zajedno sa 99 pukom, napad na 9 brigadu 3 divizije, dok su četnici Pavia Đurišića uspeli da potisnu 7 brigadu na položaje Mlečno Brdo, Ostrvica, Krnovska Glava. Pošto su ovi položaji bili nesigurni, Stab 3 divizije je naredio 7 brigadi da se povuče na položaj s. Gvozd, s. Mokro i da sa njih brani komunikaciju Nikšić—Savnik i sprečava prođor neprijatelja ka s. G. Brezna.

Istoga dana oživila je neprijateljska aktivnost i s juga. Iz Nikšića je neprijatelj, jačine oko 1.000 Nemaca i četnika, napao u pravcu Savnika 6 crnogorsku brigadu, u nameri da se spoji sa četničkim snagama koje su napadale 7 brigadu iz rejona Gornje Morače. Posle kraće borbe na položajima Tović, s. Dragovoljići, neprijatelj je odbačen u Nikšić.

Dvadeset drugog avgusta, oko 14 časova, 13 puk 7 SS divizije napao je levo krilo 9 brigade na Stulcu i pl. Durmitoru, a 99 puk 1 brdske divizije desno krilo na Sedlu. Potisnuvši dva bataljona na Balj i Lojanik, Nemci su uspeli da ovladaju

ovim položajima 9 brigade i da zauzmu Dobri Do, gde su se spojile 1 brdska i 7 SS divizija. Posle toga su Nemci produžili napad i uz teške gubitke zauzeli Balj i Lojanik, a 9 brigada (bez jednog bataljona) prebacila se 23 avgusta na levu obalu Komarnice.

Pošto se za vreme ovih odbranbenih borbi, 23 avgusta po podne, završila evakuacija ranjenika (ukupno 1.078, od kojih: 1.059 partizana, 16 savezničkih avijatičara i 3 člana vojne misije¹¹), to je Stab 3 divizije naredio 5 brigadi da se prebaci na levu obalu Komarnice. Ovo pomeranje iskoristio je jedan bataljon nemačkog 98 puka i iz Savnika zauzeo Turiju, Cuklin i s. Gradac. Sedma brigada se takođe izvukla iz borbe i posela položaje: s. Gvozd, s. Mokro, na kojima je organizovala odbranu. Dvadeset trećeg avgusta pritisak neprijatelja sa severozapada, severa, istoka i jugoistoka bio je vrlo jak, ali su 6 proleterska i 3 divizija upornom odbranom zadržale neprijatelja i uspešno izvršile evakuaciju ranjenika. Jedinice su, bez ranjenika, postale mnogo elastičnije i pokretljivije, što je omogućilo 6 proleterskoj diviziji da se izvuče iz borbe i krene za 1 proleterskom divizijom u Srbiju, a 3 diviziji da se prebaci na prostoriju Javorak, Krnovo, s. Mokro (južno od Savnika), radi predaha za dalje akcije ka Kolašinu i Beranama.

Dok se 6 proleterska divizija probijala ka severu, desnom obalom Pive, 3 divizija je izvršila manevr oko pl. Vojnika: 9 brigada se povukla na Javorak, 5 brigada, pod pritiskom 1 brdske divizije, povukla se preko s. G. Brezna ka s. Jasenovo Polje, dok je 7 brigada ceo dan vodila borbu sa četnicima Pavia Đurišića i uspela da održi svoje položaje. Pošto Đurišićevi četnici nisu uspeli da ovladaju položajima 7 brigade, orijentisali su se na jug, ka Nikšiću, ali su na Javorku (k. 1462) i Kobiljoj Glavi (k. 1412, 10 km s-i od Nikšića) naišli na otpor 1 i 2 bataljona 6 crnogorske brigade, koji su im onemogućili prilazak Nikšiću.

Dvadeset četvrtog avgusta delovi nemačke 1 brdske divizije iz Savnika i četnici Pavia Đurišića (pred frontom 7 brigade) napali su 7 brigadu i delove 6 crnogorske brigade, ali su bili zadržani. Za to vreme 1 brdska divizija prikupljala se ka Savniku, a iz Nikšića, četnici i dve čete Nemaca, napadali su položaje 6 crnogorske brigade, severno od grada. Dok je 7 brigada vodila borbe, 5 i 9 brigada i jedna italijanska brigada Divizije »Garibaldi« prikupljale su se na prostoriji s. Ivanje,

¹¹ Podaci su uzeti iz knjige Royal Air Force 1939—1945, George Saunders, London 1954. Evakuacija je izvršena sa 36 transportnih aviona koje je štito 50 lovaca savezničke avijacije.

s. Radevo, s. Praga, a 6 crnogorska brigada se rokirala sa prostorije s. Ivanje na Pišteta i Kuside.

Na osnovi naređenja da u pogodnom momentu pređe u protivnapad i prebaci se u rejon Vašojevića, u pozadinu neprijatelja, 3 divizija je 25 avgusta, u svanuće, sa tri bataljona 7 brigade odlučno napala četnike Pavia Đurišića na Ceranića Gori i potpuno ih razbila. Za to vreme su 5 i 9 brigada izvršile pokret na prostoriju s. Pribatov Do, s. M. Piperska-Lukavica, a 7 brigada je stigla u Bićki Stan.

Posle poraza četnika na Ceranića Gori, jedan bataljon nemačke 1 brdske divizije, s ciljem da uđe u Nikšić, napao je četu 6 crnogorske brigade na Javorku (k. 1462) i potisnuo je ka Toviću. Jednovremeno, u Nikšić su iz Danilovgrada, kao ojačanja, stigle snage iz 363 puka nemačke 181 divizije (ukupno 28 kamiona vojnika), dok su nikšićki četnici zaposeli s. Gornje Polje (10 km severno od Nikšića).

Dvadeset šestog avgusta, sa prostorije s. Pribatov Do, s. M. Piperska-Lukavica, 3 divizija je, sa 5 brigadom na čelu, izvršila pokret pravcem Gornja Morača—s. Crkvina—Kolašin, i ovaj poslednji zauzela 27., a Berane 30. avgusta.

Durmitorska operacija, poslednja veća nemačka ofanzivna operacija u Jugoslaviji, završena je neuspšeno po Nemce. Doduše, u pogledu zauzimanja teritorije, njihove snage su izvršile zadatak, jer su se klinovi 7 SS divizije, 1 brdske divizije i delovi 24 bugarske divizije spojili u rejonu Savnika. Međutim, jedinice Narodnooslobodilačke vojske nisu bile uništene: evakuacija ranjenika sa aerodroma kod s. G. Brezna bila je izvršena, 12 korpus je orijentisan preko Hercegovine za Srbiju, 6 proleterska divizija je preko donjeg toka Tare upućena za 1 proleterskom divizijom koja je već bila izbila na pl. Zlatibor, a 3 divizija je, posle uspeha na Ceranića Gori, nadirala ka gornjem toku Limu. U ovoj operaciji neprijatelju je jedino uspelo da primora 12 korpus na teške borbe i odlazak u Hercegovinu i na Pivsku Pl. i na taj način da odloži njegov prodor u Srbiju za nekoliko dana. Posle ove operacije Nemcima nije ostalo ništa drugo nego da predahnu u rejonu Savnika, a potom ponovo pokušaju da na r. Limu i u istočnoj Bosni spreče 12 korpus i 6 proletersku diviziju da prođu u Srbiju.

Prodor 1 proleterskog i 12 udarnog korpusa NOVJ u Srbiju

Pošto 6 proleterska divizija do početka Durmitorske operacije nije stigla u prostor Pljevalja, da bi dejstvovala sa 1 proleterskom divizijom (1 proleterski korpus), to je ovim divizi-

jama do njihovog izbijanja na severne ogranke Zlatibora rukovodio Vrhovni štab NOV i POJ, bilo neposredno, bilo posredno — preko Štaba 2-og odnosno 12 korpusa.

Sto se tiče 1 proleterske divizije, ona je — postupajući po direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ da se u cilju očuvanja udarne snage izbegavaju frontalne borbe i da se u pogodnom momentu izvrši prođor u Srbiju, u pravcu pl. Zlatibora — posle izvedenog manevra zapadno od Pljevalja, 20 avgusta prištupila prelazu r. Lima. Štab 1 divizije je u saglasnosti sa Štabom 37 divizije naredio da se prelaz Lima izvrši kod Manastirske Banje, s tim da obezbeđenje prelaza vrše 3 i 4 sandžačka brigada sa položaja s. Krnjača, s. Vrbovo, s. Toči; 8 brigada sa Bić Pl.; 5 sandžačka brigada prema Rudom. U noći 20/21 avgusta 1 proleterska divizija je izvršila prelaz reke i, pošto je proterala četnike, oslobođila je Priboj i stupila na tie Srbije. Iako iznenađen, neprijatelj je brzo preuzeo mere da spreči dalje prodiranje 1 proleterske divizije. U tom cilju on je kod s. Negobuda ostavio borbenu grupu bugarske 24 divizije, preko Pljevalja povukao je ka Prijepolju 14 puk 7 SS divizije i 2 puk »Brandenburg«, jedan bataljon bugarske 24 divizije uputio je iz Užica (sada Titovo Užice) na Palisat, četnički Zlatiborski korpus poslao je na greben Zlatibora, a delove četničkog Drin-skog i 2 mileševskog korpusa prikupio je na Ravnom Brdu, istočno od Rudog.

S obzirom na ovakvo reagovanje neprijatelja, Štab 1 proleterske divizije odmah je predložio Vrhovnom štabu svoj plan dejstva po kome su 1 divizija i dve brigade 37 divizije imale da temeljno onesposobe komunikaciju Višegrad—Užice, a potom, naslanjajući se na pl. Zlatibor i Goliju Pl. da dejstvuju u dolini Moravice i Z. Morave. Vrhovni štab je usvojio ovaj predlog, s tim da se na tom sektoru stvori čvrsta baza za dalja dejstva. Zbog toga je bilo potrebno prvo zauzeti pl. Zlatibor, pa je i 37 divizija prebačena na desnu obalu Lima: 8 brigada severno od Priboja, 3 brigada u prostor s. Bistrice, a 4 i 5 brigada na pl. Kamenicu, severno od Nove Varoši.

Već 23 avgusta, nastupajući iz prostora s. Radojinja, s. Ru-toše, s. Brezna ka s. Seništa i s. Dobroselica, 1 proleterska divizija je slomila otpor četničkog Zlatiborskog korpusa, ovladala Borovom Glavom i Tornikom, i izbila sa 1 brigadom 4 km pred s. Palisat, a sa 3 brigadom na Murtenicu. Da bi u daljem nadi ranju pojačala udarnu snagu, stavila je opet pod svoju komandu 8 brigadu i uputila je na levo krilo, ka s. Mokra Gora.

Zauzimanjem grebena Zlatibora, 1 proleterska divizija je čvrsto stala na tie Srbije. Brzim i kombinovanim manevrima

ona je u jeku nemačke operacije »Ribecal«, uz pomoć 37 divizije, za relativno kratko vreme i uz minimalne gubitke izvršila svoj zadatok.

Kada je za vreme borbi na prostoru s. Nedajno, Zabljak, Savnik 7 SS divizija usmerila dejstva od Zabljaka ka severoistočnim ograncima Durmitora, 6 proleterskoj diviziji je bilo omogućeno da izvrši prodror u Srbiju. Ona se, u tom cilju, noću 24/25 avgusta prebacila u s. Barni Do, a 25-og, posle manjih borbi u s. G. i D. Polje, prešla r. Taru kod Varde. Do 29 avgusta 6 proleterska divizija je u nastupnom maršu preko s. Celebić, s. Boljanići, s. Zaostro izbila na Lim kod Manastirske Banje, prešla ga i 30 avgusta izbila na pl. Zlatibor, ušavši u sastav 1 proleterskog korpusa.

Dok su borbe istočno od Savnika bile u najvećem jeku, Stab 12 korpusa, po odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, preduzeo je 24 avgusta pokret za Srbiju, opštim pravcem pl. Golija—Bjelašnica Pl.—pl. Zelengora—pl. Lelija—pl. Mlječnik—pl. Mednik—s. Stari Brod na Drini (13 km s-z od Višegrad-a). Dvadeset četvrtog avgusta 12 korpus se prebacio sa pl. Golije ka Bjelašnici PL, a 25 avgusta je prešao komunikaciju Gacko—Nevesinje. Kraće vreme zadržao se na prostoriji s. Bodežište i s. G. i D. Kokorina, radi odmora i prijema ratnog materijala, koji mu je Vrhovni štab upućivao vazdušnim putem. Tridesetog avgusta prešao je kod s. Miljevina (10 km zapadno od Foče) komunikaciju Foča—Kalinovik, i sledećeg dana izbio do s. Jabuka. S obzirom na prisustvo 7 SS divizije u Goraždu i Višegradu, Stab korpusa je preko Vrhovnog štaba zatražio da 1 proleterska divizija uputi deo snaga za prihvrat Korpusa na desnoj obali Drine. Drugog septembra Korpus je na otseku s. Renovica, s. Podgrab prešao železničku prugu i drum Višegrad—Sarajevo i postavio se na prostoriju s. Draguljevići, s. Brezje, s. Budaci (10 km zapadno od Rogatice). Posle kraćeg odmora, 3 septembra, kod s. Kramer Selo prešao je komunikaciju Rogatica — Sokolac, a sutradan nastavio pokret prema određenom rejonu za prelaz r. Drine. Četvrtog septembra, odmah po izbijanju na levu obalu Drine, kod s. Stari Brod, Stab 12 korpusa doneo je odluku da noću 5/6 septembra, pod zaštitom 3 brigade 36 divizije, koja je bila u korpusnoj zaštitnici, pređe reku.

I pored preduzetih mera opreza, pokreti 12 korpusa ka prostoriji prikupljanja za prelaz nisu mogli ostati neprimećeni od strane 13 puka 7 SS divizije, ustaša i četnika. Neprijatelj je

odmah preduzeo pokret iz Rogatice i Višegrada u nameri da spreči prelaz 12 korpusa u Srbiju. Ali, zahvaljujući odlučnom otporu 3 brigade 36 divizije, koja je na levoj obali Drine, sa položaja Mednik, Rujnik (11 km s-i od Rogatice), borbom prsa u prsa odbijala napade 13 puka 7 SS divizije, svi pokušaji neprijatelja da spreči prelaz 12 korpusa u Srbiju ostali su bez uspeha. Prelaz je izvršen kod s. Stari Brod. Prvo su prešle 2 brigade 16 divizije i 5 brigada 36 divizije, a odmah zatim Stab korpusa, 4 i 1 brigada 16 divizije, i, na kraju, dva bataljona 5 brigade 36 divizije, koji su kod s. Blažujevići štitili levo krilo i bok divizije. Po prelazu Drine, 12 korpus se prikupio na zapadnim ograncima Tare Pl., preuzimajući pripreme za pretstojjeća dejstva u zapadnoj Srbiji. Po uspešno izvršenom zadatku prebacila se na desnu obalu Drine i 3 brigada 36 divizije.

Prodom 1 proleterskog korpusa na pl. Zlatibor i 12 udarnog korpusa na Taru Pl., kao i ranijim prodom Operativne grupe divizija na pl. Kopaonik i u Toplicu, izvršen je prvi deo plana Vrhovnog štaba NOV i POJ. Uspeh je bio utoliko veći što je ovaj prodom izvršen u jeku neprijateljskih poduhvata, koji su bili usmereni na njegovo sprečavanje. Dvadeset osmog avgusta neprijatelj je uočio neuspeh operacije »Ribecal«. Njegovom frontalnom potiskivanju i krutom držanju određenih objekata Vrhovni štab NOV i POJ je suprotstavio taktiku elastičnog manevrisanja i zabacivanja u pozadinu neprijatelja. Rezultat ovakve taktike su uspešni prodori 1 i 12 korpusa u Srbiju i njihova pojava u dubokoj pozadini baš onih neprijateljskih snaga koje su bile upućene da ih razbiju i odbace na zapad. Ali, ovi uspesi su i rezultat velikih napora i izdržljivosti boraca i rukovodilaca 1 i 12 korpusa. U kritičnom vremenu, od 19 do 23 avgusta, na prostoru Pivske Pl., pl. Durmitora i zapadnih ograna Sinjajevine, 3, 6, 16 i 36 divizija morale su, u uslovima jake fizičke iznurenosti ljudstva, nedostatka municije i hrane i odeće, voditi uporne odbrambene borbe radi uspešne evakuacije ranjenika.

Posle neuspeha u Durmitorskoj operaciji nemačke akcije imajuće isključivo odbrambeni karakter. To će ustvari biti njihovi poslednji pokušaji da Srbiju što duže zadrže u svojoj vlasti. Početkom septembra povukle su se iz Srbije bugarske okupacione snage, a delovi Crvene armije izbili su na njene istočne granice, pa su nemačke jedinice, koje su učestvovale u operaciji »Ribecal«, hitno upućene u Srbiju.

OPERACIJE U SRBIJI

Operacije snaga NOVJ do spajanja sa snagama Crvene armije

Situacija krajem avgusta 1944 godine

Prodorom Operativne grupe divizija na pl. Kopaonik i u Toplicu, 1 proleterskog korpusa na pl. Zlatibor, i 12 udarnog korpusa na Taru Pl., kao i približavanjem Crvene armije granicama Bugarske i Jugoslavije, znatno je pogoršana situacija Nemaca i kvislinga u Srbiji. Zbog toga je Vrhovni komandant NOV i POJ, očekujući jače angažovanje nemačkih operativnih rezervi, kao i izvlačenje Grupe armija »E« iz Grčke, izdao 17 avgusta opštu direktivu za rušenje komunikacija na jugoslovenskom ratištu, naročito u vremenu od 1—7 septembra. Rušenja su predviđena u vezi sa dejstvom savezničkog vazduhoplovstva. Naznačene su komunikacije na koje je trebalo ispoljiti kombinovana dejstva sa zemlje i iz vazduha. Na osnovi određenog prioriteta rušenja, potčinjeni glavni štabovi — prema trenutnom rasporedu jedinica — mogli su vršiti izvesne korekcije, ali je osnovno bilo da određene komunikacije budu što više oštećene.

Pošto je gro nemačkih snaga u Srbiji morao sada biti orijentisan više ka njenim istočnim granicama u susret Crvenoj armiji, u unutrašnjosti Srbije su ostale uglavnom kvislinške formacije (i delovi nemačkih policiskih pukova) koje su u poređenju sa nemačkim trupama bile drugostepene borbene vrednosti. One u ovom trenutku nisu mogle pružiti ozbiljniji otpor divizijama Narodnooslobodilačke vojske koje su, nošene pobedničkim elanom, prodirale u Srbiju. Deklaracijom kraljevske vlade¹² od 8 avgusta nedvosmisleno je osuđeno svako javno i prikriveno sarađivanje sa okupatorom kao najveći zločin i izdajstvo narodnih interesa, a narodi Jugoslavije pozvati su da se okupe u ujedinjeni borbeni front pod voćstvom Maršala Tita. Nekoliko dana docnije, 17 avgusta, usledila je i Deklaracija Pretsed-

12 Zvanična deklaracija kraljevske vlade od 8 avgusta izdata je na osnovi sporazuma Tito—Šubašić potписанog 16 juna 1944 g. na ostrvu Visu. Prema pomenutom sporazumu, trebalo je da kraljevska vlada bude sastavljena od nekompromitovanih demokratskih elemenata, a njen glavni zadatak bio je da organizuje pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci i da se stara o prehrani stanovništva u Jugoslaviji.

Dika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kojom su, u duhu sporazuma sa vladom u Londonu, poslednji put pozvati svi pripadnici kvislinških formacija u zemlji da se pri-druže Narodnooslobodilačkoj vojsci.¹³

Obe deklaracije imale su snažan odjek u srpskom narodu, a naročito među pripadnicima kvislinških formacija. Po-jave dezertiranja i veća osipanja pojedinih kvislinških jedinica bila su na dnevnom redu, a disciplina i mo-ral su znatno opali. Da bi sprečio rasulo četnika, Draža Mihai-lović je bio primoran da 1 septembra 1944 g. proglaši opštu mobilizaciju u Srbiji.¹⁴

Sto se tiče operacija u Srbiji, Vrhovni komandant NOV j POJ je još u jeku najtežih borbi, 19 avgusta, izdao pismenu direktivu komandantima Glavnog štaba Srbije i Operativne grupe divizija, u kojoj je izneo svoj plan. Prema ovom planu, glavni zadatak snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji bio je da razbijaju okupatorsko-nedićevsko-četničku vlast, a potom da u novooslobođenim područjima organizuju nove jedinice Narodnooslobodilačke vojske i pomažu uspostavljanje narodne vlasti tamo gde ove dotada nije bilo. Kada se na planinama Tari, Zlatiboru, Kopaoniku i u Toplici stvore čvrste baze, trebalo ih je postepeno širiti dok se ne obuhvati čitava Srbija.¹⁵ U vezi s tim, Vrhovni komandant je naredio sledeći raspored srpskih divizija: u istočnoj Srbiji 23 i 25 divizija i postojeći partizanski odredi; na Vlasinskom sektoru 22 divi-zija i postojeći partizanski odredi, a na Ibarsko-moravskom

¹³ Između ostalog u Deklaraciji se kaže: »U vrijeme kada se narod bori na život i smrt niko se više ničim ne može pravdati. Ni partijski ni drugi razlozi ne mogu opravdati onoga koji stoji po strani, ili čak služi neprijatelju. Front oslobođilačke borbe naših naroda dovoljno je širok da u njemu može zauzeti svoje mjesto svako ko voli svoj narod i zaista hoće da se s oružjem u ruci bori za njegovu slobodu (V kon-gres KPJ, Beograd 1948, str. 139).

¹⁴ Proglas o mobilizaciji naišao je na slab odziv stanovništva, a sprovodenje mobilizacije onemogućili su 1 i 12 korpus, Operativna grupa divizija i jedinice Glavnog štaba Srbije.

¹⁵ S obzirom na važnost pojedinih krajeva Srbije, Vrhovni komandant je podelio Srbiju na sledeće sektore:

— sektor istočne Srbije između r. V. i J. Morave, r. Dunava, ju-goslovensko-bugarske granice i r. Nišave, operativno područje na kome je trebalo formirati jedan korpus;

— sektor između r. J. Morave, r. Nišave, jugoslovensko-bugarske granice i r. Pčinje (Vlasinski sektor), operativno područje na kome je, u prvo vreme, trebalo da dejstvuje jedna divizija, a potom jedan kor-pus;

— sektor između r. Ibra i r. Z. i J. Morave, operativno područje na kome je trebalo da dejstvuje jedan korpus (ovo područje je sma-trano kao centralno i sa njega je trebalo prodirati u ostala);

sektoru 2 proleterska i 24 divizija i postojeći partizanski odredi.

Prema planu Vrhovnog komandanta NOV i POJ trebalo je da 12 udarni korpus (tri divizije) prodre na Posavski, a 1 proleterski korpus¹⁶ (1, 5, 21¹⁷ i 17 divizija) na Suvoborski sektor. Za 6 proletersku diviziju se prepostavljalo da će se zadržati na sektoru pl. Zlatibor, Tara Pl., i povezati sa 37 divizijom na sektoru Nova Varoš, Ivanjica.

Prema ovoj direktivi Operativna grupa divizija (5, 17 i 21), pošto se popuni ljudstvom u Toplici, imala je da krene ka planinama Rudniku, Suvoboru i Maljenu. Vrhovni komandant NOV i POJ dao je sugestiju da dve divizije preko r. Z. Morave, a jedna preko r. Ibra i Z. Morave (između Čačka i Užičke Požege) prodru ka pl. Maljenu, te da se na taj način sve četiri divizije (1, 5, 17 i 21) povežu na Suvoborskem sektoru, odakle bi dejstvovale ka Sumadiskom.

Posle izdavanja direktive Vrhovnog komandanta NOV i POJ situacija se vrlo brzo menjala, pa je 21 avgusta naređeno komandantu Operativne grupe divizija da dostavi svoje mišljenje o daljem radu, s tim da ima u vidu pravac prodora 1 proleterskog korpusa preko pl. Zlatibora ka pl. Povlenu. Na osnovi ovoga održan je 25 avgusta sastanak komandanta Glavnog štaba Srbije sa komandantom Operativne grupe divizija kojom prilikom su donete odluke o daljim borbama u Srbiji. Sutradan je komandant Operativne grupe divizija predložio Vrhovnom štabu da Operativna grupa divizija, pošto se popuni ljudstvom, krene sa pl. Kopaonika preko r. Ibra (između

— sektor kosovsko-metohiske oblasti, operativno područje na kome je trebalo organizovati operativnu zonu, potčinjenu Glavnom štabu Srbije.

U zapadnoj Srbiji i Šumadiji Vrhovni komandant je predvideo:

U zapadnoj Srbiji dva operativna sektora: Posavski, severno od linije r. Jadra, gornji tok r. Kolubare, kao vrlo važan zbog veze sa Sremom, kojim je trebalo brzo ovladati, i Suvoborski, na kome su se nalazile glavne četničke snage;

U Sumadiji Sumadiski sektor, između r. Dičine, r. Ljiga, Lazarevac, Palanke, r. V. i Z. Morave, sa nekoliko jačih terenskih uporišta, i Beogradski, između r. Kolubare i r. V. Morave, sa glavnim uporištem — pl. Kosmaj.

Područje između r. Ibra i r. Tare, preko koga se najlakše mogla uspostaviti veza sa istočnom Bosnom, Sandžakom i Crnom Gorom, pretpostavljalo je poseban sektor.

¹⁶ Operativna grupa divizija trebalo je da po dolasku u Šumadiju ude u sastav 1 proleterskog korpusa.

¹⁷ Prvobitno je'predviđena 2 proleterska divizija, ali je ona naknadnim naredenjem Vrhovnog štaba stavljena na raspolaganje Glavnom štabu Srbije, a mesto nje je u sastav 1 proleterskog korpusa ušla 21 srpska divizija.

Raške i Kraljeva) pravcem pl. Čemerno — pl. Jelica — pl. Kablar — pl. Suvobor, s tim da jednu diviziju zadrži u Dračevu, sa jednom da posedne Kablar, a sa jednom da izbije na sektor pl. Maljen, pl. Suvobor; 37 divizija bi ostala na sektoru pl. Javor, Ivanjica; 1 proleterska divizija na sektoru Bajina Bašta, pl. Povlen; a 6 proleterska divizija na sektoru pl. Šargan, pl. Zlatibor. Prema ovom predlogu je trebalo, po ovlađivanju pomenutim područjem, pristupiti rušenju komunikacije Cačak—Višegrad i uništenju neprijateljskih garnizona u Užicu i Požezi, a istovremeno uputiti u Šumadiju lako pokretne bataljone i brigade. Što se tiče slanja jedne divizije preko r. Z. Morave u Šumadiju, komandant Operativne grupe divizija, s obzirom na jake neprijateljske snage u Trsteniku i Kruševcu, smatrao je ovo kao vrlo riskantno.

Međutim, Vrhovni komandant NOV i POJ, znajući opštu situaciju u Jugoslaviji i van granica Jugoslavije, htio je brže da ostvari svoje strategiske koncepcije, pa je 28 avgusta upozorio komandanta Operativne grupe divizija na sledeće:

»...Prestoji povlačenje Bugara iz Srbije. Može se očekivati skoro ostvarenje veze sa Rusima na našim istočnim granicama. Nastaje demoralizacija kod četnika i nedicevaca. Nemci će biti zauzeti na sve strape. Brzo će se razvijati događaji, što zahteva vaš brz rad i manevar trupama. Krvarenje i gubljenje vremena oko nekog utvrđenog gradića nije rentabilno. Za nas je važno dobiti pozicije na terenu, ukoliko šire utoliko bolje. Sada je bitno ovladati strategiskom gredom Rudnik—Suvobor—Sokolska Planina—Cer, iz razloga: razbijanje osnovnih četničko-nedičevskih snaga, brže nadiranje ka Šumadiji i Beogradu, dobijanje sigurnih oslonaca za naše trupe, stvaranje uslova za novu mobilizaciju, dobijanje vojničkog i političkog efekta. Možda već otsada treba tražiti način da se neke lake udarne jedinice ubace u šumadisku i beogradsku operativnu zonu, radi razvlačenja neprijateljskih snaga i stvaranja mobilizacijskih centara. Grupisanje i zadržavanje jakih snaga na Zapadnoj Moravi opasno je i nerentabilno. Taj grkljan je važan za neprijatelja i on će ga žestoko braniti. Dakle, na sektoru Rudnik—Suvobor—Povlen u prvo vreme treba izbiti bar sa tri divizije, pa se postepeno širiti k istoku i zapadu, uvodeći nove snage koje će dolaziti s juga. Prelaskom k severu porušiti prugu i videti reakciju neprijatelja. Lekić¹⁸ će kasnije stići i on će poći direktno na svoj sektor. Slažem se sa vašim pravcem kretanja za gro snaga. Ostajemo pri mišljenju da preko Zapadne Morave, istočno od Cačka, treba uputiti prema Rudniku pokretne i dobro vođene brigade, da bi se neprijatelj razvukao na širem prostoru. Naravno, mi vam ostavljamo određene ruke da radite prema vašoj oceni situacije, u duhu ove naše direktive. Na jugu Balkana nalazi se još šest nemackih divizija.«¹⁹

Dakle, Vrhovni komandant je, s obzirom na povoljnu vojno-političku situaciju u Srbiji, težio da se u zapadnoj Srbiji i

¹⁸ Danilo Lekić, komandant 12 udarnog korpusa.

¹⁹ Arhiva VII, dok. br. 3/2, k. 372.

Sumadiji što pre ostvari objedinjeno dejstvo svih snaga koje prođu u Srbiju, jer se iz zapadne Srbije i Šumadije najefikasnije moglo dejstvovati ka Beogradu. Posmatrajući ovo u vezi sa planom Vrhovnog komandanta da srpske divizije delom snaga dejstvuju ka južnoj, a delom ka istočnoj Srbiji, prema r. Dunavu, a potom ka r. V. Moravi, jasno je da je njegov cilj bio: što više razvući neprijateljske snage, manevrom u njihovu duboku pozadinu počesno ih razbijati i u Srbiji pravovremeno stvoriti centre za mobilizaciju ljudskih i materijalnih rezervi za popunu Narodnooslobodilačke vojske.

Pristupajući ostvarenju ovog cilja, komandant Glavnog štaba Srbije, komandant Operativne grupe divizija (koji je 31 avgusta postavljen za komandanta 1 proleterskog korpusa) i član Vrhovnog štaba NOV i POJ, odlučili su 1 septembra da sa srpskim divizijama prenesu težište operacija u istočnu Srbiju i dolinu J. Morave, a sa Operativnom grupom divizija preduzmu nadiranje preko r. Ibra i Čemerne Pl. ka pl. Suvoboru.

Događaji na južnom krilu Istočnog fronta brzo su se razvijali. Kad je Rumunija, 24 avgusta, istupila iz Trojnog pakta, Bugarska je bila primorana da svoj 1 okupacioni korpus povuče iz Srbije, pa je u cilju njegovog prihvata, još 20 avgusta, preko Pirotu, Bele Palanke i Niša, u dolinu J. Morave upućena bugarska 6 pešadijska divizija. Već 27 avgusta je usledilo izvlačenje bugarskih trupa, i to u momentu kada je 1 proleterska divizija vodila sa delovima tih trupa oštре borbe na pl. Zlatiboru, oko s. Palisat. Zona prikupljanja određena je u rejonu Grdelice, Leskovca i Niša, odakle je, preko Pirotu, trebalo izvršiti izvlačenje u Bugarsku.

Izvlačenjem Bugara iz Srbije nagovešteno je skoro istupanje i Bugarske iz Trojnog pakta. Kada se 9 septembra ovo ostvarilo, ostala je velika breša na frontu od r. Dunava do Grčke, tj. od južnog krila Istočnog fronta, koji se povlačio ka zapadu, i nemačke Grupe armija »E«, koja je držala Grčku. Zbog toga je Grupi armija »E« naređeno da izvrši pripreme za povlačenje na sever, pošto su njeni delovi, prema planu nemacke Vrhovne komande, imali da obrazuju nov odbranbeni front na liniji Đerdap, Skoplje, severna Albanija.²⁰ Front od Đerdapa do Lugoša²¹ imala je da obrazuje 2 oklopna armija, koja je pored toga osiguravala i jadransku obalu. Pod zaštitom ovako skraćenog strategiskog fronta trebalo je izvršiti uredno izvlačenje Grupe armija »E« iz Grčke na sever, preko Niša i Beograda, kao glavnih komunikacijskih čvorova. Pre

¹⁰ Izjava komandanta Grupe armija »E« general-pukovnika Lera (Lohr); Arhiva VII, dok. br. 1/la, k. 70A—V.

²¹ Varoš u Rumuniji, oko 53 km istočno od Temišvara.

nego što su jedinice Grupe armija »E« stigle da popune nastalu brešu, komanda na delu fronta u Srbiji poverena je Vojnoupravnom komandantu Srbije. Docnije, 26 septembra, formirana je Armiska grupa »Felber«,²² koja je imala zadatak da brani Srbiju.

Radi uspostavljanja novog fronta na istočnim granicama Srbije i u Makedoniji, Nemci su 1 brdsku diviziju iz Crne Gore hitno uputili u prostor Niša. Prvi delovi ove divizije, prevoženi svim i železnicom, stigli su u Niš 1 i 2 septembra. Iz prostora Niša 1 brdska divizija imala je da krene ka r. Dunavu i da zatvori jugoslovensku granicu severno od Zaječara do D. Milanovca. Iz Grupe armija »E« upućeni su železnicom i svim u prostor Vršca 4 policijska motorizovana divizija i 18 policijski puk. Iz Crne Gore, početkom septembra, upućena je 7 SS divizija preko Vardišta i Užica u Šumadiju.²³ Nemci su ovim prvim merama, orijentujući glavninu snaga prema istoku, ususret Crvenoj armiji, pokušali da i dalje održe Srbiju u svojim rukama.

Prodor snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju mnogo je pogodio i nemačke kvislinge. Draža Mihailović, pošto je 1 septembra naredio opštu mobilizaciju, počeo je da koncentriše jače snage u zapadnoj Srbiji. Tako je početkom septembra, najjača, 4 grupa jurišnih korpusa, prebačena iz prostora Kruševac, Trstenik ka Čačku i Užicu, a u dolini Z. Morave zadržana ojačana Rasinsko-toplička grupa korpusa.

S obzirom na ovakav razvoj događaja Vrhovni komandant NOV i POJ je početkom septembra doneo konačnu odluku:

— 1 proleterski i 12 udarni korpus i Operativna grupa divizija, grupisani u zapadnoj Srbiji i Toplici, da postepeno prodiru ka Beogradu;

— jedan deo srpskih snaga da prodire ka istočnoj Srbiji, radi uspostavljanja veze sa jedinicama Crvene armije i sadejstva pri njihovom forsiranju Dunava, posle čega da se orijentiše ka Beogradu, a drugi deo da dejstvuje u dolini J. Morave.

U duhu ove odluke 12 korpus je, prodirući sa Tare pl., imao da ovlada grebenima Povlena i Medvednika, a potom preko pl. Cera da prodre u Mačvu i Posavinu; 1 korpus sa pl. Zlatibora da prodre na pl. Maljen i pl. Suvobor i da ovlada Valjevom i Lajkovcem; Operativna grupa divizija sa pl. Kopaonika da prodre u Šumadiju, pravcem pl. Jelica—Cačak—G. Milanovac—pl. Rudnik.

²² Poznata i pod imenom Armiska grupa »Srbija«.

²³ Docnije upućena u prostor Niša.

Na ovaj način ostvarilo bi se u zapadnoj Srbiji i Šumadiji grupisanje jačih snaga Narodnooslobodilačke vojske koje će sa 11 i 28 divizijom, kad ove prođu u Srbiju, predstavljati jaku grupaciju za oslobođenje severne Srbije.

Na osnovi direktive Vrhovnog komandanta NOV i POJ Glavni štab Srbije je naredio da 2 proleterska divizija sadejstvuje Operativnoj grupi divizija u Župi, do njenog odlaska u zapadnu Srbiju i Šumadiju, a potom da se postavi u prostor Kruševac, Stalać radi dejstva na ove garnizone i na komunikacije u dolini Z. i J. Morave; 23 i 25 divizija da izvrše prođor u istočnu Srbiju, izbiju na r. Dunav i uspostave vezu sa Crvenom armijom, a potom da prodiru ka r. V. Moravi i Beogradu; 22 i 24 divizija da dejstvuju u dolini J. Morave. Takođe su preduzete mere za popunu novim ljudstvom i za formiranje novih divizija.

Operacije 1 proleterskog i 12 udarnog korpusa NOV i Operativne grupe divizija do izbijanja na liniju Arandelovac, Valjevo, Krupanj

(Prilog II)

Borbe za s. Palisat. Pošto je 23 avgusta 1 proleterska divizija izbila pred s. Palisat, Štab bugarske 24 divizije je ojačao mitraljeski bataljon i četu topova u s. Palisat sa 2 bataljonom 64 pešadijskog puka, 7 haubičkom baterijom 105 mm i štabnom četom 64 puka. Ove snage imale su zadatak da izvrše napad na 1 diviziju, pravcem Smiljanski Zakos — Čigota (trig. 1422). Istovremeno, iz Vardišta je imao da napada 14 puk 7 SS divizije, a iz s. Kokin Brod dva bataljona Puka »Brandenburg«, koji su, uz sadejstvo četnika razbijenog Zlatiborskog korpusa, imali da odbace 1 diviziju sa Zlatibora ka r. Uvcu.

Očekujući napad, Štab 1 divizije je naredio da se 1 brigada, kad neprijatelj počne napad, postepeno povlači prema grebenu Cigote Pl. i Smiljanskog Zakosa, i na taj način izvuče Bugare što dalje od utvrđenog s. Palisat. Za to vreme 3 brigada je imala delom snaga preko Crnog Vrha i Gradine da napadne s. Palisat i Čajetinu, a manjim delom s. Rožanstvo, a 13 brigada delom snaga preko Kobilje Glave da napadne s. Kraljeva Voda (sada Partizanska Voda) i s. Palisat sa zapadne strane, a delom snaga da onesposobi železničku prugu na ot-

seku ž. st. Sargan, s. Kremna. U toku borbi, oko podne, Bugari su osetili nameru 1 divizije i, pre nego što su 3 i 13 brigada uspele da izvrše obuhvat preko Crnog Vrha i Kobilje Glave, naglo su otstupili ka s. Palisat, te je 1 brigada na ledima Bugara prodrla u ovo jako utvrđeno selo, u kome je zauzela veći broj utvrđenih kuća, ali nije uspela da potpuno slomi otpor Bugara. U međuvremenu, 3 brigada je do 17 časova zauzela Čajetinu i sa 3-ćim i delovima 5 bataljona prodrla takođe u s. Palisat, dok je 13 brigada blokirala selo sa zapadne i severne strane. Solidno izgrađene prepreke i sistem vatrenih omogućavali su Bugarima, i pored velikih gubitaka, da i dalje pružaju otpor.

Oko 21 čas, na predlog štabova brigada, Stab 1 proleteriske divizije, verujući u brzo zauzimanje s. Palisat, odobrio je noćni napad. Zelja i boraca i rukovodilaca da ga zauzmu bila je opravdana, jer je brojno stanje bugarske posade bilo već prepovoljeno. Ponovo su se razvile ogorčene borbe. Za svaku utvrđenu kuću bilo je potrebno prvo savladati odlično branjene i u nekoliko redova postavljne žičane prepreke. Ovaj noćni napad se završio bez uspeha, te su borbe nastavljene i sutradan, 25 avgusta. No, zbog osetnih gubitaka naši bataljoni su se morali izvući iz s. Palisat, gde su ostavili samo tri čete 1 brigade, koje su iz oslojenih zgrada držale neprijatelja pod stalnom vatrom. U toku dana odbijena je intervencija Bugara kod s. Kneževići, a 3 brigada je zauzela s. Rožanstvo. Za ovo vreme 13 brigada je sa delom snaga razrušila železničku prugu na otseku ž. st. Sargan, s. Kremna.

Borbe za s. Palisat nisu bile u duhu naređenja Vrhovnog štaba, pa je ovaj depešama u 18,30 i 20 časova zamerio 1 diviziji, potsećajući je na njen glavni zadatak — prodiranje na sever. Ali, postignuti taktički uspesi i ocena Štaba 1 divizije da s. Palisat radi daljeg prodora ka r. Đetinji i r. Z. Moravi treba zauzeti, imali su prevagu, te je ovaj, i pored zamerke Vrhovnog štaba, doneo odluku da 25 avgusta u 20 časova ponovo izvrši napad na s. Palisat. U određeno vreme, po izvršenoj artiljeriskoj pripremi sa dvanaest bacača i dva topa, šest bataljona 1, 3 i 13 brigade izvršili su napad. Teške borbe trajale su cele noći. Ostaci bugarskih snaga bili su zbijeni u dve jako utvrđene zgrade iz kojih su se ogorčeno branili. U otsudnom momentu stigao im je u pomoć jedan bataljon bugarskog 61 puka, koji je uspeo da se probije u selo i tako pojača odbranu, dok je neprijateljska intervencija iz Vardišta i s. Kokin Brod ostala bez uspeha. Pod ovakvim okolnostima, 26 avgusta ujutru, Stab 1 divizije povukao je svoje je-

dinice: 3 brigada je upućena u prostor s. Sirogojno, 13 brigada na Borovu Glavu, a 1 brigada na Čigotu.

U borbama za s. Palisat Bugari su pretrpeli velike gubitke. Ogorčena i uporna odbrana s. Palisat u vreme kada su se bugarske okupacione jedinice pripremale za povlačenje iz Srbije, još jedan je dokaz koliko su bugarske okupacione trupe bile privržene Nemcima. S druge strane, 1 divizija, radeći protivno naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, izgubila je dva dragocena dana za prodor na sever, a zbog pretrpljenih gubitaka umanjila je i svoju udarnu i manevarsku sposobnost.

Ujutru, 27 avgusta, Bugari su zbog povlačenja svojih snaga iz Srbije napustili s. Palisat. U njega je ušla 13 brigada, ali je odmah produžila pokret i zadržala se tek kod Šanca, 6 km južno od Užica.

Napuštanjem s. Palisat od strane Bugara 1 diviziji je bio otvoren put za dalje nadiranje širokim frontom prema dolini r. Đetinje i r. Moravice. Zbog toga je Stab divizije već 29 avgusta sa pl. Zlatibora, u cilju sadejstva sa 37 divizijom, uputio 1 brigadu u prostor s. Kremna da onesposobi komunikacije u dolini r. Đetinje i zatvari pravac iz Užica prema Višegradu. Treću brigadu je 31 avgusta iz rejona s. Sirogojno uputio prema Požezi da onesposobi komunikacije i zatvari pravac iz Užica prema Čačku, 13 brigadu je zadržao na njegovim ranijim položajima, južno od Užica, a 8 brigadu u prostoru s. Mokra Gora.

U nadiranju ka Požezi, opštim pravcem s. Sirogojno—s. D. Kruščica—s. Rupeljevo—Požega, 3 brigada je na Gradini (10 km j-z od Požege) iznenadila četničku Požešku brigadu, razbila je posle kraće borbe i u neredu odbacila prema Kosjerićima. Goneći razbijene četnike, Brigada je 1 septembra na juriš oslobodila Požegu i zatvorila zapadni ulaz u Ovčarsko-Kablarsku Klisuru. Za to vreme 6 proleterska divizija je preuzeila položaje 37 divizije na levoj obali Moravice, u rejonu Požega, Arilje, a 37 divizija prebačena na severozapadne padine Zlatibora, prema komunikaciji Vardište—Priboj, i u rejon s. Radojinja, zatvarajući pravac iz Užica prema Novoj Varoši.

Tako je 4 septembra 1 korpus izbio na liniju Arilje, Požega, Orlovac (južno od Užica), s. Šljivovica, s. Kremna, s. Mokra Gora, sa manjim delovima prema s. Dub i Bajinoj Bašti.

Borbe kod Požege, na Jelovojoj Gori i ovlađivanje planinama Maljenom i Suvoborom. Pošto su se jedinice bugarske 24 divizije povukle iz Užica, Požege i doline Z. Morave, Nemci su u taj prostor prikupili svoje i čet-

ničke jedinice. Prvo je preko Nove Varoši i Arilja 2 puk »Brandenburg« stigao u Požegu i krenuo ka Čačku, a zatim je 7 SS divizija svoj 14 puk iz Pribroja uputila ka Višegradu. Prva brdska divizija je bila u pokretu preko Peći i Kosovske Mitrovice ka dolini J. Morave. U zapadnoj Srbiji izvršeno je prikupljanje četnika pod komandom Draže Mihailovića. U prostor pl. Povlena, pl. Medvednika i između Krupnja i r. Drine stigla je usiljenim maršem iz doline Z. Morave 4 grupa jurišnih korpusa. Severno od Požege i Užica nalazili su se četnički Užički, Cačanski, Požeški, Sumadiski, Smederevski i Valjevski korpus, a razbijeni Zlatiborski korpus se prikupljao na Tari Planini. Ukupna jačina četnika iznosila je oko 9.000 ljudi²⁴. U Čačku se nalazio 3 bataljon 1 policiskog puka, a u Valjevu 2 bataljon 2 policiskog puka i 4 puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

U ovakvoj situaciji Stab 1 proleterskog korpusa je predložio Vrhovnom štabu NOV i POJ da Korpus produži da dejstvuje severno od komunikacije Požega—Vardište, i to sa 1 divizijom zapadno, a sa 6 divizijom istočno od pravca Užice—Valjevo, što je Vrhovni štab odobrio.

Međutim, četnici su 5 septembra preduhitrili 1 proleterski korpus i sa Požeškim korpusom napali na Požegu, oko koje su se razvile žestoke borbe. Da bi sprečio intervenciju neprijatelja iz Užica, Štab 1 divizije je prebacio dva bataljona 13 brigade na levu obalu Detinje. Ulaz u Ovčarsko-Kablarsku Klisuru poseo je jedan bataljon 1 brigade 6 divizije.

Borbu oko Požege prihvatile je 3 brigada 1 proleterske divizije. Ona je u protivnapadu razbila četnički Požeški korpus i istoga dana zauzela Kosjeriće. Zbog toga su četnici prikupili jake snage i iz s. Papratište napali položaje 1 brigade 6 divizije kod s. Tabanovići, a u toku noći 5/6 septembra ponovili napad sa Užičkim korpusom, pa je kod s. D. Dobrinja morala biti uvedena u borbu i 3 brigada 6 proleterske divizije. Iako su dve ličke brigade bile brojno daleko slabije od neprijatelja, razvile su se uporne borbe u kojima su četnici, podržani od nemačkih snaga iz Čačka, uspeli 6 septembra da zauzmu Požegu, te je isturena 3 brigada 1 divizije povučena iz Kosjerića. Bilo je jasno da su četnici po svaku cenu hteli da zadrže ovaj deo Srbije u svojim rukama.

Posle uspeha kod Požege i Kosjerića, četnici su prebacili težište borbi zapadno od komunikacije Užice—Valjevo, u prostor Jelove Gore. Tako se Štabu 1 korpusa pružila prilika

²⁴ Oko 9.000 četnika nalazilo se u istočnoj Srbiji a toliko i u prostoru Kraljevo, Kruševac.

da izvrši bolje grupisanje svojih snaga. Jer, kada je 3 brigada 1 divizije razbila četnički Požeški korpus severno od Požege i u daljem nadiranju zauzela Kosjeriće, Štab 1 korpusa je ispušto iz vida jačinu i grupisanje četnika kod s. Papratište i njihovo bočno ugrožavanje pravca Kosjerići—Požega. Zbog toga je, kada su četnici preduzeli protivnapad, bio prinuđen da počesno ubacuje u borbu 1 i 3 brigadu 6 divizije, što je, razume se, doprinelo uspehu neprijatelja, pa je istoga dana intervenisao i Vrhovni štab i naredio Štabu korpusa da razbije četnike, da u sadejstvu sa 12 korpusom nastavi nadiranje ka severa, i da 6 diviziju pomeri na levo krilo korpusnog rasporeda.

Prema ovom naređenju, Štab korpusa je noću 6/7 septembra izvršio pregrupaciju svojih snaga: 6 divizija je usiljenim maršem prebačena iz prostora Požege u prostor s. Zaglavak, gde je ojačala levo korpusno krilo, a 8 brigada 1 divizije je prikupljena jugozapadno od Užica, u rejonu s. Šljivovica. U duhu dobijenog zadatka Štab 1 korpusa je doneo odluku da razbije četnike severno od Požege i Užica, na prostoru Jelova Gora, s. Karan, Kosjerići, Varda, Crni Vrh (k. 863), a zatim u sadejstvu sa 12 korpusom da nadire ka planinama Suvoboru, Maljenu i Povlenu.

Napad 1 korpusa počeo je 9 septembra ujutru. Na desnom krilu je 3 brigada 1 divizije brzo slomila otpor četnika kod Kosjerića i odbacila ih ka pl. Maljenu, a 13 brigada, prodirući preko Jelove Gore, u sadejstvu sa 3 brigadom 6 divizije i 1 brigadom 1 divizije, slomila je otpor glavnine četničkih snaga. Pri tome je 3 brigada 6 divizije nadirala preko Crnog Vrha, a 1 brigada 1 divizije dejstvovala je iz rejona s. Jelovik. Na krajnjem levom krilu, preko prevoja Varde, napadala je 1 brigada 6 divizije. Za 13 brigadom, na glavnom pravcu udara, preko Jelove Gore, nastupala je u drugom ešelonu 8 brigada 1 divizije. Posle žestokih borbi, u toku dana, otpor četnika je slomljen na čelom frontu, a njihovi razbijeni delovi gonjeni u stopu, odbačeni u neredu prema pl. Suvoboru i pl. Maljenu. Po padu mrača dodir sa neprijateljem bio je izgubljen. Četnici su hitnim izvlačenjem nastojali da stvore vreme potrebno za organizovanje novog otpora na pl. Maljenu.

Borbama kod Požege i na Jelovoj Gori četnici su spasavali svoje poslednje šanse u zapadnoj Srbiji. Zbog toga su i koncentrisali tako jake snage u prostoru Požege. Cilj im je bio da odbace 1 proleterski korpus južno od Požege i Užica. Oni su čak računali i na njegovo uništenje, ali su, iskorisćavajući slabu stranu njegovog borbenog rasporeda, uspeli samo da zauzmu Požegu. Time su za tri dana usporili nadiranje 1 korpusa ka planinama Maljenu i Suvoboru. Međutim, inter-

vendja Vrhovnog štaba NOV i POJ usmerila je 1 korpus na pravilniji rad, što je dovelo do uspeha.

U toku noći 9/10 septembra izvršeno je pregrupisavanje jedinica 1 korpusa u prostoru Kosjerića, a 10 septembra je rastavljeno dalje nadiranje prema pl. Maljenu, opštim pravcem Kosjerići—s. Divnića Polje—Ravna Gora. U I ešelonu nalazile su se 1 i 6 divizija, a u II ešelonu 8 brigada 1 divizije. Druga brigada 6 divizije bila je u pokretu iz doline Moravice prema Kosjerićima. Da bi iskoristio postignuti uspeh i onemogućio neprijatelju pružanje jačeg otpora sa pl. Maljena, Stab korpusa je odlučio da uputi 1 diviziju prema pl. Maljenu, Ravnoj Gori i pl. Suvoboru, a sa 6 divizijom da izvrši širi obuhvat preko zapadnih padina Maljena, radi dejstva u desni bok i pozadinu neprijatelja. U ovako organizovanom nadiranju 1 divizija je odbacila prednje izviđačke delove četnika iz s. Skakavci, a potom i iz s. Tometino Polje, i do kraja dana izbila do podnožja Maljena. Sutradan, ona je izvršila napad opštim pravcem pl. Maljen—s. Struganik—Mionica, i to sa 1 brigadom ka pl. Maljen; sa 3-om i nešto docnije uvedenom 8 brigadom ka Ravnoj Gori; a sa 13 brigadom, obilazeći levo neprijateljsko krilo, preko pl. Suvobora. Jednovremeno sa ovim 6 divizija je, probijajući se preko pl. Bukovi, obišla neprijateljsko desno krilo i izbila do s. Briježde, što je dovelo do slabljenja četničkog otpora na čelom frontu ispred 1 divizije. Manevar 1 korpusa izazvao je kolebanje kod neprijatelja, tako da je ovaj, posle slabog otpora, morao napustiti položaje i povući se na levu obalu Kolubare. Pored gubitaka u ljudstvu, četnici su ostavili veliki ratni plen i arhivu svoje Vrhovne komande. Eksplatišući postignuti uspeh, 1 korpus je nastavio prodiranje sa pl. Maljena i pl. Suvobora i do 13 septembra izbio sa 1 divizijom na r. Kolubaru, a sa 6 divizijom na južne prilaze Valjeva.

Ovladivanje planinama Povlenom i Medvednikom. Jednovremeno sa prodom 1 korpusa preko pl. Maljena i pl. Suvobora ka Valjevu i r. Kolubari, 12 korpus iz rejona s. Glavačići (istočno od Rogačice) preuzeo je 11 septembra nadiranje ka pl. Povlenu, pravcem Jasenovac (trig. 1045)—Prosjek (k. 1052)—pl. Povlen—pl. Medvednik. Četvrta grupa jurišnih korpusa, kao najjača grupacija četnika, držala je položaje od Krupnja do r. Drine, a slabije njene snage nalazile su se na pl. Povlenu i pl. Medvedniku. Ova okolnost olakšala je 12 korpusu da brzo ovlada ovim planinama i da sa osloncem na njih pristupi izvršenju daljih zadataka. Shodno direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ 12 korpus je imao da obezbedi levi bok 1 korpusa kad ovaj bude napadao na Valje-

vo, usled čega je i izvršeno potrebno pomeranje jedinica. Tako je 16 divizija upućena na komunikaciju Valjevo—Osečina, na otsek s. Dragijevica, jugoistočno od Osečine; 36 divizija prema Peckoj, a njena 3 brigada prema s. Stave (8 km s-i od Medvednika). Trinaestog septembra 3 brigada je odbacila četničke delove iz s. Stave na desnu obalu Jablanice, a 5 brigada 36 divizije savladala je organizovani otpor četničke Jadarške brigade u predelu Iva (5 km j-i od Pecke). Da bi protjerao četnike, Štab 12 korpusa privukao je delove 16 divizije iz Osečine i 3 brigadu 36 divizije iz rejona s. Stave ka Peckoj. U međuvremenu, neke četničke grupe iz prostora Valjeva krenule su da pruže pomoć četnicima u rejonu Pecke. Jedna kolona preko s. Majinovići (13 km zapadno od Valjeva), a druga sa Kika (6 km j-i od s. Majinovići), napale su 3 bataljon 3 brigade 36 divizije, te se ovaj morao povući sa južnih padina Orlovice ka s. Stave. U ovakovom rasporedu 12 korpus je do 14 septembra izbio u dolinu Jadra, ovладавši čvrsto masivom Povlena i Medvednika.

Borbe oko Valjeva. Tešku situaciju u Srbiji Nemci su pokušavali da poprave hitnim dovlačenjem novih jedinica, ali im je to samo delimično uspelo, jer su pristižuće snage morali počesno angažovati na razne ugrožene sektore. Tako je 1 brdska divizija upućena u istočnu Srbiju, 7 SS divizija preko Užica u Šumadiju (njeni delovi su zadržani kod Užica i Požege u borbama sa Operativnom grupom divizija), 2 puk »Brandenburg« je zadržan na prostoriji Lazarevac, Ub, Obrenovac, a u Valjevu su ostali 2 bataljon 2 nemačkog policiskog puka, 4 puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnici Valjevskog korpusa. Dalje na severu, u Mačvi, nalazili su se 5 motorizovani policiski puk i 696 motorizovani bataljon poljske žandarmerije, a u dolini V. Morave 5 puk za osiguranje železnica. Nedostatak nemačkih snaga nadoknađen je glavnim četničkim korpusom.

U želji da iskoristi ovako povoljnu situaciju, Štab 1 korpusa je doneo odluku da izvrši napad na Valjevo, glavni vojno-politički centar u zapadnoj Srbiji. Po njegovom planu Valjevo je trebalo jednovremeno napasti i sa severne i sa južne strane, a delom snaga zatvoriti pravce od Lajkovca i Uba. Dvanaesti korpus primio je na sebe ulogu vezivanja okolnih neprijateljskih snaga i zatvaranja pravaca zapadno od Valjeva.

Napad je počeo 15 septembra u 0,30 časova. Zahvaljujući iznenađenju, 1 i 6 divizija su brzo prodrle u grad, zarobivši veće grupe Nemaca i četnika. Do 15 časova otpor je bio savladan i ceo grad zauzet, osim kasarne u kojoj je 2 bataljon 2 policiskog puka, jačine oko 300 vojnika, iz utvrđenih obje-

kata pružao i dalje otpor. Pošto je neprijatelj dolinom Kolubare uputio pojačanje u Valjevo, Stab 1 korpusa odlučio je da manjim snagama blokira kasarnu u gradu, a sa glavninom da zatvori sve pravce koji vode prema Valjevu. Radi toga su sve brigade upućene na spoljne ivice grada, a za blokiranje kasarne i za održavanje reda u gradu zadržana su dva bataljona.

Petnaestog septembra posle podne 13 brigada je zaustavila i odbacila prednje delove 2 puka »Brandenburg« (oko 20 kameniona pešadije), koji su sa tri tenka nastupali iz Lajkovca u pravcu s. Slovac. Istovremeno, zadržana je još jedna nemačka kolona iste jačine, koja je iz Uba nadirala takođe prema s. Slovac. Obe kolone su postepeno pojačavane pristižućim delovima 2 puka »Brandenburg« (a iz Tamnave su pojačana dejstva četnika prema komunikaciji Valjevo—Osečina, p \leq 5sto su četnici imali namjeru da zajedno sa Nemcima ponovo uđu u Valjevo), te su se krajem dana, posle žestoke borbe, probile do s. Divci, napale položaje 3 brigade 6 divizije i potisnule je ka s. Radobić, na desnu obalu Kolubare. Sutradan, 16 septembra oko 9 časova, Nemci su uspeli da se sa tenkovima i motorizovanim trupama probiju u Valjevo i deblokiraju svoj bataljon.

Koristeći prođor Nemaca u Valjevo, četnici Valjevskog korpusa pokušali su takođe da sa dve brigade uđu u grad, ali su ih kod Jasike i s. Zabrdica (6 km s-i od Valjeva) razbili delovi 1 i 3 brigade i naterali da se u neredu povuku na sever a potom ka r. Jadru.

Pošto je uočio da Nemci i dalje pristižu pojačanja iz Uba i Lajkovca, a da bi se izbegle borbe u gradu, Stab 1 korpusa je doneo odluku da se sve angažovane snage povuku na širi prostor Valjeva. Sesta divizija sa 1 i 2 brigadom zadržala je blokadu Valjeva sa juga, a 3 brigada je ostala i dalje na položajima s. Divci, s. Radobić. Treća brigada 1 divizije prebacila se, kod s. Slovac, na desnu obalu Kolubare i zauzela položaje kod ušća Ljiga, prema Lajkovcu. Prva brigada 1 divizije zadržana je severno od Valjeva, u rejonu Jasike. Ali, pošto je neprijatelj pojačavao pritisak iz Uba ka s. Slovac, Stab 1 divizije prebacio je i 1 brigadu bliže komunikaciji Ub—s. Slovac, na prostoriju Vrovine, Karaula (4, odnosno 7 km s-z od s. Slovac). Sutradan, 17 septembra, 1 brigada se uz prihvrat jedinica 13 brigade prebacila kod s. Loznica na desnu obalu Kolubare i zauzela raspored od s. Markova Crkva, preko s. Veselinovac, do s. Radobić.

Da Korpus ne bi gubio vreme i uzalud trošio udarnu snagu u borbama oko blokiranog Valjeva, Stab korpusa je doneo odluku da poveže desno korpusno krilo sa Operativnom grupom

divizija, koja je prodirala ka pl. Rudniku, i prenese težište operacija u prostor Lajkovca i Lazarevca. Prema ovoj odluci izvršeno je pregrupisavanje snaga, te je 18 septembra raspored 1 korpusa bio sledeći: 6 divizija na ranijim položajima, sa 1 i 2 brigadom na južnoj ivici Valjeva, a sa 3 brigadom kod s. Sušeoka (9 km istočno od Valjeva); 1 divizija sa 1 brigadom prema s. Slovac, na desnoj obali Kolubare, sa 3 brigadom na ušću Ljiga, južno od Lajkovca, sa 13 brigadom na desnoj obali Ljiga, oko s. Čibutkovica (prema Lazarevcu), a sa 8 brigadom u korpusnoj rezervi, kod Mionice.

Istoga dana, oko 12 časova, nemačke snage počele su da se izvlače iz Valjeva dolinom Kolubare prema s. Slovac. Pošto su se, posle napuštanja Valjeva od strane Nemaca, četnici rasuli, 13 brigada je iznenadnim prudrom i bez većeg otpora oslobođila Lajkovač i Lazarevac. Čim se iz Valjeva pojavilo čelo neprijateljske kolone, 3 brigada 6 divizije i 1 brigada 1 divizije, koje su bile u tesnoj vezi, otvorile su snažnu vatru. Neprijatelj je u prvi mah bio iznenaden, ali se brzo sredio i prihvatio borbu, koja je nesmanjenom žestinom trajala preko celog dana i u toku noći do 3 časa ujutru. U ovoj borbi uzela je učešća i 3 brigada 1 divizije, napadajući razbijene delove neprijateljskih snaga koji su se probijali kroz Slovački tesnac prema varošici Ubu.

Borbe oko Krupnja. Za vreme borbi 1 korpusa oko Valjeva, 12 korpus, dejstvom sa pl. Medvednika i pl. Povlena, vezivao je jače četničke snage i onemogućio njihovu intervenciju zapadno od Valjeva. Usled jačeg grupisanja četnika zapadno od Krupnja, prostorija između r. Drine i Krupnja bila je ugrožena. Zbog ovoga, kao i radi pojačanja 12 korpusa, po naredenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, 11 divizija se 16 septembra kod s. Kostijerovo (11 km južno od Zvornika) prebacila iz istočne Bosne u Srbiju. Njena 5 brigada je prodrla u Krupanj, gde je razbila jedan bataljon Srpske državne straže, a udarna grupa — jačine ojačanog bataljona — zauzela je za to vreme s. M. Zvornik. Uputivši 11 diviziju u Srbiju, Vrhovni štab je naredio Štabu 12 korpusa da je prihvati i stavi pod svoju komandu, a zatim da nadire ka pl. Ceru i Mačvi, održavajući vezu sa 1 korpusom. Bilo je predviđeno da prostor pl. Medvednika i Sokolske Pl. osigura 1 korpus. Na vest da je Krupanj izgubljen, četnička 4 grupa jurišnih korpusa je sa severozapadnih padina Medvednika izvršila pritisak ka Krupnju, zbog čega je 11 divizija napustila Krupanj 18 septembra u 19 časova i posela položaje kod s. Vrbić (8 km istočno od Krupnja). Stab 12 korpusa brzo je na ovo reagovao i, pošto su Nemci istoga dana napustili Valjevo, uputio je 16 i 36 diviziju prema Pe-

ckoj i Krupnju. Idućeg dana, 19 septembra, Štab korpusa dobio je od Vrhovnog štaba NOV i POJ sledeću direktivu za dalji rad:

»Posle stvaranja čvrstog uporišta na sektoru Krupnja, Vi treba da zauzmete Lešnicu, Loznicu, Koviljaču i Ljuboviju, ostvarujući na taj način čvrstu vezu sa našim snagama u Istočnoj Bosni. Posle toga, ili uporedo sa tim treba da nadirete ka Mačvi i Pošavini, gde su politički uslovi za nas povoljni. Vi takođe treba da uspostavite vezu preko Save sa Glavnim štabom Vojvodine, da bi otuda novim ljudstvom popunili naše jedinice. Ta je popuna vama neminovna.

Pod pritiskom vojvodanskih snaga četničke bande iz Srema prebačene su ka jugu, u Srbiju.

11 diviziju primite u svoj sastav. Vi potpadate pod Pekovu komandu, pa u duhu izdatih direktiva uskladite dejstvo.

28 divizija ovih dana prebacije se u Istočnu Bosnu, ona će sa 3 korpusom preuzeti čišćenje Majevice, Posavine i Semberije. Zatim će kao pobočnica ostati na sektoru Majevica, Semberija, spremna da se po potrebi i našem naredenju prebaci u Srbiju.²⁵

Na osnovi ove direktive 12 korpus je preneo težište svojih borbenih dejstava na levo krilo, prema Peckoj i Krupnju. U toku istog dana, posle slabog otpora četnika, 16 divizija je oslobođila Pecku i izbila pred Krupanj, gde je kod s. Vrbić, 20 septembra, uhvatila vezu sa 11 divizijom. Ovoga dana upućena je i 36 divizija dolinom Jadra u pravcu Osećine. Iznurenim stalnim pokretima 4 grupa jurišnih korpusa počela je da napušta Krupanj i da se povlači prema pl. Gučevu i pl. Ceru, te su jedinice 12 korpusa na kraju dana ušle u Krupanj.

Prodor Operativne grupe divizija na pl. Rudnik. Dok su 1 proleterski i 12 udarni korpus prodirali ka Srbiji, Operativna grupa divizija — na pl. Kopaoniku, u Župi i u severozapadnom delu Toplice pripremala se za prodor u zapadnu Srbiju i Šumadiju. U međuvremenu, ona je noću 14/15 avgusta sa tri brigade napala na Kuršumliju, koju su branili dva bataljona 122 puka bugarske 27 divizije, jedan puk Srpske državne straže (600—800 ljudi), četa šuppolicije i izvestan broj četnika.

Napad je počeo 14 avgusta u 23 časa koncentričnim dejstvom 1 brigade 5 divizije, 4 brigade 2 divizije i 4 brigade 21 divizije. Razvile su se žestoke borbe u kojima su Bugari pružali ogorčen otpor. Delovi Operativne grupe divizija, bez potrebne artiljeriske podrške, nisu uspeli u toku noći da unište neprijateljska uporišta, pa je borba produžena do zore 15 avgusta, kada su Bugarima pristigla pojačanja iz Prokuplja. Po-

²⁵ Arhiva VII, dok. br. 8/10, k. 589 B.

što je po svanuću bugarska artiljerija postala aktivnija, nije se više moglo računati na zauzimanje grada, pa su se jedinice Operativne grupe divizija povukle na polazne položaje. Napad na Kuršumliju nije uspeo uglavnom zbog nepovoljnog odnosa snaga napadača prema branioncu i zbog kasnog početka napada, jer je do svanuća ostalo malo vremena da se neprijatelj razbije i uništi, s obzirom da je trebalo savladati betonske bunkere.

Za vreme angažovanja Operativne grupe divizija oko Kuršumlike i na pl. Požaru, četnici su pokušali da ovladaju Župom. Do 28 avgusta oni su sa 4 grupom jurišnih korpusa i Rasinsko-topličkom grupom, ojačanom sa 2 kosovskim korpusom, uspeli da potisnu 17 diviziju na r. Rasinu i zauzmu Brus i Aleksandrovac. Međutim, 29 avgusta, na desnu obalu Rasine, na krilo 17 divizije, izbile su 5 i 21 divizija, s ciljem da izvrše obuhvatni napad — dok 17 divizija sa fronta vezuje neprijateljske snage — pa da spajanjem svojih klinova u rejonu s. Rataje, severoistočno od Aleksandrovca, okruže i unište ovu četničku grupaciju. Ali je neprijatelj, čim je primetio pokrete 5 i 21 divizije, počeo 29 avgusta oko 16 časova izvlačenje glavnine svojih snaga na liniju Pogled (k. 1030), Papratna, Pavlovo Brdo, s. Tulež, Riljevina, Parlog, ostavljajući prema 17 diviziji samo slabije zaštitničke delove. Izvlačenje četnika nije bilo primećeno od izviđačkih delova 5, 17 i 21 divizije, te su ove, krenuvši u napad uveče 29 avgusta, nastupale kroz Župu skoro bez borbe. Ozbiljniji otpor četnici su pružili tek na gore pomenutoj liniji, ali su 30 avgusta i sa nje bili odbačeni na levu obalu Z. Morave, ka s. V. Drenova.

U opisanim borbama Operativna grupa divizija ispustila je povoljnu priliku da uništi ili bar potpuno razbije 4 grupu jurišnih korpusa i Rasinsko-topličku grupu, od kojih se prva odmah prebacila u zapadnu Srbiju i kao elitna četnička formacija stupila u borbu protiv 1 i 12 korpusa.

Po završenim borbama u Župi i posle proterivanja četničkih snaga ka r. J. i Z. Moravi, Operativna grupa divizija pripremala se za prođor u zapadnu Srbiju i Šumadiju. U to vreme, početkom septembra, raspored neprijatelja bio je sledeći: levu obalu donjeg toka Z. Morave, na otseku prema Kruševcu i Trsteniku posedali su četnička Rasinsko-toplička grupa korpusa, ojačana sa 2 kosovskim korpusom, i nemačke policiske snage, jačine dva bataljona; u dolini Ibra 3 i 5 puk Ruškog zaštitnog korpusa i, u prolazu za Niš, poslednji ešeloni 1 brdske divizije; na levoj obali Ibra, na pravcima koji vode

prema Arilju i Guči, četnički Javorski i Požeški korpus.²⁶ Iz Višegrada je bila u pokretu ka Šumadiji 7 SS divizija »Princ Eugen«, a iz Čačka u pokretu ka Obrenovcu 2 puk »Brandenburg«.

Vrhovni štab NOV i POJ je još 1. septembra upoznao Stab Operativne grupe divizija sa situacijom u Srbiji, naglasivši da se 1. proleterski korpus nalazi na sektoru Užica i da pretstoji prodor 12. udarnog korpusa ka Tari Planini. Stab Operativne grupe divizija, na osnovi ovoga, doneo je odluku da izvrši prelaz r. Ibra na otseku Raška, Kraljevo, da se Operativna grupa divizija spoji sa 1. korpusom na sektoru Užica i potom da prodre dalje pravcem pl. Kablar—G. Milanovac—pl. Rudnik. Kako zbog popune ljudstvom pokret nije otpočeо ni do 6. septembra, Vrhovni štab je istoga dana obavestio Stab Operativne grupe divizija: da 1. korpus vodi borbe na prostoru Užice, Požega, da kao prethodnica prodre ka pl. Suvoboru, Valjevu i Lajkovcu, i da će se 6. septembra 12. korpus prebaciti kod s. Stari Brod u Srbiju i zajedno sa 1. korpusom nadirati na sever; zbog ovoga Operativna grupa divizija ima da ubrza pokret, kako bi sve snage u zapadnoj Srbiji i Sumadiji bile objedinjene pod jednu komandu.

Stab Operativne grupe divizija je odmah postupio po ovoj direktivi i 6. septembra počeo pokret preko pl. Željina, radi prelaska r. Ibra na otseku s. Maglić (17 km j-z od Kraljeva), s. Cerenje (10 km severno od Raške). Prelaz reke počeo je noću 7/8. septembra. Dvadeset prva divizija je po prelasku r. Ibra, 8. septembra, izbila u prostor s. Đakovo, a 5. divizija, 9. septembra, u prostor s. Vrmbaje. Za vreme prelaza 17. divizije, 2 brigada je kod Dobre Strane odbacila jedan nemački policiski bataljon (sa šest tenkova), koji je intervenisao iz Kraljeva, prešla r. Ibar i 8. septembra izbila u s. Bresnik, dok su 6. i 15. brigada kod ž. st. Polumir vodile borbe sa delovima 1. brdske divizije (jačine 1.200 vojnika) koji su bili u vozlu, na putu za Kraljevo. Borba je trajala ceo dan 8. septembra. Tek u noći 8/9. septembra, obe brigade su prešle r. Ibar i izbile 9. septembra u s. Savovo.

Kada se Operativna grupa divizija prikupila na prostoriji s. Savovo, s. Đakovo, s. Vrmbaje (oko 18 km j-i od Ivanjice), primila je naređenje Vrhovnog štaba da se što pre poveže sa 1. i 12. korpusom (koji su vodili borbe severno od Užica), da prodire na sektor pl. Suvobora, i da dejstvom u dubljoj pozadini neprijatelja olakša nadiranje 1. korpusa. Izvršavajući ovo naređenje, Stab Operativne grupe divizija odlučio je da

²⁹ Ovaj korpus je 5 i 9. septembra bio razbijen severno od Požega, ali su se njegovi delovi ponovo prikupili na prostoru Arilja i Požega.

nadire opštim pravcem Čemerna Pl.—Požega—G. Milanovac. U tom cilju, 10. septembra, 5. divizija je upućena ka Ivanjici, a 17 i 21. divizija grebenom Čemerne Pl. ka Guči. Sutradan su zauzeti Guča i Arilje, pa je Operativna grupa divizija, radi izvršenja prelaza, pristupila izviđanju r. Z. Morave i r. Đetinje.

Na osnovi prikupljenih podataka o neprijatelju i o pogodnim mestima za prelaz r. Z. Morave, Operativna grupa divizija se u daljem nadiranju rokirala još zapadnije: 5. divizija pravcem s. Tvrdići—s. Dobrinja—s. Gojna Gora, 21. divizija pravcem s. Papratiše—Rudnik, a 17. divizija pravcem Ovčarsko-Kablarska Klisura—G. Milanovac. Pokret je preduzet 13. septembra. Štab Operativne grupe divizija naredio je da 5 i 21. divizija pri prelazu r. Đetinje i r. Z. Morave izvrše napad na Užice i Požegu, pa je 5. divizija, po dolasku u prostor Užica, zauzela sledeći raspored: 1 brigada kod s. Prljevići (4 km j-z od Užica), 10 brigada južno, a 4 brigada istočno od Užica, kod s. Tvrdići. Dvadeset prva divizija okružila je Požegu sa 2 i 5 brigadom severno a sa 4 brigadom južno od varoši. Sedamnaesta divizija je zauzela Ovčarsko-Kablarsku Klisuru, a njena 4 brigada je sa jednim bataljonom vršila demonstracije prema Čačku.

Napad na Užice i Požegu počeo je noću 13/14. septembra. Baš tada je 7. SS divizija pristizala po ešelonima iz Višegrada u Užice i Požegu. Njeni pristigli delovi pružili su odlučan otpor 5 i 21. diviziji, te se njihov napad završio bez uspeha. Štab Operativne grupe divizija, s obzirom na svoj glavni zadatak, a da u daljim napadima ne bi gubio dragoceno vreme, naredio je 14. septembra pokret. Peta divizija je produžila pokret severno od Požege a 21. divizija ka jugoistočnom delu s. Gojna Gora. Sedamnaesta divizija, koja je noću 15/16. septembra, razbivši dve čete Nemaca, prešla r. Z. Moravu u prostoru Ovčarsko-Kablarske Klisure, nastupala je ka G. Milanovcu i izbila do s. Vranići (6 km s-z od Čačka). Šesnaestog septembra 1. 1 brigada 5. divizije, koja je ostala jugozapadno od Užica, ušla je u sastav divizije te je Grupa nastavila nadiranje opštim pravcem G. Milanovac—Rudnik—Arandelovac. Sedamnaestog septembra 17. divizija je izbila pred G. Milanovac i sa 2 i 15 brigadom, u borbi protiv 600 četnika i 100 pripadnika SDS, do 16. časova zauzela grad. Jednovremeno, 21. divizija je oslobođila varošicu Rudnik i ovladala grebenom Rudnika. Peta divizija zauzela je 18. septembra Belanovicu, odakle je pripremala koncentričan napad na Arandelovac, u kome su se nalazili delovi 1. puka »Brandenburg« sa oko 80 motornih vozila.²⁷

27 Ostatak 1. puka »Brandenburg« nalazio se na postoru Topola, Mladenovac.

U Arandelovcu je bilo i oko 1.200 pripadnika SDS i četnika. Napad je izvršen 19. septembra u 11 časova: sa Venčaca 10 brigadom, koja se kod s. Banja obezbedila sa pravca Topole; sa pl. Bukulje 1 brigadom; a sa Preseke 4 brigadom i 2 šumadijskom brigadom (dodnije 21 srpska brigada), koje su se kod s. Markovac obezbedile sa severa. I Nemci su, jednovremeno sa napadom 5 divizije, preduzeli protivnapad iz grada prema pl. Bukulji, a iz Topole i Mladenovca pokrete prema Arandelovcu, ali su 1, 2, 4 i 10 brigada odbile sve njihove pokušaje, prodrle u grad i u uličnim borbama do 9 časova 20. septembra oslobodile Arandelovac.

Dok je 5 divizija vodila borbe za Arandelovac, Operativna grupa divizija se pregrupisala, naslonivši svoje levo krilo na ogranke Suvobora. Naime, 19. septembra je 17 divizija upućena iz G. Milanovca u prostor Ljiga, gde se povezala sa 1 korpusom, a 21 divizija je zadržana u prostoru G. Milanovac, Rudnik.

Ovim je Operativna grupa divizija izbila u Šumadiju i uspostavila dodir sa 1 proleterskim korpusom, ali je, vršeći obilazan pokret preko r. Ibra i napadajući na Užice i Požegu, izgubila u vremenu nekoliko dana.

Izbijanje Operativne grupe divizija na greben Rudnika, Venčaca i Bukulje, 1 korpusa u dolinu Kolubare, a 12 korpusa u dolinu Jadra i prema r. Drini, ostvarena je prva etapa plana Vrhovnog štaba NOV i POJ. U centru zapadne Srbije i u srcu Sumadije izvršeno je grupisanje osam divizija Narodnooslobodilačke vojske, spremnih da u sadejstvu sa srpskim divizijama razviju operacije na sve strane. U ovom delu Srbije potpuno je razbijena okupatorsko-nedićevska vlast. Razbijena je takođe i četnička organizacija, čime je bila sprečena i prisilna mobilizacija od strane četnika. Nemci su se morali ograničiti na držanje glavnih uporišta na komunikaciji Beograd—Niš; ostaci četnika su se prebacili uglavnom na planine Cer i Iverak, odakle će još jednom pokušati da spreče prodor Narodnooslobodilačke vojske u Mačvu i ka donjem toku Drine, dok su se delovi Srpske državne straže i Srpskog dobrovoljačkog korpusa u neredu povlačili ka Obrenovcu i Beogradu. Posle ovih uspeha Operativna grupa divizija i 1 i 12 korpus mogli su lakše dejstvovati ka Mačvi i rekama Savi i V. Moravi, a isto tako i čvršće se povezati sa 3 korpusom u istočnoj Bosni i vojvodanskim jedinicama u Sremu. Ali postignuti uspesi i novi zadaci jednovremeno su nametali i potrebu objedinjenog komandovanja nad svim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske na području zapadne Srbije i Šumadije. Ovako objedinjeno komandovanje

ostvareno je već u drugoj polovini septembra na način koji će docnije biti detaljnije iznet.

Operacije 13 i 14 korpusa NOVJ u južnoj i istočnoj Srbiji

Izvlačenje bugarskog 1. okupacionog korpusa iz Srbije. S obzirom na opštu situaciju, Glavni štab Srbije pravovremeno je predvideo mogućnost izvlačenja bugarskih jedinica iz Srbije, pa je 27 avgusta izdao direktivu po kojoj su srpske jedinice imale da stupe u vezu sa bugarskim štabovima i predlože im da zajednički, u njihovim garnizonima, razoružaju Nemce i kvislinge, a potom, ili da i dalje, pod komandom Glavnog štaba Srbije, sadejstvuju našim snagama, ili da pristupe novoj bugarskoj vojsci. U slučaju neprihvatanja ovog predloga trebalo je od Bugara zahtevati da predaju oružje najbližim srpskim jedinicama, pre nego što ih razoružaju Nemci ili četnici. Takvim bugarskim jedinicama imao se obezbediti slobodan prolazak za Bugarsku.

Međutim, sva nastojanja Glavnog štaba Srbije i njegovih potčinjenih štabova da privole bugarske jedinice na zajedničku borbu protiv Nemaca i kvislinga ostala su bez uspeha. Odnosi bugarskih komandanata prema Nemcima i dalje su bili prijateljski. Oni su zastupali gledište da se protiv Nemaca ne treba boriti i želeli su da sa svojim kompletnim jedinicama odu u Bugarsku. Tako se krajem avgusta dešavalo da su bugarske okupacione jedinice, ne samo dozvoljavale, nego i obezbeđivale neometani prolaz nemačkim trupama, koje su pristizale iz Bugarske ili sa juga u prostor Leskovca i Niša, radi dalgog izvlačenja na sever. Pri svemu tome Nemci su, baš u ovo vreme, bili bezobzirni prema Bugarima. Mada zvanično nisu raskinuli sa njima, oni su računali da će ih izgubiti. Stoga su, da bi onemogućili njihovo dejstvo na strani Saveznika, pristupili razoružavanju bugarskih jedinica. Tako su zajedno sa četnicima još 28 avgusta počeli da razoružavaju bugarske jedinice u Leskovcu i Nišu. Tek prilikom pokušaja Nemaca u Nišu istoga dana da uhapse oko 60 bugarskih oficira, Bugari su, u cilju samoodbrane, prihvatali borbu protiv slabijih nemačkih snaga, težeći da se izvuku ka Svrljigu.

Pored svega ovoga Glavni štab Srbije uporno je nastojao da pridobije Bugare za borbu protiv Nemaca. Kada su 28 avgusta u Leskovcu Nemci, četnici i delovi Srpske državne straže napali Bugare, Glavni štab Srbije naredio je Stabu 24 divizije da prihvati napadnute Bugare i da ne dozvoli Nemcima i

četnicima da ih razoružavaju. Ali svi naši pokušaji ostali su bez uspeha. Ni u ovakvim trenucima bugarski komandanti, od kojih je većina bila fašistički orijentisana, nisu želeli da se zajednički bore sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, niti da joj ustupe garnizone koje su držali. Najzad, pošto pregovori sa bugarskim štabovima, a u dva maha i sa Štabom 1 okupacionog korpusa, nisu uspeli, Glavni štab Srbije naredio je da se bugarske jedinice napadaju i razoružavaju. Pri ovome se ipak, mimo bugarskih štabova, radilo na pridobijanju bugarskih vojnika.

Najviše koristi od ovakvog držanja bugarskih okupacionih trupa imali su Nemci. Oni su, 5 septembra, istog dana kada je Sovjetski Savez objavio rat Bugarskoj, zajedno sa četnicima razoružali samo u Nišu 63 puk bugarske 22 divizije i uhapsili komandanta 1 okupacionog korpusa i komandanta bugarske 25 divizije zajedno sa njegovim načelnikom štaba. Do 9 septembra bugarske jedinice u Srbiji, ukoliko se već nisu bile izyukle istočno od Pirot-a, u prostor jugoslovensko-bugarske granice, bile su razoružane, delom od Nemaca i njihovih kvislinga, a delom od jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

Za vreme izvlačenja bugarskih jedinica 24 srpska divizija je 30 avgusta izvršila noćni napad na Leskovac, koji su branili 1 i 4 puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnički 1 kosovski i Jablanički korpus, dva bataljona nemackog 1 policiskog puka i izvesni delovi iz bugarske 27 divizije. Napad nije uspeo, pa je 24 divizija uputila 15 brigadu u Toplicu, a sa 11 i 13 brigadom produžila dejstva u dolini J. Morave. Uspešne borbe u ovo vreme vodila je 23 srpska divizija, koja je, pored drugih uspeha, 25 avgusta oslobođila Soko Banju, dok se 25 srpska divizija, koja je 26 avgusta vodila borbe za Boljevac, zbog jakog otpora neprijatelja i pristiglih neprijateljskih ojačanja, morala povući južno od grada, na planine Siemen, Tumbu i Rtanj. Ove borbe severno od Niša, iako ne uvek uspešne, omogućile su priliv novih boraca u redove Narodnooslobodilačke vojske i formiranje 45 srpske divizije.

Kada je 31 avgusta izvešten da se 23 i 25 srpska divizija i dalje nalaze u prostoru severno od Niša i oko Soko Banje, Vrhovni štab NOV i POJ skrenuo je pažnju Glavnom štabu Srbije da se energičnije prodire ka r. Dunavu i Beogradu, što je bio glavni zadatak ovih srpskih divizija. Po ovome je odmah postupljeno, pa je 23 divizija orijentisana ka Knjaževcu a 25 divizija ka Boljevcu. Već 4 septembra 23 divizija je razbila četnički Knjaževački korpus i zauzela Knjaževac, a sledećeg dana produžila nastupanje ka Zaječaru u kome se nalazilo oko 3.500 četnika i pripadnika Srpske državne straže i oko

1.000 Nemaca iz raznih jedinica. Napad na ovo jako neprijateljsko uporište počeo je 6 septembra, i već sledećeg dana varoš je obuhvatnim napadom oslobođena. Posle ovoga, 23 divizija je produžila nadiranje ka Negotinu, a 25 divizija ka Brzoi Palanci, dok je 45 divizija, radi dovršenja formiranja, zadržana u prostoru Zaječar, Boljevac, Knjaževac. Međutim, prednji delovi III ukrajinskog fronta Crvene armije izbili su 6 septembra u Turn Severin, pre nego što su naše divizije stigle na r. Dunav. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ 7 septembra naredio da se odmah uspostavi veza sa jedinicama Crvene armije.

Formiranje 13 i 14 korpusa NOVJ i njihovi zadaci. Šestog septembra, u duhu ranije direktive Vrhovnog štaba NOV i POJ, Glavni štab Srbije formirao je 13 i 14 korpus NOVJ. U sastav 13 korpusa ušle su 22 i 24, a docnije i novoformirane 46 i 47 srpska divizija. Operativno područje 13 korpusa bilo je između reka Ibra i Z. Morave i Nišave, jugoslovensko-bugarske granice, r. Pčinje i današnje granice Kosmeta. U sastav 14 korpusa ušle su 23, 25 i 45 srpska divizija.²⁸ Operativno područje 14 korpusa bilo je u istočnoj Srbiji. Druga proleterska divizija zadržana je pod neposrednom komandom Glavnog štaba Srbije. Jedinicama su dati zadaci u duhu ranije direktive Vrhovnog štaba: 13 korpusu da razvije operacije u dolini J. Morave i Nišave; 14 korpusu da operiše u istočnoj Srbiji, ka r. Dunavu, a potom ka Šumadiji; 2 diviziji da dejstvuje ka Kruševcu i Stalaču. Tako je gotovo cela Srbija

28 Po završenom formiranju 13 i 14 korpusa njihove divizije imale su sledeće streljačke brigade:

22 srpska divizija (formirana 22 maja kao 2 srpska divizija a od 14 juna preimenovana u 22 diviziju) 8, 10 i 12 srpsku brigadu; *23 srpska divizija* (formirana 6 juna kao 3 srpska divizija a od 14 juna preimenovana u 23 diviziju) — 7, 9 i 14 srpsku brigadu; *24 srpska divizija* (formirana početkom juna kao 4 srpska divizija pa docnije, prema naredjenju Vrhovnog štaba od 11 juna, dobila naziv 24 divizija) — 11, 13, 15 i 17 srpsku brigadu (od 28 septembra iz njenog sastava izašla je 15 srpska brigada i dodeljena 47 srpskoj diviziji); *25 srpska divizija*, (formirana 21 juna) — 16, 18 i 19 srpsku brigadu; *45 srpska divizija* (formirana 3 septembra) — imala je u prvo vreme samo 20 srpsku brigadu a do 30 septembra ušle su u njen sastav još i 23 i 24 novoformirana srpska brigada; *46 srpska divizija* (formirana 20 septembra) — 25, 26 i 27 srpsku brigadu; *47 srpska divizija* (formirana 1 oktobra) — 15, 28 i 29 srpsku brigadu.

Brojno stanje divizija 1, 12, 13 i 14 korpusa Narodnooslobodilačke vojske bilo je u drugoj polovini 1944 g. vrlo promenljivo i stalno se povećavalo. Međutim, treba istaći da su divizije Narodnooslobodilačke vojske u to vreme bile brojne, a naročito u pogledu naoružanja, slabije od nemačkih i bugarskih divizija, tako da je vatrena snaga jedne brigade Narodnooslobodilačke vojske odgovarala vatrenoj snazi jednog nemačkog bataljona.

postala jedinstveno i veoma aktivno operativno područje, na kome će se do njenog konačnog oslobođenja voditi još mnoge teške borbe protiv Nemaca i kvislinških formacija.

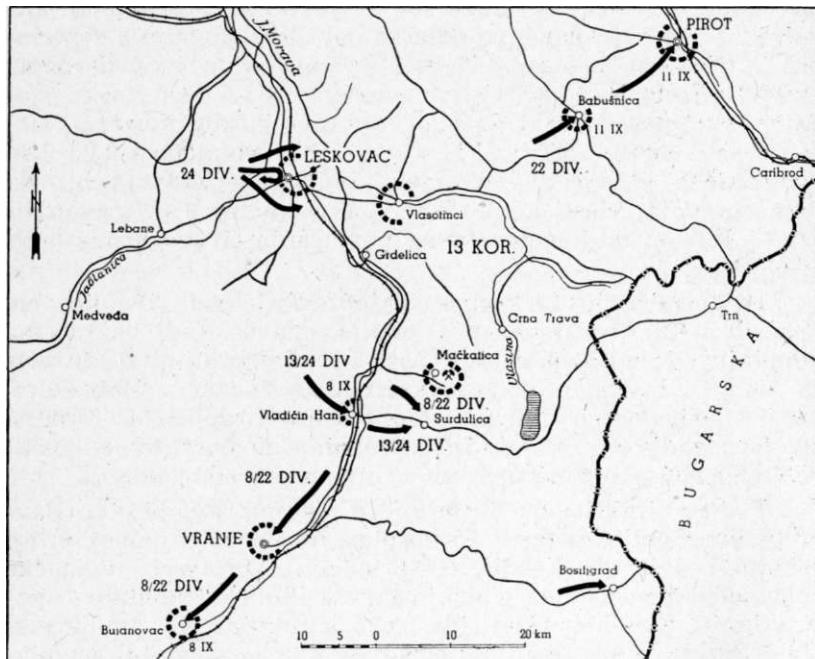
Borbe 13 korpusa NOVJ (skica 9). U zoni dejstva 13 korpusa, posle kapitulacije Bugarske, nalazile su se od nemačkih snaga jedinice 1 policiskog puka, razni landessicen bataljoni,²⁹ škola za obuku u Nišu, kao i razne jedinice i ustavnove koje su došle iz Bugarske — ukupno nekoliko hiljada vojnika. Sve ove snage, po odlasku 1 brdske divizije 8 septembra iz Niša ka Zaječaru i Negotinu, angažovane su u borbama protiv 13 korpusa, a sadejstvovali su im: 3 i 5 puk Ruskog zaštitnog korpusa, delovi Srpskog dobromoljačkog korpusa, slabiji delovi Srpske državne straže i slabije četničke snage, kao i balističke jedinice sa Kosmeta. Njihov je zadatak bio da održe u svojoj vlasti komunikacije u dolinama J. Morave, Nišave i Ibra, u cilju neometanog povlačenja Grupe armija »E« iz Grčke.

Po formiranju 13 korpusa raspored njegovih jedinica bio je sledeći: 24 divizija na prostoriji Leskovca (radi dejstva na komunikacije od Leskovca do Niša i ka Prokuplju); 22 divizija sa 10 i 12 brigadom na prostoriji Vlasotinca i s. Babušnica, a sa 8 brigadom u dolini J. Morave, od Grdelice do Vranja. Do formiranja 46 i 47 divizije praznine na operativnom području Korpusa popunjavali su brojni partizanski odredi.

Prema direktivi br. 4, koju je 8 septembra dobio od Glavnog štaba Srbije, zadatak 13 korpusa bio je da u južnoj Srbiji razbija i uništava kvislinške formacije i prolazeće nemačke snage; da formira i organizuje nove jedinice i pomaže uspostavljanje narodne vlasti; da ruši komunikacije, ukoliko se time sprečava otstupanje nemačkih trupa, a isto tako, ako služe okupatoru, da ruši industrijske i druge objekte. Kako su se u prostoru Niša, Leskovca i Vranja prikupljale i prolazile znatne neprijateljske snage, to su jedinice 13 korpusa u svojim rejonima odmah pristupile izvršenju postavljenih zadataka. Tako su, 8 septembra, 8 brigada 22 divizije i Vranjski partizanski odred oslobodili Vranje i Bujanovac; 13 brigada 24 divizije Vladičin Han, a delovi 8 i 13 brigade Surdulicu. Dvadeset druga divizija je proširila dejstva ka Pirotu i kod s. Gadžin Han 10 septembra potpuno razbila četnički Cegarski korpus, a 11 septembra oslobodila s. Babušnica, Pirot i Bosiljgrad. Istoga dana u 20 časova 24 divizija je izvršila napad na Leskovac, koji je branilo oko 700 Nemaca sa četom

²⁹ Landesšicen bataljoni bili su formirani od ljudstva starijih godišta i upotrebljavani za osiguranje komunikacija i raznih objekata, a na okupiranoj teritoriji i za borbu protiv ustaničkih snaga.

tenkova, dva bataljona Srpskog dobrovoljačkog korpusa i oko 1.200 četnika Jablaničkog korpusa. Napad nije uspeo, ali je 24 divizija produžila dejstva južno i severno od grada, uglavnom na okolna uporišta. Do polovine septembra neprijatelj je na području 13 korpusa od jačih uporišta držao samo još dobro branjene garnizone Niš, Leskovac, Vlasotince i rudnik kod s. Mačkatica.

Skica 9 — Borbe 13 korpusa u južnoj Srbiji

U ovim borbama 22 i 24 divizija su znatno proširile slobodnu teritoriju. Zbog velikog priliva boraca 20. septembra je formirana 46 srpska divizija; ona je odmah upućena u prostor Vranja, a 8 brigada je vraćena u sastav 22 divizije, u rejon Grdelica, Vlasotince.

Za vreme dok je 13 korpus dejstvovao u dolini J. Morave i Nišave vođeni su između Pretsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i delegata otečestvenofrontovske bugarske vlade pregovori o učešću bugarske vojske u operacijama na jugoslovenskoj teritoriji. Postignuta je saglasnost o vojničkoj saradnji, o čemu je 5. oktobra izdato zvanično saopštenje. Na osnovi ovog sporazuma trebalo je da bugarska 2. armija u cilju izvođenja Niške operacije, zajedno sa

13 korpusom, počne koncentraciju trupa u prostoru Pirotu, između r. Nišave i r. Vlasine.

Borbe 14 korpusa NOVJ (skica 10). Prodorom Crvene armije kroz Rumuniju i njenim izbijanjem na jugoslovensko-rumunsku granicu, 6 septembra kod Turn Severina, istočna Srbija je postala novo i izvanredno značajno operativno područje za Nemce. U njoj su se nalazili rudnici bakra u Boru, koji su nemačkoj ratnoj privredi bili neophodno potrebni. U operativno-strategiskom smislu, odbranom istočne Srbije branjena je dolina V. Morave sa širim pristupima Beogradu, Kraljevu i Nišu — važnim komunikaciskim čvorštima. Do dolaska 1 brdske divizije, neprijateljske snage na ovom području uglavnom su držale dva najvažnija objekta: Bor i Đerdap. U Boru su se nalazili jedan puk Ruskog zaštitnog korpusa, jedan puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i 3 i 4 bataljon nemačkog 1 policiskog puka sa 36 protivavionskih topova, a Đerdap je posedao Đerdapski odred formiran od mornara iz sastava ranije nemačke crnomorske flote. U ostalim garnizonima bile su dislocirane manje snage: u D. Milanovcu jedan posadni i jedan landessičen bataljon i dva monitora, u Požarevcu 2 bataljon nemačkog 18 policiskog puka i oko 900 pripadnika Srpske državne straže, a u Kostolcu jedan rudarski bataljon. Od četničkih snaga u istočnoj Srbiji, u prostoru Despotovac, Petrovac, nalazio se Mlavski korpus, dok su ostali bili razbijeni ili uništeni: Knjaževački i Homoljski korpus raspali su se, a Timočki je uništen u prostoru Zaječara.

S obzirom na novostvorenu situaciju, Nemci su početkom septembra bili primorani da u istočnu Srbiju upute 1 brdsku diviziju, koja je u nadiranju iz Niša ka r. Dunavu 8 septembra stigla do Knjaževca. Predviđeno je takođe da se i iz Sumadije upute 1 i 2 puk »Brandenburg«. Sve navedene nemačke i kvislinške snage u istočnoj Srbiji — severno od Zaječara, između r. Dunava i r. V. Morave — stavljene su pod komandu Borbene grupe »Fišer« (Fischer), izuzev 1 brdske divizije i upućenih pukova »Brandenburg«. Neprijatelj je sa ovim snagama nameravao da severno od Zaječara organizuje front prema istoku, s ciljem da sovjetskim trupama spreči prelaz r. Dunava i onemogući 14 korpusu NOVJ da sadejstvuje sovjetskim trupama prilikom prelaza r. Dunava. Policijske i četničke snage imale su da obezbede komunikacije ka dolini V. Morave, a Borbena grupa »Fišer« još i da obezbedi eksploataciju rudnika u Boru.

Pošto su 23 i 25 srpska divizija 7 septembra zauzele Bojlevac i Zaječar, Stab 14 korpusa je, shodno direktivi Glavnog

štaba Srbije, uputio 8 septembra 23 diviziju ka Negotinu, a 25 diviziju prema Brzoj Palanci, dok je 45 srpsku diviziju zadržao u prostoru Zaječar, Boljevac, Knjaževac. Namera Štaba 14 korpusa bila je da izbije na r. Dunav i stupi u dodir sa delovima Crvene armije, da svojim dejstvom u pozadini neprijatelja olakša operacije sovjetskih trupa u istočnoj Srbiji, a potom, u sadejstvu sa njima, produži nadiranje ka Sumadiji.

Kada su 8 septembra 23 i 25 srpska divizija počele da nadiru iz prostora Zaječara i Boljevca ka r. Dunavu, nemacka 1 brdska divizija je počela nastupanje od Niša ka Zaječaru. Stab 14 korpusa, imajući u vidu izvršenje svoga zadatka — izbijanje na r. Dunav i uspostavljanje dodira sa delovima Crvene armije — udaljavao se glavninom snaga od Zaječara, u čiji prostor je nadirala 1 brdska divizija, koja je takođe imala zadatku da izbije na r. Dunav i spreči prelaz sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju. Ova okolnost uticala je na izvršenje zadatka 14 korpusa i na težinu borbi koje su 23 i 25 srpska divizija vodile do prelaska delova Crvene armije preko r. Dunava. Da bi se bar donekle one mogućilo brzo nadiranje 1 brdske divizije, ostavljena je u prostoru Knjaževca 23 brigada 45 srpske divizije, a u prostoru Zaječara 7 brigada 23 srpske divizije.

Na prilazima Knjaževca, prethodnički motorizovani delovi 1 brdske divizije bili su 9 septembra zadržani od 23 brigade sa položaja na padinama Glavačice i Lipovice (jugozapadno i južno od Knjaževca), ali su posle kraće borbe uspeli da je odbace na položaje s. Grezna i s. Kalicića (4—5 km s-z od Knjaževca) i produže nastupanje preko Knjaževca ka Zaječaru.

Za to vreme 23 i 25 srpska divizija ubrzano su nadirale na sever: 23 divizija (bez 7 brigade) pravcem Zaječar — s. Rgotina — s. Salaš — Negotin, a 25 divizija pravcem s. Podgorac — s. Zlot — s. Gorjani — s. Klokočevac — Brza Palanka. Dok su 23 i 25 srpska divizija, bez većih napora, nastupale ka svojim ciljevima, nemacka 1 brdska divizija je, potisnuvši 7 brigadu 23 srpske divizije sa položaja na Kraljevici, 9 septembra oko 18 časova zauzela Zaječar.

Do 11 septembra 25 srpska divizija je preko s. Zlot sa 18 i 19 brigadom izbila na Goli Vrh kod s. Plavna, a sa 16 brigadom kod s. Klokočevac. Noću 11/12 septembra napala je D. Milanovac bez uspeha, pa je 12 septembra zauzela sledeći raspored: 18 brigada u prostoru s. Klokočevac, orijentisana prema istoku; 16 brigada južno od D. Milanovca; 19 brigada

jugozapadno, na ograncima V. Liškovca, orijentisana prema Majdanpeku.

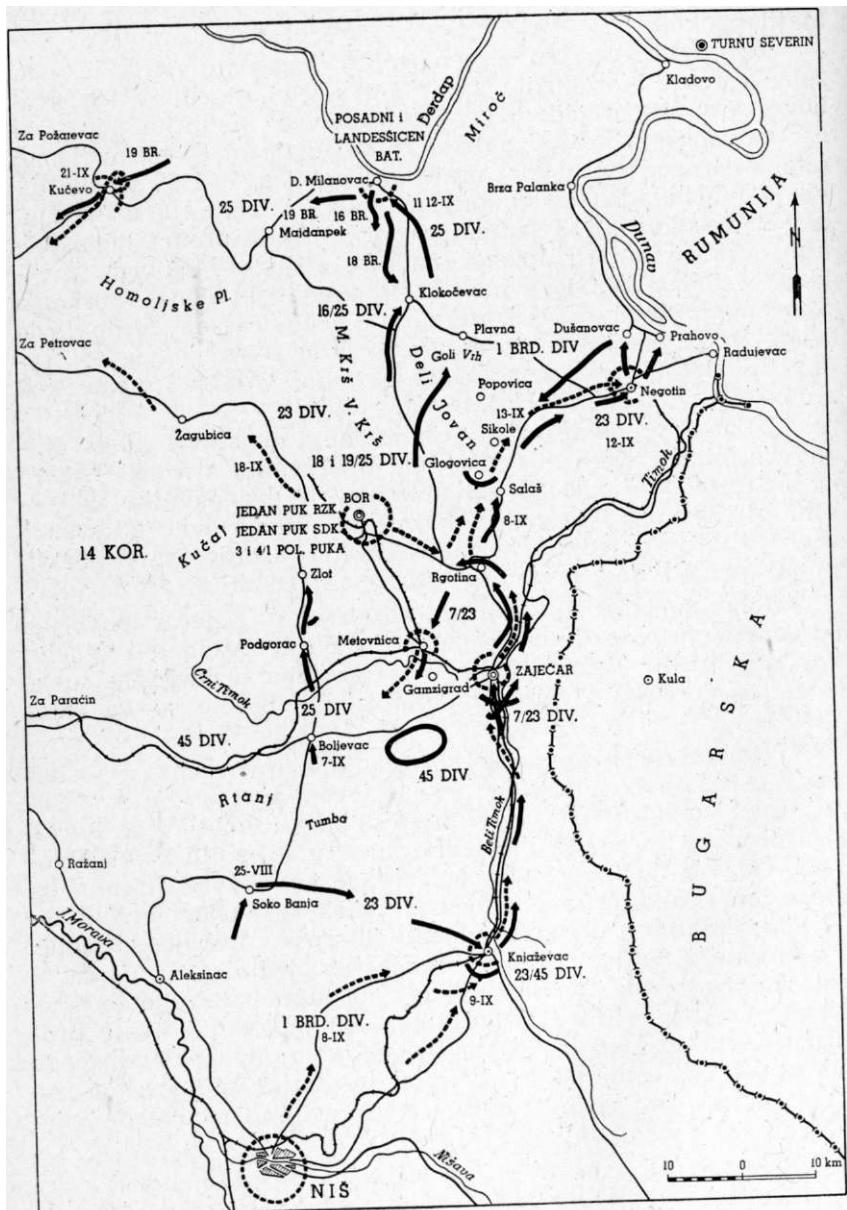
Jednovremeno, 12 septembra, 23 srpska divizija je zauzela Negotin i produžila nadiranje sa 9 brigadom ka Prahou, a sa 14 brigadom ka s. Dušanovac. Međutim, nastupanje nemačke 1 brdske divizije iz Zaječara ka Negotinu izmenilo je situaciju na ovom pravcu, zbog čega je i 23 srpska divizija odustala od zauzimanja Prahova i izbjanja na r. Dunav. Ona se sada, 13 septembra, orijentisala prema jugoistočnim ograncima Deli Jovana, na prostoriju s. Popovica, s. Sikoie, s. Salaš, s. Glogovica. Za to vreme je njena 7 brigada upućena iz rejona Zaječara ka s. Glogovica, na desno krilo i bok Divizije, radi zatvaranja pravca iz Bora, dok je 45 srpska divizija i dalje dejstvovala u dolini Crnog Timoka, kod s. Krivi Vir, i u rejonu Knjaževca.

U međuvremenu, radi usklađivanja dejstava snaga Narodnooslobodilačke vojske i delova Crvene armije, Glavni štab Srbije uputio je 12 septembra svoje predstavnike sa jednim bataljonom 9 brigade i konjičkim eskadronom 23 srpske divizije u Stab jednog korpusa Crvene armije. Ovi delovi prešli su kod Radujevca na levu obalu Dunava.

Dolazak nemačke 1 brdske divizije u Zaječar povoljno se odrazio na neprijateljske snage u Boru, Đerdapu i u celoj istočnoj Srbiji. Nemačke snage iz Đerdapa prikupljale su se u D. Milanovcu, a četničke organizacije počele su da oživljavaju.

Dvanaestog septembra 1 brdska divizija nastavila je nadiranje iz Zaječara ka Negotinu, pravcem s. Rgotina — s. Salaš. Da bi olakšali izbijanje na r. Dunav, Nemci su aktivirali i garnizon iz Bora, sa čijim jedinicama su se spojili kod s. Rgotina. Odavde je 99 lovački puk 1 brdske divizije krenuo ka Negotinu. Tako je u prostoru s. Salaš i s. Glogovica došlo 12 i 13 septembra do borbi između 23 srpske divizije, sa jedne, i nemačke 1 brdske divizije, nemačkih jedinica iz Bora, i ostatka četničkog Knjaževačkog korpusa, s druge strane. Nemcima je uspelo da sa 99 pukom 13 septembra uveče prodru u Negotin, dok su ostale snage bile zadržane i odbačene od strane 7 brigade 23 srpske divizije. Zatim je 7 brigada napala četnike kod s. Metovnica i s. Gamzigrad i odbacila ih u neredu prema jugozapadu.

Četrnaestog septembra izvidačka patrola 113 divizije Crvene armije stupila je kod s. Klokočevac u vezu sa 25 srpskom divizijom. Sa ovom patroloom otišao je u Oršavu predstavnik Štaba 14 korpusa i vratio se 17 septembra sa izveštajem da će divizije Crvene armije preći r. Dunav onda kada

Skica 10 — Borbe 14 korpusa u istočnoj Srbiji

divizije sa istoka (iz Bugarske) pređu jugoslovensko-bugarsku granicu kod Zaječara. U vezi takvog predviđenog plana operacija Stab 14 korpusa je orijentisao snage iz doline Timoka više na zapad, prema r. V. Moravi, radi dejstva u neprijateljsku pozadinu, a naročito na komunikacije. Dvadeset petu srpsku diviziju uputio je na komunikaciju Negotin—Majdanpek—Kučevac; 23 srpsku diviziju na komunikaciju Bor—Zagubica—Petrovac—Požarevac; 45 srpsku diviziju na komunikaciju Zaječar—Boljevac—Paraćin. Ovim je Stab 14 korpusa htio da sprečava neprijatelju dovlačenje pojačanja, kompromituje stabilizaciju odbrane, kao i slobodno manevrisanje njegovih rezervi preko ove zone.

Pošto su snage Crvene armije držale levu obalu Dunava od Oršave nizvodno, Nemci su glavninu 1 brdske divizije rasporedili na prostoru Negotin, istočni ogranci Deli Jovana, s. Salaš, a sa manjim delovima osmatrali r. Dunav od Radujevca do Brze Palanke i dalje ka D. Milanovcu. Kako je u Boru od ranije bila zadržana jedna kolona od 70 kamiona sa oko 1.200 Nemaca, to je ona, uz podršku 98 lovačkog puka 1 brdske divizije, posle borbi protiv 18 brigade kod s. Plavna i s. Klokočevac, prebačena 22 septembra kod D. Milanovca u Rumuniju.³⁰

Prema naredenju Štaba 14 korpusa 25 srpska divizija je sa 19 brigadom zauzela 21 septembra Kučevac, goneći četnike ka Petrovcu. Kako su Nemci 18 septembra otpočeli evakuaciju Borskog rudnika preko Zagubice ka Petrovcu, to je i 25 divizija orijentisana ka ovoj komunikaciji.

U borbama u istočnoj Srbiji nemačka 1 brdska divizija je uspela da obrazuje front na r. Timoku, od Zaječara do Negotina. Bez dovoljno snaga da organizuje odbranu neposredno na desnoj obali Dunava, ona se povukla na pogodne položaje sa kojih je mogla brzo da interveniše ka mestima prelaza. Prvu brdsku diviziju su snažno pomogle i jedinice Borbene grupe »Fišer« i policiske jedinice u ovom delu Srbije. Dvadeset treća i 25 srpska divizija, zbog nedovoljne materijalne opremljenosti, nisu mogle uspešno da se odupru 1 brdskoj diviziji i da joj spreče obrazovanje fronta prema r. Dunavu. Ali se zato njihovo dejstvo u pozadini 1 brdske divizije pokazalo kao vrlo korisno.

³⁰ Ova kolona je verovatno bila iz sastava 4 SS policiske motonozovane divizije ili 18 policiskog puka koji su tada bili u pokretu Grčke na sever, u prostor Vršca.

Situacija krajem septembra 1944 godine

Izbijanjem snaga III i delova II ukrajinskog fronta Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku i jugoslovensko-bugarsku granicu, uspešnim dejstvima Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji i Makedoniji i ulaskom Bugarske u rat na strani Saveznika, nemačke snage na Balkanu a posebno nemačka Grupa armija »E«, koja je tek počela da se izvlači iz Grčke, zapale su u vrlo težak položaj. Zbog toga je Vrhovni komandant Jugostoka 26. septembra formirao u Srbiji Armisku grupu »Felber«, koja je imala zadatak da brani Srbiju do pristizanja Grupe armija »E« iz Grčke. U sastav Armiske grupe »Felber« ušle su sve neprijateljske snage u Srbiji: iz 2 oklopne armije 92 motorizovana brigada i 118 lovačka divizija;³¹ iz Grupe armija »E« 117 lovačka divizija i Puk »Rodos«; iz 21 brdskog armiskog korpusa pukovske borbene grupe iz 181 i 297 nemačke divizije, jačine po dva bataljona i jednog artiljeriskog diviziona.³²

S obzirom na dobijeni zadatak, komandant Armiske grupe »Felber« odlučio je da sa raspoloživim snagama organizuje odbranu šireg područja Beograda, Niša i preostalog dela Srbije na dva fronta. Jedan prema istoku, od r. Nišave do r. Dunava, na jugoslovensko-bugarskoj i jugoslovensko-rumunskoj granici, a drugi prema jugozapadu. Ovaj drugi front — prema snagama Narodnooslobodilačke vojske koje su prodrle u zapadnu Srbiju i Šumadiju — protezao se 26. septembra linijom pl. Cer, donji tok r. Kolubare, Topola, Kragujevac, donji tok Z. Morave do njenog ušća.

U vezi sa ovakvom odlukom predviđeno je i odgovarajuće grupisanje snaga. Za odbranu istočne Srbije i fronta od r. Nišave do r. Dunava, pored već navedenih stalnih jedinica u sastavu obrazovane Borbene grupe »Fišer«, određeni su: 1 brdska divizija, 1 i 2 puk »Brandenburg«, a docnije (od početka oktobra) i 7 SS divizija, kao i sve kvislinske jedinice u tom području. Za jugozapadni front predviđeni su: do kraja septembra 7 SS divizija, a potom 117 lovačka divizija, pukovske borbene grupe iz 181 i 297 divizije, stalne nemačke snage i posade koje su od ranije bile u tom delu Srbije, kao i sve kvislinske snage koncentrisane uglavnom na pl. Ceru, u Mačvi i u prostoru južno od Kragujevca (oko Kruševca i Stalaća).

³¹ Ova divizija je zakasnila; stigla je tek na Sremski front. Samo njena dva bataljona iz 750 puka dospela su da učestvuju u Beogradskoj operaciji.

³² Bilo je predviđeno da se u Boru formira Divizija »Brandenburg«, za koju je bio određen i štab, ali, prema raspoloživim podacima, pukovi »Brandenburg« nisu dejstvovali pod komandom te divizije.

U rejonu Beograda grupisani su 92 motorizovana brigada i Puk »Rodos«.

U cilju lakšeg komandovanja predviđeno je da se sve snage namenjene za odbranu istočne Srbije i fronta od r. Nišave do r. Dunava stave pod komandu Generalne komande za naročitu upotrebu »Miler«.³³

S druge strane, ovakva situacija zahtevala je i brz rad jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Stoga je, po naređenju Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 15 septembra, u zapadnoj Srbiji i Sumadiji izvršeno objedinjavanje komandovanja. Prvi korpus je ojačan. U njegovom sastavu su se sada nalazile 1, 5, 6, 17 i 21 divizija, a u sastav 12 korpusa, pored 16 i 36, ušla je i 11 divizija.³⁴ Oba korpusa objedinjena su u 1 armisku grupu³⁵ kojom je komandovao Stab 1 korpusa. Zadatak Prve armiske grupe bio je oslobođenje zapadne Srbije, Sumadije i Beograda, a 13 i 14 korpus³⁶ imali su da produže operacije u južnoj i istočnoj Srbiji: 13 korpus u cilju presecanja komunikacije u dolini J. Morave, a 14 korpus ka r. V. Moravi.

Istovremeno, u duhu opšte savezničke strategije vlada SSSR obratila se molbom Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije da sovjetskim trupama dozvoli ulazak na jugoslovensku teritoriju. Nacionalni komitet i Vrhovni štab dali su pristanak za privremeni ulazak Crvene armije na jugoslovensku teritoriju, na osnovi čega su u istočnoj Srbiji počele zajedničke operacije 14 korpusa i snaga Crvene armije. Posle pregovora sa predstvincima otečestvenofrontovske bugarske vlade, krajem septembra u Krajovi, počele su u oktobru i zajedničke operacije 13 korpusa sa bugarskom 2 armijom ka Nišu.

Tako su se krajem septembra razvile borbe za definitivno oslobođenje Srbije, koje su se završile Beogradskom operacijom i oslobođenjem Beograda. Operacije u južnoj Srbiji izvedene su u dve etape: u dolini Nišave i J. Morave — pod nazivom Niška operacija, i na Kosovu Polju — pod nazivom Kosovska operacija.

³³ Štab ove komande je već 1. oktobra 1944. g. avionima prebačen sa Krita u Jagodinu (sada Svetozarevo).

³⁴ Predviđeno je da i 28 divizija, koja se po naređenju Vrhovnog komandanta NOV i POJ nalazila u pokretu za Srbiju, uđe u sastav 12 udarnog korpusa.

³⁵ Ne postoji dokumenat u arhivi Vojnog istoriskog instituta o formiranju Prve armiske grupe. Međutim, u literaturi o NOR ona se tako naziva, pa je ovaj naziv i ovde upotrebљen.

³⁶ Ponegde se u literaturi spominje i Druga armiska grupa koju su formirali 13 i 14 korpus, ali ni o ovome dokumenat u arhivi Vojnog istoriskog instituta ne postoji.

Operacijama u Srbiji, preko komandanta Glavnog štaba Srbije i komandanta 1 armiske grupe, rukovodio je Vrhovni štab NOV i POJ.

Operacije 1 armiske grupe NOVJ u zapadnoj Srbiji i Šumadiji

(Prilog III)

Prema naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ od 17 septembra, Štab 1 armiske grupe zapovešću O. br. 12 od 21 septembra odredio je jedinicama sledeće zadatke:

— 12 udarnom korpusu da 11 diviziju, radi zaštite pozadine i održavanja veze sa jedinicama 3 korpusa na levoj obali Drine, zadrži u prostoru Krupnja, a sa 16 i 36 divizijom da nastavi dalje nadiranje u Mačvu i Posavinu i uništi ili odbaci neprijatelja pred sobom u tom prostoru; da uspostavi vezu sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u Sremu i izvrši popunu svojih jedinica;

— 1 proleterskom korpusu da 6 proletersku diviziju, radi sadejstva 12 korpusu na pravcu Koceljevo—Šabac, uputi u prostor Koceljeva; 1 proletersku diviziju da orijentiše prema Ubu, 5 diviziju prema pl. Kosmaju, 21 diviziju prema Kragujevcu, a 17 diviziju da zadrži u rezervi na pl. Povlenu i pl. Maljenu. Korpus je imao da vrši neprekidan pritisak na neprijatelja od Uba do Kragujevca, obezbeđujući se prema r. Z. Moravi.

Trideset sedmoj diviziji, koja je i dalje zadržana na pl. Zlatiboru, bilo je naređeno da, pored zatvaranja pravca Nova Varoš—Užice, pojača kontrolu na pravcu Višegrad—Užice.

Operacije 12 udarnog korpusa NOVJ. Operacije su počele 22 septembra. Pošto je zadržao 11 diviziju u rejonu Krupnja, 12 korpus je sa ostalim divizijama nastavio nadiranje ka Loznici. Sesnaesta divizija je prodirala zapadno, a 36 divizija istočno od komunikacije Krupanj—Loznica. Po proterivanju slabijih četničkih snaga ispred rudnika Zajače, 16 divizija je do mraka izbila na prilaze Loznice i Koviljače, preuzimajući odmah pripreme za napad na ova mesta. Za to vreme, 36 divizija je izbila u dolinu Jadra, severoistočno od Loznice, u prostor s. Kozjak i s. Lipnica, a 5 brigada 11 divizije je sutradan, po naređenju Štaba 12 korpusa, zauzela položaje s. Krivajci, s. Cikota (oko 13 km s-i od Krupnja). U toku noći

23/24 septembra na juriš su zauzeti Koviljača i Loznica. Razbijeni Nemci i belogardejci povlačili su se u neredu i po manjim grupama niz r. Drinu, a potom ka Iverak Pl., ali su ih 24 septembra 3 i 5 brigada 36 divizije kod s. Lipnica i s. G. Dobrić sasvim razbile. Po oslobođenju Koviljače i Loznice, 16 divizija je nadirala ka Iverak Pl. i sa 2 brigadom se zadržala južno od bolog Brda (na Iverak PL), a sa 4 brigadom kod s. Grnčara (6 km istočno od Loznice). Kada je neprijatelj bio proteran iz doline Jadra, organizovao je za odbranu pl. Cer i varošicu Lešnicu, isturajući na Iverak Pl. četnički Majevički korpus. Greben Cera na liniji Kosanin Grad, Raskršće, Kumovac, Mršića Grob, Vratački Venac, Vidojevica branila su tri četnička korpusa iz 4 grupe jurišnih korpusa, a rejon Sanac, Lešnica branili su jedan bataljon 5 policiskog puka, jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa i delovi Ruskog zaštitnog korpusa sa vodom tenkova i dvema baterijama. Greben Cera pružao je neprijatelju dobre oslonce. Istovremeno, to je bila i poslednja ozbiljna prepreka u nadiranju 12 korpusa ka Mačvi.

Da bi ubrzao operacije, Štab 12 korpusa je iz Krupnja privukao 11 diviziju na desno krilo u prostor s. Draginac. Jednovremeno je traženo od 1 korpusa da se 6 divizija rokira do Vlašić Planine. Radi skraćenja fronta, u toku noći 25/26 septembra, trebalo je po naređenju Štaba 12 korpusa da 11 i 16 divizija ovladaju grebenom Iverka, kako bi izbile u visinu séla Kozjak i G. Dobrić, koja je držala 36 divizija. Sa ove linije sve tri divizije imale su podići pl. Ceru i Lešnici, napasti i razbiti neprijatelja, a potom prodreti u Mačvu.

Na osnovi ovoga su 1 i 2 brigada 16 divizije i 5 brigada 11 divizije smelim napadom, noću 25/26 septembra, razbile Majevički četnički korpus i ovladale Iverkom Planinom. Ujutru 26 septembra, sa linije Iverak PL, s. D. Dobrić, 12 korpus je izbio na liniju Mirkovača, Rasadnik, Jovino Brdo, južna ivica s. D. Dobrić i napao četnički glavni položaj: sa 11 divizijom otsek Cer (trig. 687), Kosanin Grad, Raskršće, sa 16 divizijom otsek Mršića Grob, Vratački Venac, a sa 36 divizijom otsek Vidojevica, s. D. Dobrić, Lešnica. Najžešće borbe razvile su se na samom grebenu Cera, koji su četnici, kao svoj poslednji položaj, uporno branili. Oko 12 časova otpor četnika je ipak slobmljen. Jedanaesta divizija zauzela je Cer (trig. 687), Kosanin Grad i Raskršće, a 16 divizija V. Cerje, Mršića Grob i Vratački Venac. Samo su pred 36 divizijom četnici ogorčeno branili pl. Vidojevicu, Sanac i Lešnicu. Tek uz sadejstvo 2 brigade 16 divizije sa Vratačkog Venca, četnici su odbačeni sa pl. Vi-

dojevice ka Lešnici. Najzad, u nastavku borbe, zauzeta je do 18 časova i sama Lešnica.

Po ovladivanju pl. Cerom i Lešnicom jedinice 12 korpusa izvršile su pregrupisavanje za dalja dejstva ka Pocerini i Mačvi. Treća brigada 36 divizije, radi veze sa 6 divizijom, upućena je u s. Tekeriš, a ostatak 36 divizije, radi veze sa jedinicama 3 korpusa u istočnoj Bosni, zadržan je u Lešnici. Sesnaesta i 11 divizija izvršile su prođor ka Pocerini i Mačvi i izbile 28 septembra na liniju s. Mišar, s. Jevremovac, s. Majur, s. Stitar, Bogatić, okružujući Sabac sa juga i sa zapada. Jednovremenno je 6 divizija — sadejstvujući 12 korpusu sa prostora Vladimirci, s. Tekeriš — 2 oktobra sa 2 brigadom zauzela Debrc, presekavši na taj način vezu između Sapca i Obrenovca. Stežući obruč oko Sapca, jedinice 12 korpusa ovladale su Mačvom i uspostavile direktnu vezu sa našim jedinicama u Sremu, pa je 16 divizija na r. Savi, od s. Ravnje do ušća Drine, organizovala prebacivanje boraca iz Srema u Srbiju.

U Sapcu su se prikupili delovi 5 policiskog puka, Ruskog zaštitnog korpusa, Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnici, čija je ukupna jačina iznosila oko 3.500 vojnika. Neprijatelj je, pored toga, imao oko petnaest tenkova i petnaest haubica i topova. Njegovo naoružanje je bilo vrlo dobro, ali je zato moral bio u stalnom opadanju. Zbog toga je Stab 12 korpusa neposredno od Vrhovnog komandanta NOV i POJ zatražio odobrenje za napad na Sabac, ali, pošto 12 korpus nije bio dovoljno naoružan, Vrhovni komandant nije odbrio napad. Tako su jedinice 12 korpusa samo blokirale Sabac.

O p e r a c i j e 1 p r o l e t e r s k o g k o r p u s a . Dok je 12 korpus vodio borbe na pl. Ceru, u Pocerini i u Mačvi, 1 korpus je dejstvovao na prostoru G. Milanovac, Arandelovac, Ub. Stab korpusa je težio da u rejonu Arandelovca učvrsti korpusne položaje prema komunikaciji Mladenovac—Topola, da ih bolje osigura od G. Milanovca i da se Korpus svojim levim krilom proširi ka Obrenovcu. U međuvremenu, 7 SS divizija, koja je iz Užica i Požege upućena ka Sumadiji, izbila je u Čačak i krenula ka G. Milanovcu. Ona je 21 septembra na ulazu u Brđansku Klišuru napala 2 brigadu 21 divizije, odbacila je na sever, a potom i zapadno od G. Milanovca, i ušla u grad, a sutradan preko varošice Rudnika i s. D. Satornja izbila u Topolu. Iz rejona Topole 14 puk 7 SS divizije i 1 puk »Brandenburg« preduzeli su 24 septembra napad prema Arandelovcu, koji je branila 5 divizija. U prvom naletu, posle žestokog otpora 10 brigade, Nemci su zauzeli s. Banja i s. Brezovac, a zatim i pl. Venčac, gde su se

zaustavili. Od 26 do 28 septembra na ovom pravcu više nisu imali uspeha, zbog čega su preduzeli napad sa dva bataljona od s. Orašac preko Preseke. Suzbijajući postepeno 4 brigadu sa Preseke, Nemci su uspeli da slabijim delovima prodru u Aranđelovac, ali su protivnapadima 4 brigade odbačeni u s. Orašac. Zbog ovog neuspeha morali su se povući i sa pl. Venčaca ka s. D. Satornja.

U ovo vreme situacija Nemaca u istočnoj Srbiji i na nišavskom pravcu naglo se pogoršavala. Zbog toga je 30 septembra 7 SS divizija (bez 14 puka) upućena u prostor Niša, a pukovi »Brandenburg« i 749 puk 117 lovačke divizije u istočnu Srbiju. U rejonu Topole i Kragujevca ostali su 14 puk 7 SS divizije (privremeno), landesšicen bataljoni, delovi Srpske državne straže i četnici. Tako je 5 divizija bez velikih napora učvrstila svoje položaje oko Aranđelovca.

U duhu namera Štaba 1 korpusa, 1 proleterska divizija je sa prostora s. Divci, Lajkovac, Lazarevac, Ljig imala da ovlada levom obalom Kolubare i u širenju na sever da zauzme Ub i rudnik Vreoci. Ovo su bila jaka neprijateljska uporišta, koja su sa juga zatvarala prilaz Obrenovcu, a branili su ih jedan bataljon 5 policiskog puka sa baterijom topova, vodom tenkova i dve četničke brigade.

Drugog oktobra ujutru 1 i 3 brigada su napale i zauzele Ub. Borbe sa razbijenim neprijateljskim snagama nastavljene su kod Čemanovog mosta (6 km s-i od Uba) i sutradan do podne, kada su se pojedine grupe probile ka Obrenovcu. Jednovremeno je 13 brigada iz s. V. Crljeni i s. Medoševac napala na s. Vreoci i, posle jakog otpora, nateralna neprijatelja da 4 oktobra, i pored prihvata četničke Avalske brigade, napusti i ovo uporište. Ovim je 1 divizija izbila na sever do s. Stepojevac (18 km j-i od Obrenovca).

Dejstvima 1 armiske grupe od 21 septembra do početka oktobra oslobođena je zapadna Srbija, sem Šapca, i u njoj potpuno razbijena i uništena okupatorsko-četničko-nedićevska vlast, čime je omogućeno prikupljanje 1 armiske grupe za izvođenje Beogradske operacije. Vlada Milana Nedića i jedinice Srpskog dobrovoljačkog korpusa pobegli su početkom oktobra iz Srbije u Srem i dalje, a nemačka Armiska grupa »Felber« zapadala je u sve teži položaj: potisнута у шири простор Београда¹ u prostor Kragujevca i Kraljeva, ona se грчевито branila, очекујући помоћ od Групе армија »E«, која се налазила у покрету¹² Grčke ka severu, u cilju da se probije ka Beogradu.

Operacije snaga NOVJ, II i III ukrajinskog fronta i bugarske 2 armije

*Prodor trupa III ukrajinskog fronta Crvene armije
u Pomoravlje
(Skica 11)*

Kada će snage Crvene armije iz Rumunije i Bugarske preći na teritoriju Jugoslavije, nije bilo poznato. Stab 14 korpusa NOVJ raspolažao je samo podacima dobijenim od jedinica sovjetske 113 divizije, da će prodor u Jugoslaviju prvo uslediti iz Bugarske. Međutim, 22 septembra je 113 divizija ipak prešla r. Dunav kod Kladova i Brze Palanke. Njen 109 puk prodirao je ka D. Milanovcu, s. Klokočevac i s. Jabukovac. Kod s. Miroč, 24 i 25 septembra, delovi ovog puka stupili su u dodir sa 18 i 16 brigadom 25 srpske divizije. Nemci su na ovo brzo reagovali i sa 98 pukom, u toku borbi 27, 28 i 29 septembra, primorali delove sovjetskog 109 puka da se povuku ka Brzoj Palanci.

Pred kraj septembra 14 korpus NOVJ se nalazio sa 45 divizijom na prostoru Boljevac, Zaječar, Knjaževac; sa 23 divizijom na prostoru Bor, Gornjačka Klisura, a sa 25 divizijom na prostoru s. Miroč, s. Plavna, Kučevac. Pošto se nije znalo vreme prodora sovjetskih trupa, Stab 14 korpusa je, zbog neprijateljskog dejstva kod Petrovca i V. Gradišta, odlučio da sa 25 divizijom napadne ove snage i onesposobi objekte na komunikacijama u ovom prostoru, a da 23 diviziju i dalje zadrži kod Bora i Gornjačke Klisure. Tako je 30 septembra 16 brigada prebacila deo snaga iz Majdanpeka u Kučevac, 18 brigada, radi zatvaranja i onesposobljavanja komunikacije s. Klokočevac—Majdanpek, rokira se od s. Stubik do s. Klokočevac, a 19 brigada je zadržana na svojim ranijim položajima u rejonu Kučeva.

U međuvremenu Nemci su pokušali da iz Bora evakuuišu transport od 2.000 Jevreja za Beograd. U tom cilju krenuo je ešelon od 110 kamiona, sa nekoliko tenkova, pravcem Crni Vrh—Zagubica—Petrovac. Kada je 29 septembra u podne čelo ešelona naišlo kod Potoj Čuke (8 km istočno od Zagubice) na delove 9 brigade 23 divizije, ovi su izvršili vatreni prepad, posle čega se razvila borba koja je trajala sve do 18 časova. Najzad su Nemci bili primorani da se uz gubitke od 60 mrtvih i 60 za-robljenih povukao prema Boru. U ovoj borbi uništeno je 10 kamiona, a oslobođeno 2.000 radnika—Jevreja.

Prvog oktobra neki delovi II ukrajinskog fronta sa leve obale Dunava, iz Rumunije, a delovi 68 korpusa III ukrajinskog fronta sa desne obale Timoka, iz Bugarske, počeli su da

prelaze jugoslovensko-rumunsku i jugoslovensko-bugarsku granicu i prodiru u prostor Brze Palanke, s. Stubik i Negotina. Zbog toga je 98 puk nemačke 1 brdske divizije preuzeo protivnapad iz rejona s. Stubik u nameri da ih odbaci na r. Dunav. Protivnapadom je postignut privremeni uspeh i izvesno kraće vreme zadržan jedan puk sovjetske 113 divizije. Ali, usled nailaska novih sovjetskih snaga, situacija 1 brdske divizije na prostoriji s. Stubik, Negotin, Zaječar bivala je sve teža. Sve jači pritisak trupa Crvene armije sa r. Dunava i r. Timoka i dejstvo 23, 25 i 45 srpske divizije u pozadini 1 brdske divizije, nagoveštavali su brzo slabljenje njenog otpora. Zbog toga je Stab 1 brdske divizije stavio pod svoju komandu još i 1 i 2 puk »Brandenburg«. Sem toga, komandant Armiske grupe »Felber« uputio je kao ojačanje Borbenoj grupi »Fišer« u prostoru Bora i 749 puk 117 lovačke divizije iz Topole, pa je time bio znatno ojačan otsek Zaječar, Bor.

Već od 1 oktobra počelo je neposrednije sadejstvo divizija 14 korpusa NOVJ sa sovjetskim snagama. Iako bez zajedničkog operaciskog plana, zahvaljujući saradnji komandanata na terenu, sadejstvo se ipak ostvarivalo. Zbog jače aktivnosti Velikomoravske grupe četnika kod Petrovca i Gornjačke Klisure, Stab 14 korpusa odlučio je da se cela 16 brigada 25 divizije iz Majdanpeka prebaci u Kučovo, a da se 19 brigada, radi napada na Velikomoravsku grupu četnika, iz Kučeva uputi prema Petrovcu. Radi zajedničkog dejstva sa sovjetskim 109 pukom 18 brigada ove divizije zadržana je u rejonu s. Rudna Glava (17 km južno od D. Milanovca). U cilju sadejstva delovima Crvene armije, 23 srpska divizija rokirala je 7 brigadu ka prostoriji s. Sikole, s. Glogovica, s. Luka; 9 brigada je ostala na severnim ograncima Crnog Vrha, prema Boru, a 14 brigada, radi sadejstva sa 19 brigadom 25 srpske divizije, upućena je zapadno od Zagubice, na ulaz u Gornjačku Klisuru.

Trećeg oktobra delovi Borbene grupe »Fišer« krenuli su ka s. Rgotina i s. Salaš da popune prazninu nastalu pomeranjem 1 brdske divizije ka pi. Deli Jovanu. Ovo je iskoristila 9 brigada 23 divizije i, posle kraćeg bombardovanja od strane sovjetske avijacije, prodrla u Bor, slomila neprijateljski otpor i oslobođila °vaj važan industrijski centar, zaplenivši nekoliko skladišta ratnog materijala i hrane, 35 vagona artiljeriske i 2 vagona puščane municije.

Istovremeno je sovjetska 113 divizija izvršila pritisak na Negotin, u koji je kamionima bio upućen nemački 99 puk. Iako je cela 1 brdska divizija bila angažovana na otseku Ne-

gotin, s. Stubik, oslanjajući se na pi. Deli Jovan. Na taj način rejon Zaječara branili su jedino delovi divizije pod imenom Borbena grupa »Grot« (Groth)³⁷. Situacija za Nemce pogoršana je i time što je 45 srpska divizija južno od Knjaževca presekla komunikaciju puku za snabdevanje 1 brdske divizije, zbog čega je ovaj bio primoran da se vrati u Niš. Time je 1 brdska divizija bila lišena urednog snabdevanja, te se u toku daljih borbi snabdevala samo vazdušnim putem. Prema tome, nemačke snage u prostoru Zaječar, Negotin, s. Stubik našle su se u takvoj situaciji da im je jedini izlaz bio otsudna borba protiv nadmoćnijeg neprijatelja. U prvim danima tih teških borbi ove nemačke snage su se nadale da će, zajedno sa 7 SS divizijom i aviziranim novim ojačanjima, odbranitiistočnu Srbiju i time sačuvati glavnu komunikacisku arteriju Beograd—Skoplje. Međutim, situacija se naglo pogoršavala prvo u prostoru Negotina, a potom i u prostoru Zaječara. Naime, delovi sovjetske 113 divizije iz prostora Negotina potisli su 2 oktobra 99 puk ka pi. Deli Jovanu. Producavajući nadiranje ka s. Salaš i s. Glogovica, ovi delovi Crvene armije stupili su u vezu sa 7 i 9 brigadom 23 srpske divizije. Sutradan, 3 oktobra, sovjetska 223 divizija prodrla je sa desne obale Timoka prema Zaječaru i s. Rgotina i izolovala Borbenu grupu »Grot« u prostoru Zaječara od Borbene grupe »Fišer« kod s. Rgotina. Tako su nemačke snage između Zaječara i s. Stubik bile izolovane u tri zasebne grupe: Borbena grupa »Grot« u prostoru Zaječara, Borbena grupa »Fišer« u prostoru s. Rgotina, s. Salaš i glavnina 1 brdske divizije sa 1 i 2 pukom »Brandenburg« od s. Stubik ka pi. Deli Jovan. Sve tri grupe težile su da se izvuku na zapad.

Izvešten o neuspehu 1 brdske divizije i Borbene grupe »Fišer«, komandant Armiske grupe »Felber« naredio je da se iz Beograda preko Požarevca ka Kučevu i Majdanpeku odmah uputi Borbena grupa »Vitman« (»Wittmann«)³⁸ da ojača otpor 1 brdske divizije. Jednovremeno je iz Topole preko Paraćina kamionima upućen 14 puk 7 SS divizije »Princ Eugen« da u prostoru Zaječara smeni Borbenu grupu »Grot«, koja se imala priključiti 1 brdskoj diviziji i tako pojačati njen front.

Sastava: 3 bataljon 99 puka, 11 i 16 četa 99 puka 1 brdske divizije, 79 poljski dopunski bataljon, 1 divizion 79 artiljeriskog puka, 54 izviđački bataljon, mostovi tren broj 54, mornarički bataljon »Dojč« (Deutsch), 4 artiljeriski divizion 7 SS divizije, jedna protivavionska baterija 88 mm i nekoliko tenkova.

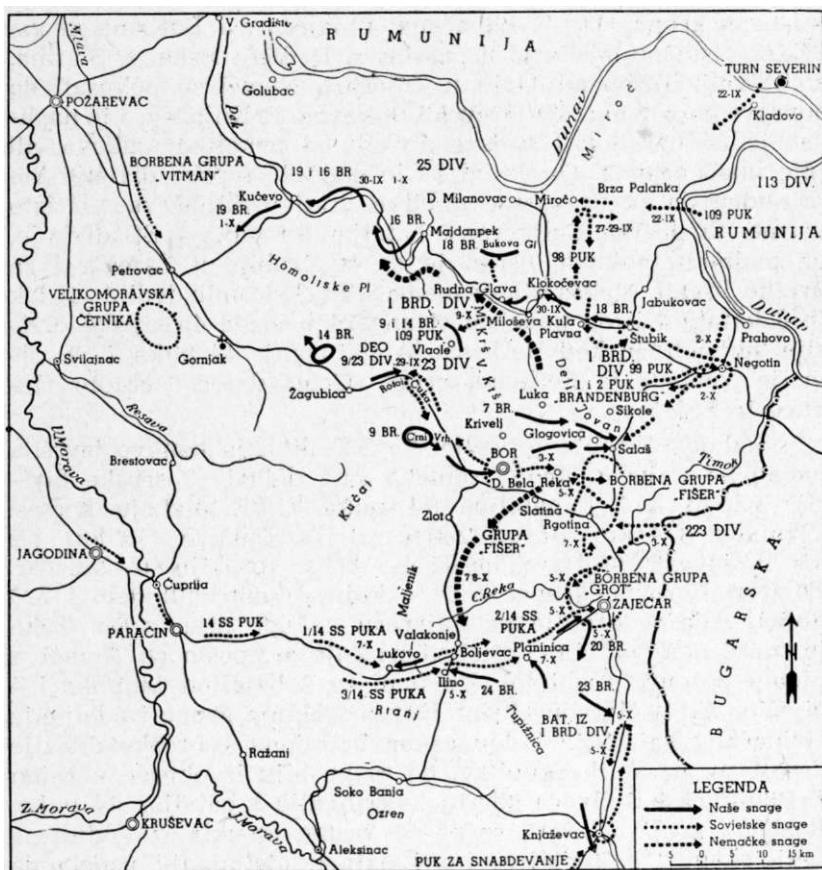
38 Sastava: 92 motorizovana brigada, 44 protivtenkovski bataljon, 2 četa 191 jurišne brigade, 116 izviđački bataljon, 2 bataljon 737 puka 117 lovačke divizije i Puk »Rodos«.

Za to vreme sovjetska **223** divizija izvršila je jači pritisak na neprijatelja u rejonu Zaječara. Ona je **5** oktobra uspela sa jednim delom snaga da obuhvati s. Rgotina sa severne strane, izbijajući do s. D. Bela Reka, a sa drugim delom da obuhvati Zaječar. U napadu na Zaječar sadejstvovala joj je sa jugozapada **20** brigada **45** srpske divizije. Pri ovome je Borbena grupa »Grot« odbaćena u Zaječar, a Borbena grupa »Fišer« istočno od Bora, u prostor s. D. Bela Reka, s. Slatina, s. Krivelj. Tešku situaciju u Zaječaru Nemci su pokušali da poprave napadom iz Knjaževca i Boljevca. Iz Knjaževca je napadao jedan bataljon 1 brdske divizije sa nekoliko tenkova, ali nije imao uspeha. On je od **23** brigade **45** srpske divizije bio prinuđen da se uz osetne gubitke vrati u Knjaževac. U isto vreme, sa pravca Boljevca, 2 bataljon **14** puka **7 SS** divizije, uz podršku tenkova, uspeo je da se probije u Zaječar i za kratko vreme olakša stanje nemačkih okruženih jedinica, dok je **3** bataljon istog puka od strane **24** brigade **45** srpske divizije bio zadržan kod Boljevca. Angažovanje **14** puka **7 SS** divizije pomoglo je Borbenoj grupi »Grot« da se 6 oktobra izvuče iz Zaječara.

Sedmog oktobra je sovjetska **223** divizija ponovo izvršila napad na Zaječar. Jednovremeno su i delovi **45** srpske divizije napali **3** i 1 bataljon **14** puka **7 SS** divizije kod s. Planinica (14 km j-z od Zaječara) i s. Lukovo (10 km j-z od Boljevca), koji su nastojali da se probiju u Zaječar. Pokušaj Borbene grupe »Fišer«, koju su napadali delovi **223** divizije, da se probije ka Zaječaru, takođe nije uspeo. Tako je noću 7/8 oktobra oslobođen Zaječar, pošto su Nemci u njemu potpuno razbijeni. Uništeni su **2** bataljon **14** puka i **4** divizion **7 SS** divizije »Princ Eugen«. Manje grupe i odeljenja izviđačkog bataljona i dopunskog bataljona 1 brdske divizije uspeli su, uz velike gubitke, da se probiju iz obruča u rejon s. Planinica i Boljevca gde ih je prihvatio **3** bataljon **14** puka Borbena grupa »Fišer« se za to vreme izvukla iz dodira sa sovjetskom **223** divizijom i pri daljem otstupanju uspela da se kod Boljevca spoji sa Borbenom grupom »Grot« i **14** pukom **7 SS** divizije, koji se bio zadržao na položaju s. Ilino, Bočevac, s. Valakonje. Na tom položaju je Borbena grupa »Fišer« stavila pod svoju komandu sve te jedinice, rukovodeći daljim izvlačenjem prema Paraćinu.

Ovim uspesima sovjetskih i naših snaga otvoreni su pravci prema Paraćinu i Nišu, a glavnina **7 SS** divizije u rejonu Niša bila je izolovana i bočno ugrožena. Pored toga, zauzećem Zaječara je omogućeno angažovanje jačih delova sovjetske

223 divizije ka južnim ograncima pi. Deli Jovan protiv 1 brdske divizije i 1 i 2 puka »Brandenburg«. Ove nemačke jedinice, očekujući najavljenu pomoć Borbene grupe »Vitman«, pružale su i dalje otpor sovjetskoj 113 diviziji, kao i 23 i 25 srpskoj diviziji.

Pod pritiskom nadmoćnijih snaga Crvene armije, 1 brdska divizija i pukovi »Brandenburg« težili su da se postepeno povuku ka donjem toku V. Morave, opštim pravcem s. Rudna Glava—Majdanpek—Kučevac—Požarevac. Pri tome, pored otpora nastupajućim delovima Crvene armije, ove nemačke snage su još morale, u svojoj pozadini, borbom protiv 23 i 25 srpske divizije, da krče sebi put ka zapadu. Tako su, radi otva-

ranja pravca kod s. Rudna Glava, vodile jake borbe kod s. Klokočevac i Miloševe Kule protiv 16 i 18 brigade 25 srpske divizije i 109 puka sovjetske 113 divizije, a na padinama Velikog i Malog Krša protiv 9 i 7 brigade 23 srpske divizije. Ali, sve do 9 oktobra Nemci nisu uspeli da prokće put ka Majdanpeku. S obzirom da očekivana ojačanja nisu stizala i da je Borbena grupa »Fišer« otstupala ka Paraćinu, komandant nemačke 1 brdske divizije je uputio motorizovanu Borbenu grupu »Ostervic« (Osterwitz)³⁹ ka Kučevu. Ova je imala da prokrči put do Kučeva, a zatim da preko Petrovca i Svilajnca izbije na r. V. Moravu, uspostavi vezu sa Borbenom grupom »Fišer« i time 1 brdskoj diviziji obezbedi otsek donjeg toka V. Morave. Prva brdska divizija, 1 i 2 puk »Brandenburg« i druge prikupljene jedinice imale su da prodiru ka r. V. Moravi, pozadi Borbene grupe »Ostervic«. Ostavljujući osiguravajuće delove radi dodira sa 113 sovjetskom i 25 srpskom divizijom, ove nemačke jedinice probile su 9 oktobra kod s. Rudna Glava položaje 16 brigade i produžile nadiranje ka Kučevu. Osigurani jakim pobočnicama, Nemci su polako nadirali ka r. V. Moravi. Borbama leve pobočnice kod s. Vlaole protiv 9 i 14 brigade 23 srpske divizije i desne pobočnice na padinama Bukove Glave protiv 18 brigade 25 srpske divizije i 109 puka sovjetske 113 divizije, nemačke snage uspele su da se izvuku ka Kučevu.

Gro nemačkih snaga iz istočne Srbije povlačio se ka r. V. Moravi uglavnom u dva pravca: snage razbijene u prostoru Zaječara i s. Rgotina otstupale su preko Boljevca ka Paraćinu, a snage pod komandom Štaba 1 brdske divizije preko Kučeva ka Požarevcu. Između ovih glavnih otstupnih pravaca ostao je pravac Bor—Zagubica—Petrovac—V. Plana, koji Nemci nisu dovoljno zaštitali, pa je, u cilju bržeg izbjivanja u dolinu V. Morave, na pravac ka V. Plani ubaćena sovjetska 5 samostalna motostreljačka brigada, a za njom 68 streljački korpus. Već 10 oktobra 5 motostreljačka brigada prešla je r. V. Moravu i obrazovala mostobran na njenoj levoj obali, kod V. Plane, uspostavljajući vezu sa jedinicama 1 armiske grupe NOVJ. Veliku Moravu prešao je zatim i sovjetski 68 streljački korpus. Istog dana uveče, u rejon Petrovca, izbio je 4 mehanizovani korpus, a potom i 23 srpska divizija.

Goneći razbijene delove Borbene grupe »Fišer« i 14 puka 7 SS divizije, delovi 45 srpske i 223 sovjetske divizije oslobođili su 9 oktobra Boljevac i do 12 oktobra izbili na r. V. Moravu kod s. Savac (4 km j-z od Paraćina). U toku ovog gonjenja upućene su i u pravcu Knjaževca dve kolone (ukupne jačine ojačanog

³⁹ Sastava: 2 i 3 bataljon »Brandenburg«.

bataljona) iz sovjetske 223 divizije: jedna, sa Svrljiškim partizanskim odredom, iz Zaječara dolinom Belog Timoka, a druga iz rejona Boljevca, preko s. Bučje. Pred kraj dana 9. oktobra ovim kolonama su se pridružili i delovi 23 srpske brigade, tako da su svi zajedno izbili prilazima Knjaževca, i 10. oktobra, u 5,30 časova, napali na Knjaževac, a oko 18 časova savladali i poslednji otpor Nemaca i oslobođili grad.⁴⁰

Pored dveju kolona upućenih na Knjaževac, upućena je jednovremeno iz sovjetske 223 divizije i jedna kolona (jačine jedan bataljon) iz Boljevca preko Soko Banje za Aleksinac. Severoistočno od Aleksinca, kod s. Vakup, ovoj koloni pridružila se 10. oktobra i 24 brigada 45 srpske divizije. Ove snage, posle kraće pripreme, napale su i oslobodile Aleksinac. Time je bila uspostavljena veza sa 2 proleterskom divizijom na levoj obali J. Morave, a nemačkim snagama u rejonu Niša presečena otstupnica ka severu.

Štab Generalne komande »Miler«, koji je rukovodio operacijama u istočnoj Srbiji, od 13. oktobra izgubio je vezu sa pretpostavljenim štabom Armiske grupe »Felber«, a isto tako i kontrolu nad svojim rasturenim jedinicama od Niša do Smedereva, te je kao takav prestao i da postoji. Zbog toga je 14. oktobra od ovog štaba formiran Štab 34 armiskog korpusa sa sedištem u Kraljevu i stavljen pod komandu Grupe armija »E«.

Prva brdska divizija (bez Borbene grupe »Grot«, koja je potpala pod komandu Borbene grupe »Fišer«), 10. oktobra je potčinjena neposredno Armiskoj grupi »Felber«, pa je dobila zadatku da na levoj obali V. Morave brani otsek između V. Plane i Smedereva. U ovom cilju, po naređenju Armiske grupe »Felber«, trebalo je da 98 i 99 puk 1 brdske divizije budu upućeni iz Kučeva ka Petrovcu, a ostali delovi ka Požarevcu. Pošto su pravac preko Petrovca već bile presekle trupe Crvene armije, 98 i 99 puk su bili prinuđeni na povlačenje ka severu. Pod ovim okolnostima, 13. oktobra, 1 brdska divizija je uspostavila vezu u rejonu s. Rabrovo sa Borbenom grupom »Vitman«.⁴¹ Kako je tada odbrana leve obale V. Morave bila

40 između ostalog zaplenjeno je sto motornih vozila, koja su predata jedinicama Crvene armije. Ovi kamioni bili su iz puka za snabdevanje 1 brdske divizije, koji se ranije nije mogao probiti u Zaječar.

⁴¹ Ova grupa primila je u prostoru Požarevca privremeno u svoj sastav i ranije upućenu motorizovanu Borbenu grupu »Ostervic«, koja je po stizanju u Svilajnac prebačena na levu obalu V. Morave, ali je odmah, naknadnim naredenjem, orijentisana na sever — u prostor jugozapadno od Požarevca.

već kompromitovana, ovim nemačkim snagama nije preostalo ništa drugo nego da produže hitno izvlačenje preko Požarevca ka Beogradu.

U operacijama od 7 septembra do 10 oktobra konačno je oslobođena istočna Srbija. Neprijatelj je izgubio područje koje mu je u operativnom pogledu, zbog doline V. Morave, bilo neophodno za opstanak u Srbiji, a u ekonomskom pogledu, zbog eksploatacije Borskog rudnika, od neobično velike važnosti.

Jedinice Crvene armije uspešno su forsirale Dunav i Timok i u borbama u pograničnom rejonu potpuno razbile nemačke snage, stvorivši time uslove za zauzimanje Zaječara i za prodom ka r. V. i J. Moravi. Isto tako i jedinice 14 korpusa NOVJ, iako još vrlo mlade, izvršile su uspešno svoje zadatke. U borbama protiv moderno opremljenih nemačkih jedinica, jedinice 14 korpusa su, primenjujući dejstva na bokove i u pozadinu neprijatelja, doprinele bržem slomu nemačkog fronta između Zaječara i D. Milanovca. Pošto su trupe Crvene armije probile nemački front u zoni Zaječar, Negotin, delovi 14 korpusa su, sadejstvujući trupama Crvene armije, sprečavali pristizanje 14 puka 7 SS divizije u prostor Zaječara. Docnije, oslanjajući se na jedinice Crvene armije, 14 korpus je sprečavao otstupanje nemačkih snaga ka r. Moravi, prinudivši ih da se probijaju preko Kučeva ka Požarevcu i preko Boljevca ka Paraćinu.

Uspesi jedinica Crvene armije i 14 korpusa NOVJ u istočnoj Srbiji nisu iskorišćeni u potpunosti. Prvoj brdskoj diviziji ipak je uspelo, mada uz osetne gubitke, da se probije kroz položaje 23 srpske, a naročito 25 srpske divizije, i da se izvuče preko Požarevca ka Beogradu. Zbog njene pojave 15. oktobra u rejonu Avale, Beogradska operacija dobila je sa svim drukčiji tok. Ovo se možda moglo izbeći da je jedna ojačana divizija sovjetskog 68 korpusa, posle izbijanja kod Petrovca, orijentisana ka Kučevu i Majdanpeku, i na toj prostoriji podržala 23 i 25 srpsku diviziju. U tom slučaju bi 1 brdska divizija, verovatno već kod Majdanpeka i Kučeva, doživela slom, što bi se uveliko odrazilo i na tok Beogradske operacije.

Razbijanjem nemačkih snaga u istočnoj Srbiji bila je ugrožena nemačka odbrana u rejonu Niša i presečena otstupnica na sever, ka Stalaču, a izbijanjem trupa Crvene armije u rejonu V. Plane, Nemcima je bio potpuno presečen pravac Povlačenja iz Grčke, dolinom V. Morave ka Beogradu.

*Niska operacija***(Prilog IV)**

Krajem septembra u dolini J. Morave i Nišave nije bilo više nemačkih operativnih jedinica, pošto su 1 brdska divizija, pukovi »Brandenburg« i Borbena grupa »Fišer« bili angažovani u borbama u istočnoj Srbiji, a 7 SS divizija u borbama u Sumadiji. Zbog toga je komandant Armiske grupe »Felber« uputio 7 SS diviziju (bez 14 puka, izviđačkog bataljona i 4 divizionala) iz Sumadije u prostor Niša, ne čekajući dolazak 117 lovačke divizije, koja je bila upućena ka Beogradu. Sedma SS divizija imala je zadatak da do krajnjih mogućnosti na južnom krilu novouspostavljenog fronta prema Bugarskoj brani širi prostor Niša. Ona je imala da drži nišavsku i moravsku dolinu i da uspostavi vezu sa snagama Grupe armija »E«, koje su se probijale iz skopske operativne zone preko Kumanova.

Štab 7 SS divizije, kao prvu meru za obezbeđenje Niša, planirao je zauzimanje Vlasotinca, koje su branile 8 i 10 brigada 22 srpske divizije i jedan bugarski partizanski puk. Već 2. oktobra dve nemačke kolone (ukupne jačine puka), jedna preko Leskovca, a druga preko s. Ravna Dubrava, preduzele su nastupanje ka Vlasotincu. Kolona od Leskovca je istog dana bila zadržana na J. Moravi, odakle je tukla Vlasotinec artiljerijom. Ona je tek 4. oktobra prešla reku i preduzela podilaženje Vlasotincu. Jednovremeno je i iz Grdelice jedna kolona (jačine jedan bataljon) počela podilaženje preko s. Jasstrebac. Sve tri nemačke kolone preduzele su 5. oktobra ujutru jednovremen napad na položaje 22 srpske divizije i posle upornih borbi uspele 6. oktobra da zauzmu grad i organizuju odbranu na liniji Vlasotinec, s. Ravna Dubrava, sa prednjim delovima isturenim prema s. Svode. Osma brigada se povukla na nove položaje ka desnoj obali J. Morave, kod s. Jelašnica (7 km s-i od Leskovca), a 10 brigada severno od Vlasotinca, kod s. Jarsenovo, na Babičkoj Gori. Prvcem Niš—Bela Palanka upućena je takođe jedna nemačka kolona (jačine do jednog puka), koja je u prodoru na istok izbila u visinu Bele Palanke i s. Draževo, i na toj liniji organizovala odbranu, isturivši prednje odrede prema s. G. Koritnica i s. Ciflik.

Dolaskom 7 SS divizije u prostor Niša oživila je neprijateljska delatnost u dolini J. Morave, od Kumanova ka Vranju i u prostoru Stalaća. Naime, nemačka 11 divizija, po izbijanju u prostor Kumanova, produžila je nadiranje preko Bujanovca i ugrozila Vranje. S druge strane, manje nemačke jedi-

nice iz Stalaća, a četničke snage iz prostora Aleksinca, težile su da obezbede komunikaciju Niš—Stalać.

U vezi sa pripremama 1 armiske grupe za oslobođenje Beograda i razvojem operacija u istočnoj i južnoj Srbiji, Vrhovni komandant NOV i POJ je uočio opasnost koja može nastati usled dejstva nemačke Grupe armija »E« dolinom J. Morave. U tom cilju je 6 oktobra naredio komandantu Glavnog štaba Srbije da pripremi 13 korpus za brzo oslobođenje Niša, kao važnog komunikacijskog čvora u dolini J. Morave. Kako su u ovo vreme završeni i pregovori sa delegatima otečestvenofrontovske bugarske vlade, utvrđen je i plan sadejstva bugarske 2 armije. Detalji ovog plana izrađeni su 7 oktobra u Stabu 13 korpusa NOVJ zajedno sa predstavnikom Crvene armije iz Štaba III ukrajinskog fronta. Tako je došlo do borbi u dolini Nišave i J. Morave, poznate pod nazivom Niška operacija.

Prema planu za izvođenje Niške operacije odlučeno je da se južnomoravski pravac zatvori u rejoni Vranje, Bujanovac i u rejoni Stalaća, čime bi se otsekle sve nemačke snage na prostoriji Vranje, Leskovac, Niš. Potom da se dejstvom sa juga, zapada i severa — uz zajedničko dejstvo bugarske 2 armije sa istoka — ove neprijateljske snage uniše u prostoru Niša.

Radi ostvarenja ovog plana naređen je odgovarajući raspored naših snaga, a jedinicama su postavljeni sledeći zadaci: Samostalna grupa divizija da sa 2 proleterskom divizijom sa pl. Jastrepca zatvara pravac Niš—Stalać i jednovremeno dejstvuje na komunikacije u dolini J. Morave, a sa 24 srpskom divizijom, na prostoru s. Mramor, s. Doljevac, s. Jugbogdanovac, da zatvara pravac Niš—s. Mramor—Prokuplje i Niš—s. Doljevac—Prokuplje, i da dejstvuje prema Nišu sa zapadom; 46 srpska divizija da, uz sadejstvo bugarske 2 konjičke divizije, zatvara pravac Vranje—Niš; 45 srpska divizija, koja je orijentisana ka prostoru s. Matejevac, Knjaževac, Aleksinac, da spreči eventualno izvlačenje Nemaca iz Niša prema severu, a potom da zajedno sa delovima sovjetske 223 divizije učestvuje u neposrednom napadu na Niš sa severa; 47 srpska divizija, ojačana 8 brigadom 22 divizije, iz rejona južno i zapadno od Leskovca, da dejstvuje ka Leskovcu i, po njegovom oslobođenju, da zauzme s. Doljevac i onemogući izvlačenje Nemaca iz Niša ka Prokuplju; 22 srpska divizija, ojačana 1 caribrodskom, 1 vlasotinačkom i 26 brigadom 46 srpske divizije, da sa šire prostorije Vlasotinca dejstvuje preko Babičke Gore * Pl- Seličevice ka Nišu, a sa 1 vlasotinačkom brigadom ka Vlasotincu.

Štab bugarske 2 armije planirao je da sa 6 divizijom sa položaja istočno od Bele Palanke izvrši frontalno potiskivanje neprijatelja pravcem Bela Palanka—Niš, a istovremeno, sa 9 divizijom, severozapadno od Pirotu, pravcem s. Kalna—Svrljig—Niš; sa 4 divizijom na položajima kod s. Babušnica, 12 divizijom i Tenkovskom brigadom iz rejona s. Svode, pravcima Vlasotince—Niš i Vlasotince—Leskovac—Niš, imali su se izvršiti krilni obuhvat; 2 konjičku diviziju, iz rejona s. Svode, trebalo je, pošto Leskovac bude oslobođen, uputiti ka Vranju.

Operacija je počela 8 oktobra. Toga dana do 8 časova divizije bugarske 2 armije potisnule su prednje odrede Nemaca i izbile na polazne položaje: 9 divizija ispred s. Kalna, 6 divizija ispred Bele Palanke, a 4 divizija ispred s. Ravna Dubrava. One su sa ovih položaja prešle u napad, ali u toku 8, 9 i 10 oktobra nisu uspele da probiju nemačku odbranu; samo su na pravcu 4 i 6 divizije postignuti rezultati lokalnog značaja.

Napad 22 srpske divizije na nemačke položaje kod s. Lipovica (7 km severno od Vlasotinca), 8 oktobra, zbog jakog nemačkog otpora, nije uspeo. Stoga je sutradan, 9 oktobra, 22 srpska divizija trebalo da zajedno sa 31 pešadijskim pukom bugarske 12 divizije napadne Oštru Čuku, Kobilju Čuku i s. Lipovica, uz podršku artiljerije bugarske 12 divizije. Međutim, 31 puk nije krenuo u napad, zbog čega je 22 divizija pretrpela veće gubitke, ali je ipak uspela da odbaci Nemce ka Vlasotincu. Radi napada na Vlasotince ostavljena je 1 vlasotinačka brigada, koja je sa položaja s. Lomnica, s. Crnatovo (3 km severno od Vlasotinca) izvršila napad i prodrla do ivice grada. Kada je sa istoka, drumom iz s. Svode, prispela bugarska Tenkovska brigada, mnogi borci Vlasotinačke brigade popeli su se na tenkove i zajedno sa njima, uz podršku avijacije Crvene armije, oslobodili Vlasotince 10 oktobra oko 16 časova. Nemci su, uz osetne gubitke, bili primorani da se povuku u pravcu Leskovca, na levu obalu J. Morave. Noću 10/11 oktobra 22 srpska divizija zauzela je sela Stupnica, Jaršenovo, G. Kupinovica, Jašunja i D. Kupinovica i produžila nadiranje preko Babičke Gore, ali je bila upozorenja od bugarske 4 divizije da bez nje dalje ne prodire.

Jednovremeno sa napadom 22 divizije na Vlasotince i u pravcu Babičke Gore, 47 srpska divizija je 8 oktobra izvršila napad na Leskovac, odbacila Nemce u grad i ovladala spoljnom linijom odbrane. Zbog ovog neuspeha i gubitka Vlasotinca, Nemci su noću 10/11 oktobra počeli izvlačenje iz Leskovca prema Nišu. Ovo je iskoristila 15 brigada 47 divizije i 11 oktobra pre podne, u kraćim borbama protiv nemačke za-

štitnice, oslobođila Leskovac. U grad su dočnije, u 12 časova, stigli i delovi bugarske Tenkovske brigade. Glavni štab Srbije, imajući u vidu nastupanje bugarske 2 armije sa istoka, računao je da će se Nemci izvući iz Niša. Zbog toga je naredio 22 srpskoj diviziji da produži napad desnom obalom J. Morave i izbjeg na Barbešku Reku; 24 diviziji je naredio da se pomeri ka levoj obali J. Morave i zauzme položaj: s. Doljevac, s. Mekiš, s. Balajnac, s. Aleksandrovo, s. Potok, a 2 proleterskoj diviziji da preseče komunikaciju Niš—Beograd, južno od Stalaća, u dužini od preko 20 km.

Posle četvorodnevnih borbi, od 8—11 oktobra, 22, 47 i 24 srpska divizija, ovladavši linijom Barbeška Reka, s. Pukovac, s. Mekiš, s. Aleksandrovo, s. Potok, nalazile su se 9 km zapadno i 15 km južno od Niša. Time su se ove divizije postavile u povoljan položaj za neposredni napad na Niš.

Borbe oko Vranja i s. Belo Polje. Obezbeđenje operacije 13 korpusa NOVJ i bugarske 2 armije u prostoru Niša, vršili su, u vremenu od 8 do 11 oktobra, 46 srpska i delovi bugarske 1 partizanske divizije. Kako je postojala mogućnost da nemačke snage iz Makedonije prođu na sever, bilo u cilju probijanja ka Nišu, bilo radi izvlačenja nemačke posade iz s. Belo Polje (kod Surdulice), 46 divizija je 25 i 27 srpsku i 1 i 2 surduličku brigadu rasporedila duž komunikacija od Bujanovca do Grdelice; brigadama je stavljen u zadatak da ruše komunikacije i sprečavaju prodor Nemaca. Za to vreme su 2 vranjska brigada i delovi bugarske 1 partizanske divizije pripremali napad radi likvidacije nemačke posade u s. Belo Polje. Ovako razvučen raspored 46 srpske divizije omogućio je 122 izviđačkom bataljonu nemačke 11 poljske vazduhoplovne divizije da sa četiri tenka, deset oklopnih automobila, pedeset motornih vozila i dva diviziona artiljerije iznenadno, 8 oktobra pre podne, prodre u Vranje.

Grupisanje nemačke 11 divizije u Bujanovcu zahtevalo je brzo reagovanje 46 srpske i bugarske 1 partizanske divizije. One su sporazumno pripremile napad na s. Belo Polje. Jednovremeno, otpočelo je grupisanje 25 i 27 srpske brigade za napad na Vranje.

Prvi napad na Vranje, u noći 10/11 oktobra, izvršila je samo 27 brigada, ali bez uspeha, pa je 11 oktobra ujutru ponovo preduzet napad sa 27 brigadom severno, a 25 brigadom istočno od Vranja. Međutim, već u 6 časova toga dana Nemci su preduzeli izvlačenje ka Bujanovcu, ostavljajući jaču zaštitnicu. U borbama sa ovom zaštitnicom 27 i 25 brigada 11 oktobra do 16 časova oslobođile su Vranje i obezbedile se ju-

žno i zapadno od grada. Nemci su potom, sa prostora Bujanovača, preduzeli dalje povlačenje preko Gnjilana na Kosovo.

U međuvremenu su za napad na s. Belo Polje određeni dva bataljona 2 vranjske brigade, jedan bugarski bataljon, jedna udarna četa i osam bugarskih baterija topova i haubica 75 i 105 mm. U s. Belo Polje bilo je oko 400 nemačkih vojnika i 100 balista sa 30 protivavionskih topova i oko 20 protivavionskih mitraljeza. Na radu u fabrici za preradu molibdena nalazilo se oko 1.200 Italijana. Od 8 oktobra bugarske baterije su tukle s. Belo Polje, a 9 oktobra je 11 aviona izvršilo bombardovanje. Posle ovoga je 3 bataljon 2 vranjske brigade izvršio napad, ali bez uspeha. Nemci su iz solidno izgrađenih zakhrama pružali uspešan otpor, a u noći 12/13 oktobra, pošto su uništili zatvarače na topovima, napustili su s. Belo Polje i povukli se preko Vladičinog Hana ka pl. Kukavici. Za vreme izvlačenja, tokom 13 i 14 oktobra, ovu nemačku kolonu uništili su delovi 27 brigade i 1 surduličke brigade.

Borbe oko Niša. Stab III ukrajinskog fronta, s obzirom da je bugarska 2 armija u borbama 8, 9 i 10 oktobra postigla samo rezultate lokalnog značaja, naredio joj je da se jače angažuje i preduzme odlučan napad radi oslobođenja Niša. Posle ovoga, 11 oktobra, bugarska 2 armija napala je delove 7 SS divizije, koji su se povukli na nove odbranbene položaje, na liniji: 3 km zapadno od s. Kalnik, s. Jalovik-Izvor, s. Draževac, s. Špaj, s. Toponica, s. V. Vrtop, s. G. Dragovlje, ostavljajući na ranijim položajima samo jače zaštitničke delove. Posle višečasovnih borbi sa ovim zaštitničkim delovima, 9, 6 i 4 divizija bugarske 2 armije izbile su ispred novih nemačkih položaja.

Jedanaestog oktobra 9 divizija je ovladala s. Kalna i s. Jalovik-Izvor; 6 divizija je uspela da probije liniju odbrane prednjih nemačkih delova i zauzme Belu Palanku, ali je u daljem nadiranju na zapad bila zadržana na liniji s. Novo Selo, Duboka Padina; 4 divizija je ovladala s. Ravna Dubrava i do mraka dostigla liniju s. V. Krčimir, Popovo Gumno; 12 divizija je izvršila marš u prostor Leskovca; a Tenkovska brigada je stigla u prostor južno od s. Brestovac. Dakle, bugarske divizije su se 11 oktobra nalazile prosečno 32—35 km istočno i jugoistočno od Niša.

Srpske divizije su u ovo vreme bile istaknute znatno bliže Nišu, pa je Glavni štab Srbije, radi ostvarenja zajedničkog aejstva po predviđenom planu operacija, koji je u ovom momenatu doveden u pitanje usled sporog nadiranja bugarske 2 armije, morao intervenisati. Zbog toga je naređeno 22 divi-

ziji da uspori napredovanje i da ga uskladi sa napredovanjem bugarske 2 armije. Jednovremeno je naređeno i Samostalnoj grupi divizija (2 i 24 divizija) da se ne angažuje prerano, već da svoja dejstva usmeri na što jače rušenje komunikacija u cilju onemogućavanja izvlačenja Nemaca iz prostora Niša ka zapadu i severu. U vezi sa ovim, Stab 22 divizije izdao je 11 oktobra naređenje svojim brigadama da se u daljem napredovanju ravnaju sa bugarskom 4 divizijom i da sa njom čvrsto održavaju vezu.

Posle intervencije Glavnog štaba Srbije za jače angažovanje bugarske 2 armije, bugarska 2 armija je dobila naređenje od svoje Glavne komande da Niš mora zauzeti 13 oktobra. Ova odluka, s obzirom na novu situaciju, doneta je prilično kasno. Naime, 7 SS divizija, zbog neuspeha nemačkih snaga u istočnoj Srbiji i orijentisanja dela snaga Grupe armija »E« na otstupanje ibarskim pravcem, ostala je izolovana u prostoru Niša, pa je njen komandant, još noću 11/12 oktobra doneo odluku da sa snagama iz Niša preduzme prodor na zapad ka otseku s. Mramor, s. Doljevac, a jednovremeno da otpočne izvlačenje snaga sa pravca Bela Palanka—Niš, s. Ravna Dubrava—Niš i pl. Seličevica—Niš, štiteći ova izvlačenja slabijim zaštitnicama i artiljerijom iz prostora Niša. Tako su nemačke snage sa pravca s. Ravna Dubrava—Niš počele 11/12 noću i 12-og po danu izvlačenje ka Nišu, a sa pravca Bela Palanka—Niš izvlačenje u prostor s. Jelašnica. Težište borbi počelo se, na ovaj način, prenositi zapadno od Niša, na pravac s. Mramor—s. Jugbogdanovac. U vezi sa izvlačenjem Nemaca u toku 12 i 13 oktobra zapadno od Niša, počela je i življia borbena delatnost. Četrdeset sedma srpska divizija je 12 oktobra, uz podršku artiljerije bugarske Tenkovske brigade, zauzela s. Kočane (1,5 km j-i od s. Doljevac), a zatim s. Čećina; 24 srpska divizija je na liniji s. Doljevac, s. Mramor odbila pokušaj nemačkih jedinica da se probiju ka Prokuplju; 2 proleterska divizija je zauzela u dolini J. Morave sela Korman, G. i D.Ljubeš, Đunis, Trubarevo, Cerovo, Braljina i uništila dva neprijateljska železnička voza. Kod s. D Ljubeš 2 divizija je stupila u vezu sa delovima 45 srpske i sovjetske 223 divizije. Ovim je eventualna intervencija Nemaca sa severa prema Nišu onemogućena, a isto tako i izvlačenje Nemaca dolinom J. Morave ka severu. Četrdeset Peta srpska divizija sa 24 brigadom i delovima sovjetske 223 divizije dejstvovala je na desnoj obali J. Morave, jugoistočno °d Aleksinca, kod s. Dobrujevac, a sa 23 brigadom i delovima °vjetske 223 divizije nastupala je preko Svrljiga i pl. Grande ka Nišu. Tako je, dejstvom jedinica 45 srpske i sovjetske

223 divizije, Niš bio ugrožen sa severa. Dvadeset druga srpska divizija zanoćila je na liniji s. Grkinje, s. G. Barbeš, s. Dukat.

Kada je, 13 oktobra, glavnina 7 SS divizije izvršila jači pritisak na 24 diviziju i probila se od s. Mramor ka s. Aleksandrovo, 47 divizija je prešla r. Toplicu, napala nemačke snage koje su od s. Aleksandrovo nadirale ka s. Jugbogdanovac i zadržala ih. U toku ovih borbi Nemci su jasno ispoljili nameru da se probiju iz prostora Niša ka Kosovu, pošto je Grupa armija »E«, u svom povlačenju iz Grčke, već bila orijentisana na ibarski pravac. S obzirom na takvu situaciju, prestala je potreba da 2 proleterska divizija zatvara pravac ka Stalaču, pa je Glavni štab Srbije već u toku 13 oktobra tu diviziju orijentisao ka Kruševcu i dao joj nove zadatke.

Na frontu jugoistočno od Niša bugarska 4 divizija je doštigla za to vreme liniju s. Koprivnica, s. Marina Kutina i zaostala oko 6 km pozadi fronta 22 srpske i bugarske 6 divizije. Time je stvorena praznina između ovih dveju divizija. Zbog toga je 22 divizija morala proširiti svoj front napada udesno, do s. Lazarevo Selo, uhvativši na Kutinskoj Reci vezu sa bugarskom 6 divizijom, koja je zauzela Nišku Banju.⁴² U međuvremenu je bugarska 9 divizija prodrla do linije Gramada (k. 605), s. D. Malče. Tako je sporim napredovanjem bugarskih jedinica omogućeno Nemcima da organizuju uredno izvlačenje, a zatim da otpočnu probijanje obruča pravcem prema Prokuplju.

Odlučujući dan u Niškoj operaciji bio je 14 oktobar. Tada su se svi delovi 7 SS divizije »Princ Eugen« iz prostora Niša, sem slabijih zaštitnika, nalazili na levoj obali J. Morave, odakle su počeli povlačenje preko s. Mramor ka s. Jugbogdanovac i Prokuplju. Ovo su iskoristile bugarska 2 armija i 22 srpska divizija i ubrzale napredovanje ka Nišu. Tako je 14 oktobra do 12 časova, pošto je odbacila neprijateljske delove sa Markovog Kala ka Turskom Sancu, gde se nalazilo nešto nemačke artiljerije, 22 srpska divizija ovladala linijom s. Gabrovac, Bubanj. Nemci su se u nastavku borbe povukli ka Nišu, te je 10 brigada u 13 časova uspela da prodre u jugoistočni, a 12 bri-

⁴² Zbog sporog nadiranja bugarske 4 divizije, Štab 13 korpusa u svom operativnom izveštaju daje sledeće zaključke o radu bugarske 4 i 6 divizije 13 oktobra:

»... 4 bugarska divizija, koja je nastupala prema Nišu desno od naše 22 divizije pravcem Ravna Dubrava—Gadžin Han, zaostala je u nastupanju, kočila naše nastupanje i nije uopšte koristila na ovom pravcu. 6 bugarska divizija, koja je nastupala sa istočne strane preko Niške Banje u pravcu Niša, prilično se je dobro borila i njezino sadejstvo učinilo je dosta da se Nemci povuku sa položaja spoljne odbrane grada Niša...« (Arhiva VII, dok. br. 47/1, k. 182.)

gada u južni deo grada. Zatim su prodrele u Niš i 26, 8 i Cari-brodska brigada. Ove su uz sadejstvo 23 brigade 45 srpske divizije i tenkova sovjetske 223 divizije (koji su prodri sa severa) i bugarske 6 divizije (koja je prodrla sa istoka), u 16 časova potpuno oslobodile Niš.

Dok su trajale borbe sa nemačkim zaštitničkim delovima severno, istočno i južno od Niša, a docnije i u samom Nišu, razbijanje nemačke niške grupacije, koja je pokušavala da se probije ka Prokuplju, izvedeno je zapadno od J. Morave, na prostoru s. Aleksandrovo, s. Jugbogdanovac. Glavnina 7 SS divizije »Princ Eugen«, u prodiranju ka Prokuplju, naišla je 14 oktobra na otpor 47 i 24 srpske divizije. Razvile su se oštре borbe u kojima su snage 7 SS divizije, od s. Mramor do s. Jugbogdanovac, bile okružene. U ovakvoj situaciji je i avijacija Crvene armije izvršila odlučan i snažan napad na okružene nemačke snage. Ovo su iskoristile srpske divizije i u snažnom naletu (47 divizija s juga, a 24 divizija sa severa), uz podršku motorizovanog odreda bugarske Tenkovske brigade, iz rejonata Merošinskog Brda, potpuno razbile okružene nemačke snage. Jedan deo je uništen i zarobljen, drugi se razbežao ka pl. Jastrepcu, težeći da se po grupama izvuče ka Kraljevu, a deo snaga, uglavnom iz 13 puka 7 SS divizije, uspeo je da se probije prema Prokuplju.⁴³ Sva ratna tehnika i naoružanje bilo je zaplenjeno. Ovim je Niška operacija završena.

Oslobođenjem Niša, najvažnijeg komunikaciskog čvora na moravsko-vardarskom pravcu, definitivno je presećena ostupnica Grupe armija »E« moravskom dolinom. Za njeno dalje izvlačenje iz Grčke i Makedonije ostala je komunikacija dolinom Vardara i Ibra, koja se od Kosovske Mitrovice račva u dva kraka prema Bosni: jedan, preko Novog Pazara, Sjenice, Prijeopolja i Višegrada, a drugi, preko Kraljeva, Čačka, Užica, Bajine Bašte, Ljubovije i Zvornika. Oba ova kraka, u nastaloj situaciji, dobila su prvakasan značaj za izvlačenje glavnine nemačkih snaga iz Grčke.

Kao što je rečeno, u Niškoj operaciji je 7 SS divizija »Princ Eugen« doživela tešku sudbinu. Sve do kraja oktobra njeni razbijeni ostaci prikupljali su se ka Kraljevu, gde ih je pri-

⁴³ Prema izjavi komandanta Grupe armija »E« general-pukovnika ^era, od svih snaga koje su učestvovali u Niškoj operaciji ostalo je oko £000 ljudi koje je komandant 7 SS divizije »Princ Eugen« oberfирer Kum uspeo da prikupi i sredi u Kraljevu. Ler o tome doslovno kaže:
• -20. oktobra pojavio se iznenada sa istoka, dolazeći iz planina, ober-
?®r Kum sa gotovo 4.000 vojnika, uglavnom iz 13 SS puka, zatim tri Baterije sa ukupno pet topova i jednim bataljonom 1 brdske divi-
le...» (Arhiva VII, dok. br. 1/1a, k. 70A-V.)

hvatio 34 armiski korpus. Najzad, Nemci su ovom operacijom definitivno izgubili dolinu J. Morave i sva njena prirodna bogatstva sa izvorima važnih industrijskih sirovina.

Pored postignutih uspeha, u Niškoj operaciji je bilo i nedostataka, koji su onemogućili njen brži završetak i postizanje još većih rezultata. Zajednički planovi 13 korpusa NOVJ i bugarske 2 armije bili su dobro postavljeni i da su se striktno izvršavali, verovatno se ne bi izvuklo oko 4.000 vojnika 7 SS divizije, što je omogućilo da se ona ponovno formira. Po formacionom sastavu (četiri pešadijske divizije, jedna konjička divizija i jedna tenkovska brigada), modernom oružanju i velikom brojnom stanju, bugarska 2 armija je bila mnogo nadmoćnija od nemačkih snaga u prostoru Niša i kao takva uživala je kod Nemaca respekt. Međutim, za celo vreme operacije ta brojna i materijalna nadmoćnost nije bila racionalno iskorisćena. Umesto da se Niška operacija završi ranije — kada su jedinice Crvene armije kod V. Plane prešle V. Moravu, što bi odgovaralo tempu operacije III ukrajinskog fronta — ona je završena onda kada su već u punom jeku vodene borbe na Banjičkom Visu i Čukarici — za prodor u Beograd. Sporost i nedovoljna aktivnost bugarske 2 armije omogućili su Grupi armija »E«, koja je u to vreme svojim čelnim jedinicama dolinom Ibra hitala ka severu, da se glavnim snagama povuče u Bosnu.

Beogradska operacija

U jesen 1944. g. težište odbrane Balkana ležalo je u odbrani trougla Beograd—Niš—Negotin. Njegovim padom bile bi veoma otežane strategiske mogućnosti nemačke Vrhovne komande u pogledu organizovanja stabilnog fronta južno od r. Save, a vrata za Panonsku Niziju, ka Budimpešti i Beču, bila bi otvorena. Zato je III ukrajinski front Crvene armije, uz sadejstvo 14 korpusa NOVJ, preduzeo operacije južno od Dunava, u pravcu Beograda, prema kome je već dejstvovala 1 armiska grupa NOVJ. Već 10. oktobra 5 motostreljačka brigada, a potom i 68 streljački korpus Crvene armije, izbili su na r. V. Moravu i uspostavili čvrstu vezu sa divizijama 1 armiske grupe NOVJ u rejonu V. Plane. Time su nemačke snage u Srbiji, južno od r. Dunava, bile presećene na dva dela. Onim

snagama koje su ostale severno od linije Obrenovac, Mladenovac, V. Plana, Petrovac komandovao je i dalje Štab Armiske grupe »Felber«, koji je bio potčinjen Štabu 2 oklopne armije. Nemačke snage južno od navedene linije potpale su pod komandu Štaba 34 armiskog korpusa koji je bio potčinjen Grupi armija »E«. U ovakvoj situaciji je Vrhovni komandant Jugoistoka nameravao da organizuje dalji otpor u širem prostoru Beograda i time stvori vreme Grupi armija »E«, koja je trebalo da, po prikupljanju snaga, izvrši iz rejonata Kragujevac i Kraljeva prodor ka Beogradu. Vrhovni komandant Jugoistoka je želeo na taj način da skrati i stabilizuje front od r. Dunava, dolinom V. Morave preko donjeg toka Z. Morave, Sandžaka i Crne Gore do Jadranskog Mora. U okviru ovog plana Armiska grupa »Felber« imala je i dalje da brani prostor južno od Beograda, sve do dolaska njenih delova koji su se povlačili iz istočne Srbije i spajanja sa Grupe armija »E« iz mostobrana Kraljevo, Kragujevac.

Južno od Beograda — u prostoru Kragujevac, Kraljevo, Čačak i dalje na zapad — 34 armiski korpus prihvatao je nemačke snage koje su kao ojačanje Armiskoj grupi »Felber« još ranije upućene iz Grčke i Makedonije (vidi odeljak Borbe kod Kragujevca i Kraljeva). Tako je kod Kraljeva obrazovan mostobran, koji je postepeno pojačavan i širen, zahvatajući na severu i Kragujevac, u cilju da se omogući prikupljanje nemačkih snaga iz Grčke.

Sredinom oktobra, od Skoplja preko Uroševca ka Kosovskoj Mitrovici, počele su nailaziti prve kolone Grupe armija »E«; one su imale jaka bočna obezbeđenja u rejonu Bujanovac, Vranje, Niš.

Snage Armiske grupe »Felber« i 34 armiskog korpusa nastojale su da pre spajanja sa Grupom armija »E« obrazuju stabilan front južno od Beograda. Time se i objašnjavaju vrlo uporne i žilave borbe, najteže borbe koje su vođene 1944 g. u Srbiji, oko Beograda i u dolini Z. Morave, od Kraljeva do Čačka.

Tok operacije

Beogradska operacija je počela jednovremenim dejstvom 1 armiske grupe NOVJ i trupa Crvene armije. Ona se odvijala u ^dve etape. Prva etapa obuhvata dejstva 1 armiske grupe i 4 ^mehanizovanog korpusa Crvene armije od linije Požarevac,

V. Plana, Aranđelovac, Debrc do izbijanja na glavnu liniju obrane Beograda: Cukarica, Banovo Brdo, Banjički Vis, Deđinje, Konjarnik, V. Vračar, a druga etapa oslobođenje Beograda i gonjenje neprijatelja do uspostavljanja fronta na liniji s. Neštin, Srem. Mitrovica.

P r v a e t a p a

{Skica 12)

Još za vreme prikupljanja 1 armiske grupe u Šumadiji, Vrhovni komandant NOV i POJ je naredio da operacije u Sumadiji i istočnoj Srbiji moraju biti u saglasnosti sa prestojećim operacijama snaga Crvene armije, koje su tih dana vršile prodor u istočnu Srbiju; da se 1 korpus sa pet divizija (1, 5, 6, 17 i 21)⁴⁴ orijentiše ka prostoriji Kragujevac, Svilajnac, Rača, na koju je trebalo da stigne do noći 9/10 oktobra; i, da se za ojačanje 1 armiske grupe 28 divizija iz istočne Bosne uputi u zapadnu Srbiju.

Pošto su se događaji brzo razvijali, nova situacija je zahtevala brzo reagovanje. Naime, kada su 5 oktobra trupe II ukrajinskog fronta — prodirući iz Rumunije kroz Banat — zauzele Pančevo, Vrhovni štab NOV i POJ je naredio da 12 korpus sa četiri divizije (11, 16, 28 i 36)⁴⁵ i jednom divizijom 1 korpusa, koje su desnom obalom Save orijentisane ka Beogradu, bude spremam za napad na Beograd, s tim da se preduzmu pret-

⁴⁴ Za vreme Beogradske operacije ove divizije imale su u svom sastavu sledeće brigade:

I proleterska divizija: 1 proletersku, 3 proletersku, 13 proletersku i 8 crnogorsku udarnu;

5 NOU (krajiška) divizija: 1 krajišku udarnu, 4 krajišku udarnu, 10 krajišku udarnu i 21 srpsku udarnu;

6 proleterska (lička) divizija »Nikola Tesla«: 1 proletersku (ličku), 2 proletersku (ličku), 3 proletersku (ličku) i 22 srpsku (kosmajsku);

17 NOU (istočnobosanska) divizija: 2 krajišku udarnu, 6 proletersku (istočnobosansku) i 15 majevičku udarnu;

21 udarna (srpska) divizija NOVJ: 2 proletersku, 4 srpsku udarnu i 5 srpsku udarnu;

⁴⁵ Za vreme Beogradske operacije ove divizije imale su u svom sastavu sledeće brigade:

II NOU (krajiška) divizija: 5 krajišku (kozaračku), 12 krajišku i 32 srpsku (mačvansku);

16 udarna (vojvodanska) divizija NOVJ: 1 vojvodansku, 2 vojvodansku i 4 vojvodansku;

28 udarna (slavonska) divizija: 17 slavonsku udarnu, 21 slavonsku udarnu i 25 slavonsku (brodsku);

36 NOU (vojvodanska) divizija: 3 vojvodansku, 5 vojvodansku i 6 vojvodansku.

hodne mere za ovladivanje Obrenovcem; da se napad na Beograd izvede u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije; da u napadu učestvuje cela 1 armiska grupa i, najzad, da je želja Vrhovnog komandanta, a ujedno i Rusa, da u Beograd prodru prvo jedinice 1 armiske grupe NOVJ.

Na osnovi ovog naređenja 12 korpus je odmah orijentisan ka Obrenovcu, na koji su, 9 oktobra, imale da izvrše napad 11 i 16 divizija. Dvadeset osma divizija, koja je 7 oktobra prešla u Srbiju, upućena je prema Valjevu, a zatim u prostor Obrenovca u sastav svog korpusa.

Prvi korpus je do 9 oktobra bio na prostoru: 21 divizija prema komunikaciji Topola—Kragujevac; 5 divizija oko Aranđelovca; 1 divizija na prostoriji s. Darosava, Venčane; 6 divizija na desnom krilu 12 korpusa, sa zadatkom da sadejstvuje u borbama u širem rejonu Obrenovca. Prema delovima Borbenе grupe »Fišer« u Kragujevcu i Topoli bila je upućena 17 divizija. Prvi korpus je očekivao da trupe III ukrajinskog fronta Crvene armije pređu V. Moravu da bi zajednički počeli Beogradsku operaciju.

Devetog oktobra, pre napada na Obrenovac, Vrhovni komandant NOV i POJ je — zbog teške situacije u kojoj su se Nemci nalazili — naredio Stabu 1 armiske grupe da 12 korpus ostavi manje snage za blokadu Obrenovca, a sa ostalim da nadire desnom obalom Save ka Beogradu, s tim da manja odeljenja prodru u Beograd; pored toga je naredio da se 1 korpus, koji nadire ka V. Plani, levim krilom orijentiše ka s. Ralja i Mladenovcu. Međutim, 12 korpus — sa 11 divizijom sa juga i istoka, a 16 divizijom sa zapada — pokušao je ipak da zauzme Obrenovac. Nedovoljno pripremljen, napad je počeo noću 9/10 oktobra. Neprijatelj nije bio iznenaden, te je na spoljnoj liniji odbrane, koja se protezala od r. Save, na s. Zvečka, severni deo s. Veliko Polje, južni deo s. Mislodin, s. Jasenak i s. M. Moštanica, pružio odlučan otpor. U nastavku borbe, u toku noći, spoljna linija odbrane je zauzeta, ali u prođoru ka varoši 11 i 16 divizija nisu imale uspeha. Posle ovoga, 10 oktobra pre podne, 12 korpus je orijentisao 11 i 16 diviziju ka Beogradu, a 36 diviziji stavio u zadatak da blokira Obrenovac.

Jedinice 1 korpusa nalazile su se u ovo vreme u sledećem rasporedu: 21 divizija u pokretu prema V. Plani; 5 divizija na prostoriji Palanka, Mladenovac; 1 divizija oko Mladenovca; 6 divizija na liniji s. Guberevac, s. Barajevo, s. Meljak; 17 divizija severno od Kragujevca.

Sutradan, 10 oktobra, u toku izvršenja ovih zadataka, Vrhovni komandant NOV i POJ je komandantu 1 armiske grupe uputio sledeću direktivu:

»Najkasnije 11 a ako je ikako moguće i danas 10 ov. mj. Tvoje jedinice trebale bi da se sretnu sa jedinicama Crvene armije kod Palanke, Velike Plane, Donje Rače ili kod Brzana gde su se već juče prebacile preko Morave prethodnice Crvene armije. Jedno odeljenje Crvene armije nalazi se na pola puta između Kragujevca i Brzana kao pobočna zaštitnica. Jedno odeljenje nalazi se kod Male Plane a glavnina će verovatno već danas stići na ovo mesto. <

Ovde će Tvoje jedinice biti posadene na kamione i brzo krenuti u pravcu Beograda. U tom pravcu kreću krupne snage Tolbuhina sa jednim pojačanim tenkovskim korpusom. Jedna Tvoja divizija mora po svaku cenu braniti komunikaciju Kragujevac —Topola. Šaljite hitno brza izviđačka odeljenja napred radi kontakta sa delovima Crvene armije. Sve ove operacije u sporazumu su sa Tolbuhinom sa kojim držimo tesni kontakt. Politički je važno a to je i moja želja da naše jedinice prve uđu u Beograd«.⁴⁶

Po planu odbrane, Armiska grupa »Felber« je grupnim rasporedom snaga zatvarala sve pravce ka Beogradu. U spoljnju odbranu uključeni su Obrenovac, s. Velika Moštanica, s. Rušanj, Avala i s. Ritopek, sa isturenim branjenim mestima Mladenovac i Smederevo.

U sastavu nemačkih snaga koje su branile širi prostor Beograda našle su se mnogobrojne i raznolike jedinice: delovi 5 policiskog motorizovanog puka i 696 motorizovani bataljon poljske žandarmerije — u prostoru Obrenovca; jedan bataljon 734 puka 117 divizije, bataljon belogardista, dopunski bataljon 7 SS divizije i jedna četa tenkova — u prostoru s. Velika Moštanica, s. Meljak; 117 lovačka divizija (bez 749 pešadijskog puka), 5 puk za zaštitu železnica, 28 landesšicen bataljon, jedan rudarski bataljon iz Kostolca i jedan bataljon Ruskog zaštitnog korpusa — na prostoru Ljuta Strana, Avala, sa delom snaga isturenim za odbranu Mladenovca; 2 bataljon 2 policiskog puka — u Smederevu; 2 bataljon 18 policiskog puka — kod Grocke i s. Ritopek; neki delovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa — u prostoru Smederevo, Ralja, Beograd; 440 tvrđavska brigada i 38 protivavionski puk — po grupama na glavnim prilazima Beogradu; 549 i 566 artiljeriski divizion — na Banovom Brdu; artiljeriska grupa iz 2 oklopne armije — na Dedinju i Banjici; četiri artiljeriske grupe iz 2 oklopne armije — na Adi Ciganlji i Bežaniskoj Kosi; 44 protivtenkovski bataljon, neki delovi 191 jurišne brigade, 116 izviđački bataljon, Puk »Rodos« i 92 motorizovana brigada — u Beogradu; 1 brdska divizija, 1 i 2 puk »Brandenburg« i neki delovi 3 policiskog puka — u pokretu iz istočne Srbije prema Požarevcu. U borbama za Beograd, od 17 oktobra, učestvovala su još i dva pristigla bataljona 750 puka 118 lovačke divizije.

⁴⁶ Arhiva VII, dok. br. 3/35-2, k. 372.

Ukupna jačina Nemaca iznosila je oko četrdeset pešadijskih i četiri tenkovska bataljona, oko dvanaest artiljeriskih diviziona raznih kalibara zemaljske artiljerije i pet diviziona protivavionske artiljerije sa pripadajućim delovima.

Prostor 12 korpusa NOVJ kas. Zarkovo. Dejstva u ovoj etapi počela su prvo na levom krilu kada su divizije 12 korpusa u noći 10/11 oktobra napale na Obrenovac, Bukovik i s. Jasenak. Trideset šesta divizija napadala je Obrenovac sa zapadne, južne i istočne strane i prinudila neprijatelja da se povuče u grad. Njene jedinice su na ivici grada naišle na odlučan otpor glavnine 5 policiskog puka i bile zadržane. Jedanaesta i 16 divizija razbile su jedan bataljon 117 lovačke divizije i bataljon belogardista na Bukoviku i 12 oktobra zauzele s. Vranić i s. M. Moštanica, a u sadejstvu sa 3 brigadom 6 divizije i s. Mejak. Trinaestog oktobra je 11 divizija bila prikupljena u rezervi u prostoru s. Guncati, s. Baćevac, a 16 divizija je produžila nastupanje pravcem Umka — s. Ostružnica—Makiš. Prema Obrenovcu je i dalje ostavljena 36 divizija. Dvadeset osma divizija, po pristizanju u rejon jugoistočno od Obrenovca, nastupala je pravcem s. Meljak — s. Sremčica — s. Zeleznički — s. Zarkovo.

Ovi početni uspesi nisu mogli biti efikasnije iskorisćeni, jer je neprijatelj privremeno uspeo da zadrži uporišta u Obrenovcu, Umci, Makišu i s. Zarkovo. S druge strane, 12 korpus nije imao teška oruda i protivtenkovske topove a jaka artiljerska vatra sa Čukarice, Banovog Brda i Ade Ciganlige znatno je usporavala njegovo nastupanje. Svako selo i svako uporište osvajano je posle teških borbi koje nisu bile taktički povezane sa borbama levokrilnih jedinica 1 korpusa, jer je 12 korpus u odnosu na 1-ви bio više isturen prema Beogradu. Ipak, upornost neprijatelja nije smanjila ofanzivni duh 12 korpusa. Tako su, 13 oktobra, 1 i 2 brigada 16 divizije potiskele neprijatelja do Makiša, odakle je ovaj davao snažan otpor i organizovao upornu odbranu. Dvadeset osma divizija ušla je u s. Sremčica i s. Kneževac, a sa svojom 17 brigadom i 5 brigadom 11 divizije izbila je pred s. Zarkovo. U nastavku teških borbi i uz znatne gubitke 1 i 2 brigada 16 divizije slomile su 14 oktobra otpor Nemaca u Makišu i izbile pred Cukaricu.

Dotadašnji uspesi jedinica 12 korpusa primorali su Nemaca da napuste Obrenovac. Oni su 14 oktobra izjutra, posle dvo-dnevnih borbi protiv 36 divizije i posle neuspelih pokušaja da se probiju ka Beogradu, izvršili prodror ka s. Zabrež. Odatle su, najzad, posle osetnih gubitaka, uspeli da se prebace na levu obalu Save u Srem. Ovim je pozadina levog krila 1 armiske grupe bila potpuno obezbedena.

Na desnom krilu 1 armiske grupe, zapadno od V Plane i Palanke, 21 i 5 divizija vodile su borbe protiv nemačkih jedinica koje su otstupale sa r. V. Morave. Prva divizija sa 1, 3 i 8 brigadom blokirala je izlaze iz Mladenovca ka Topoli i Beogradu, dok je 6 divizija sa 2 brigadom izbila do s. Barajevo, a sa 3 brigadom do s. Sremčica. Oko Topole su vodile borbu 13 brigada 1 divizije i 10 brigada 5 divizije.

Po prelasku r. V. Morave kod V. Plane, delovi 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije produžili su u noći 10/11 oktobra nastupanje ka Palanci, koju su 11 oktobra oko 7 časova zauzeli. Pošto su 5, 21 i 1 divizija očistile prostor između Palanke i Mladenovca i Palanke i Topole, 4 mehanizovani korpus, radi daljeg nastupanja ka Beogradu, orijentisao je glavne snage prema Mladenovcu. Jednovremeno je 113 divizija sovjetskog 68 streljačkog korpusa bila upućena prema Kragujevcu, gde je, zajedno sa 17 istočnobosanskom divizijom, trebalo da obezbedi izvođenje Beogradske operacije s juga, a 5 motostreljačka brigada preko s. Azanja i s. Kolari ka Smederevu, radi osiguranja desnog boka od nemačkih snaga koje su se probijale ka Požarevcu.

Prelaskom 4 mehanizovanog korpusa i jedinica 68 streljačkog korpusa Crvene armije preko r. V. Morave, situacija nemačkih snaga u Srbiji postala je još teža. Dejstvom 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije ka Beogradu, a 17 i 2 divizije NOVJ i 113 i 223 sovjetske divizije prema Kragujevcu i Kraljevu, nemačke snage u prostoru Beograda još više su izolovane od onih u prostoru Kragujevca, Kraljeva i Niša, te je mogućnost njihovog spajanja smanjena.

Posle uspostavljanja veze između 1 korpusa NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije trebalo je preći na dalje zajedničke i planske operacije. Stab 1 armiske grupe, imajući u vidu direktivu Vrhovnog štaba NOV i POJ od 10 oktobra 0 sporazumu sa maršalom Tolbuhinom za zajednička dejstva ka Beogradu, očekivao je od Štaba 4 mehanizovanog korpusa realizovanje tog sporazuma. U tom očekivanju dejstva 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije odvijala su se odvojeno, a ponekad i u sadejstvu, ali spontano 1 bez naročito predviđenog zajedničkog plana.

Borbe oko Mladenovca i Topole. Krajem dana 11 oktobra prednji delovi 4 mehanizovanog korpusa stigli su u s. Kusadak, a delovi 5 i 1 divizije NOVJ držali su u blokadi nemačke snage u Mladenovcu. Istovremeno je 1 brigada 1 proleterske divizije prodrla severozapadno od Mladenovca i za-

uzela ž. st. Đurinci, dejstvujući ka s. Ralja. Prva i 21 brigada 5 krajiške divizije bile su zadržane na prostoru s. V. Krsna, s. Kusadak, s. Azanja, dok su 13 brigada 1 proleterske divizije i 10 brigada 5 krajiške divizije blokirale Topolu.

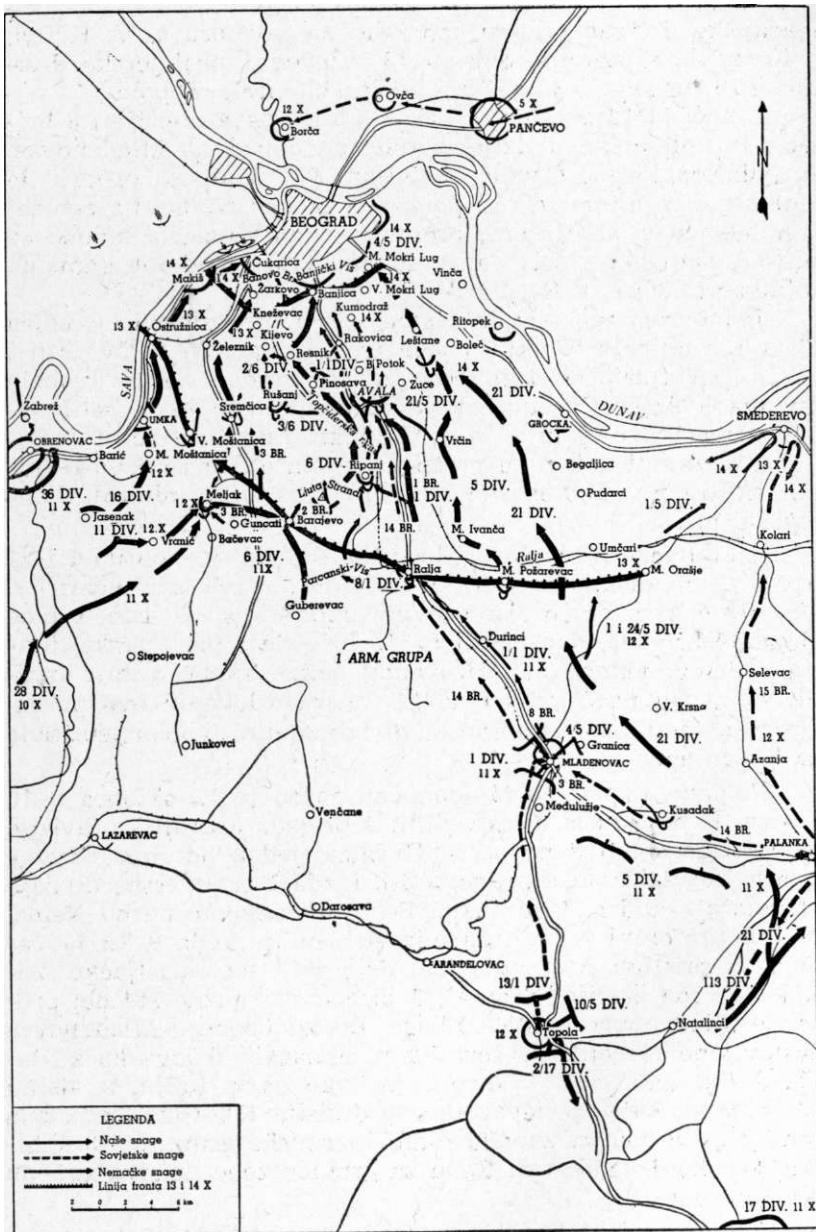
U noći 11/12 oktobra, 4 brigada 5 krajiške divizije i 3 brigada 1 proleterske divizije izvršile su napad na Mladenovac. Sa položaja kod s. Granice bataljoni 4 brigade su prodrli do centra grada, ali su se oko pola noći morali povući na položaj s. Mladenovac, s. Granice, pošto je jedna nemačka kolona sa nešto tenkova, motorizovanih topova i oko pedeset kamiona vojnika prodrla iz s. Ralja u Mladenovac.

Jednovremeno s ovim Nemci su pod pritiskom jedinica 236 i 109 divizije II ukrajinskog fronta napustili s. Ovčar i s. Borča (severoistočno i severno od Beograda). Sa leve obale Dunava jedinice Crvene armije su povremeno tukle artiljerijom nemačke snage u s. M. i V. Mokri Lug, s. Vinča i s. Leštane, a izvesni delovi su prešli na desnu obalu Dunava i zauzeli s. Ritopek. Dvanaestog oktobra Nemci su minirali Pančevački most.

Istog dana oko podne 5 krajiška divizija je uputila 1 i 21 srpsku (šumadisku) brigadu ka s. M. Požarevac, s. Umčari i s. M. Orašje, radi ovladivanja ovim uporištima. U isto vreme njena 10 brigada, dva bataljona 13 brigade 1 proleterske divizije i delovi jednog motorizovanog puka Crvene armije izvršili su napad na Topolu i do 14 časova oslobodili ovo mesto. Posle toga je 17 istočnobosanska divizija definitivno orientisana ka Kragujevcu.

Ponovni napad na Mladenovac počeo je 12 oktobra u 15 časova. U napadu su učestvovali: 4 brigada 5 krajiške divizije sa položaja s. Mladenovac, s. Granice; jedan bataljon Crvene armije duž železničke pruge, a 3 brigada 1 proleterske divizije sa položaja kod s. Medulužje. Posle dvočasovne borbe Nemci su bili proterani sa istočne ivice u centar grada. Oko 17 časova su pristigli iz Topole jači delovi 14 motostreljačke brigade Crvene armije, podržali 3 brigadu sa južne strane, prodrli u Mladenovac i oslobodili ga. Po oslobođenju Mladenovca nastavljeno je gonjenje razbijenih nemačkih delova ka s. Ralja. Još u toku noći 1 korpus je izbio na r. Ralju, u visinu 12 korpusa. Pošto je levokrila, 6 divizija 1 korpusa, proširila zonu dejstva prema zapadu, Stab 1 armiske grupe je 13 oktobra odredio Topčidersku Reku za granicu zone dejstva između 1 i 2 korpusa.

Trinaestog oktobra ujutru front 1 armiske grupe proteza se uglavnom linijom s. M. Orašje, s. M. Požarevac, s. Ralja, s. Barajevo, s. V. Moštanica, r. Sava. Ovoga dana nemačka

Skica 12 — Beogradska operacija — prva etapa

1 brdska divizija spojila se kod s. Rabrovo sa Borbenom grupom »Vitman« i produžila pokret usiljenim maršem ka Požarevcu. Pošto su se ove nemačke snage probijale ka Beogradu i mogle da ugroze desni bok i pozadinu 1 armiske grupe i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, Vrhovni štab NOV i POJ je naredio da se 23 srpska divizija sa desne strane prebaci na levu obalu V. Morave i uputi u prostor s. Vrčin. Sa svoje strane Stab 1 armiske grupe je naredio da i 5 divizija, pored 21 divizije orijentisane na ovaj pravac, uputi jednu brigadu ka Smederevu, radi sadejstva 5 motorizovanoj brigadi Crvene armije.

U ovim borbama nije ostvareno planirano sadejstvo između snaga NOVJ i jedinica Crvene armije, o čemu je komandant 1 armiske grupe izvestio Vrhovni štab sledećom depešom:

»Uz naše sadejstvo Rusi danas uzeli Topolu i Mladenovac. Njihov motorizovani korpus kreće dalje. Potrebno je da se koordinira njihovo nastupanje sa našim. Iz razgovora sa komandanom divizije u Topoli, vidimo da nisu upoznati da su ovde naše jače snage i da mi imamo glavni zadatak u zauzimanju Beograda — uz sadejstvo njihove motorizacije i artiljerije. Nisu upoznati sa postojanjem naše slobodne teritorije. Povežite nas sa njima.«⁴⁷

Po prijemu ovoga izveštaja Vrhovni štab NOV i POJ je odmah naredio Štabu 1 armiske grupe da izda zapovest za napad na Beograd; tom prilikom ga je obavestio da su mu upućena dva ruskia oficira — jedan za vezu sa ruskim trupama, a jedan za koordinaciju avijacije sa trupama na zemlji — i da je postignut sporazum o ulasku trupa u Beograd.

Borbe na Avali. Trinaestog oktobra ujutru produženo je nastupanje 1 proleterskog korpusa i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije ka Beogradu pravcima: 5 krajiška divizija s. Vrčin — s. Leštane — s. V. i M. Mokri Lug (a njena 1 brigada ka Smederevu); 1 proleterska divizija i 4 mehanizovani korpus Crvene armije s. Ralja — Avala — Beograd, 6 proleterska divizija s. Ripanj — s. Resnik — Topčider. Dvadeset prva srpska divizija, kao rezerva 1 armiske grupe, trebalo je da se zadrži na prostoru s. Leštane, s. Beli Potok, s. Zuce.

Pri ovako organizovanom nastupanju 1 brigada 1 proleterske divizije, podržana sa nekoliko tenkova Crvene armije, ovladala je posle kraće borbe s. Ralja, a njena 8 brigada Parcanskim Visom. Krajem dana obe brigade ovladale su i s. Ripanj i prednjim delovima izbile u visinu Avale, gde su bile zadržane od delova 117 lovačke divizije. Kad je pao mrak, nešto južnije od Avale su se prikupljali 14 motostreljačka bri-

⁴⁷ Arhiva VII, dok. br. 2/50—1, 372.

gada i artiljeriski pukovi Crvene armije, te je u ovom rejonu koncentrisan veliki broj artiljeriskih oruđa. Jednovremeno je 2 brigada 6 proleterske divizije, u sadejstvu sa 1 brigadom 1 proleterske divizije, oslobođila s. Resnik, dok je 3 brigada 6 proleterske divizije prodrla u s. Rušanj. U noći 13/14 oktobra, posle efikasne artiljeriske pripreme i snažnog naleta 14 motostreljačke brigade Crvene armije, delova 1 brigade 1 proleterske divizije i 21 brigade 5 krajiške divizije, zauzeta je Avala, a odmah potom, u jutarnjim časovima, i s. Kumodraž. Na desnom krilu 1 armiske grupe, 5 krajiška divizija, pošto je oslobođila s. Umčari i s. M. Požarevac, zadržala se u toku 13 oktobra na prostoriji s. M. Orašje, s. Umčari, s. M. Požarevac, dok je njena 1 brigada, zajedno sa 5 motostreljačkom brigadom Crvene armije, izvršila napad na Smederevo.

Zauzimanjem Avale bilo je omogućeno brzo nastupanje ka Beogradu. Prva proleterska divizija i jedinice 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije nastupale su ka s. Banjica. Prva brigada 1 proleterske divizije, podržana tenkovima i artiljerijom, izbila je već ujutru pred s. Banjica, gde se razvila za napad. U sporazumu sa prethodnicom 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, ona je — uz podršku deset tenkova, velikog broja minobacača i artiljeriskih oruđa Crvene armije — posle oštре borbe uspela da zauzme Banjički Vis, ali je nemackim protivnapadom bila zaustavljena. Oko 5 časova je 8 brigada 1 proleterske divizije u s. Pinosava razbila bataljon nemacke 117 lovačke divizije i zaplenila devet ispravnih topova, a oko 7 časova su 2 i 3 brigada 6 proleterske divizije zauzele s. Kijevo i, uz sadejstvo jednog bataljona pešadije Crvene armije i nešto artiljerije, slomile otpor neprijatelja na Miljakovcu i V. Zabranu, proteravši ga do 18 časova ka Košutnjaku i Topčideru. Za to vreme je 8 brigada 1 proleterske divizije zauzela Rakovicu i produžila nadiranje ka Dedinju.

Peta krajiška divizija (bez 1 brigade) nastupala je pravcem s. M. Ivanča — s. Vrčin — s. Leštane — s. V. Mokri Lug, ali je zbog velike dužine marša bila premorena, pa je 14 oktobra do 20 časova samo 4 brigada stigla u s. M. Mokri Lug. Njena 1 brigada je ovog dana u sadejstvu sa 5 motostreljačkom brigadom Crvene armije napadala na Smederevo. U 7 časova ona je sa dva bataljona, uz podršku dve baterije topova i voda tenkova Crvene armije, izvršila napad sa položaja Leštar, Karađorđevo Brdo, Provalija i prinudila 2 bataljon nemackog 18 policiskog puka da se povuče, prodrevši prednjim delovima u grad. U nameri da povrate izgubljeni deo grada, Nemci su do 12 časova izvršili četiri bezuspešna juriša. Tek oko 16 časova, kada je iz pravca Požarevca stigao jedan nemacki bataljon

ojačan tenkovima, 1 brigada se povukla jugozapadno od Smedereva, na Leštar i Karađorđevo Brdo. Krajem ovoga dana je sa pravca od Požarevca naišla i glavnina nemačke grupacije, koju su sačinjavali 1 brdska divizija, 1 i 2 puk »Brandenburg«, Borbena grupa »Vitman« i delovi 3 policiskog puka. Zbog toga se 5 motostreljačka brigada Crvene armije povukla južno od Smedereva, a 1 brigada ka s. Pudarci i Grockoj.

Istog dana je 23 srpska divizija upućena na prostoriju V. Plane, dok je 21 srpska divizija stigla na prostoriju s. Leštane, s. Beli Potok, s. Zuce.

D r u g a e t a p a

Četrnaestog oktobra, izbijanjem na liniju s. V. Mokri Lug, s. Banjica, s. Kneževac, Makiš, završeno je podilaženje 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije nemačkim položajima za neposrednu odbranu Beograda.

Glavna linija odbrane bila je organizovana na Cukarici, Banovom Brdu, Banjičkom Visu, Dedinju, Konjarniku i Velikom Vračaru. Grad je branjen na pravcima: Čukarica—Mostar i Topčidersko Brdo—Mostar (ka železničkoj stanicu); Avalski drum—Autokomanda (sada Trg Oslobođenja) — Slavija (sada Trg Dimitrija Tucovića)—Terazije—Kalemegdan; i Cvetkova mehana—Vukov spomenik—Terazije. Na ovim pravcima bili su uređeni za odbranu mnogi bunkeri i zgrade: blok zgrada na uglu Nemanjine i Kneza Miloša ulice, zgrada Starog dvora, hotel »Moskva«, zgrada bioskopa »Beograd«, palata »Albanija«, zgrade oko Pozorišnog i Univerzitetetskog trga, Narodna skupština, Poštanska štedionica, Bajlonova pijaca, Prva muška gimnazija i Zavod za izradu vojne odeće. Gornji i Donji grad sa Kalemegdanom i uži rejon Savskog mosta pretstavlјali su poslednji čvor odbrane. Sem ovoga, Nemci su od 14 oktobra, da bi sprečili forsiranje Save i prodor jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srem, organizovali položaje na Bežaniskoj Kosi.

Naše snage (5, 1, 6, 11, 28 i 16 divizija) nalazile su se u I ešelonu; glavnina 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije bila je raspoređena duž Avalskog druma, prema Banjičkom Visu, a nekim svojim delovima na pravcu 5 i 6 divizije. U rezervi bila je 21 srpska divizija, a u rejonu Obrenovca 36 vojvodanska divizija. Nemačke snage, koje su se povukle sa spoljni linije odborne, ojačale su odboru Beograda na Cukarici,

Banovom Brdu, Dedinju, Banjičkom Visu, Voždovcu, Konjarniku i V. Vračaru. Ove snage su imale zadatak da, upornom odbranom stvore potrebno vreme ostalim nemačkim snagama, na čelu sa 1 brdskom divizijom, da se sa pravca Smedereva probiju u Beograd. Za odbranu Beograda nagovešten je bio i dolazak nemačke 118 divizije, koja je sa jadranske obale, preko Bosne i Srema, bila hitno upućena ka Beogradu.

Četrnaestog oktobra u s. Jajince Stab 1 armiske grupe NOVJ i Stab 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije razradili su u opštim potezima zajednički plan za napad na Beograd. Glavni udar imao se naneti pravcem Banjički Vis—Autokomanda — Slavija — Nemanjina ul. — Savski most. Na taj način je trebalo nemačku posadu Beograda razdvojiti na dva dela. Dejstvom na pomoćnim pravcima Čukarica — »Mostar« i Topčidersko Brdo — »Mostar« ka Zelezničkoj stanici, i pravcem Ulica kralja Aleksandra (sada Bulevar revolucije) — Vučkov spomenik ka Pančevačkom mostu, trebalo je razdvojene grupe izlozovati i uništiti. Na osnovi ovog plana Stab 1 armiske grupe izdao je 14 oktobra posle podne zapovest, po kojoj je napad trebalo da bude izveden 14 oktobra u četiri kolone. Prva kolona, koju je obrazovao 12 korpus (bez 36 divizije) sa dve divizije u l i jednom divizijom u II ešelonu, imala je da napada pravcem Banovo Brdo—Mihajlovac — Zeleznička stanica — Savsko pristanište; druga kolona, koju je obrazovala 6 proleterska divizija, pravcem Topčider — Vojna bolnica — Ulica kralja Milana (sada Ulica Maršala Tita) — Knez Mihajlova ulica — Gornji Grad; treća kolona, koju je obrazovala 1 proleterska divizija, pravcem Dedinje — Sumadiska ulica (sada Bulevar Jugoslovenske armije)—Krunска ulica (sada Ulica proleterskih brigada—Dečanska ulica (sada ulica Moše Pi-jade)—Kalemegdan i, četvrta kolona, koju je obrazovala 5 divizija, pravcem Ulica kralja Aleksandra—Ulica kraljice Marije (sada Ulica 27 marta)—Ulica cara Dušana. Dvadeset prva divizija je obrazovala opštu rezervu na prostoru s. Leštane, s. Beli Potok, s. Zuce i obezbeđivala pravac od „Smedereva. Četvrti mehanizovani korpus Crvene armije bio je raspoređen na pravcu 1, 5 i 6 divizije; on je artiljerijom i tenkovima, a na nekim mestima i pešadijom, podržavao divizije 1 armiske grupe NOVJ. Pored toga su sovjetske jedinice, za dejstva na pojedinu uporišta u sadejstvu sa jedinicama 1 armiske grupe, formirale i jurišne grupe. Sve ove snage su povremeno podržavane naletima i dejstvom avijacije III ukrajinskog fronta. Dejstva duž desne obale Dunava pomagale su jedinice Dunavske flotile Crvene armije.

Prva faza

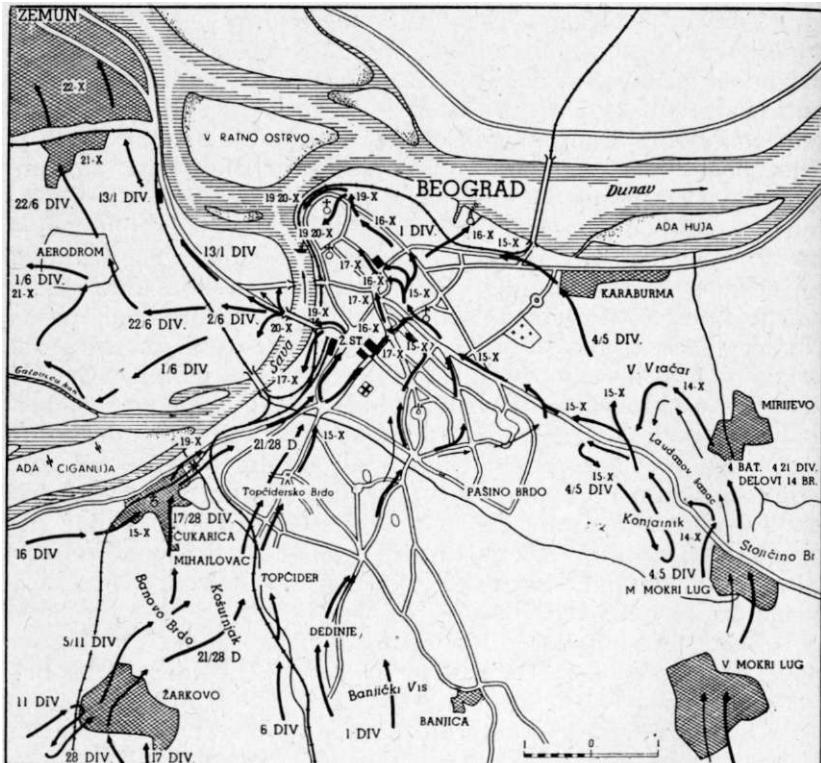
(Skica 13)

Prodor u Beograd. Pošto su izvršene potrebne vojne i političke pripreme, napad je počeo 14. oktobra posle podne, po redu pristizanja pojedinih kolona. Uz podršku snažne artiljeriske vatre i Tenkovske brigade 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, napad je počela 1 proleterska divizija. Njena 8 brigada, oko 15 časova, napala je Dedinje. Oko 16 časova je stupila u napad i njena 1 brigada (podržana 3 brigadom preko Banjičkog Visa), desnim krilom ka kasarnama, a levim ka Dedinju. Razvile su se oštре borbe na severnim padinama Banjičkog Visa, na kojima je nemačka pešadija, podržana tenkovima i preciznom artiljeriskom vatrom, pružala jak otpor. Oko 20 časova, pošto je slomljen otpor Nemaca i oslobođeno Dedinje, 1 proleterska divizija i delovi 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije produžili su nastupanje prema Autokomandi i Slaviji. Kod Autokomande, Zeleničke bolnice, u Deligradskoj ulici i u Karađorđevom parku Nemci su se žilavo branili, ali su bili odbačeni, pa su 1 i 8 brigada 1 proleterske divizije i tenkovske jedinice Crvene armije 15. oktobra ujutru izbili pred Slaviju. Odavde se 1 brigada, uz podršku tenkova Crvene armije, rokirala udesno do Ulice kralja Aleksandra i Ulice kraljice Marije, a zatim je, u teškim uličnim borbama koje su trajale sve do mraka, prodrla do Narodne skupštine. Za to vreme je 8 brigada, takođe podržana tenkovima Crvene armije, posle oštih borbi zauzela Slaviju i nastupala Krunskom ulicom ka Starom dvoru, koji je na kraju dana zauzela.

Sesta proleterska divizija je 14. oktobra oko 18 časova počela napad sa 2 i 3 brigadom u pravcu Topčidera. Obe brigade su naišle oko ž. st. Topčider na vrlo jak otpor, ali su ga do 20 časova slomile i naterale Nemce da otstupe ka Čukarici. Ujutru 15. oktobra Divizija je produžila napad preko Topčiderskog Brda i izbila do »Mostara«, odakle je, uz pojačani otpor Nemaca, prodrla Sarajevskom ulicom i Ulicom kneza Miloša do Nemanjine ulice; tu je zaustavljena jakom vatrom iz utvrđenih zgrada ministarstava.

Na levom krilu, na pravcu Banovo Brdo — »Mostar« — Zelenička stanica, napadale su jedinice 12 korpusa: 1 i 2 brigada 16 vojvođanske divizije prema Čukarici, 5 brigada 11 krajiske divizije na zapadni, a 17 brigada 28 slavonske divizije na istočni deo s. Zarkovo. I kod Čukarice i kod s. Zarkovo Nemci su se uporno branili. Zbog toga su jedinice 12 korpusa,

koje nisu imale podršku artiljerije i tenkova, nastupale sporije i uz veće gubitke. Da bi se izbegla artiljeriska vatrica, pribeglo se noćnom napadu. Tako je 14. oktobra, posle pada mraka, 17 brigada 28 slavonske divizije sa pravca s. Kneževac bezuspešno nastavila sve do ponoći napade na istočni deo s. Zarkovo, dok je na zapadni deo sela i dalje napadala 5 brigada 11 krajjiške divizije. Praćene naizmeničnim napadima i jurišima, borbe su nastavljene cele noći, ali bez rezultata, pa se 15. ok-

Skica 13 — Oslobođenje Beograda

tobra oko 6 časova 5 brigada morala povući na polazne položaje. Na krajnjem levom krilu, noću 14/15. oktobra, 1 i 2 brigada 16 vojvođanske divizije napale su Čukaricu. Žestoka i uporna borba vođena je sve do ujutru, kada su delovi 2 brigada uspeli da se probiju kroz nemačke položaje. U međuvremenu je 1 brigada iskoristila već stvorenu brešu i, ojačana sa dva bataljona 2 brigade, prodrla u Čukaricu, te su Nemci bili potisnuti u školu, fabriku šećera, crkvu i tunel.

Za to vreme je 5 brigada 11 kраjiške divizije, ojačana delovima 21 brigade 28 slavonske divizije, obnovila napade na s. Zarkovo. Podržana jednom sovjetskom baterijom, koja je bila pridata 12 korpusu, ona je na juriš i borbom prsa u prsa nateralu Nemce da se povuku iz s. Zarkovo. Posle toga je preko Topčidera i »Mostara« 21 brigada izbila u Štrosmajerovu ulicu (sada Savska ulica), Sarajevsku ulicu i Ulicu kneza Miloša, dok je 5 brigada 11 kраjiške divizije, u nastavku borbe, napala Banovo Brdo i oko ponoći 15/16 oktobra u jurišu razbila jedan nemački bataljon, ojačan baterijom protivavionskih topova, zaplenivši sve topove i dva protivavionska mitraljeza sa municijom. Posle ove borbe, 5 brigada je delom snaga ostala na Banovom Brdu, a delom snaga na Čukarici. Po padu Banovog Brda položaje na Čukarici preuzeли su 17 brigada i 3 bataljon 25 brigade 28 slavonske divizije, dok su 1 i 2 brigada 16 vojvođanske divizije Štrosmajerovom ulicom izbile pred Zelezničku stanicu.

Na krajnjem desnom krilu 1 armiske grupe NOVJ, delovi 14 motostreljačke brigade Crvene armije i 4 bataljon 4 brigade 21 srpske divizije napali su 14 oktobra oko 18 časova V. Vračar, pravcem s. V. i M. Mokri Lug i s. Mirijevo. Pošto preduzeti napad do 22 časa nije uspeo, odlučeno je da se sačeka dolazak 5 kраjiške divizije na ovaj pravac. Kad je oko 23 časa njena 4 brigada iz s. M. Mokri Lug napala nemačke položaje kod Laudanovog šanca, dva bataljona uspela su da prodrnu preko Konjarnika do Cvetkove mehane gde su bili zaustavljeni. U međuvremenu su delovi 14 motostreljačke brigade Crvene armije i 4 bataljon 4 brigade 21 srpske divizije povučeni iz ovog prostora radi učešća u borbama na pravcu ka Autokomandi i Karađorđevom parku, pa su Nemci prikupili snage i od Cvetkove mehane, 15 oktobra oko 3 časa, izvršili protivnapad, odbacivši 4 kраjišku brigadu 5 divizije u s. M. Mokri Lug. Posle teških borbi, 15 oktobra oko 8 časova 4 kраjiška brigada se ipak probila u grad i sa jednim bataljonom preko Karaburme izbila do ž. st. Dunav, a sa dva bataljona pored Cvetkove mehane do Ulice kralja Aleksandra. U visini Osnovne škole »Vojislava Ilića« ovi bataljoni su se spojili sa delovima 14 motostreljačke brigade Crvene armije koji su Južnim bulevarom nastupali ka Cvetkovoj mehani⁴⁸ i zajedno sa njima prodrili do Tehničkog fakulteta. Tako je 4 brigada 5 kраjiške divizije sa delovima 14 motostreljačke brigade Crvene armije u toku dana očistila ceo

⁴⁸ Ovi delovi 14 motostreljačke brigade prethodno su učestvovali u borbama kod Autokomande i Karađorđevog parka.

prostor između Ulice kralja Aleksandra i Dunava i zauzela V. Vračar.

Pokušaj prodora 1 brdske divizije u Beograd (skica 14). Dok su glavnina 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovani korpus Crvene armije u toku 15. oktobra vodili borbe u Beogradu, nemačke snage koje su nastupale od Smedereva pokušale su da se probiju u grad. Ujutru 15. oktobra Nemci su neposredno istočno ispred Grocka izdvojili iz pretvodnice kolonu od oko 30 motornih vozila sa ljudstvom i uputili je drumom za Beograd. Ova se kolona oko 13 časova probila do s. M. Mokri Lug, gde je dočekana iz zasede od delova 4 brigade 5 krajiške divizije. Posle kraće borbe neprijateljska kolona bila je tako razbijena da su samo manji dešovi uspeli da se vrate u Grocku. Istoga dana po podne počela je nastupanje i glavnina ovih nemačkih snaga: 92 motobrigada i 98 puk ka Grockoj, a 99 puk južnije, u pravcu s. Kamendo. Zbog toga je 4 bataljon 1 brigade 5 krajiške divizije morao da napusti položaje oko Grocka i da se povuče u sastav brigade koja je, ojačana sa četiri tenka i šest sovjetskih topova, držala položaj jugoistočno od ove varošice na liniji Lipska Ravan, Karaula, Umka (k. 256), Cigansko Brdo. Kada su 98 puk i 92 motobrigada uspeli da produ kroz Grocku, izduživši kolonu do r. Bolečice, otpočeli su pripreme za prodom u Beograd.

Pošto je raspolagao podacima o snazi i namerama ovih nemačkih snaga, Štab 1 armiske grupe NOVJ je oko 15 časova orijentisao 21 srpsku diviziju prema s. Boleč, koja je sa 5 brigadom posela položaj s. Leštane, Zabran, Bandera, a sa 4 brigadom — s. V. i M. Mokri Lug. Dvadeset prva brigada 5 krajiške divizije prikupljena je u s. Kumodraž, a 2 brigada 21 srpske divizije (sa glavninom) u s. V. Mokri Lug, odakle je produžila pokret za Beograd. U s. M. Mokri Lug bila je zadržana i 10 brigada 5 krajiške divizije, a na Stojičinom Brdu postavljeni su jedan divizion i četiri tenka iz 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije.

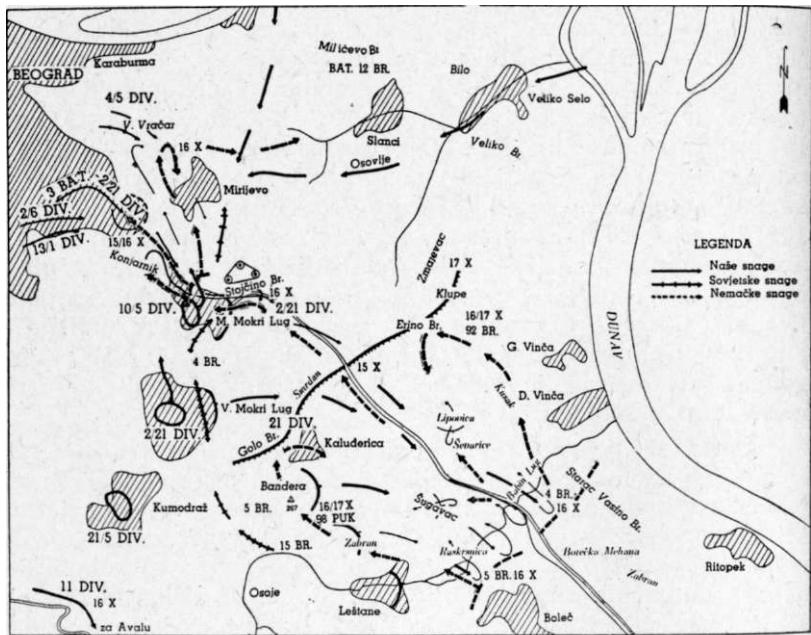
Oko 19 časova, 98 puk i 92 motobrigada preduzeli su nadiranje ka Beogradu. Ovim snagama uspelo je da ovlađaju Šugavcem i da potisnu delove 5 brigade 21 srpske divizije zapadno od druma. Jedna njihova borbena grupa, jačine oko 2.500 do 3.000 vojnika, probila se odatle komunikacijom kroz s. M. Mokri Lug i odbacila 10 brigadu i jedan bataljon 4 brigade 5 krajiške divizije ka s. V. Mokri Lug. Oko ponoći 15/16. oktobra Nemci su sa Stojičinog Brda produžili napad u tri kolone i zadržali se na Konjarniku i V. Vračaru. Njihova najjača kolona prodrla je i dalje, do Cvetkove mehane, ali su je 3 ba-

taljon 2 brigade 21 srpske divizije i delovi 14 motostreljačke brigade Crvene armije potpuno razbili. Zbog neuspeha ove kolone, povukla se i kolona Nemaca sa Konjarnika ka Zele-nom Brdu, gde su je 16 oktobra po podne uništili glavnina 2 brigade 21 srpske divizije i tenkovi Crvene armije, izvučeni u međuvremenu iz borbi u unutrašnjosti Beograda. Nemačka kolona koja je prodrla na V. Vračar, jačine ojačanog bataljona, pružala je najjači otpor. Protiv nje su bila izvučena iz grada dva bataljona 4 brigade 5 krajiške divizije i delovi 14 motostreljačke brigade Crvene armije, a bila je angažovana i 10 brigada 5 krajiške divizije. Radi jačeg obezbeđenja sa pravca od Smedereva, pored ranije upućene 2 brigade 21 srpske divizije, Stab 1 armiske grupe NOVJ uputio je prema s. M. Mokri Lug i 2 brigadu 6 proleterske i 13 brigadu 1 proleterske divizije. Isto tako su pristigli u s. M. Mokri Lug i delovi 15 motostreljačke brigade Crvene armije i kod s. Mirijevo uhvatili vezu sa dva bataljona 12 vojvodanske brigade, koji su 15 i 16 oktobra kod s. Višnjica i s. Veliko Selo sa delovima 109 divizije iz II ukrajinskog fronta prešli iz Banata na desnu obalu Dunava. Pošto je 10 brigada 5 krajiške divizije stigla u prostor V. Vračara, ona je 16 oktobra uveče, zajedno sa bataljonima 4 krajiške brigade i uz podršku sovjetske artiljerije i tenkova, napala nemačke snage na V. Vračaru, razbila ih i goneći ih prema s. M. Mokri Lug, s. Mirijevo i s. Veliko Selo, nanela im velike gubitke.

Tako je propao pokušaj Nemaca da prodru u Beograd. Očekujući slične pokušaje, Stab 1 armiske grupe NOVJ orijentisao je celu 5 krajišku diviziju u prostor s. M. Mokri Lug, V. Vračar, a 21 srpskoj diviziji, ojačanoj 2 brigadom 6 proleterske divizije, dao zadatak da po svaku cenu spreči prodor ostalih nemačkih snaga iz pravca s. Boleč ka Beogradu. Da bi se onemogućilo izvlačenje ojačane 1 brdske divizije pravcem južno od Beograda, ka Obrenovcu i Sapcu, 16 oktobra po podne izvučena je iz uličnih borbi i 11 krajiška divizija i upućena u prostor Avale.

Nemci su, prema predviđanjima Štaba 1 armiske grupe NOVJ, i po drugi put pokušali da prodru u Beograd. Tako su već 16 oktobra oko 18 časova sa manjim snagama napali položaje 4 i 5 brigade 21 srpske divizije na levoj obali Bolečice. Cilj ovih napada bio je da zauzmu bolje polazne položaje. Da bi onemogućila ovu neprijateljsku namenu, 21 srpska divizija 3^e po padu mraka izvršila protivnapad: sa 4 brigadom duž i severno od druma, ka Bolečkoj mehani, a sa 5 brigadom, južno °d druma, ka s. Boleč. U prvom naletu neprijatelj je bio pro-

teren na desnu obalu Bolečice, ali je dalje napredovanje 4 i 5 brigade, i pored više izvršenih juriša, bilo zadržano upornom odbranom Nemaca. Oko ponoći 16/17. oktobra 98 puk i 92 motobrigada uspeli su čak da potisnu 4 i 5 brigadu na polazne položaje. Iskoristivši ovaj početni uspeh, oni su nastavili nastupanje širim frontom prema s. M. Mokri Lug, pri čemu je 92 motobrigada nadirala preko Kusaka, a 98 puk preko Zabrana i Bandere. Na taj način oni su u visini Lipovice sa oba krila obuhvatili položaje 4 i 5 brigade i posle žestoke borbe, u kojoj su jedan bataljon 4 brigade i jedan sovjetski bataljon imali

Skica 14 — Pokušaj prodora 1 brdske divizije u Beograd

osetne gubitke, uspeli da ih zauzmu. Produživši nadiranje, Nemci su, rano ujutro 17. oktobra, na liniji Golo Brdo, Smrdan, Erino Brdo, Klupe naišli na snažan otpor 4 i 2 brigade 21 srpske divizije i 2 brigade 6 proleterske divizije, usled čega je njihov poslednji pokušaj da prođu u Beograd propao.

U ovakvim okolnostima, položaj nemačkih snaga pod komandom 1 brdske divizije bio je vrlo težak. Grupisane uglavnom duž druma Grocka — s. Boleč i zaustavljene od 21 srpske divizije, one su se nalazile pred potpunim okruženjem. Ešelonirane po dubini na uzanom zemljišnom pojusu, one su pritom

bile opterećene i velikim brojem svih vrsta vozila i teških oruđa, koja su im sada više smetala nego koristila. Tražeći izlaz iz takve situacije, komandant 1 brdske divizije odlučio je da odustane od daljih pokušaja prodora ka Beogradu, pravcem preko s. M. Mokri Lug. Umesto toga, trebalo se probiti na severozapad, opštim pravcem ka Topčideru, i to već početkom sledeće noći⁴⁹. Stoga je izvršena i odgovarajuća pregrupacija snaga. Obrazovane su jedna napadna grupa za prodor i dve borbene grupe za zaštitu boka i pozadine. Napadna grupa »Vitman«, sastava 98 i 99 puk, imala je zadatku da ovlada Avalom kao prvim ciljem, grupa »Hilebrant« (Hillebrandt), sastava 92 motobrigada i 1 i 2 puk »Brandenburg«, da zaštiti desni bok, prema Beogradu (za vreme ovladavanja Avalom), a grupa »Langrok« (Langrock), sastava: 54 bataljon, 116 izviđački bataljon i sve policijske i alarmne jedinice, da obezbedi pozadinu, iz pravca s. Ritopek i Grocke. Prvo je trebalo zauzeti položaje na liniji s. Zuce, s. Vrčin, u kom cilju su 17 oktobra oko 19 časova dve nemačke kolone 99 puka, sa položaja Mali Kamen i Lipovica, krenule u napad. Jedna kolona je napadala od Malog Kamena ka s. Zuce i Avali, a druga sa Lipovice prema s. Vrčin. Kako je u isto vreme 1 brigada 5 krajiške divizije, ojačana sa četiri tenka, krenula iz s. Vrčin sa zadatkom da napadne Nemce u s. Boleč, došlo je do susretne borbe. Pri tome je 1 brigada sa krajnjim požrtvovanjem uspela da zadrži svoje položaje severno od s. Vrčin. Nemačka kolona od Malog Kamena krenula je prema s. Zuce gde je, oko 20 časova, bila dočekana od 12 brigade 11 krajiške divizije. Došlo je do borbe u kojoj Nemci, da bi postigli cilj, nisu žalili žrtve. Pošto je neprijatelj stalno povećavao pritisak ubacivanjem novih snaga, Stab 11 krajiške divizije ojačao je 12 brigadu jednim bataljonom 5-te i jednim bataljonom 32 brigade. Ovako ojačana, 12 brigada je uspela da do 24 časa održi položaje u s. Zuce i spreči neprijatelju prodor ka Avali.

Stab 1 armiske grupe NOVJ, s obzirom na ovakvu situaciju, preduzeo je sledeće mere: za borbe u gradu ostavio je 1 i 6 proletersku diviziju, a 17. oktobra izvukao iz uličnih borbi u Beogradu 16 vojvodansku diviziju i uputio je na prostoriju s. V. Moštanica, s. Meljak, s. Rušanj, dok je 6 brigada 36 vojvodanske divizije bila upućena na Avalu. Jednovremeno je naređeno Stabu 21 srpske divizije da sa 1 brigadom 5 krajiške divizije, 2 brigadom 6 proleterske divizije i svojom 2,

⁴⁹ Prodor ka Topčideru planiran je u vezi sa borbama Nemaca »Čukarici i njihovog pokušaja da 17. oktobra zauzmu Banovo Brdo.

4 i 5 brigadom, u sadejstvu sa 14 motostreljačkom brigadom Crvene armije, izvrši napad na nemačke snage u prostoru s. Kaluđerica, s. Boleč i da ih uništi. Napadu 21 srpske divizije imale su da sadejstvuju 11 krajiška divizija sa prostora Avale i 23 srpska divizija, koja je sa glavninom pristizala na prostor s. Vrčin, s. Ripanj.

Borbe u užem delu grada i na Čukarici. U međuvremenu su, u toku 16, 17 i 18 oktobra, nastavljene ulične borbe u gradu. Pošto je za dejstvo u rejonu Avale bio izvučen iz Beograda i znatan deo 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, 1 i 6 proleterska divizija ostale su bez dovoljne podrške u tenkovima i artiljeriji. Borbe su bile naročito žestoke na Terazijama, gde se borilo za svaku ulicu, kuću i sprat. Građanstvo i omladina Beograda aktivno su pomagali jedinice 1 i 6 divizije i jedinice Crvene armije.

Zbog izvlačenja 5 krajiške divizije iz grada, 1 proleterska divizija je proširila svoju napadnu zonu. Prva brigada je od Narodne skupštine i Poštanske štedionice produžila napad Kosovskom ulicom, Ulicom Zorža Klemansoa (sada Ulica Lole Ribara), "Hilendarskom ulicom i Ulicom Majke Jevrosime do Ulice cara Dušana. Do kraja dana, 16 oktobra, Brigada je uspeila da izbije do Kolarčeve ulice, Pozorišta i Braće Jugovića ulice, gde su Nemci pružali još jači otpor. Sve okolne zgrade bile su u njihovim rukama, a sve ulice koje vode sa Pozorišnog trga (sada Trg Republike) bile su flankirane jakom vatrom. Dalji prodor je bio moguć samo posle zauzimanja ovih zgrada. Osma brigada je sa dva bataljona ovladala Dečanskom ulicom i izbila do Poenkareove ulice (sada Makedonska ulica) i palate »Albanije«, a sa jednim bataljonom do »Londona«. Treća brigada, koja se rokiralala prema Dunavu, prodirala je ka ulicama Cara Dušana i Strahinjića Bana. Ona je, uz podršku sovjetskih tenkova, slomila nemački otpor i produžila ka Električnoj centrali i Prvoj muškoj gimnaziji, koje je posle kraće borbe zauzela. Sutradan, 17 oktobra, nastavljene su borbe nesmanjenom žestinom. Osma brigada je posle uporne borbe zauzela Igumanovu palatu i izbila na Terazije, koje su Nemci uporno branili. Treća brigada je odbila jedan jak protivnapad od Zavoda za izradu vojne odeće i uspela da Električnu centralu održi u svojim rukama.

Na sektoru 6 proleterske divizije u toku 16 i 17 oktobra Nemci su po svaku cenu branili prilaz zgradama na uglu Nemanjine i Kneza Miloša ulice i Železničkoj stanici. Dva bataljona 3 brigade 6 proleterske divizije i 21 brigada 28 slavonske divizije vodili su borbe za svaku kuću u Sarajevskoj ulici, gde su Nemci čuvali prilaz Stanici.

Borbe su nastavljene istom žestinom i u toku 18. oktobra. Naročito teške bile su one oko zgrada na uglu Nemanjine i Kneza Miloša ulice, hotela »Moskve«, palate »Albanije« i na Pozorišnom trgu. Na kraju dana na juriš su bile zauzete zgrade ministarstava, osim Ministarstva saobraćaja. Zauzete su i zgrade Ratničkog doma (sada Doma JNA) i Narodnog pozorišta, i produženo je nadiranje ka Kolarčevom univerzitetu.

Na Čukarici su takođe nastavljene vrlo oštare borbe. Prvi i 2 posadni bataljon, radi prihvata nemačkih snaga iz prostora s. Boleč, imali su zadatku da Čukaricu drže po svaku cenu. Njih je uspešno podržavala nemačka artiljerija sa Bežaniske Kose i Ade Ciganlige. Čvor odbrane u ovom predgrađu, 16. oktobra, činili su fabrika šećera, tunel, škola i crkva. Ove zgrade i objekte sa okolnim kućama Nemci su tako utvrdili, da je njihovo zauzimanje bilo moguće samo uz podršku tenkova i artiljerije. Ipak, u noći 16/17. oktobra, iznenadnim i snažnim napadom uspelo je 17 brigadi 28. slavonske divizije, uz pomoć delova 25. brigade iste divizije, da zauzme školu. Ujutru 17. oktobra Nemci su sa leve obale Save dobili ojačanja i sa dva bataljona — uz podršku artiljerije i tenkova — pokušavali da izvrše prodor sa Čukarice ka Banovom Brdu. Oni su ovim prodom težili da donekle olakšaju situaciju svojim snagama u prostoru s. Boleč. U prvom jurišu im je uspelo da ponovo zauzmu školu, ali su ponovljena tri juriša u toku dana na položaje 17. brigade i bataljona 25. brigade, ostala bez uspeha. Snažnim protivnapadima ove naše snage su do kraja dana uspele da zauzmu fabriku kože i špiritu na Čukarici.

Protiv napad 21. srpske divizije (skica 14). Uveče 17. oktobra Stab 21. srpske divizije razradio je plan napada na nemačke snage na široj prostoriji s. Boleč. Prema ovom planu 4. brigada, sa položaja Erino Brdo, Klupe, imala je da napada pravcem Lipovica—Babin Lug—Starac Vasino Brdo (između druma za Grocku i Dunava); 2. brigada duž druma ka Bolečkoj mehani; 5. brigada pravcem Osoje—s. Leštan—Golo Brdo (k. 221)—s. Boleč; 2. brigada 6. proleterske divizije pravcem Golo Brdo (k. 248)—Žabran—Raskrsnica—s. Boleč; 1. brigada 5. krajiške divizije pravcem s. Zuce—Mali i Veliki Kamen—Lozovik. Napad je trebalo da podržavaju jedinice jedne motostreljačke brigade Crvene armije i jedno odeljenje jurišnih aviona.

Pokušaj eventualnog prodora Nemaca ka zapadu, preko druma Beograd—Mladenovac, imali su da spreče 11. krajiška divizija i jedinice Crvene armije. Sesta brigada 36. vojvodanske divizije, koja je privremeno bila pod komandom 11. krajiške divizije, držala je sledeće položaje: sa 1. bataljom Šuplji

Kamen, Mladice, a sa 3 bataljonom k. 511 na Avali, sa 2 bataljonom istočnu ivicu s. Beli Potok, sa 4 bataljonom (u rezervi) u s. Pinosava. Od jedinica 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije na ovom prostoru su bili dva minobacačka i jedan protivtenkovski divizion (u prostoru druma južno od Avale) i dva bataljona pešadije (jedan na Avali, a jedan u s. Vrčin) i neke tenkovske jedinice. U ovo vreme je i 23 srpska divizija pristizala u širi rejon Avale: sa 14 brigadom na prostoriju Suplji Kamen, s. Ciganske Kuće, Karagača; sa 7 brigadom na prostoriju s. Zaklopača, Krajkova Bara; sa 9 brigadom na prostoriju ž. st. Klenje, Smrdan.

Napad 21 srpske divizije u pravcu s. Boleč počeo je 18 oktobra pre svetuća, bez artiljeriske pripreme, baš u momentu kada je Borbena grupa »Hilebrant« napustila levu obalu Bolečice i produžila nadiranje ka s. Zuce. Zbog toga su 4, 2 i 5 brigada 21 srpske divizije i 2 brigada 6 proleterske divizije vrlo brzo razbile njene zaštitnice na levoj obali Bolečice i energično izbile na prostoriju s. Boleč. Četvrta brigada je nadirala preko Starac Vasinog Brda, 2 brigada preko Bolečke mehane, a 5 brigada 21 srpske i 2 brigada 6 proleterske divizije direktno na s. Boleč. Brigade su izbile na ovu prostoriju pre motostreljačke brigade Crvene armije i tu razbile Borbenu grupu »Langrok«.

Dvanaesta brigada 11 krajiške divizije i 1 brigada 5 krajiške divizije nastavile su borbe protiv nemačkih kolona koje su iz prostora s. Boleč pokušavale da prodru pravcem s. Zuce — s. Vrčin. Tako je položaj Nemaca postao još teži: dok su u prostoru s. Boleč bili delimično razbijeni i potiskivani od jedinica 21 srpske divizije, njihove napadne kolone nisu uspele da izvrše prođor ka Avali i s. Vrčin. A kada su zapali u kritičnu situaciju, počeli su da uništavaju i ostavljaju ratnu tehniku i teško naoružanje. Njihovim napadnim kolonama nije preostajalo ništa drugo nego da još u svetuće 18 oktobra preduzmu poslednje pokušaje prođora kroz s. Zuce i ka s. Vrčin. Međutim, u međuvremenu su nemačke snage počele da se osipaju. Razbijeni u manje grupe, nemački vojnici su bežali u pravcu s. Leštane i s. Zaklopača. Pod takvim okolnostima su brigade 21 srpske divizije brzo raščistile prostor s. Boleč, zarobivši preko 1.100 Nemaca. Zaplenjena su sva vozila i teška oruđa, kao i mnoga druga ratna sprema. Posle 21 srpske divizije izbili su u taj prostor i delovi 14 motostreljačke brigade, a iz s. Ritopek i jedan streljački bataljon Crvene armije.

Borbe za Avalu, kod Vrčina i Šupljeg Kamen (prilog V). Istoga dana, 18 oktobra u svetuće, Nemci su produžili napade na položaje 1 brigade 5 krajiške i 12 bri-

gade 11 kраjiške divizije. Na otseku Marinovac, koji je držala 1 brigada, neprijatelj je napadao nadmoćnijim snagama. U oštrot borbi, desno krilo 1 brigade moralo se povući na Kosu i k. 255 (istočno od s. Vrčin), dok je levo krilo bilo odbačeno na železničku prugu, 2,5 km južno od ž. st. Zuce. Nemačku kolonu koja je napadala s. Zuce zaustavila je 12 brigada. U međuvremenu, na severoistočne padine Vodičkog Brda, izbila je preko Marinovca treća kolona, koja se povlačila sa prostora s. Boleč pred jedinicama 21 srpske divizije. Podilazeći Vodičkom Brdu, ova kolona je potpala pod snažnu vatru 14 brigade 23 srpske divizije sa Karagača. Ona je zbog toga morala da skrene južno od s. Zuce ka Avali, pa je time bočno i iz pozadine ugrozila 12 brigadu u s. Zuce. Zbog jednovremenog neprijateljskog pritiska sa fronta, od Zavojničke Reke, i ugroženog desnog boka i pozadine, 12 brigada je odmah uputila dva bataljona na Avalu, a 3 bataljon postavila na položaje na istočnoj ivici s. Beli Potok. Četvrti bataljon je produžio borbu u s. Zuce, ali su Nemci, osetivši da je otpor popustio, u talasima prodrili preko s. Zuce, orijentujući jači deo snaga prema Avali, a manji ka Šupljem Kamenu.

Za Avalu su se razvile žestoke borbe. Oko 3.000 nemačkih vojnika tražilo je spasa na Avali, u nadi da će se sa nje lakše izvući. Ali im je taj pokušaj propao. Prvi i 2 bataljon 12 brigade, 4 bataljon 5 brigade 11 kраjiške divizije, 3 bataljon 6 brigade 36 vojvodanske divizije i delovi 14 i 15 motostreljačke brigade Crvene armije odbijali su ceo dan žestoke napade Nemaca, nanoseći im velike gubitke. Odbranu Avale aktivno su pomogli 2 bataljon 6 brigade 36 vojvodanske divizije i 3 i 4 bataljon 12 brigade 11 kраjiške divizije sa položaja jugoistočna ivica s. Beli Potok, Soko, severozapadna ivica s. Zuce. Isto tako, južno od Avale, sa položaja Crveni Breg, M. Čot, Mladice sadejstvovali su 1 bataljon 6 brigade 36 vojvodanske divizije, 3 bataljon 5 brigade 11 kраjiške divizije, dva sovjetska minobacačka diviziona, jedan protivtenkovski divizion i neke tenkovske jedinice.

Jednovremeno sa borbama na Avali razvile su se i borbe na sektoru s. Vrčin, na drumu kod Supljeg Kamen i kod Mladice. Četrnaesta brigada 23 srpske divizije sa položaja Karagača, Rt odolevala je celo pre podne nemačkim napadima, te su ovi morali da promene napadni pravac ka otseku Šuplji Kamen i Mladica, koji su držali delovi 1 brigade 5 kраjiške divizije, 5 brigade 11 kраjiške divizije i 6 brigade 36 vojvodanske divizije. Tu su našli na snažan otpor ovih jedinica i, izloženi sa bliskog otstojanja dejstvu tenkova i artiljerije 15 motostreljačke brigade Crvene armije, pretrpeli velike gubit-

ke. Na kraju dana 18. oktobra, sve nemačke snage iz prostora s. Boleč, gomjene sa severa od 21 srpske divizije, bile su zbijene između s. Vrčin, s. Zuce, Avala i Avalskega druma. Boreći se sa očajničkom upornošću, ove nemačke snage, pošto su pretrpele gubitke od oko 4.000 mrtvih i zarobljenih, očekivale su pad mraka da bi se lakše probile preko Avalskega druma na zapad. Najzad je jednoj grupi od 4.000 vojnika uspelo da se probije preko Mladice i Avalskega druma prema M. Čotu i Šupljem Kamenu, i dalje ka s. Ripanj, ali je obruč oko preostalih nemačkih snaga u ovom prostoru ubrzano opet bio zatvoren.

U toku ove etape odbijeni su i svi protivnapadi i pokušaji nemačkih snaga da prođu iz grada i da se spoje sa snagama koje su se probijale iz rejonata s. Boleč. Posle pet dana borbi u gradu (14 do 18. oktobra), Nemci su bili odbačeni na poslednju liniju unutrašnje odbrane: Zeleznička stanica, zgrada Ministarstva saobraćaja, hotel »Moskva«, palata »Albanija«, Kalemegdan. Dalja odbrana Beograda mogla je imati značaja samo radi dobitka u vremenu i boljeg organizovanja naredne odbranbene linije u Sremu.

D r u g a f a z a

Razbijanje ojačane 1. brdske divizije (prilog V). U toku noći 18/19. oktobra borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom. Opkoljene nemačke snage na prostoru s. Vrčin, s. Zuce, Avala, Šuplji Kamen pokušavale su proboci: glavnina prema Avali i Avalsakom drumu, a slabije snage prema s. Vrčin. Zato su položaji na Avali bili ojačani jednim bataljonom 2. brigade 21. srpske divizije. Sedma brigada 23. srpske divizije bila je sa prostora s. Žaklopača upućena ka Marinovcu, a 9. brigada je ostala na svom položaju Smrdan, Klenje.

Pošto su uglavnom sve nemačke snage iz prostora s. Boleč bile potisnute preko železničke pruge s. Vrčin—s. Zuce, pristupljeno je stezanju obruča. Druga brigada 6. proleterske divizije, 12. brigada 11. kralješke divizije i 14. brigada 23. srpske divizije izvršile su u tom cilju sa položaja Karagača, Marinovac, s. Zuce, s. Beli Potok jak pritisak ka Avalsakom drumu. Istovremeno su i jedinice sa Avale prešle u protivnapad, pa su Nemci 19. oktobra ujutru i u toku dana, pod snažnim naletom ovih brigada i uz podršku 15. motostreljačke brigade Cr-

vene armije, pretrpeli velike gubitke. Pojedine grupe su u tajim ponovo pokušavale da se probiju na otseku Šuplji Kam. Nemačko komandovanje više nije funkcionalo, a nemačke vojнике, opkoljene i izložene teškim gubicima u bliskoj borbi, obuzela je panika. Nastalo je rasulo koje je ubrzalo konačan slom. U ovim borbama poginuo je i komandant 1 brdske divizije koji je ujedno bio i komandant ove nemačke grupacije.

Oko 5.000 Nemaca, koji su se do tada probili preko Avalskog druma, dočekivale su i uništavale 6 brigada 36 vojvođanske divizije na položajima na Ljutoj Strani,¹ na Karauli i ispred s. Rušanj i 9 brigada 23 srpske divizije kod Smrdana, ž. st. Klenje i na severnoj ivici s. Ripanj. Potiskivane od 3. Rušanj, neke grupe Nemaca su se prikupljale u prostoru Ljute Strane, gde su ih u toku dana i pred mrak uništile 5 i 12 brigada 11 krajiške divizije. Od preostalih Nemaca formirana je nova Borbena grupa »Vitman«, koja je pokušavala da se probije na zapad, u pravcu Umke i s. Barič, ali je sprečena od jedinica 16 i 36 vojvođanske divizije i odbačena na jug, pri čemu je uništen nemački 54 bataljon. Njen novi pokušaj, 20. oktobra, da se prebaci preko Save kod s. Skela, odbijen je od strane 16 vojvođanske a potom 28 slavonske divizije. Najzad je ova grupa nastavila ubrzani pokret prema Šapcu. U prostoru Koceljeva nju je prihvatile jedna nemačka kolona upućena iz Šapca, te su zajedno ušle u grad. Prema približnoj proceni, ukupno oko 3.000 Nemaca uspelo je da se izvuče u Sabac ili prebaci na levu obalu Save.

Završne borbe u Beogradu. Borbe u gradu nastavljene su nesmanjenom žestinom do 19. oktobra. Toga dana su Nemci poslednji put pokušali da se sa Cukarice probiju ka Rakovici i Dedinju, ali su bili odbijeni i naterani na povlačenje. Sedamnaesta brigada 28 slavonske divizije zauzela je fabriku šećera i izbila do podvožnjaka, dok su Nemci i dalje na Čukarici držali crkvu, školu i tunel. Za to vreme je njihova odbrana u gradu, koja je bila ojačana sa još dva pristigla bataljona iz 118 divizije, davala žestok otpor 1 i 6 proleterskoj diviziji.

U toku 19. oktobra jedinice 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije zauzele su palatu »Albaniju«, hotel »Moskvu«, Ministarstvo saobraćaja, Zelezničku stanicu i Zavod za izradu vojne odeće. Na prostoru oko univerzitetskih zgrada vođene su i dalje teške borbe, naročito oko zgrade bivše Uprave grada Beograda, koju su borci 1 proleterske divizije na kraju zapalili i porušili. U noći 19/20. oktobra Nemci su bili prinuđeni na povlačenje preko Save. Treća

brigada 1 proleterske divizije, nastupajući obalom Dunava, izbila je 20. oktobra oko 2 časa sa jednim bataljonom na ušće Save, a sa dva bataljona, uz podršku deset sovjetskih tenkova, do 6 časova zauzela Kalemeđan. Posle uspešnih borbi u neposrednoj blizini Savskog mosta, koji je neoštećen zauzet oko 8 časova od strane jedinica 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, Beograd je bio oslobođen. Na palati »Albaniji« već se vila jugoslovenska zastava.

Treća faza

O s l o b o đ e n j e Z e m u n a . Nemačke jedinice koje su se povukle preko r. Save, potpomognute delovima 118 divizije, pokušale su da organizuju odbranu na njenoj levoj obali, naslanjajući se na Zemun i Bežanisku Kosu. Stab 1 armiske grupe NOVJ i Stab 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije odlučili su zbog toga da odmah oslobode Zemun. Za ovo je određena 6 proleterska divizija ojačana 13 brigadom 1 proleterske divizije i delovima 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije.

Dvadesetog oktobra oko 9 časova, pod zaštitom jake artiljeriske vatre, I ešelon (13 brigada i oko jedan bataljon pešadije 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije) je prešao preko Savskog mosta. Šireći se pod borbom levo i desno od mosta i prodrući do železničke pruge, snage ovog ešelona su uskoro ovladale užim mostobranom, posle čega je na levu obalu Save prebačen i II ešelon (22 brigada 6 proleterske divizije i neki delovi 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije), koji je upućen prema s. Bežanija, dok je 13 brigada 1 proleterske divizije bila orijentisana prema Zemunu. Posle borbe koja je trajala nekoliko časova, obe brigade potpuno su ovладale železničkom prugom Beograd—Zemun. Oko 16 časova počeo je prelaz i III ešelona (1 brigada 6 proleterske divizije) koji je zauzeo Galovica kanal i prodro do južne ivice s. Bežanija, gde je zaustavljen jakom neprijateljskom vatrom.

U toku noći 20/21. oktobra prebačena je na levu obalu Save i 2 brigada 6 proleterske divizije, koja je kao rezerva postavljena pozadi 22 brigade. Zatim su prebačene tenkovske jedinice Crvene armije. Ujutru 21. oktobra počeo je napad na Bežanisku Kosu i Zemun. Posle oštре borbe, 13 i 22 brigada uz podršku tenkova uspele su da prodru do južne ivice Zemuna, ali su tu bile zaustavljene dobro organizovanom va-

trom neprijatelja. Prva brigada 6 proleterske divizije, pod zaštitom artiljeriske vatre, rokirala se na sever i preko aerodroma u snažnom naletu izbila na Bežanisku Kosu. Dva nemačka bataljona, u sadejstvu sa jednom četom tenkova, izvršili su oko 9 časova protivnapad na 1 brigadu ali ih je ova, uz podršku artiljerije i tenkova 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, odbila i u toku dana zadržala svoje položaje izložene dejstvu neprijateljske vatre iz s. Bežanija, iz Novog Grada i Novog Sela. Noću 21/22. oktobra vršeni su napadi na eelom frontu, ali su Nemci i dalje pružali ogorčen otpor. Njihova artiljerija je snažno podržavala odbranu svojih jedinica. To je, ujedno, bio i poslednji njihov otpor u borbi za Beograd, jer su snažnim jurišem naših brigada i tenkova Crvene armije, 22. oktobra ujutru, bili isterani iz Zemuna i odbačeni sa Bežanske Kose ka Staroj Pazovi.

Gonjenje i izbijanje na liniju s. Neštin, Srem. Mitrovica. Dok su vođene borbe za Zemun, jedinice 12 korpusa su izvršile prelaz Save kod Obrenovca i s. Skela i u nadiranju kroz Srem, goneći neprijatelja ka Rumi, zauzele do 22. oktobra s. Boljevci, s. Kupinovo, s. Ašanja, s. Jakovo, s. Petrovčić i s. Karlovčić. Posle oslobođenja Zemuna, 1 proleterski i 12 udarni korpus, nastupajući koncentrično od Zemuna i Obrenovca i potiskujući pred sobom slabije neprijateljske delove, koji su tek na kanalu Jarčina pružili organizovan otpor, izbili su pred neprijateljski odbranbeni položaj na liniji s. Neštin, Srem. Mitrovica. Izbijanjem na ovu liniju, posle dvanaestodnevnih upornih borbi 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije, definitivno je završena Beogradska operacija.

Prodom 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije u Srem proširena je praznina na frontu između južnog krila 2 oklopne armije u Sremu i 34 armiskog korpusa Grupe armija »E« u prostoru Kraljeva. Time je Grupa armija »E« potpuno izgubila naslon na 2 oklopnu armiju. Jednovremeno sa završetkom Beogradske operacije završene su i borbe u dolini J. Morave. Tako su do 22. oktobra, pored Beograda, oslobođeni Vranje, Leskovac, Niš, Kruševac i Kragujevac. Cela Srbija, sem Kosova i Metohije i doline Z. Morave od Kraljeva na zapad, bila je u rukama Narodnooslobodilačke vojske. Gubitkom istočnog Balkana, a naročito moravskog pravca i Beograda kao glavnog čvorišta na Balkanu, potpuno je kompromitovan plan nemačkog Vrhovnog komandanta Jugoistoka. Otpala je mogućnost stabilizacije fronta s naslonom na 2 oklopnu armiju u prostoru Beograda. Zbog toga je Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga naredila da

Grupa armija »E« organizuje na levoj obali Drine novi front i poveže ga sa Sremskim frontom. Ova Grupa povlačila se sporu i sa velikim teškoćama preko Crne Gore, Kosova, Sandžaka i zapadne Srbije, izložena pritisku bugarske 2 armije na Kosovu i stalnom dejstvu jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

Dejstva u Vojvodini

Borbe u Sremu

Dok je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije prenosila težište operacija u Srbiju, neprijatelj je pokušao da jednom ofanzivnom akcijom (»Žitni cvet«) uništi njene snage u Sremu. Pošto u tome nije uspeo, on se morao zadovoljiti pasivnim držanjem važnih centara i osiguranjem komunikacija na ovom, za njega, vrlo osetljivom području.

Izbijanje Crvene armije na našu istočnu granicu i uspešne operacije Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji i u ostalim delovima Jugoslavije ubrzali su proces demoralizacije satelitskih i kvislinških vojnih formacija, usled čega se u jesen 1944 g., naročito posle proglaša Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, našim jedinicama u Sremu predao veći broj domobrana — ukupno oko 2.600 vojnika, podoficira i oficira. S druge strane uletio i u jesen 1944 g. pojačao se i priliv novih boraca u 6 i 7 vojvodansku brigadu i partizanske odrede. Ovim su bili stvorenii uslovi za formiranje novih brigada, pa je Glavni štab Vojvodine, naredbom od 11 septembra, formirao 8, 9, 10 i 11 vojvodansku brigadu. Tako je polovinom septembra 1944 g. u Sremu dejstvovalo šest vojvodanskih brigada — ukupno oko 5.300 boraca.

Usmeravajući aktivnost na neprijateljska uporišta i parališući saobraćaj, naročito na relacijama Zemun—Srem. Mitratovica i Zemun—Novi Sad, 6 i 10 brigada razbile su jako utvrđene nemačke posade, jačine oko 150 ljudi, u s. Grabovci (21. septembra) i u s. Simanovci (26. septembra); 7 i 11 brigada razbile su, 29. septembra, ustašku posadu u s. Sareograd i napale jako utvrđeni nemačko-ustaški garnizon, jačine oko 600 vojnika, u Ilok. Osma brigada je vršila stalni pritisak na transporte na relaciji Zemun—Novi Sad i izvela nekoliko uspešnih zaseda na kolone neprijatelja kod sela Bukovac, Grgeteg, Čortanovci i Krušedol. Deveta brigada, pored osiguranja jednog transporta ranjenika koji su čekali da budu prebačeni

u Italiju i velikog transporta novih boraca (za popunu 12 udarnog korpusa), vršila je stalni pritisak na železničke komunikacije na relaciji Vinkovci—Brčko i Šid—Srem. Rača i pritom porušile oko 20 km pruge. Početkom oktobra, 6 vojvodanska brigada je naspram s. Mrđenovac prešla r. Savu i ušla u sastav 36 divizije 12 korpusa, a 8 brigada prebačena je u Banat u cilju pomoći tamošnjim jedinicama.

Kada je počela Beogradska operacija, 7, 9, 10 i 11 brigade, pod komandom Štaba Sremske operativne zone, pojačale su pritisak, naročito na železničke komunikacije na relaciji Zemun—Srem. Mitrovica i Zemun—Novi Sad, uništile neprijateljske posade jačine 100—600 vojnika u s. Sot, s. Kamenica, Sremskim Karlovcima i Petrovaradinu, ometale izvlačenje jedinica i, kod Sremskih Karlovaca i sela Bukovac, Bečmen, Petrovčić i Klenak, iz zaseda napadale neprijateljske kolone koje su se povlačile iz Beograda.

U periodu od 20 septembra do 20 oktobra samo u napadima na neprijateljska uporišta jedinice Narodnooslobodilačke vojske u Sremu nanele su neprijatelju gubitke od oko 500 mrtvih i oko 200 zarobljenih vojnika, podoficira i oficira i zaplenile znatne količine oružja i spreme.

Borbe u Banatu i Bačkoj

Krajem septembra prodom jedinica II ukrajinsko[^] fronta Crvene armije kroz Rumuniju, u pravcu Temišvara, Recita i Oršave, bio je ugrožen Banat. U Banatu su Nemci imali svega šest folksdojčerskih bataljona pojačanog formacionog sastava, koji su bili raspoređeni od Kovina do Kikinde i neke jedinice mornarice. U rejonu Sente nalazila se jedna brigada 35 SS divizije, a kroz Banat su prolazili (za Mađarsku) začelni delovi 4 SS policiske motorizovane divizije. Nemačke snage u Banatu bile su pod komandom Armiske grupe »Felsberg« i, u granicama njenog zadatka, imale su da brane Banat do pristizanja ojačanja iz 2 oklopne armije.

Kada su, početkom oktobra, delovi II ukrajinskog fronta Crvene armije izbili na jugoslovensko-rumunsku granicu, u Banatu su, pod komandom Glavnog štaba Vojvodine, dejstvovali: 8 vojvodanska brigada, Udarni bataljon Banatske operativne zone, 5 banatski, Pančevački, Vršački i Belocrkavanski odred. Po prelasku u Banat, delovi II ukrajinskog fronta, u sadejstvu sa vojvodanskim jedinicama, brzo su potisli ne-

mačke snage prema r. Tisi i oslobodili Vršac, Belu Crkvu, Pančevo, Petrovgrad (sada Zrenjanin) i Kikindu.

U međuvremenu, od Udarnog bataljona Banatske operativne zone i pomenutih partizanskih odreda formirana je 8. oktobra 12-ta, a 14. oktobra 13. vojvodanska brigada. Dva bataljona 12. vojvođanske brigade i jedan bataljon sovjetske 236. divizije prešli su 15. i 16. oktobra r. Dunav kod s. Višnjica i s. Veliko Selo i učestvovali u borbama kod s. Mirijevo, a druga dva bataljona iz ove sovjetske divizije zauzeli su s. Ritopek i držali ga za sve vreme Beogradske operacije.

Prodirući iz Banata, sovjetske i naše jedinice prešle su noću 20/21. oktobra r. Tisu i u sadejstvu sa Bačkopalanačkim, Sajkaškim, Subotičkim, Somborskim i Novosadskim odredom produžile nadiranje kroz Bačku: 233. divizija (sa 8. vojvođanskim brigadom) ka s. Batina, 236. divizija (sa 12. vojvođanskim brigadom) ka Apatinu, a 73. divizija (sa 7. vojvođanskim brigadom, koja je iz Srema prešla u Bačku) ka Somboru. Izbijanjem na Dunav bila je oslobođena Bačka, te su štabovi jedinica Crvene armije i 51. vojvodanske divizije (formirane 31. oktobra i 1. novembra 1944. g.) početkom novembra počeli pripreme za forsiranje Dunava kod s. Batina.

3

OPERACIJE U MAKEDONIJI⁵⁰

Situacija polovinom 1944. godine

Dugo pripremana Prolećna ofanziva⁵¹ protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji, koju su u istočnoj Makedoniji izvodile jedinice bugarske 5. armije,⁵² a u zapadnoj Makedoniji⁵³ delovi nemačke 297. divizije i balisti, završena je

⁵⁰ Misli se samo na teritoriju koju danas obuhvata NR Makedonija.

⁵¹ Ova ofanziva trajala je od 30. aprila do 20. juna 1944. godine.

⁵² Raspored i jačina ove armije, koja je od 1941. pa do kapitulacije Bugarske imala stalne garnizone u Makedoniji, vidi na skici br. 15. Pored 5. armije, u Makedoniji su se nalazile i dve brigade graničnih jedinica, raspoređene po graničnim otsecima; oko 8.000 policačaca, formiranih u vodove i specijalne policijske odrede i etapne družine (jedinice za obezbeđenje pruga).

⁵³ Zapadnom Makedonijom, tokom rata, nazivana je teritorija Vardarske Makedonije koja je bila pod italijanskom a posle kapitulacije Italije pod nemačkom okupacijom. To su: Tetovski, Gostivarški, Kičevski, Debarski i Struški rez.

posle dvomesečnih borbi potpunim neuspehom. Zamisao neprijatelja da ovom ofanzivom, čije je težište bilo u istočnoj Makedoniji uništi snage Narodnooslobodilačke vojske na tom prostoru — kako bi učvrstio svoju vlast, a Grupi armija »E« u Grčkoj obezedio pozadinu i komunikacije u dolini Vardara i Morave — nije se ostvarila.

Iznurenje i demoralisane, pretrpevši znatne gubitke — naročito bugarska 17 i 29 divizija i 1 i 2 konjički puk — neprijateljske snage su se povukle u svoje stalne garnizone i uporišta duž komunikacija.

Narodnooslobodilačka vojska izašla je iz ove ofanzive brojno i materijalno jača. Na planinama Kozjaku i Kožufu proširena je postojeća slobodna teritorija, a na pl. Plačkovici, Osogovskoj Pl. i u zapadnoj Makedoniji stvorene su nove slobodne teritorije, baze za formiranje novih jedinica i čvrst osloanc u daljoj borbi protiv okupatora i kvislinga.

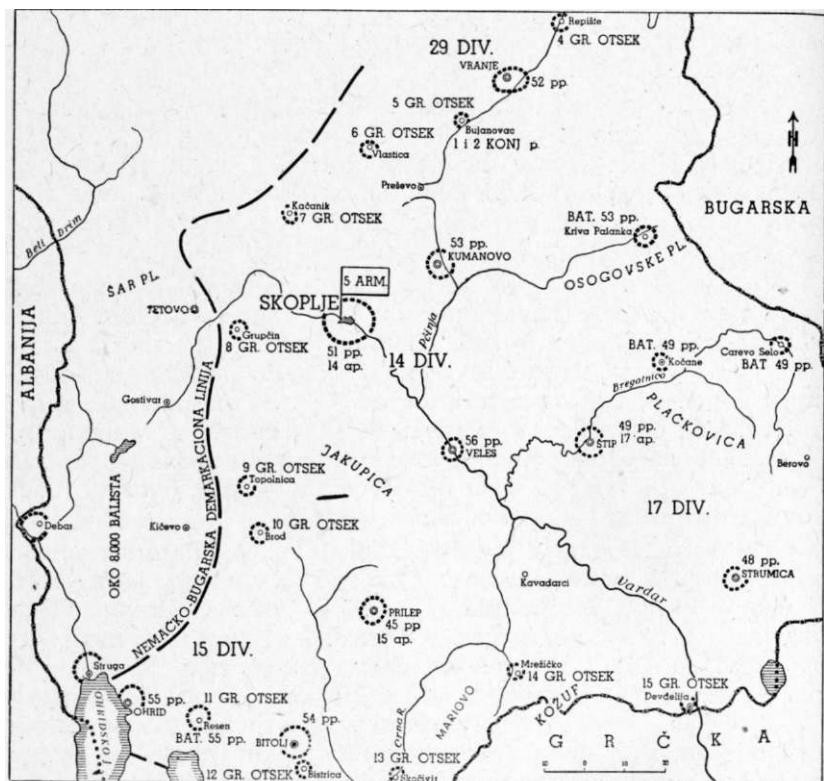
Ustvari, osim stalnih garnizona i pojedinih uporišta duž komunikacija, cela Makedonija bila je pod kontrolom snaga Narodnooslobodilačke vojske. Dotada postignuti uspesi, a naročito u neprijateljskoj Prolećnoj ofanzivi, snažno su odjeknuli u makedonskom narodu, koji je počeo masovno da stupa u Narodnooslobodilačku vojsku, te je ustanak u Makedoniji jula 1944 počeo da poprima karakter opštenarodnog ustanka. Formirani su mnogi partizanski odredi, a 24. jula je na pl. Plačkovici formirana i 4 makedonska brigada.

Bugarska 5 armija, koja je, kao glavna okupatorska snaga u Makedoniji, održavala vezu između nemačkih jedinica u Grčkoj i onih u Srbiji, bila je ozbiljno kompromitovana. Ona više nije pružala neke naročite garancije da će se moći suprotstavljati Narodnooslobodilačkom pokretu u Makedoniji. Još manje je bilo izgleda da će i dalje moći da štiti komunikacije u dolini Vardara i Morave, koje su, s obzirom na razvoj situacije na Balkanu i pretstojeće izvlačenje nemačkih snaga iz Grčke i Bugarske na sever, dobile izuzetan značaj.

Zbog toga je krajem jula 1944 g. Glavni štab Makedonije⁵⁴ preduzeo niz mera da ovu situaciju što bolje iskoristi za učvršćenje, jačanje i naoružanje svojih jedinica, kako bi ove što spremnije dočekale pretstojeće događaje. U tom cilju je podelio Makedoniju na četiri operativne zone (prilog VI) i naredio da se u zonama formiraju štabovi koji su kasnije

⁵⁴ Na teritoriji Makedonije od 1943 g. pa do njenog oslobođenja nalazio se delegat Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozar Vukmanović-Tempo, koji je uime Vrhovnog štaba rukovodio NOB u Makedoniji i koordinirao dejstva makedonskih, srpskih i kosmetskih jedinica.

imali da prerastu u štabove korpusa. Pored toga, Glavni štab Makedonije naredio je štabovima I, II i III zone, s obzirom na veliki priliv novih boraca, da formiraju po dve divizije, a Štabu IV zone da formira jednu diviziju. Štabovi zona, svaki na svojoj teritoriji, imali su da formiraju u svakom okružnom mestu komandu područja sa po jednim bataljonom, a u svakom sreskom mestu komandu

Skica 15 — Raspored bugarskih snaga u Makedoniji sredinom 1944 godine

mesta sa po jednom četom. Pored ovih mera trebalo je nastaviti sa sistematskim onesposobljavanjem komunikacija i uništavanjem manjih neprijateljskih uporišta i na taj način one mogućiti upade bugarskih okupacionih snaga na slobodnu teritoriju, kao i jačanje uticaja Vanče Mihajlova, kome su Nemci i bugarska fašistička vlada, u slučaju povlačenja bugarskih trupa iz Makedonije, nameravali da predaju vlast.

Pošto su bili sazreli uslovi za ozakonjenje makedonske državnosti, 2 avgusta 1944 g. u manastiru Sv. Prohor održano

je Prvo zasedanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM). Odluke ovog zasedanja, koje su se zasnivale na odlukama Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i na postignutim uspesima oslobođilačke borbe makedonskog naroda, proklamovale su uključenje Makedonije u državnu zajednicu jugoslovenskih naroda. Ovaj akt, koji je imao veliki politički odjek u makedonskom narodu, potpuno je kompromitovao sva nastojanja Vanča Mihajlova, da uz pomoć Nemaca, u pogodnom trenutku, uzme u Makedonji vlast u svoje ruke. U redovima njegovih pristalica počelo se osećati kolebanje, tako da već krajem avgusta organizacija Vanče Mihajlova nije pretstavljala politički faktor na koji bi se Nemci mogli osloniti u Makedoniji. To se najbolje pokazalo u danima kapitulacije Bugarske.⁵⁵

Oduševljen odlukama ASNOM-a i uspesima u borbi protiv okupatora i kvislinga, makedonski narod je naočigled okupatora počeo da napušta sela i gradove i da se svrstava u redove Narodnooslobodilačke vojske. Ovako masovan priliv Makedonaca u narodnooslobodilačke jedinice, ne samo da je potvrdio pravilnost mera koje je krajem jula preuzeo Glavni štab Makedonije, nego je i omogućio da se u operativnim zonama već u prvim danima avgusta formiraju 5, 6, 7 i 8, a tokom avgusta i 9 i 10 brigada. To je imalo za posledicu da je na teritoriji II operativne zone od 2, 9 i 10 brigade 25 avgusta formirana i prva makedonska divizija — 41 divizija NOVJ. U isto vreme formirano je niz komandi mesta i područja koje su odigrale veliku ulogu u prihvatanju novih boraca i njihovom uvršćivanju u operativne jedinice.

Zabrinut opštim razvojem događaja i naglim porastom Narodnooslobodilačke vojske i njenom aktivnošću, okupator je počeo da pojačava svoja uporišta duž komunikacija, naročito onih koje gravitiraju prema Bugarskoj. U nemogućnosti da ma šta organizovano i ozbiljno preuzmu protiv stalno rastućih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji, koje su, iako malobrojne, već bile preuzele inicijativu, jedinice bugarske 5 armije, do sredine avgusta, nalazile su se u defanzivi. Izuzetak čine samo dva neuspela pokušaja da jačim snagama prodrnu na slobodnu teritoriju severno od komunikacije Kumanovo—Kriva Palanka, s namerom da odbace naše jedinice

⁵⁵ Početkom septembra 1944 g. u Skoplje je došao Vančo Mihajlov s namerom da preuzme vlast od Bugara. Konsultujući se sa svojim saradnicima, on je, s obzirom na zamah NOB, konstatovao da je to nemoguće, pa je napustio Skoplje bez ikakvih rezultata.

sa komunikacijom Kumanovo—Kriva Palanka—Čustendil i Vranje—Bosiljgrad.

Dejstva NOV do kapitulacije Bugarske

Borbe u avgustu i početkom septembra 1944 godine

(Prilog VI)

Sprovodeći u delo direktivu Glavnog štaba Makedonije da se onesposobljavanjem komunikacija spreče pokreti okupatorskih snaga, a napadima na manje neprijateljske garnizone da se još više oslabi moral bugarskih jedinica koji je i inače bio dosta opao, jedinice Narodnooslobodilacke vojske počele su da napadaju manje neprijateljske posade i uporišta i ruše objekte duž komunikacija. Naročito su vođene teške borbe na teritoriji III operativne zone (istočna Makedonija), gde je okupator još jednom pokušao da vrati izgubljena uporišta. U četvorodnevnim borbama, od 14—17 avgusta, na Gotenu, Poruci, Liscu i Belom Kamenu (pl. Plačkovica) 4 brigada je uspela da razbije i odbaci u polazne garnizone debove bugarske 17 divizije, upućene na pl. Plačkovicu iz više pravaca. Oslobođivši se momentanog pritiska, 4 brigada je produžila dejstva ka Bešrovu i s. Vinica, koje je zauzela 23, odnosno 30 avgusta.

Snage I operativne zone (3 i 8 brigada i jedinice komandi mesta i područja) vršile su za to vreme stalne napade na komunikaciju Kumanovo—Bujanovac i uporišta na njoj, a jedinice II operativne zone na komunikacije Bitolj—Prilep i Đevdelija—Veles, napadajući istovremeno i nemačke kolone koje su iz Grčke bile upućivane na jugoslovensko ratište.

Dok bugarske snage, potisnute u stalne garnizone, nisu mogle odmah da reaguju na dejstva makedonskih jedinica, nemačka 297 grenadirska divizija, čija je glavnina bila stacionirana u Albaniji, brzo je reagovala, uz pomoć balista, na uspehe 1 makedonske i 1 kosovsko-metohiske brigade,⁵⁶ koje su dejstvovale u zapadnoj Makedoniji. Iznenadena njihovim naglim porastom i uspesima, a naročito zauzimanjem Debra (ovaj je u zajednici sa 1 brigadom 1 albanske divizije zauzet 1 avgusta), 297 divizija je izvršila koncentričan napad na De-

⁵⁶ Usled priliva novih boraca od 1 makedonsko-kosovske brigade formirane su sredinom juna 1 makedonska i 1 kosovsko-metohiska brigada.

bar i posle dvodnevnih borbi, 3 avgusta, uspela da ga ponovo zauzme. Osmog avgusta naše snage su bile primorane da napuste i teritoriju Malesije, na koju su se bile povukle. Producivši nastupanje, 297 divizija je u trodnevnim borbama zauzela slobodnu teritoriju Karaorman i potisla snage Narodnooslobodilačke vojske na Bistru Planinu. Smatraljuci da je izvršila zadatak, glavnina 297 divizije povukla se u Albaniju, te su snage Narodnooslobodilačke vojske u drugoj polovini avgusta, pošto su se sredile i učvrstile, ponovo proterale baliste, zaposele izgubljenu teritoriju i ugrozile komunikacije u zapadnoj Makedoniji.

U borbama u toku avgusta jedinice Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji nanele su neprijatelju znatne gubitke. U nekoliko uzastopnih napada potpuno su onesposobljene za rad železničke stanice Tabanovci, Bukarevac, Ristovac, Preševo i Bujanovac, zbog čega je železnički saobraćaj na ovoj relaciji bio prekinut oko 25 dana.

U jeku prerastanja ustanka u Makedoniji u opštenarodni ustanak, Glavni štab Makedonije je 22 avgusta primio direktivu Vrhovnog štaba NOV i POJ da snage Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji u vremenu od 1—7 septembra, u sklopu opštih napora Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a u cilju da se spreči prebacivanje nemačkih snaga iz Grčke na jugoslovensko ratište, uz sadejstvo savezničke avijacije pojačaju akcije na železničkim prugama Veles—Skoplje, Skoplje—Kičevo i Prilep—Veles.

Glavni štab Makedonije, na osnovi ove direktive, izdao je potčinjenim jedinicama sledeće posebne zadatke: 41 divizija da onesposobi komunikaciju Prilep—Veles i u pogodnom momentu napadne i zauzme Prilep; 5 brigada da onesposobi komunikaciju s. Caška—Veles i Veles—s. Gradsko; 1 makedonska i 1 kosovsko-metohiska brigada da onesposobe komunikaciju Gostivar—Kičevo; 3 brigada da onesposobi komunikaciju Veles—Skoplje; 4 brigada, Plačkovički, Maleševski i Strumički partizanski odred da dejstvuju na komunikacije u dolini Bregalnice; 11 i 12 brigada da produže onesposobljavanje komunikacija Kumanovo—Vranje i Kumanovo—Krica Palanka; 11 brigada, posle 7 septembra, da napadne Kratovo; 12 brigada da ostane i dejstvuje u rejonu pl. Rujen.

Za izvršenje ovih zadataka angažovane su u svojim rejonima i jedinice komandi područja i komandi mesta.

Uporedo sa dejstvom savezničke avijacije, koja je noću bombardovala važnije centre, a danju sa po 2—4 aparata napadala neprijateljske kolone, preduzele su i snage Narodnooslobodilačke vojske izvršavanje svojih zadataka.

1 makedonska brigada je počela dejstva 28 avgusta i uspela da onesposobi železničku prugu Struga—Kičevo u dužini od 3 km i telefonsku liniju u dužini od 20 km. Ona je, potom, onesposobila železničke stanice kod s. Mešetište i s. Pešočani i mostove kod s. Botun, s. Melničani i s. Mogorče i uništila njihove posade (nemačke i balističke). U ovim akcijama učestvovalo je i oko 1.000 seljaka iz toga kraja. Razvijajući dalje svoja dejstva, Brigada je 1 septembra zauzela Kičevo, koje je, usled jakog pritiska neprijatelja, istog dana napustila.

I kosovsko-metohiska brigada, posle teških borbi sa balističkim snagama u zapadnoj Makedoniji, probila se 30 avgusta za Poreč i 6 septembra konačno oslobođila od Bugara Južni Brod.

5 makedonska i 1 kosovsko-metohiska brigada uspele su da pridobiju četnike u Poreču, koji su ušli u sastav makedonskih jedinica.

41 divizija je usmerila dejstva na železničku prugu Prilep—Veles, koju je, od 1—7 septembra, onesposobila na više mesta i uspela da protera ili uništi bugarske obezbeđujuće delove. Zbog toga, u toku izvlačenja, Nemci nisu mogli da koriste ovu prugu, pa su se iz Bitolja za Veles povlačili drumom preko Pletvara. Jednovremeno je 41 divizija koncentrisala snage oko Prilepa i na taj način stvorila povoljne uslove za napad na grad. Njena 9 brigada, koja je dejstvovala u rejonu Kavadaraca, uspela je da razoruža 900 bugarskih vojnika 14 graničnog otseka. U ovoj borbi, pored ostalog, zaplenjeno je i 30 mitraljeza.

3 i 8 brigada su se prebacile sa kumanovskog područja u rejon Skoplja i noću 29/30 avgusta napale bugarski zatvor u s. Idrizovo, oslobođivši 300 političkih zatvorenika. Posle ove akcije, 3 brigada, prebacivši se južno od s. Dračevo preko r. Vardara na veleški teren, vršila je napade na nemačke transportne i onesposobljavala železničku prugu i objekte na relaciji Veles—Skoplje. Petog septembra, pošto je onesposobila tunel kod ž. st. Vlahčani, blokirala je nemački transport vojnika, kome je u višednevnim borbama nanela osetne gubitke.

8 preševska brigada je noću 23/24 avgusta na juriš zauzela ž. st. Bujanovac.

II makedonska brigada je u noći 30^31 avgusta zauzela ž. st. Glišić (sada Karpoš). Ona je, tom prilikom, uništila stanicične instalacije, a isto tako i u stanici zatečeni vozni park; sem toga, onesposobila je na desetak mesta železničku prugu. Ona se, potom, prebacila na sektor Osogovske Pl., napala 5 septembra bugarski garnizon u s. Stracin i nanela mu gubitke

od oko 30 mrtvih; posle dvodnevnih borbi, 8 septembra, oslobođila je Kratovo i uništila u njemu bugarski garnizon.

Onesposobljavanje komunikacija i železničkih objekata znatno je omelo izvlačenje bugarskih snaga iz Makedonije za Bugarsku. Ovo tim pre, što su prenošenjem težišta dejstava na komunikacije, početkom septembra, snage Narodnooslobodilačke vojske bile u povoljnijem položaju od okupatorskih. Stavivši skoro sve komunikacije pod svoju kontrolu, one su ugrožavale svaki neprijateljski pokret.

Razoružanje bugarske 5 armije. Kada su se krajem avgusta delovi III ukrajinskog fronta Crvene armije približili granici Bugarske, bugarska vlada je 29 avgusta naredila povlačenje 1 okupacionog korpusa iz Srbije i 7 divizije iz Grčke, dok je bugarska 5 armija imala i dalje da ostane u Makedoniji, pošto je tadašnja bugarska vlada pretendovala na Makedoniju kao na bugarsku pokrajinu. Zbog toga je posle kapitulacije Bugarske, 8/9 septembra, došlo u Makedoniji do niza sukoba u kojima je Narodnooslobodilačka vojska uspela da razoruža veći deo onih bugarskih snaga koje su pokušale da joj pruže otpor i da se sa oružjem povuku u Bugarsku.

Dolaskom otečestvenofrontovske vlade na vlast, 9 septembra 1944 g., bugarske snage u Makedoniji našle su se pred alternativom: ili da se bore protiv Nemaca i zajedno sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske onemoguće njihovo izvlačenje iz Grčke preko Makedonije, kako im je bilo i naređeno od otečestvenofrontovske vlade, ili da otkažu poslušnost i da i dalje sarađuju sa Nemcima.

S druge strane, još krajem avgusta, kada je počelo povlačenje bugarskog 1 okupacionog korpusa iz Srbije, Vrhovni štab NOV i POJ izdao je direktivu Glavnom štabu Makedonije da uporedo sa pojačanim dejstvima pokuša da privoli bugarske jedinice, koje su se nalazile na teritoriji Makedonije, na saradnju sa Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije.

Međutim, bugarske jedinice, a naročito bugarski oficirski kadar, odbile su svaku saradnju sa Narodnooslobodilačkom vojskom. One su se sporazumele sa generalom Sojerlenom (Scheuerlen)⁵⁷ da ne preuzimaju nikakvu akciju protiv Ne-

⁵⁷ Krajem avgusta komandant Grupe armija »E«, s obzirom na situaciju u Bugarskoj, postavio je za komandanta Makedonije generała Sojerlena. Njegov zadatok bio je da po kapitulaciji Bugarske preuzme vlast u Makedoniji, zaposedne važnije komunikacijske čvorove, onesposobi bugarsku 5 armiju za makakvu akciju protiv Nemaca i rukovodi Povlačenjem Grupe armija »E« kroz Makedoniju na sever. Za izvršenje ovog zadatka stavljeni su mu u prvo vreme na raspolaganje

maca i počele su da se povlače u Bugarsku.⁵⁸

Ovakvo držanje bugarske 5 armije omogućilo je Nemcima da bez ikakvog otpora razoružaju znatan deo bugarskih jedinica. Tako je na drumu Skoplje—Kumanovo, pošto je Skoplje prethodno predato Nemcima, ceo bugarski skopski garnizon, kome su se priključili 7 i 8 granični otsek, bio razoružan od neznatnog broja Nemaca. Zadržavši izvesnu količinu naoružanja, Bugari su pokušali da se preko Krive Palanke probiju za Bugarsku, ali pošto su odbili dva poziva jedinica Narodnooslobodilačke vojske da stupe u borbu protiv Nemaca, bili su u rejonu Kumanova razoružani i poslati u Bugarsku.

Pripremajući se za izvlačenje, bugarska 29 divizija, koja se nalazila na teritoriji Srbije, prikupila je u vremenu od 2—8 septembra svoje jedinice u rejonu Bujanovac, Preševo, gde su joj se priključili 4, 5 i 6 granični otsek. Težeći da obezbedi komunikaciju Vranje—Kumanovo, koja je bila pod kontrolom 12 preševske brigade,⁵⁹ bugarska 29 divizija je 31 avgusta i 1 septembra preduzela bezuspešnu akciju protiv 12 brigade. Posle ovog neuspeha, angažujući deo snaga za borbu protiv 12 brigade na pl. Rujen, glavnina 29 divizije krenula je 8 septembra za Kumanovo, gde je 9 septembra naišla na manje delove nemačke 4 SS motorizovane policiske divizije. Iznešadjeni vatrom nemačke artiljerije, Bugari su se razbežali, ostavljajući teško naoružanje, tehniku i znatan deo ličnog naoružanja. Oni su docnije, naišavši na jedinice Kumanovskog područja, čiji su poziv za zajedničku borbu protiv Nemaca odobili, razoružani i poslati u Bugarsku.

Bugarska 17 divizija i 56 pešadijski puk 14 divizije, odbijvi naređenje svoje vlade da se bore protiv Nemaca, povukli su se za Bugarsku; prethodno su napali 4 makedonsku brigadu na pl. Plačkovici i ostavili svoj 48 pešadijski puk na graničnoj liniji u rejonu s. Novo Selo. Sedamnaesta divizija je jedina bugarska jedinica koja se sa teritorije Makedonije nerazoružana povukla u Bugarsku, iskoristivši malobrojnost i nebu-

Rudarski bataljon, jedinice za obezbeđenje magacina i jedinice protiv-avionske odbrane u Skoplju i dva bataljona 297 divizije. Takode je imao ovlaštenje da može upotrebiti delove 4 SS motorizovane policijske divizije koji su tada prolazili kroz Makedoniju.

⁶⁸ Ne raspolažemo dokumentacijom iz koje bi se utvrdilo da li se povlačenje bugarskih snaga iz Makedonije odvijalo po nekom planu. Najverovatnije je, s obzirom da su bugarske jedinice doatile naredenje od svoje vlade da se zajedno sa Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije bore protiv Nemaca, da nije postojao nikakav plan za ovo povlačenje.

⁵⁹ Dvanaesta preševska brigada bila je pod komandom Glavnog štaba Makedonije.

dnost naših snaga i otsustvo nemačkih jedinica u dolini Bre-galnice i Strumice.

U Bitolju i okolini, 8 septembra oko 22 časa, bila su pri-kupljena dva pešadijska puka bugarske 15 divizije, 11 i Ohrid-ski granični otsek, delovi 9 i 10 radnog bataljona i prištapske jedinice 15 divizije. Te jedinice su imale namjeru da 9 septem-bra ujutru krenu za Prilep, da se tu spoje sa jedinicama pri-lepskog garnizona i da preko Velesa produže zajedno za Bu-garsku. Vodeći više računa kako da se na Prisadu i Pletvaru probiju kroz redove 41 divizije, a manje o opasnosti koja im je pretila od Nemaca, Bugari su dozvolili da ih 9 septembra ujutru razoružaju dva bataljona nemačke 297 divizije; tom prilikom je zarobljeno oko 5.500 bugarskih vojnika i oficira. Preostali delovi 54 pešadijskog puka, 3 bataljona 55 pešadijskog puka i inžineriskog bataljona 15 divizije uspeli su da se u ne-redu povuku na Perister, a zatim preko s. Novaci i s. Mrežičko ka Kavadarcima, gde su im se priključili 12 i 13 granični otsek. Ovu grupu, pošto je odbila saradnju sa jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske, razoružala je 11 brigada koja je dej-stvovala u tom rejonu.

Od svih bugarskih snaga na teritoriji Makedonije jedino je prilepski garnizon⁶⁰ prihvatio poziv Glavnog štaba Makedonije na saradnju. Posle dugih pregovora sa Štabom 41 di-vizije, do saradnje je došlo tek 9 septembra ujutru, pošto je komandant garnizona prethodno bio obavešten o sudbini bi-toljskog garnizona. Izvukavši se iz grada, bugarske snage su se priključile 41 makedonskoj diviziji koja je već bila otpo-čela napad na Nemce u Prilepu.⁶¹ Dobro podržavane od bu-garske artiljerije, naše i bugarske jedinice uspele su do mraka da odbace Nemce ka Bitolju, nanevši im osetne gubitke. U uličnim borbama učestvovalo je i mesno stanovništvo, koje se naoružavalo otimajući oružje od Nemaca. Producivši nastu-panje ka Bitolju, jedinice 41 divizije izbile su 10 septembra u podne na liniju s. Alinci, s. Topolčani, s. Kanatlarci, gde su zbog jakih nemačkih protivnapada prešle u odbranu.

Zbog pasivnog stava bugarskih jedinica prema Nemcima i neprijateljskog stava prema Narodnooslobodilačkoj vojsci, Nemci su bez borbe i sa vrlo malo snaga uspeli da posednu važnije raskrsnice u Makedoniji. Zaplenjenim oružjem i teh-nikom od bugarske 5 armije Nemci su dobrim delom dopunili

⁶⁰ U prilepskom garnizonu, 9 septembra, nalazio se 45 pešadijski puk (bez dva bataljona), 15 artiljeriski puk (bez jednog diviziona) bu-garske 15 divizije i delovi 10 graničnog otseka.

⁶¹ Prema nesigurnim podacima, u Prilepu je bilo oko 700 Ne-maca, koji su pripadali 297 diviziji i delovima za obezbeđenje aero-droma u s. Konjare.

svoje teško naoružanje, koje nisu uspeli da izvuku sa grčkih ostrva.

Desetog septembra bugarska 5 armija nije više postojala. Novi komandant, postavljen od otečestvenofrontovske vlade, general Keckarov, mogao je konstatovati da su od 5 armije ostali samo manji delovi, rasuti po čitavoj Bugarskoj, bez oružja i opreme. Na teritoriji Makedonije ostalo je oko 1.000 vojnika iz prilepskog garnizona, koji su se do 22 septembra borili zajedno sa našim snagama protiv Nemaca, a na graničnoj liniji, prema s. Novo Selo, 48 pešadijski puk.

Kapitulacijom Bugarske, a posebno njene 5 armije, Vardarska Makedonija (sa gradovima Prilep, Kruševo, J. Brod, Kavadarci, Strumica, Berovo, Carevo Selo i Kratovo) dospela je u ruke Narodnooslobodilačke vojske. Time su stvoreni povoljniji uslovi za brže oslobođenje Makedonije. Prilik novih boraca, zaplenjeno oružje i velika slobodna teritorija omogućili su formiranje novih i većih jedinica. Odmah posle kapitulacije Bugarske formirane su 11, 12, 13, 14 i 15 brigada, a sredinom septembra 42 i 48 makedonska divizija, 49 makedonska (bitoljska) i 50 makedonska divizija.

Borbe u septembru i početkom oktobra

(Prilog VII)

Grupa armija »E«, koja se nalazila u Grčkoj, a kojoj je početkom septembra, zbog razvoja događaja na Balkanu, konačno odobreno otstupanje na sever,⁶² imala je u svome sastavu:

- 22 brdski armiski korpus sa štabom u Janjini, sastava: 104 lovačka divizija, dve tvrđavske brigade i Borbena grupa »Štajrer« (Steyrer);

- 68 armiski korpus sa štabom u Atini, sastava: 11 vazduhoplovna poljska divizija, 117 lovačka divizija i 41 tvrđavska divizija;

- 91 brdski armiski korpus sa štabom u Solunu, sastava: 4 SS motorizovana policiska divizija, dve tvrđavske brigade i nekoliko bataljona;

- 21 brdski armiski korpus⁶⁵ sa štabom u Tirani, sastava: 181 i 297 divizija;

- Komanda Istočnog Jegeja, sastava: Jurišna divizija »Rodos« i tri tvrđavske brigade;

⁶² Izjava komandanta Grupe armija »E« general-pukovnika Lera. Arhiva VII, dok. br. 1/1, k. 70A—V.

⁶³ Potčinjen Grupi armija »E« početkom povlačenja iz Grčke.

— Komanda posade Krita, sastava: 22 divizija i 133 tvrđavska brigada.

Na svim obalama bilo je raspoređeno oko 100 obalskih baterija.

Ukupna jačina Grupe armija »E« iznosila je oko 350.000 vojnika.

Za otstupanje kroz Makedoniju komandant Grupe armija »E« računao je na magistralu Solun—Skoplje—Beograd i na komunikacije Solun—Dojran—Strumica—Stip—Skoplje i Lerin—Bitolj—Prilep—Veles—Skoplje. Dvadeset prvi brdski armiski korpus trebalo je da se iz Albanije povlači pravcem Lješ—Skadar—Podgorica.

Za vreme priprema Grupe armija »E« za otstupanje, na teritoriji Makedonije nalazile su se ranije upućene nemačke jedinice, koje su čvrsto držale raskrsnice puteva i komunikacije u dolini Vardara. U zapadnoj Makedoniji, pored manjih nemačkih snaga, nalazilo se i oko 8.000 balista, koji su, podržavani od Nemaca, sve do sredine oktobra uspeli da vezuju skoro dve naše divizije (42 i 48) u rejonu Skoplja i Kičeva.

Početkom septembra je Grupa armija »E« uputila 11 diviziju pravcem Solun—Đevđelija—Veles, a sredinom septembra i 22 diviziju pravcem Dojran—Strumica—Stip. One su imale zadatku da grupno posednu važnije objekte na jugoslovensko-bugarskoj granici i da drže gradove u dubini teritorije, prema dolini Vardara. Na taj način bi zatvorile operacijske pravce koji vode iz Bugarske u dolinu Vardara i J. Morave i obezbedile desni bok glavnih snaga od eventualnog napada sovjetskih i bugarskih trupa. Ove divizije bile su stavljenе pod komandu generala Sojerlena.

U vezi sa ovim planom, oslanjajući se na već posednute raskrsnice i ojačavajući prednjim delovima Grupe armija »E« postojeće garnizone, Nemci su tokom septembra težili da odbace snage Narodnooslobodilačke vojske sa komunikacijama i zauzmu važne raskrsnice Prilep i Strumicu. Time bi njihovim snagama, koje su imale zadatku da posednu nove odbranbene položaje na južnom krilu istočnog fronta, bili stvoreni povoljni uslovi za povlačenje kroz Makedoniju.

Snage Narodnooslobodilačke vojske na ovom vojištu bile su i brojno i tehnički mnogo slabije od nemačke Grupe armija »E«, pa je Glavni štab Makedonije odlučio da dejstvom na komunikacije i odbranom već posednutih komunikacijskih čvorova iznurava i nanosi gubitke nemačkoj živoj sili i tehniči, i da na taj način usporava otstupanje Nemaca iz Grčke. Posebna pažnja bila je poklonjena komunikacijama Lerin—

Bitolj—Prilep—Veles, Dojran—Strumica—Stip—Veles i železničkoj magistrali na relaciji Devđelija—Veles, na koje je trebalo dejstvovati s osloncem na gradove Prilep, Kavadarci i Strumicu.

Pred početak borbi koje su usledile posle ove odluke Glavnog štaba Makedonije, sredinom septembra, raspored Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji bio je sledeći:

— na sektoru Bitolj, Prilep, Kavadarci — 41 i 49 divizija;

— u rejonu Veles, Skoplje — 42 divizija;

— u zapadnoj Makedoniji — 48 divizija;

— u dolini Bregalnice i Strumice — 50 divizija;

— na sektoru Preševo, Bujanovac—Preševska, Bujanovačka i Gnjilanska brigada.

Ovakav raspored jedinica omogućavao je njihovu najcešljodniju upotrebu.

Borbe na sektoru Bitolj, Prilep, Kavadarci. Kako je 41 makedonska divizija, zajedno sa bugarskim jedinicama koje su joj pršle, 10 septembra bila primorana da pređe u odbranu na liniji s. Topolčane, s. Alinci, s. Kanatlarci, Glavni štab Makedonije prebacio je 5 brigadu, Kruševsku brigadu 49 divizije i 1 kosovsko-metohisku brigadu na te položaje, a 7 brigadu 49 divizije zadržao na komunikaciji Bitolj—Ohrid. Istovremeno je u rejon Kavadaraca uputio 10 brigadu 41 divizije da dejstvuje zajedno sa 9 brigadom.

Plan otstupanja Nemaca bio je ozbiljno poremećen, jer im je oslobođenjem Prilepa bila presećena jedna od glavnih komunikacija. Zbog toga su Nemci, ojačani snagama iz Bitolja, od 11—14 septembra vršili neprekidne napade i uz velike gubitke uspeli da zauzmu s. Čepigovo, k. 792 i trig. 849. Svi pokušaji 41 divizije i delova 49 divizije da sa novih položaja (s. Veselčane, s. Alinci, s. Marul) povrate izgubljene položaje, ostali su bez uspeha. Jednovremeno, Nemci su 11 i 12 septembra pokušali da se i sa pravca Velesa probiju ka Prilepu, ali su u rejonu s. Orizari bili sprečeni intervencijom 3 brigade 42 divizije.

Petnaestog i 16 septembra Borbena grupa »Gulman« (Gulmann),⁶⁴ Borbena grupa »Papst« (Pabst)⁶⁵ i jedan bataljon 4 SS motorizovane policiske divizije produžili su napad na položaje s. Veselčane, s. Alinci, s. Marul, te su se makedonske i bugarske jedinice, bez dovoljno artiljerije i muni-

⁶⁴ Sastava: dva bataljona i jedan artiljeriski divizion.

⁶⁵ Sastava: dva ojačana bataljona i jedan artiljeriski divizion.

cije, posle dvodnevne borbe morale povući. Ove su noću 16 septembra organizovale neposrednu odbranu Prilepa na liniji s. Mažučište, k. 670, s. Varoš, s. Selce. Bez zadržavanja, Nemci su 17 septembra, stalno ojačavajući svoje snage, izvršili napad na Prilep. Demoralisane bugarske jedinice, naročito pešadija, počele su zbog jakog nemačkog pritiska da se osipaju, što je makedonske jedinice dovodilo u tešku situaciju. Pošle žestokih dvodnevnih borbi, nemačke snage, zahvaljujući velikoj nadmoćnosti u artiljeriji, uspele su 19 septembra da zauzmu Prilep, s. Varoš i s. Mažučište. Makedonske jedinice, zajedno sa Bugarima, povukle su se na prisatsko-pletvarske položaje i na njima organizovale odbranu, zatvorivši komunikacije Prilep—Veles preko s. Gradsko i Prilep—Veles preko s. Izvor.

Za vreme borbi oko Prilepa, komunikacijom Đevđelija—Veles, u borbama protiv 9 i 10 brigade 41 divizije probijala se nemačka 11 divizija iz Grčke. Kada je oko 15 septembra svojom glavninom izbila u rejon s. Gradsko, njen 22 puk je, a cilju sadejstva nemačkim snagama koje su nastupale iz Bitolja, orijentisan ka Prilepu. Ostale snage su preko Stipa upućene ka Kočanu i Carevom Selu (sada Delčevo).

Da bi obezbedili neuznemiravano nastupanje komunikacijom Prilep—s. Gradsko, delovi nemačkog 22 puka su 16 septembra napali 9 i 10 brigadu 41 makedonske divizije u rejonu Kavadaraca. Pošto nisu postigli uspeh, Nemci su 17 septembra uveli u borbu ceo 22 puk i četu tenkova, te su pred mrak ovladali Kavadarcima i Drenovačkom Klisurom, stvorivši na taj način povoljne uslove za sadejstvo snagama u rejonu Prilepa. Kad je posle zauzimanja Kavadaraca zauzet i Prilep (19 septembra), Nemci su iz oba pravca preduzeli pokret ka Pletvaru, težeći da što pre otvore ovu komunikaciju.

U međuvremenu, 10 i 9 brigada 41 divizije, koje su se bile povukle jugoistočno od Kavadaraca, upućene su u rejon Pletvara i Demir Kapije, gde su stigle 20, odnosno 21 septembra uveče. Obe brigade, odmah po pristizanju u svoje rejone, počele su da napadaju na nemačke kolone i transporte. Deseta brigada u rejonu Pletvara, a 9 brigada u rejonu Demir Kapije.

Obrana Pletvarskog prevoja bila je poverena jednom bugarskom bataljonu. Dvadesetog septembra ujutru, bez ići-jeg odobrenja, skoro i ne sačekavši nemački napad, ovaj bataljon je napustio položaje i povukao se ka s. Belovodica, te su se delovi 22 puka, upućeni iz rejona Kavadaraca, bez ikakvog otpora spojili sa nemačkim snagama iz rejona Prilepa. Udržene nemačke snage napale su sutradan na prisatske položaje i posle dvodnevних borbi uspele da se probiju ka s. Izvor i

Velesu. Hitnom intervencijom 5 i 10 brigade u rejonu s. Smilovci i 3 brigade 42 divizije u rejonu Velesa, komunikacija Prilep—s. Izvor—Veles ponovo je zatvorena, posle čega je ostala u rukama makedonskih jedinica sve do kraja rata.

Borbe bugarskih jedinica (iz prilepskog garnizona) na Prijatskom prevoju bile su poslednje koje su one vodile u Makedoniji. U ovim borbama, prema sopstvenom priznanju, one su bile tako razbijene i demoralisane da su pod zaštitom makedonskih jedinica morale biti prebačene u Bugarsku.

Dok su u rejonu Prilepa vođene ove borbe, 7 brigada, Bitoljski i Kruševski partizanski odred, iz sastava 49 divizije, napadali su nemačke kolone na komunikaciji Bitolj—Resan—Ohrid, u rejonu prevoja Davat. Koristeći povoljne terenske uslove za iznenadna dejstva i zaprečavanje komunikacija, u čemu ih je pomagalo i mesno stanovništvo, ove jedinice su u toku nemačkog izvlačenja izvele niz uspešnih akcija na ovom pravcu.

Borbe u dolini Strumice. Na prostoriji između r. Bregalnice, r. Vardara i r. Strumice dejstvovala je 50 makedonska divizija. Ona je sa 4 brigadom i jedinicama komandi mesta držala Strumicu, Pehčevo i Berovo, a sa 13 i 14 brigadom kontrolisala komunikaciju Stip—Kočane, čime je otežavala nemačkoj 11 i 22 diviziji da zatvore pravce koji vode iz Bugarske u dolinu Vardara.

S ciljem da se komunikacijom Dojran—Strumica—Stip, koja je planom bila predviđena za otstupanje, probiju iz Grčke na sever, Nemci su 18 septembra — sa ojačanim bataljonom 21 puka od Stipa i sa prednjim delovima 22 divizije iz Dojрана — izvršili napad na Strumicu. Posle dvodnevних borbi, uz zнатне obostrane gubitke, 4 brigada je bila primorana da se povuče ka pl. Ograždenu. Na taj način su Nemci privremeno ovladali i komunikacijom Strumica—Stip.

Dvadeset prvog septembra, posle sporazuma sa bugarskim 48 pešadijskim pukom i 2 konjičkom brigadom⁶⁶ o zajedničkom dejstvu protiv nemačkih snaga, 4 makedonska brigada i bugarske snage izvršile su napad na Strumicu i oslobodile je 22 septembra. Međutim, već 26 septembra, uvodeći u borbu 16 puk ojačan artiljeriskim divizionom i 122 izviđačkim tenkovskim bataljonom, nemačka 22 divizija je počela napad na položaje 4 brigade i bugarskih snaga, južno od Strumice. Pošto angažovane nemačke snage nisu bile dovoljne, Nemci su uveli u

⁶⁶ Posle kapitulacije Bugarske 48 pešadijski puk se zadržao na graničnom pojasu u rejonu s. Novo Selo, a 2 konjička brigada, koja se do kapitulacije nalazila u Grčkoj, prebačena je sredinom septembra u ovaj rejon, sa zadatkom da štiti bugarsku teritoriju od Nemaca.

borbu i 3 bataljon 65 puka, a nešto kasnije i ceo 65 puk. S ovim ojačanjima oni su najzad uspeli da razbiju bugarski 48 puk i 2 konjičku brigadu, pa su se ovi u neredu povukli, ostavljajući oko dva diviziona artiljerije i čitavu komoru (48 puk se zadržao kod s. Novo Selo, a konjička brigada tek kod Petrića). Neobaveštena o naglom povlačenju Bugara, 4 brigada je bila dovedena u vrlo težak položaj. Probijajući se kroz već stvoren obruč, uz gubitke od 18 mrtvih i 28 ranjenih, Brigada je jedva uspela da se pravcem s. Vasilevo—s. Dobrošinci povuče u rejon s. Nova Mala. Pošto su zauzeli Strumicu, Nemci su uputili 16 puk ka Berovu, a 3 bataljon 65 puka ka s. Novo Selo, gde je ovaj, prema predviđenom planu, 30 septembra zaposeo jugoslovensko-bugarsku granicu.

Prvog oktobra je 16 puk sa 122 tenkovskim izviđačkim bataljonom i jednim divizionom artiljerije napao Berovo i posle dvodnevnih borbi uspeo da ga zauzme, a 4 oktobra i Pehčeve. Noću 4/5 i u toku 5 oktobra Berovo su ponovo oslobođili delovi 50 makedonske divizije, ali su ga Nemci dobivši ojačanje u pešadiji i artiljeriji, opet zauzeli.

Dejstvima od 20 septembra do 14 oktobra nemačka 22 divizija uspela je da ovlada strumičkim i bregalničkim pravcем i da smeni 21 puk nemačke 11 divizije, koji je, prema planu ostupanja prebačen u rejon Kumanovo, Kriva Palanka.

Sredinom oktobra delove 22 divizije u rejonu Strumice, osim 3 bataljona 65 puka, smenila je Borbena grupa »Katner« (Kattner).⁶⁷

Za vreme borbi oko Strumice, Berova i Pehčeva, 13 i 14 brigada 50 makedonske divizije dejstvovale su na komunikacijama Stip—Radovište i Stip—Kočane, napadajući nemački 21 puk koji je prodirao ka Carevom Selu. Dvadeset prvog septembra u 3 časa 14 brigada je izvršila napad na nemačke snage u Kočanu, ali se zbog nadmoćnosti neprijatelja posle kraće borbe morala povući ka s. Zrnovci. Posle tri dana, 14 brigada je zajedno sa 13 brigadom napala i Stip. Ovaj napad, zbog slabe koordinacije dejstva takođe nije uspeo, pa su se obe brigade od 25—30 septembra ponovo orijentisale na dejstva na komunikaciji Veles—Stip—Kočane.

Borbe u ostalim delovima Makedonije. U drugoj polovini septembra su 42 makedonska divizija sa 8 i 12 brigadom, u rejonu Skoplja, a 48 makedonska divizija u zapadnoj Makedoniji (u rejonu Kičevo, Debar) vodile svakodnevno borbe protiv balističkih snaga. Zbog slabog naoruža-

⁶⁷ Sastava: ojačana pukovska grupa, jedan bataljon mornarice i ledan kavkaski bataljon.

nja i nepotrebnog razvlačenja snaga, a i zbog velikog broja balista (preko 8.000), koje su skoro redovno Nemci podržavali teškim naoružanjem, ove divizije nisu postigle naročite uspehe. Ipak, one su dejstvom na pomenutoj prostoriji vezivale jake balističke snage koje su inače Nemci mogli upotrebiti na nekom drugom sektoru.

Preševska, Bujanovačka i Gnjilanska brigada bile su na sektoru Kumanovo, Preševo, Bujanovac angažovane u borbi protiv balista i delova 4 SS motorizovane policiske divizije. U višednevnim borbama su Preševo i Bujanovac prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku, da bi konačno, krajem septembra, ostali u rukama neprijatelja. Radi ometanja povlačenja Nemaca kroz Kačaničku Klisuru na sever, Glavni štab Makedonije je krajem septembra prebacio Preševsku i Bujanovačku brigadu na tu komunikaciju, gde su, preformirane u 16 brigadu, dejstvovalе sve do konačnog oslobođenja Makedonije.

Posle borbi oko Prilepa, Kavadaraca, Strumice i Berova, Glavni štab Makedonije je krajem septembra doneo odluku da u što kraćem roku, jednovremeno sa napadima duž glavnih komunikacija izvršio popunu postojećih jedinica novoprdošlim ljudstvom i zaplenjenim oružjem. Istovremeno je doneo odluku i da formira nove i jače jedinice, pripremajući se na taj način za dejstva većeg obima, pošto je u to vreme počela otstupanje iz Grčke i glavnina Grupe armija »E«.

Naročito teške borbe vođene su sa nemačkom 104 lovačkom divizijom, koja se povlačila pravcem Bitolj—s. Gradsko—Skoplje. Izložena stalnim i iznenadnim napadima, ona je bila tako razvučena da joj je čelo kolone 10. oktobra bilo u Prilepu a začelje 25. oktobra još uvek u Bitolju.

Za to vreme je 48 makedonska divizija (1, 6 i 15 makedonska i 4 šiptarska brigada) i dalje vodila borbe protiv balista u zapadnoj Makedoniji. Ojačana baterijom topova, ona je 8. oktobra izvršila napad na širokom frontu Kičevo, Čafa i 9. oktobra zauzela sa 1 brigadom Kičevo, koje je branilo oko 1.500 balista. Pošto su balistima pristigla jaka ojačanja iz Gostivara, 48 divizija je u toku noći 9/10. oktobra napustila Kičevo i prebacila se na sektor Struga, Ohrid. Ona je 19. oktobra vodila u Struzi ulične borbe protiv Nemaca, ali kad su ovim pristigla ojačanja iz Ohrida i Alibunara, 48 divizija se povukla na liniju s. Trebenište, s. Mešetište.

U ovom periodu 42 makedonska divizija (3, 8 i 12 brigada) je dejstvovala duž komunikacije Veles—Skoplje i u rejonu Suva Gora, Karlijak. Borbe su vođene protiv balista koji su, radi što tešnje veze sa nemačkim snagama u Skoplju, po

svaku cenu težili da zadrže tu teritoriju pod svojom kontrolom-

Sumirajući dejstva neprijateljskih snaga i snaga Narodnooslobodilačke vojske u ovom vremenskom periodu, mora se priznati da je, i pored niza taktičkih uspeha snaga Norodnooslobodilačke vojske, operativni uspeh pripao neprijatelju. Najbolje nemačke snage prebačene su na srpsko vojište. Osim polovine Jurišne divizije »Rodos«, koja je prebačena vazdušnim putem, u Srbiju su suvim i železnicom prebačene cela 4 SS motorizovana policiska divizija, 117 lovačka divizija i najpokretniji delovi artiljerije i protivavionske odbrane. U zapadnoj Makedoniji, komunikacijom Bitolj—Prilep—Veles, probile su se borbene grupe »Gulman« i »Papst« i jedan bataljon 4 SS motorizovane policiske divizije, a povlačenje 104 lovačke divizije bilo je u toku. U istočnoj Makedoniji su nemačke 11 i 22 divizija uspele da obezbede desni bok glavnine Grupe armija »E« koja se povlačila vardarskom dolinom. Svestan težine situacije u koju je Grupa armija »E« zapala objavom rata Nemačkoj od strane Bugarske, Štab Grupe armija »E« iskoristio je do maksimuma neaktivnost nove bugarske vojske (zbog njene reorganizacije i pregrupisavanja). On je, uporedo sa bočnim obezbeđenjem prema Bugarskoj i osiguranjem železničkog i drumskog saobraćaja dolinom Vardara, uspeo da u toku septembra i početkom oktobra danonoćnim železničkim transportima i usiljenim motorizovanim i pešačkim marševima znatno ubrza otstupanje svoje glavnine prema severu.

Što se tiče rada Glavnog štaba Makedonije, smatramo da je on bio pravilan. Postavljeni zadaci bili su realni i odgovarali su borbenim mogućnostima jedinica Narodnooslobodilačke vojske, naročito u pogledu njihove vatrene moći. Treba imati u vidu da je vatreна moć naših jedinica u ovo vreme, zbog nemanja artiljerije i zbog jako slabe tehničke opreme, bila znatno manja od vatrene moći odgovarajućih nemačkih jedinica. Kao što je već ranije napomenuto, vatreна moć jedne naše brigade približno je odgovarala vatrenoj moći jednog nemačkog bataljona. Ovaj odnos, i ukoliko se menjao, menjao se na štetu jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Ako se ovome doda i velika brojna nadmoćnost nemačkih snaga u odnosu na snage Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji, kao i činjenica da su naše snage u Makedoniji bile u fazi organizacije i formiranja, da su jedinice bile mlade i bez dovoljno borbenog iskustva, a štabovi bez dovoljno rutine u rukovođenju, onda je jasno da su one u opisanim borbama, u toku septembra i početkom oktobra 1944 g., učinile ono što se od njih moglo očekivati.

Zbog stalnih napada na komunikacije i manje nemačke posade i garnizone, nemačke prethodnice su morale da se razvijaju za borbu i da se pod borbom probijaju ka svojim dnevnim ciljevima. To je prilično usporavalo njihovo kretanje i odložilo rok izvršenja njihovog zadatka. Tako je 22 puk nemačke 11 divizije sa četom tenkova, da bi sadejstvovao nemačkim snagama iz Bitolja koje su skoro deset dana bezuspešno pokušavale da se probiju preko Prilepa za Veles, morao iz rejona s. Gradsко biti orijentisan ka Kavadarcima, a zatim ka Prilepu; 22 divizija je 26 septembra bila prinudena da razvije dva svoja puka i tenkovski bataljon da bi se probila u rejon Strumice i Berova (ona je tek 8 oktobra uspela da smeni delove 11 divizije u rejonu Carevog Sela); 21 puk je uputio jedan svoj bataljon ka Strumici, ususret 22 diviziji, radi zauzimanja grada, itd. itd.

U istočnoj Makedoniji je u ovo vreme pažnja Glavnog štaba Makedonije bila usretsređena na učvršćivanje jedinica Narodnooslobodilačke vojske i njihovu popunu, jer je trebalo što pre uskladiti dejstva sa bugarskom 1 i 4 armijom, pošto je nova bugarska vojska dobila odobrenje od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije da u završnim operacijama učeствује zajedno sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske.

Uporedo sa opisanim dejstvima, izvršeno je do sredine oktobra učvršćenje i popuna svih jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji, a od novog ljudstva, sredinom oktobra, formirane su još Kumanovska i 51 (makedonska) divizija. Takođe su formirani 15 korpus (41, 48 i 49 divizija), 16 korpus (42 i Kumanovska divizija) i Bregalničko-strumički korpus (50 i 51 divizija). Na taj način su stvoreni uslovi za početak operacija većih razmera, u cilju konačnog oslobođenja Makedonije.

Iako je Grupa armija »E« znatno popravila svoj položaj, u odnosu na onaj od mesec dana ranije, još uvek je bilo vremena da joj se efikasnim dejstvom ka vardarskoj dolini preseće otstupnica. Međutim, događaji će pokazati da nova bugarska vojska nije bila za ovo spremna.

Operacije snaga NOVJ i nove bugarske vojske

U prvoj polovini oktobra 1944 g. Nemci su u Makedoniji, izuzev Kratova, Kruševa i Južnog Broda, držali sve ostale gradove, posednute privremenim posadama.⁶⁸ Na teritoriji istočno

⁶⁸ Zbog toga što su se stalno menjale — prema tempu probijanja Grupe armija »E« kroz Makedoniju — formacijske nazive nemačkih jedinica koje su privremeno posedale gradove u Makedoniji nije moguće za sada utvrditi. Ovo se naročito odnosi na nemačke snage na teritoriji zapadno od Vardara.

od Vardara nalazile su se 22 i 11 divizija, koje su delom snaga posele jugoslovensko-bugarsku granicu, a delom snaga čvrsto držale u svojim rukama Dojran, Strumicu, Berovo, Stip, Kočane, Carevo Selo i Kumanovo. Sem toga, u ulozi stalne po-boćnice, one su štitile povlačenje Grupe armija »E« od bočnog udara bugarske 1 i 4 armije i od dejstva Narodnooslobodilačke vojske.

Pored raznih tvrđavskih bataljona, koji su se pripremali za povlačenje, u Grčkoj su se u ovo vreme, u ulozi zaštitnice, nalazile 41 tvrđavska divizija, Tvrđavska brigada »Kloc« (Klotz), Borbena grupa »Katner« i Borbena grupa »Štajrer«. Sve ove jedinice bile su stavljene pod komandu Štaba 91 armijskog korpusa. Oko 17 oktobra počele su i one da se povlače iz Grčke. Cetrdeset prva divizija sa Brigadom »Kloc« povlačila se pravcem Đevđelija—Skoplje, Borbena grupa »Katner« pravcem Dojran—Strumica, a Borbena grupa »Štajrer«, koja je kao poslednja nemačka jedinica napustila Grčku 1 novembra 1944 g., pravcem Bitolj—Prilep.

Pošto je reorganizacija makedonskih jedinica bila već pri kraju, a pregovori sa bugarskom vladom o učešću bugarskih snaga u borbama protiv Nemaca povoljno završeni, Glavni štab Makedonije doneo je odluku da otpočne operacije za konačno oslobođenje Makedonije. Prema njegovom planu 15 i 16 korpus zadržani su u Pelagoniji i u dolini Vardara. Oni su imali zadatak da i dalje ugrožavaju otstupanje Grupe armija »E« na sever a po izbijanju snaga Narodnooslobodilačke vojske (koje su dejstvovale u istočnoj Makedoniji) u dolinu Vardara, da pristupe konačnom oslobođenju pomenutih teritorija. Bregalničko-strumički korpus, radi oslobođenja istočne Makedonije (od r. Vardara do jugoslovensko-bugarske granice) u sadejstvu sa bugarskom 1 i 4 armijom, orijentisan je na strumičko-bregalnički pravac. U cilju ostvarenja ovog plana korpusima Narodnooslobodilačke vojske i jedinicama bugarske 1 i 4 armije određeni su sledeći zadaci (skica 16):

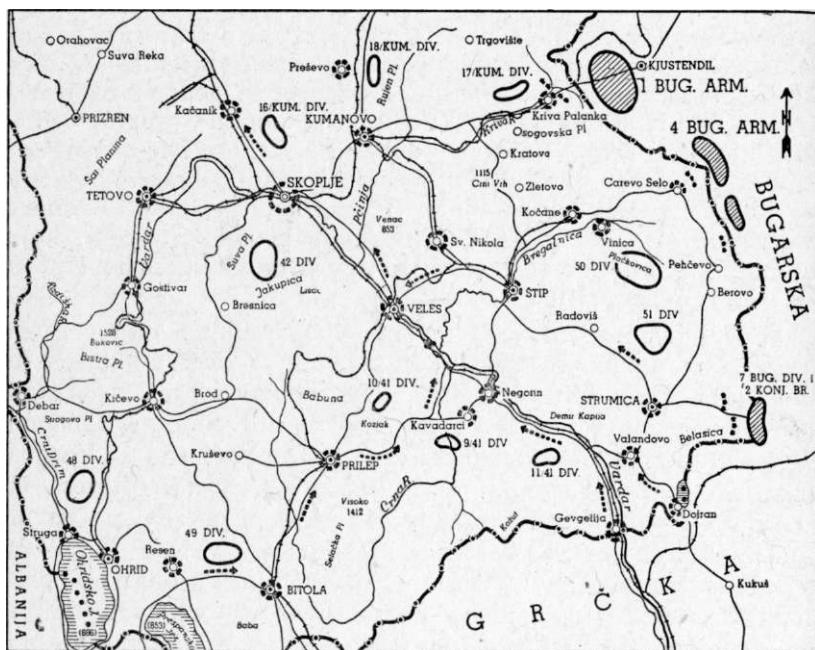
— Bregalničko-strumički korpus NOVJ (50 divizija⁶⁹ u izvornom delu Bregalnice i 51 divizija⁷⁰ u rejonu Strumica, Radovište), u sadejstvu sa jedinicama bugarske 4 armije (koja je u svom sastavu imala 5 diviziju, a kasnije i 7 diviziju), imao je da oslobodi teritoriju dolinom Bregalnice i Strumice; pri tome je 50 makedonska divizija sa bugarskom 5 divizijom

⁶⁸ Sastava: 13, 14 i 19 brigada i Artiljeriska brigada.

⁷⁰ Sastava: 4, 20 i 21 brigada i Artiljeriska brigada.

imala da osloboди sektor Carevo Selo, Kočane i Stip, a zatim da se orijentiše ka Velesu i Skoplju, radi sadejstva 16 korpusu pri oslobođenju ovih gradova; 51 makedonska divizija sa bugarskom 7 divizijom i 2 konjičkom brigadom imala je da osloboди Strumicu, a potom sektor Valandovo, Dojran, Devđelija;

— 16 korpus NOVJ (Kumanovska divizija⁷¹) u rejonu Kriva Palanka, Kumanovo, Preševu, Skopska Crna Gora i

Skica 16 — Raspored naših i bugarskih snaga pred borbe za oslobođenje Makedonije

42 makedonska divizija⁷² u rejonu Skoplje, Veles, Suva Gora), uz sadejstvo jedne divizije Bregalničko-strumičkog korpusa, kad se za to stvore povoljni uslovi, imao je da glavnim snagama oslobođi Veles i Skoplje, a pomoćnim snagama (jedna brigada i jedinice Komande kumanovskog područja⁷³) da u dolini Krive Reke i Pčinje sadejstvuje bugarskoj 1 armiji, koja je imala zadatak da energičnim nastupanjem na tom pravcu

⁷¹ Sastava: 16, 17 i 18 brigada.

⁷² Sastava: 3, 8 i 12 brigada.

⁷³ Umesto ovih snaga, bugarskoj 1 armiji sadejstvovale su 17 i 18 brigada Kumanovske divizije.

gto pre izbjije u rejon Skoplja i na taj način preseče otstupnicu snagama Grupe armija »E«;

— 15 korpus NOVJ (41 makedonska divizija⁷⁴ u rejonu s. Pletvar, s. Gradsko, Kavadarci; 49 makedonska (bitoljska) divizija⁷⁵ u rejonu Bitolj, Resan i 48 makedonska divizija⁷⁶ u rejonu Ohrid, Struga, Kičevu) imao je da definitivno očisti od neprijatelja teritoriju zapadno od Vardara i osloboди gradove Prilep, Bitolj, Resan, Ohrid i Strugu. Posle ovoga je 48 divizija trebalo da produži dejstva protiv balista na pravcu Kičeva i Gostivara i osloboди ove gradove.

...A...

Operacije u istočnoj Makedoniji

Borbe na krivorečkom pravcu (skica 17). Iz ranijeg izlaganja vidi se da je Grupa armija »E«, u cilju zaštite svog desnog boka, uspela — prvo sa 11-tom, a potom i sa 22 divizijom da posedne važnije objekte duž jugoslovensko-bugarske granice i zatvori najvažnije pravce iz Bugarske ka dolini Vardara i Skoplju. S druge strane, u južnoj Srbiji su 13 korpus NOVJ i bugarska 1 partizanska divizija presekli u rejonu Vranja vardarsko-moravski pravac i proširili mogućnost dejstva na jug, dok su se bugarska 1 armija i makedonska Kumonovska divizija grupisale na krivorečkom pravcu. Time je bio ugrožen vardarsko-ibarski pravac, kojim su Nemci otstupali na sever. Zato su sada Nemci posebnu pažnju poklonili krivorečkom pravcu i za njegovu odbranu delovima 11 divizije i 1 bataljonom 47 puka 22 divizije poseli položaje istočno od Krive Palanke (k. 1086, s. Varovište), kao i u rejonu Stražin (k. 660), s. Dubočica, i kod s. Stracin. Ovi položaji, zavisno od situacije, bili su stalno pojačavani. Za odbranu krivorečkog pravca bio je do kraja oktobra odgovoran Štab 11 divizije, a kasnije Štab 22 divizije.

Za dejstva na krivorečkom pravcu, iz Bugarske je angažovana bugarska 1 armija sa 1 i 2 divizijom, od r. Pčinje uvedena je i bugarska 11 divizija, a u pozadini neprijatelja makedonska Kumonovska divizija (bez 16 brigade koja je u to vreme dejstvovala u Kačaničkoj Klisuri). S obzirom da je teritorija južno od Krive Palanke sa Kratovom bila slobodna, a da je desnom boku bugarske 1 armije veća opasnost pretila sa pravca

⁷⁴ Sastava: 2, 9 i 10 brigada.

⁷⁵ Sastava: 5, 7 i 11 brigada.

⁷⁶ Sastava: 1, 6 i 15 brigada i 4 šiptarska brigada.

Bujanovac—Preševo—Kumanovo, koji je bio u nemačkim rukama, to je Kumanovska divizija orijentisala 17 brigadu duž komunikacije Kriva Palanka—Kumanovo, a 18 brigadu duž komunikacije Kumanovo—Preševo. Prema opštem planu trebalo je da bugarska 1 armija, u sadejstvu sa Kumanovskom divizijom, energičnim dejstvom na ovom pravcu što pre izbije u rejon Skoplja i time preseče otstupnicu Nemcima.

Sedmog oktobra bugarska 2 divizija počela je napad na položaje fizilirskega bataljona 11 divizije, istočno od Krive Palanke. Napadajući frontalno sa 9 pukom, ona je 27 puk uputila u dalek obuhvat sa severa, a 36 puk sa juga, preko najviših vrhova Osogovske Planine. Zbog neefikasnosti 9 puka, nemački bataljon je uspeo da se održi na položaju čitav dan. On je tek 8 oktobra napustio Krivu Palanku i izbegao okruženje, pošto jedinice posiate u obuhvat, zbog udaljenosti njihovih pravaca dejstva, nisu došle do izražaja. Tako se ovaj manevr pokazao kao nepotreban.

Razvukavši svoje snage oko Krive Palanke, bugarska 2 divizija nije bila u stanju, kao što je bilo predviđeno, da odmah preduzme gonjenje Nemaca i sama ovlada stražinskim položajima, koje je branio jedan ojačani puk nemačke 11 divizije. Pošto se zadržala 4 dana oko pregrupisavanja snaga, bugarska 1 armija je tek 12 oktobra počela napad na pomenute položaje, uvodeći u borbu 1 diviziju severno, a 2 diviziju južno od komunikacije. Međutim, Nemci su vešto iskoristili taktičku povezanost i pogodnost stražinskih položaja i nedovoljnu energičnost nadmoćnijih bugarskih jedinica, pa su uspeli da ove položaje zadrže u svojim rukama sve do 19 oktobra. Na taj način su stvorili vreme za utvrđivanje stracinskih položaja i za postepeno povlačenje svojih snaga sa stražinskih na stracinske položaje, koje su poseli sa 21 i 22 pukom 11 divizije, 1 bataljonom 47 puka 22 divizije i 22 dopunskim bataljom.

Za to vreme je 17 brigada Kumanovske divizije stalno napadala nemačke kolone i obezbeđenja na komunikaciji Kumanovo—Kriva Palanka. Delovi nemačke 11 divizije su zbog toga od 10—18 oktobra preduzimali u rejonu Krivi Kamen, Drenak, Orljak i Peros niz bezuspešnih napada na Brigadu, s ciljem da je odbace sa komunikacije. U isto vreme je 18 brigada, zajedno sa 2 i 3 kosovsko-metohiskom brigadom, vodila na komunikaciji Preševo—Bujanovac svakodnevno borbe protiv Nemaca i balista, koji su težili da je odbace sa komunikacije i obezbede nesmetanu vezu sa Kumanovom.

Pošto je napad na stracinske položaje trebalo da počne 22 oktobra, bugarska 1 armija počela je 19 oktobra pregrupisa-

vanje snaga. Prema zamisli komandanta armije, nemačke snage kod Stracina trebalo je okružiti a potom uništiti. U tom cilju je 1- divizija upućena u obuhvat sa severa, a 2 divizija sa juga. Za napad sa fronta određeni su 6 i 13 puk, padobranski bataljon i dva mitraljeska bataljona. Koristeći slobodnu teritoriju severno i južno od stracinskih položaja i svoju nadmoćnost, jedinice upućene za obuhvat uspele su 22. oktobra do mraka da izbjiju duboko pozadi stracinskih položaja, u rejon s. Kanarevo (1 divizija) i u rejon Sv. Ilija, Vidim (2 divizija). One su tu zadržane snažnom artiljeriskom i mitraljeskom vatrom, dok su jedinice upućene u napad s fronta postigle minimalne uspehe. U ovako kritičnoj situaciji, Nemci su počeli izvlačenje svojih snaga na položaje u rejonu Kumanova.

Producivši nastupanje, bugarska 1 divizija je 23. oktobra izbila u rejon Korito, a 2 divizija u rejon Kotline (k. 603). Na taj način su bili stvoreni svi uslovi da se na stracinskim položajima unište nemačke snage, koje su zbog delimičnog izvlačenja bile znatno oslabljene.

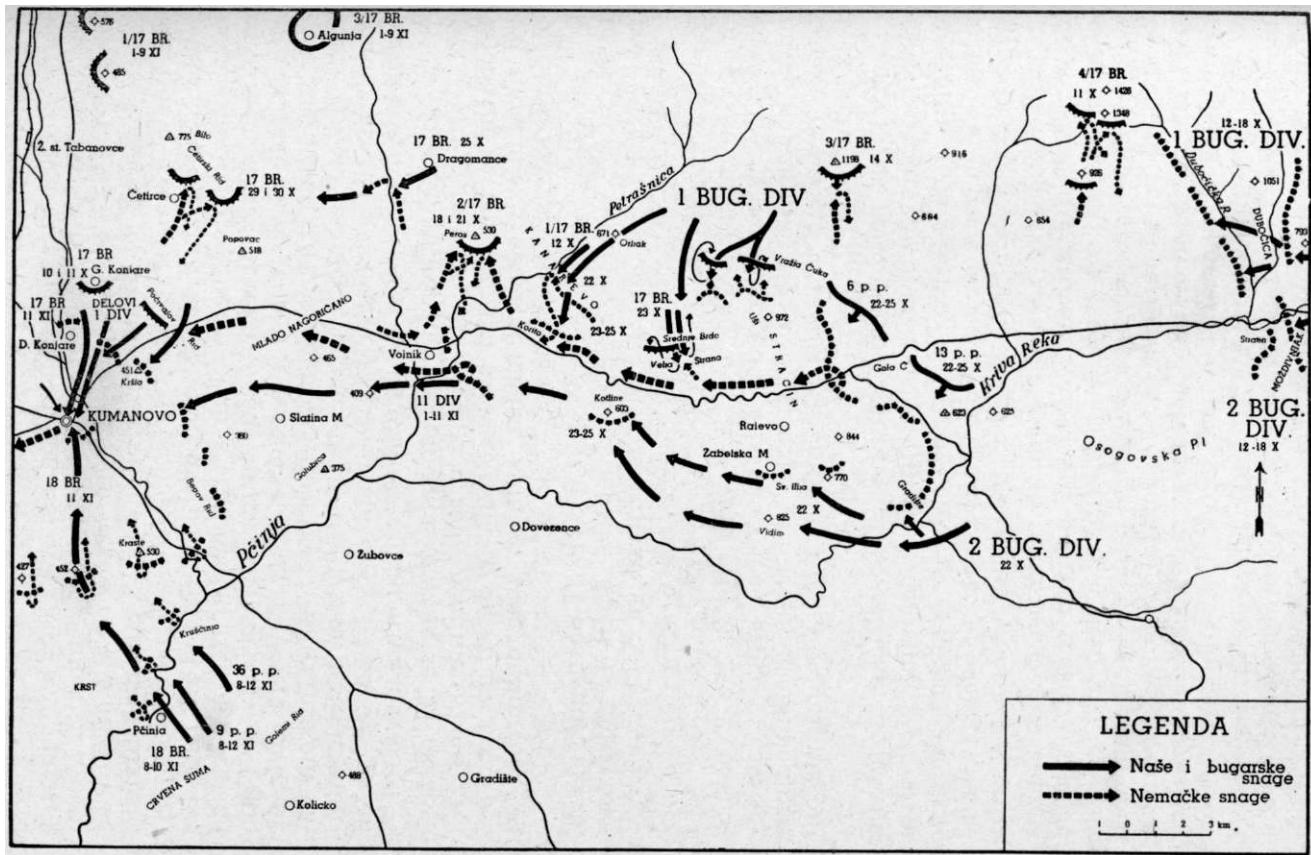
Međutim, bugarske trupe nisu iskoristile postignuti uspeh, te su Nemci, izvodeći česte protivnapade, uspeli da zadrže ove položaje do 25. oktobra, kada su se povukli ka Kumanovu.

U borbama za stracinske položaje na pravcu dejstva bugarske 1 divizije dejstvovala je i 17 brigada makedonske Kumanovske divizije, koja je u to vreme brojala oko 2.000 boraca. Ona je nekoliko puta bila ostavljena sama na dostignutim položajima, jer su se bugarske jedinice povlačile pod pritiskom nemačkih protivnapada koji su na ovim položajima bili vrlo česti.

Izgubivši položaje kod Stracina, Štab nemačke 22 divizije sa 47 pukom, 22 dopunskim bataljonom i delovima 11 divizije organizovao je odbranu Kumanova. On je zadržao glavninu snaga za neposrednu odbranu grada, dok je slabijim snagama poseo položaje istočno od r. Pčinje u rejonu s. Vojnik.

Štab bugarske 1 armije planirao je da i u rejonu Kumanova okruži i uništi nemačke snage, pa je u tom cilju do 30. oktobra pregrupisao svoje snage. Da bi sadejstvo bilo što potpunije, Štab Kumanovske divizije prebacio je krajem oktobra 18 brigadu iz rejona Preševa na položaje južno od Kumanova, a 17 brigadu severno od Kumanova, radi obezbeđenja desnog i levog boka bugarske 1 armije.

Od 1—10 novembra su jedinice bugarske 1 armije, vodeći manje borbe sa nemačkim obezbeđujućim delovima u dolini Pčinje, vršile podilaženje Kumanovu u sledećem rasporedu: 11 divizija pravcem s. Vojnik—Kumanovo; 1 divizija upućena

Skica 17 — Borbe na krivorečkom pravcu

je u obuhvat sa severa, a 2 divizija i 2 konjička brigada u obuhvat sa juga.

U ovom periodu je 17 brigada u rejonu s. Četirce, s. Reljan skoro svakodnevno vodila borbe protiv nemačkih jedinica koje su težile po svaku cenu da oslobole komunikaciju Kumanovo—Preševo.

Da snage Narodnooslobodilačke vojske i bugarske snage ne bi eventualno prodrle dolinom Pčinje i presekli komunikaciju Veles—Skoplje, Nemci su tim pravcem uputili iz s. Zelenikovo Puk »Eberlajn« (Eberlein). Ovaj je neometan 5 novembra izbio u rejon s. Kolicko i iz pokreta napao bugarsku 2 konjičku brigadu, koja je tu bila prikupljena. Iznenadena, Brigada je napustila položaje, ostavivši deo opreme i naoružanja. U međuvremenu je 18 brigada Kumanovske divizije, koja se nalazila na položajima u tom rejonu, iskoristila nebudnost Nemača i iznenadnim protivnapadom u bok odbacila ih i povratila izgubljenu opremu i naoružanje 2 konjičkoj brigadi.

Desetog novembra uveče bili su stvoreni svi uslovi za okruženje i uništenje nemačkih snaga u Kumanovu. Sve jedinice zauzele su konačan raspored za napad. Ali, iste noći, 10/11 novembra, da bi osujetio presecanje otstupnice, Stab 22 divizije izvukao je gro svojih snaga ka Skoplju. U Kumanovu su ostale samo jake zaštitnice, raspoređene na prilazima i na ivici grada. Tek ujutru 11 novembra počeo je napad, koji se, pored toga što je zakasnio, odvijao i vrlo sporo. Prva je u borbu stupila četa Komande kumanovskog područja (oko 200 boraca) i posle kraćeg otpora uspela da se u 9 časova probije u centar grada i zaposledne važnije ustanove. Između 10 i 11 časova probila se u grad sa severa i 17 brigada sa delovima bugarske 1 divizije, a u 11,30 časova i 18 brigada s juga. Bugarska 2 divizija i 2 konjička brigada stajale su za sve vreme na polaznim položajima potpuno neaktivne, pa su se nemačke zaštitnice u redu povukle ka Skoplju. Slično onome što se dogodilo na Stracinu, dogodilo se i kod Kumanova.

Posle oslobođenja Kumanova, prestala su dejstva bugarske vojske, ne samo na ovom pravcu, nego i na čitavoj teritoriji istočne Makedonije.

Operacije na krivorečkom pravcu, koje je izvodila bugarska 1 armija zajedno sa makedonskom Kumanovskom divizijom, nisu dale očekivane rezultate. S obzirom na odnos snaga, koji je u početku bio 5:1, a kasnije 3:1 u korist bugarske 1 armije, može se tvrditi da je ova (uz pomoć Kumanovske divizije) apsolutno bila u stanju da uništi nemačke snage na krivorečkom pravcu. Međutim, komandovanje bugarske 1 armije nije pokazalo potrebnu spremnost za borbu. Zbog toga su se

dejstva bugarskih jedinica odvijala sporo i neefikasno. Česta pregrupisavanja jedinica, koja nisu uvek bila opravdana, kao i nedovoljno energično nastupanje omogućavalo je Nemcima da pravovremeno izvuku svoje jedinice ispred udara, i to baš u momentima kada je za to postojalo najmanje objektivnih uslova (Stracin, Kumanovo). Tako su znatno slabije nemačke snage na krvorečkom pravcu uspele da izvrše svoj zadatak.

Borbe na bregalničkom pravcu (skica 18). Za odbranu na ovom pravcu, ojačani 16 puk 22 divizije rasporedio je dva bataljona duž komunikacije Carevo Selo—Kočane, slabije obezbeđujuće delove kod s. Zvegor i na vrhu Čavka (k. 1538), a jedan ojačani bataljon u rejonu Berovo, Pehčevo, sa isturenom četom na vrhu Bukovik (trig. 1724).

Na bregalničkom pravcu dejstvovalе su 50 divizija Bregalničko-strumičkog korpusa i 5 divizija bugarske 4 armije sa armiskim delovima (artiljeriski puk, dva bataljona armiskog dopunskog puka i 3 armiski protivtenkovski divizion).

Prema zadatku, 4 armija je 8 oktobra imala da otpočne nastupanje i do 12-og da izbije sa glavninom na liniju s. G. Trogerci, s. G. Balvan, s. Argulica, a sa ostalim snagama u rejon Strumice. Na taj način je trebalo zajedno sa 50 makedonskom divizijom, koja je dejstvovala u pozadini neprijatelja, da spreči otstupanje Nemaca komunikacijom Strumica—Stip. Za izvršenje ovog zadatka komandant bugarske 4 armije podelio je snage u dve grupe. Severna grupa (5 divizija i armiski delovi) imala je da nastupa pravcem Carevo Selo—Kočane—Stip, a južna (ojačani 5 puk⁷⁷) pravcem Pehčevo—Berovo—Strumica.

S obzirom na jačinu nemačkih snaga, širinu fronta i dejstva 50 makedonske divizije u pozadini neprijatelja, postojali su povoljni uslovi da bugarska 4 armija izvrši postavljeni zadatak. Međutim, sva pažnja komandanta bugarske 4 armije od 8—15 oktobra bila je usretsređena na uništenje nemačkih snaga na Bukoviku (trig. 1724), koje su ugrožavale levi armiski bok, pa je komandant armije odložio napad na glavnom pravcu. Sve do 13 oktobra, kada su Nemci napustili Bukovik, svi bugarski napadi su ostali bez uspeha. Dvanaestog oktobra, dok su se vodile borbe na Bukoviku, 2 bataljon 18 puka, ne nailazeći na otpor neprijatelja, izbio je u visinu Škala, istočno od Pehčevo, ali se vratio nazad iz bojazni da se mnogo ne udalji od glavnine.

⁷⁷ Ovaj puk je imao zadatak da delom snaga sadejstvuje i bugarskoj 7 diviziji na strumičkom pravcu.

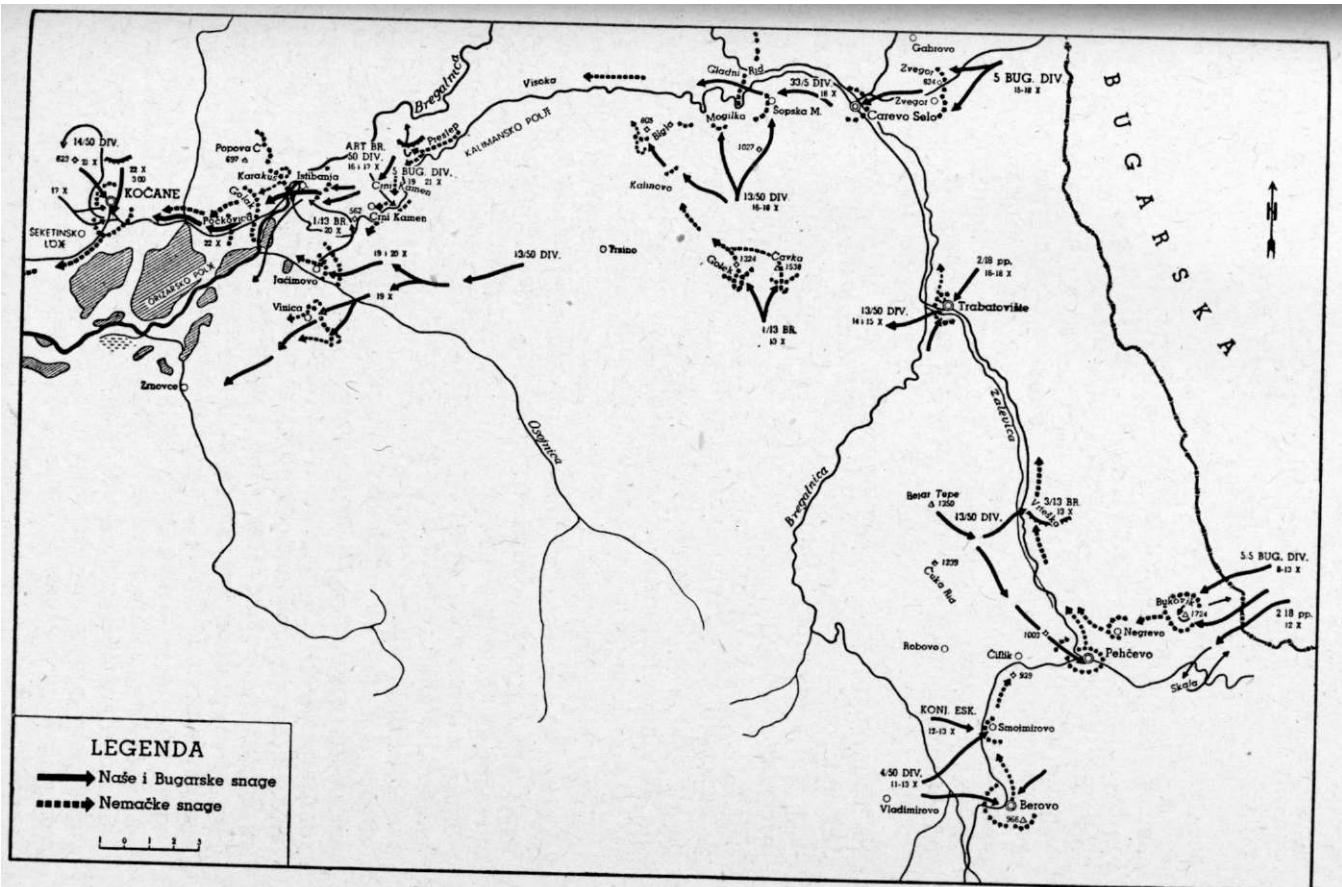
Za ovo vreme su 14 i 19 brigada 50 makedonske divizije napadale nemačke kolone i transporte na komunikacijama gtip—Kočane i Radovište—Stip, sprečavajući normalno snabdevanje i ojačavanje nemačkih snaga na bregalničkom pravcu. Četvrta i 13 brigada i Konjički eskadron Glavnog štaba Makedonije, u cilju neposrednog sadejstva bugarskim jedinicama, napadali su na nemačka uporišta duž komunikacije Berovo—Carevo Selo. Od 11—13 oktobra 4 brigada iz rejona s. Mitrašinci, s. Vladimirovo i Konjički eskadron Glavnog štaba Makedonije napadali su na nemačke položaje u rejону Berovo, s. Smoimirovo i time sprečavali ojačanje nemačkih snaga na Bukoviku. U noći 12/13 oktobra napadom na nemačke snage u Pehčevu i zauzimanjem vrha Vrteška, 13 brigada je ne samo prinudila Nemce na povlačenje iz tog rejona, nego i pomogla južnoj grupi bugarske 4 armije da 13 oktobra zauzme Bukovik. Njen 1 bataljon napao je 13 oktobra nemačke snage na Golaku i Čavki i posle žestoke borbe uspeo da ih protera, čime je stvorio povoljne uslove za napad na nemačke položaje u rejону s. Bigia.

Zbog pritiska jedinica Narodnooslobodilačke vojske i zbog opasnosti da im bude presečena otstupnica, Nemci su bili prinuđeni da napuste Berovo i Pehčevo, pa je 4 brigada 50 makedonske divizije⁷⁸ sa delovima bugarskog ojačanog 5 puka,⁷⁹ ušla u Berovo 13 oktobra. Istog dana ušla je i 13 brigada u Pehčevo. Povlačeći se iz Berova i Pehčevo ka Carevom Selu, grupa od oko 600—700 Nemaca zadržala se u s. Trabotovište. S ovom grupom je 13 brigada (bez 1 bataljona, koji se nalazio na vrhu Čavka) vodila borbu 14 i 15 oktobra, ali bez naročitih rezultata.

Četrnaestog oktobra uveče Stab bugarske 4 armije ponovo je dobio naređenje od svoje Vrhovne komande da otpočne izvršenje osnovnog zadatka. Na osnovi dogovora između Glavnog štaba Makedonije i komandanta bugarske 4 armije, napad na Carevo Selo trebalo je da počne 15 oktobra. Prema planu, posle zauzimanja Carevog Sela, a radi ovlađivanja s. Kalimanci i s. Bigia, bugarska 4 armija imala je delom snaga da dejstvuje duž komunikacije, a delom snaga

⁷⁸ Posle ovih borbi 4 brigada ušla je u sastav 51 makedonske divizije i sve do oslobođenja Makedonije dejstvovala na sektoru Strumice.

⁷⁹ Ovaj puk je 23 oktobra komunikacijom Berovo — Strumica izbio u rejон Palazlijja, gde je ostao neaktivno do kraja rata.

Skica 18 — Borbe na bregalničkom pravcu

da vrši obuhvat sa severa, dok su jedinice 50 makedonske divizije imale da vrše napad sa juga. Radi bolje koordinacije bilo je predviđeno da na pravcu 50 makedonske divizije dejstvuje 2 bataljon bugarskog 18 puka sa jednim divizionom artiljerije. Zbog toga je Stab 50 divizije prebacio 13 brigadu u rejon s. Bigia, Mogilka; Artiljerijska brigada, koja je zbog nedostatka artiljerijskih oruđa dejstvovala kao pešadijska, prebačena je u rejon Crni Kamen; 14 brigada je orijentisana ka Kočanu, a 19 brigada je i dalje zadržana na komunikaciji Stip—Radovište.

Zauzevši 13 oktobra Golak i Čavku, 13 brigada je 16 oktobra počela napad na nemačke položaje u rejonu Mogilka, s. Bigia. U ogorčenim borbama, koje su vodene do u podne 18 oktobra, nemačke snage su posle nekoliko uzastopnih juriša konačno odbačene sa ovih položaja, te je uspostavljena čvršća veza sa bugarskim jedinicama koje su napadale sa fronta.

Prema dobijenom zadatku, a u cilju da olakša situaciju u rejonu s. Bigia, Carevo Selo, 14 brigada je 17 oktobra napala nemačke snage u Kočanu. Ona je, uz obostrane gubitke, uspela da prodre do Zelezničke stanice i kasarne, ali se morala povući. Ipak, ovim napadom su Nemci sprečeni da iz Kočana intervenišu pravcem s. Bigia—Carevo Selo.

Nemačke snage u rejonu s. Kalimanci, s. Bigia nisu okružene i uništene. Do toga nije došlo zato što su se bugarske jedinice uplele u borbe istočno od Carevog Sela i s. Trabotovište, pa su tek posle zauzimanja Carevog Sela, 18 oktobra, kada su se Nemci već izvukli u pravcu Kočana, uspele da uspostave čvršći kontakt sa jedinicama 50 makedonske divizije.

Producivši gonjenje Nemaca ka Kočanu, makedonska 13 brigada južno, a bugarska 5 divizija severno od druma, naišle su na nemački otpor na liniji Popova Čuka (trig. 697), Karakus, Golak, Prčkovica (k. 462), s. Jaćimovo, Vinica. Nemci su sa manjim snagama poseli i položaje na liniji s. Teranci, Manavka, Asarlik, Kučalut, s. Radonja, Vardište, Sejmensko Grobište i na taj način organizovali i odbranu Stipe.

Devetnaestog oktobra, 13 brigada je iz pokreta izvršila odlučan napad na s. Jaćimovo i s. Vinica. Ona je istog dana uspela da protera neprijatelja iz s. Vinica, a tek 20 oktobra, posle ponovljenog napada, i iz s. Jaćimovo. Uputivši 1 bataljon ka s. Isticanja, radi sadejstva bugarskoj 5 diviziji, 13 brigada se usiljenim maršem prebacila u rejon s. Marodvis, gde je stigla 22 oktobra.

Da bi olakšala napad na nemačke položaje istočno od Kočana, makedonska 14 brigada, koja je dejstvovala u pozadini ovih položaja, napala je ponovo Kočane 21. oktobra. Ona je uspela da prodre u grad, pa su Nemci bili primorani da izvuku deo snaga sa položaja istočno od Kočana i upute ih ka Kočanu. Oni su energičnim protivnapadom uspeli da odbace 14 brigadu severno od grada, ali, uvidevši da je dalja odbrana Kočana nemoguća, počeli su noću 21/22. oktobra da se povlače ka Stipu. Četrnaesta brigada je posle ponoći ponovila napad i do 3 časa uspela da očisti Kočane od poslednjih nemačkih delova. Istoga dana predveče ušla je u Kočane i bugarska 5 divizija i posela položaje na visovima zapadno od grada.

U očekivanju zajedničkog napada na Stip, 50 makedonska divizija, zajedno sa delovima bugarske 4 armije, vodila je od 22—27. oktobra bezuspešne borbe protiv Nemaca u rejonu s. Teranci, Manavka. Uvidevši da do zajedničkog napada neće doći, 50 divizija je sama počela da priprema napad. U tom cilju je ona prebacila 14 brigadu na komunikaciju Štip—Zletovo, a kasnije u rejon s. Sudić, za dejstvo sa severozapada na Štip, a sa 13 i 19 brigadom napala nemačke položaje oko Štipa. Posle borbi na Asarliku, kod s. Radonja, na Rinjosu (k. 468), Vardištu i Zobniku, i u rejonu s. Sudić, nemački osiguravajući delovi bili su odbačeni ka Štipu.

Sedmog novembra je položaj nemačkih jedinica u Štipu bio vrlo nepovoljan. Dejstvujući u pozadini, 14 brigada 50 divizije ugrožavala im je otstupnicu ka Velesu, a ostale jedinice 50 divizije pripremale su se za napad na grad. Istovremeno, i Borbena grupa »Katner«, gonjena od 20 brigade 51 divizije, povlačila se uz znatne gubitke iz Strumice i Radovišta ka Štipu. Da bi izbegli eventualno okruženje, Nemci su noću 7/8. iskoristivši neodlučnost i nebudnost naših jedinica, izvukli svoje snage prema Velesu. Tako je 8. novembra 19. brigada ušla u Štip bez borbe; nešto kasnije je prispeta i 20 brigada 51 divizije.

Po ulasku u Štip 50 divizija je, čisteći teren od zaostalih nemačkih delova, produžila nastupanje preko Velesa i s. Katalanova ka Skoplju.

Borbe na strumičkom pravcu (skica 19). Radi obezbeđenja komunikacije Dojran—Strumica—Štip—Skoplje i desnog boka Grupe armija »E« u dolini Strumice, Nemci su do sredine oktobra sa 65 pukom i prištapskim delovima 22 divizije, koji su povremeno ojačavani otstupajućim delovima iz Grčke, zaposeli s. Kosturino, Strumicu, Radovište i s. Arazali, a sa 3 bataljonom 65 puka položaje istočno od s. Novo

Selo. Borbena grupa »Katner« i 3 bataljon 65 puka smenili su sredinom oktobra 65 puk i prištapske jedinice 22 divizije.

Za dejšta u dolini Strumice bila je angažovana 51 makedonska divizija,⁸⁰ a od bugarskih jedinica, koje su na ovom sektoru počele dejstva tek 29 oktobra, 7 divizija.

Devetnaestog oktobra 51 divizija je dobila usmeno naređenje od Glavnog štaba Makedonije da se iz rejona 15 km jugozapadno od Berova prebaci u rejon Strumice, prekine komunikacije Valandovo—Strumica i Strumica—Štip i očisti potmenuto područje od nemačkih jedinica.

Iako slabo naoružana, bez dovoljno borbenog iskustva i bez dovoljno municije, 51 divizija je pristupila izvršenju zadatka. Ona je orijentisala 4 brigadu na komunikaciju Valandovo—Strumica, 20 brigadu na komunikaciju Strumica—Radovište, 21 brigadu na komunikaciju Strumica—s. Novo Selo, a Artiljerisku brigadu, koja je zbog nedostataka artiljeriskih oruđa dejstvovala uglavnom kao pešadiška jedinica, na komunikaciju Strumica—Berovo.

Od 21—29 oktobra brigade su na ovim komunikacijama izvršile niz akcija. Među njima su najvažnije borbe u rejonu Radovišta, koje je nekoliko puta prelazilo iz ruke u ruku, i borbe u rejonu s. Gečerli, s. Amzali, s. Kosturino i na Gološcu (3 km severno od Vaiandova).

Dvadeset devetog oktobra Štab Bregalničko-strumičkog korpusa naredio je 51 makedonskoj diviziji da napadne i osloboodi Strumicu. U duhu ovog naređenja Štab divizije je naredio 4 brigadi da 1 novembra u 2 časa napadne s. Kosturino i Gološac i zauzme ih; pored toga, ona je imala da spreči nemačku intervenciju iz Valandova i manjim snagama da izvrši demonstrativan napad na Valandovo. Dvadesetoj brigadi je naređeno da u isto vreme napadne i ovlada trig. 510 (Careva Kula). Dvadeset prva brigada je po zauzimanju k. 600 imala da sadejstvuje 20 brigadi u ovlađivanju Carevom Kulom, a sa 1 bataljonom da napadne kasarne u Strumici; Artiljeriska brigada je trebalo da se probije iz rejona s. Nova Mala preko s. Piperevo na komunikaciju Strumica—Berovo i 1 novembra u 2 časa istu da zaposedne u visini s. Dabilja, obezbeđujući sa te strane napad na Strumicu.

Napad je, prema predviđenom planu, počeo 1 novembra^u 2 časa. Dvadeseta i 21 brigada uspele su da iznenade i po-

⁸⁰ Formiranje 51 divizije završeno je 19 oktobra 1944 godine.

tisnu nemačke snage sa trig. 510, Cam. Ciflika i k. 600, a 1 bataljon 21 brigade izbio je do kasarne. Zbog jakog otpora Nemaca dalje nastupanje je bilo nemoguće. Nasuprot tome, 4 brigada nije uspela da zauzme s. Kosturino i vrh Gološac, jer su je nemačke snage iz tog rejona i nemačka kolona koja je došla sa pravca Vaiandova napale u rejону Vasilica i odbacile ka s. Čepeli. Artiljeriska brigada, koja je vodila borbe sa nemačkim osiguravajućim delovima u rejону s. Dobrošinci, takođe nije uspela da izvrši postavljeni zadatak. Neuspeh 4 brigade omogućio je Nemcima da dovuku ojačanja iz Valandova u Strumicu i da odbace 20 i 21 brigadu na polazne položaje.

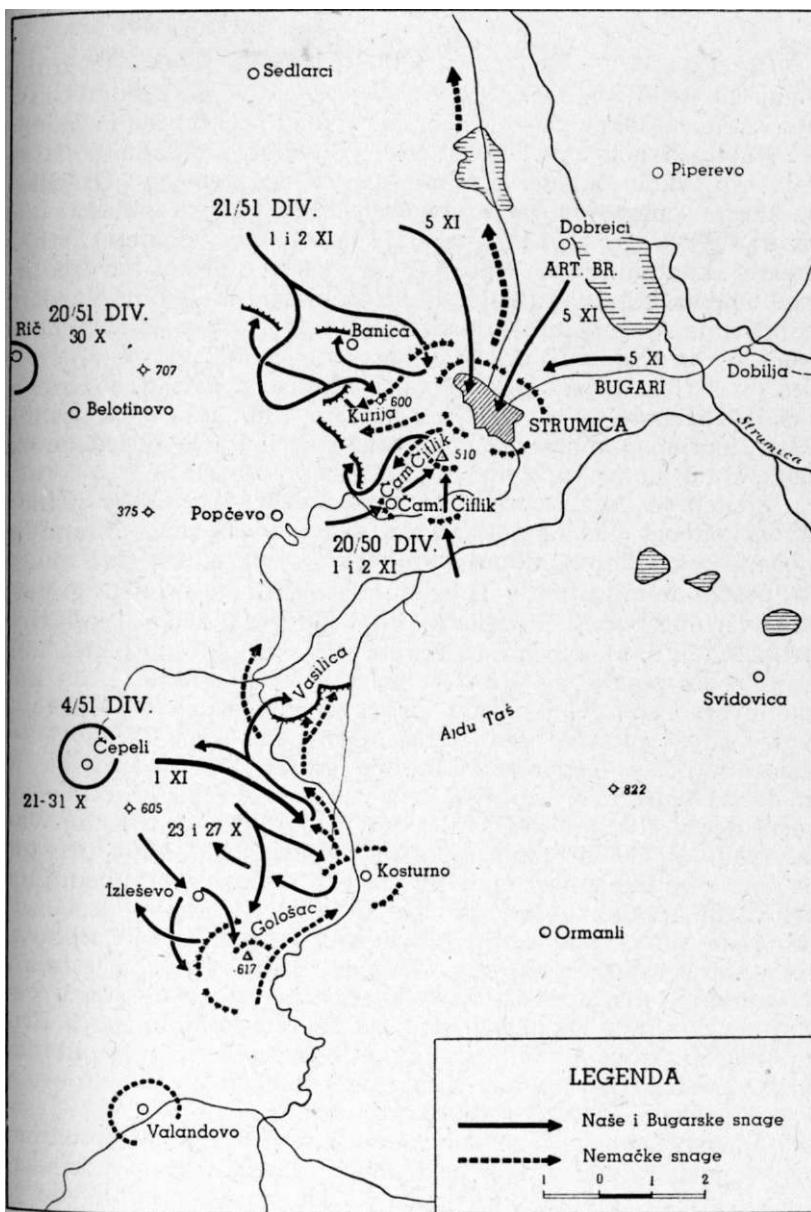
Prvog novembra oko 16 časova Nemci su prešli u protivnapad sa k. 600, Sv. Ilije i trig. 510 i prinudili 20 i 21 brigadu da se povuku u s. Rič. Noću 1/2 i 2 novembra napad naših jedinica je ponovljen, ali bez uspeha.

Uvidevši da je zauzimanje Strumice bez teškog naoružanja nemoguće, Štab divizije je odustao od daljih napada i ponovo orijentisao svoje brigade za dejstva duž komunikacija. Ali kako su Nemci 4 novembra počeli da izvlače snage ka Stipu i u tom cilju napustili 5 novembra Strumicu, u nju je istog dana u 22 časa, bez borbe, ušla Artiljeriska brigada 51 makedonske divizije.

U rejону s. Novo Selo bugarska 7 divizija u vremenu od 29 oktobra do 5. novembra nije bila dovoljno aktivna, te je 3 bataljon nemačkog 65 puka otstupio ka Strumici, a odатle — gonjen od 20 brigade — zajedno sa Borbenom grupom »Katner« ka Stipu. Dvadeseta brigada je u toku gonjenja 6 novembra ujutru, u rejону Radovišta, napala i posle kraće borbe zarobila grupu od 90 nemačkih vojnika. Osmog novembra ona je zajedno sa jedinicama 50 divizije ušla u Štip.

U duhu naređenja Vrhovnog štaba NOV i POJ od 3 novembra da se zaposedne jugoslovensko-grčka granica, Štab 51 divizije uputio je 5 novembra 4 brigadu preko Valandova ka Đevđeliji i Dojranu, gde je ova 7 novembra zaposela granicu. Kasnije je sa istim zadatkom upućena i 21 brigada, koja je stigla u Đevđeliju 12 novembra.

Nedostatak pešadiskog i artiljeriskog naoružanja kod 51 divizije, kao i nedovoljno borbeno iskustvo novodošlih boraca 51 divizije, omogućili su Nemcima da se preko Štipa i Velesa povuku u sastav svojih glavnih snaga.

Skica 19 — Borbe na strumičkom pravcu

Operacije u zapadnoj Makedoniji

Borbe u Pelagoniji i oko jezera. U duhu plana za definitivno oslobođenje Makedonije, naredbom Glavnog štaba Makedonije O. br. 27 od 20. oktobra naređeno je Štabu 15 korpusa NOVJ, čije su jedinice dotada dejstvovale na komunikaciji Ohrid—Bitolj—Prilep—s. Gradsko, da počne operacije za oslobođenje Pelagonije i oblasti oko jezera. Prvo je trebalo napasti i osloboditi Prilep i time preseći komunikaciju Bitolj—Prilep—s. Gradsko i vezu između nemačkih snaga koje su se povlačile dolinom Vardara i onih koje su se povlačile pravcem Bitolj—Prilep—Veles. Zbog toga je Štab 15 korpusa NOVJ naredio prikupljanje 41 divizije (9, 10 i 11 brigade) u rejonu s. Kokre, s. Prisad, s. Krstec, a 5 i 7 brigade 49 divizije u rejonu s. Zabrčani, s. Zagorani. Posle usiljenog marša, 28. oktobra, sve jedinice određene za napad bile su prikupljene u označenim rejonima.

Prilep je dotada branila stalna posada jačine oko jednog nemačkog pešadijskog puka, a na dan pre napada odbrana je ojačana još jednim pukom koji je bio na prolazu. Ove snage su posele dominirajuće položaje oko Prilepa i ivicu grada, isturivši obezbeđujuće delove kod s. Pletvar, Man. Treskovec (trig. 1422), s. Mažučište, s. Trojkrsti i s. Topolčane (skica 20).

Prema planu napada 5 brigada je dobila zadatak da napadne grad sa severozapada, pravcem s. Mažučište—Markova Kula—severozapadni deo grada i pravcem Man. Treskovec—Markova Kula—severozapadni deo grada. Deseta brigada je imala da napada sa severa, pravcem Sv. Petka—Kukul—severnji deo grada, a 9 brigada sa jugoistoka, pravcem Kalusovac (k. 1480)—s. Selce—jugoistočni deo grada. Jedanaesta brigada je dobila zadatak da uništi ili protera nemačke obezbeđujuće delove na Pletvaru, da zatvori komunikaciju Prilep—s. Gradsko i da spreči izvlačenje Nemaca iz Prilepa, kao i njihovu eventualnu intervenciju iz s. Gradsko. Sedma brigada je imala da uništi ili da protera nemačke obezbeđujuće delove u rejonu s. Trojkrsti i s. Topolčane, da zatvori komunikaciju Prilep—Bitolj i da spreči ostupanje Nemaca ka Bitolju ili do lazak nemačkih ojačanja iz Bitolja u Prilep.

Napad je počeo 29. oktobra, pre svanuća.

Peta brigada je u prvom naletu uspela da slomi otpor neprijatelja u rejonu s. Mažučište, Man. Treskovec i da do svanuća izbije u rejon Markove Kule i Duvanske stanice, gde je jakom vatrom задржана; 10 brigada, pošto je slomila otpor neprijatelja na Sv. Petki, Kukulu i k. 666, izbila je u 5 časova u rejon kasarne, blokirala je i počela borbu na severnoj ivici

grada; 9 brigada je zauzela s. Selce i počela borbu na jugoistočnoj ivici grada.

Jedanaesta brigada, pošto je sa prvim bataljonom posela položaje u rejonu s. Trojaci, napala je sa 2 bataljonom nemačke obezbeđujuće delove severno od s. Pletvar i odbacila ih, ali zbog jakog neprijateljskog otpora s. Pletvar nije uspela da zauzme.

Sedma brigada je istoga dana napala nemačke snage u rejonu s. Trojkrsti, s. Topolčani i uspela da ih protera ka Bitolju.

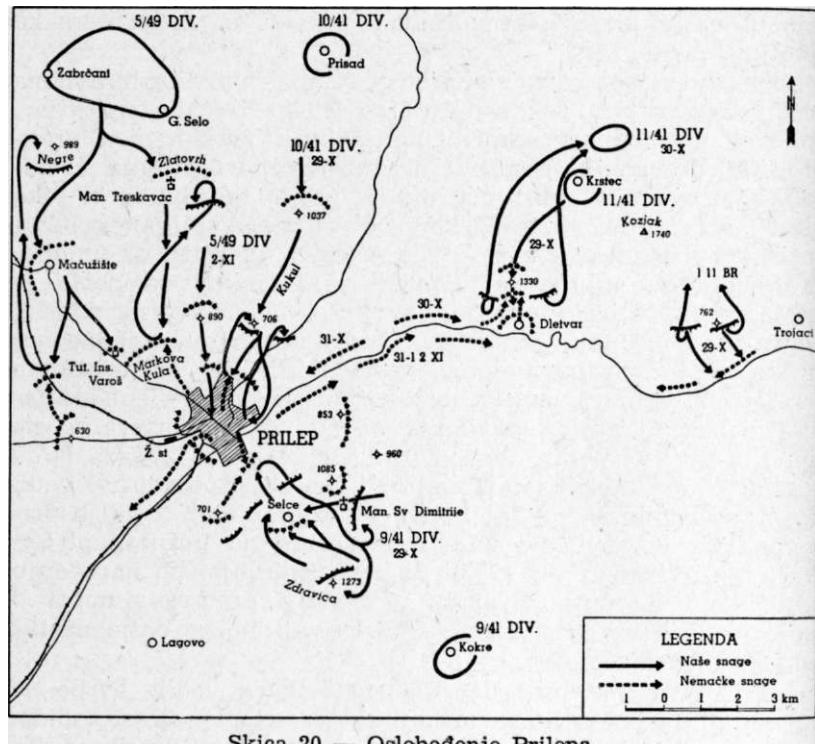
Iako iznenađeni napadom, Nemci su ipak na svim pravcima pružili žilav otpor. Tek oko 10 časova uspeli su da se srede i pređu u protivnapad. Naročito jak pritisak izvršili su na pravcu 9 i 10 brigade, koje su bile najdublje prodrle u grad. U nekoliko uzastopnih protivnapada i posle teških borbi oko Duvanske stanice i na Markovoj Kuli, podržani jakom artiljeriskom i minobacačkom vatrom, Nemci su uspeli da uz obostane znatne gubitke potisnu 5 brigadu, koja se, pošto je ostala bez dovoljno municije, povukla, noću 29-og, na položaj Negre (k. 989), Man. Treskovec. U međuvremenu je jedna nemačka motorizovana kolona, posle borbe sa 11 brigadom u rejonu s. Trojaci, uspela da se probije ka Prilepu i nanese bočni udar 10 brigadi, te se ova, u 14 časova, posle žestokih borbi povukla ka k. 701 i 706. Deveta brigada, koja je bila izložena jakoj unakrsnoj artiljeriskoj i pešadiskoj vatri i pretrpela gubitke od 40 mrtvih i više ranjenih, bila je prioruđena da se povuče i posedne položaje na liniji Man. Sv. Dimitrije, Zdravica (k. 1273). Sa ovih položaja, po naređenju komandanta Korpusa, Brigada je ponovo preduzela napad i uspela istog dana da zauzme s. Selce, ali joj je dalje nastupanje bilo onemogućeno.

Tridesetog oktobra su 5, 9 i 10 brigada vodile borbe na zaposednutim položajima, na kojima su uspele da se održe, uprkos neprijateljskog nastojanja da ih sa istih odbaci. Za ovo vreme je 11 brigada vodila borbu sa nemačkom posadom u s. Pletvar. Ojačani jednom motorizovanom jedinicom iz Prilepa, Nemci su uspeli da odbiju nekoliko njenih napada, a u protivnapadu i da je odbace ka s. Krstec. Noću 30/31 oktobra, 7 brigada je južno od s. Topolčane napala nemačku motorizovanu kolonu koja je išla za Prilep. Izuzimajući nekoliko bornih kola koja su se probila za Prilep, Brigada je posle kratke borbe uspela da ovu kolonu potisne ka Bitolju.

Trideset prvog oktobra brigade su ponovo preduzele napad na Prilep. Iako su, uglavnom, uspele da povrate položaje koje su izgubile 29 oktobra, ni ovog puta nisu uspele da slome

neprijateljski otpor u Prilepu. Situacija se još više pogoršala dolaskom dveju nemačkih kolona, jedne iz Bitolja, a druge iz s. Gradsko koje su se, posle borbi sa jedinicama 7 i 11 brigade, na dan 31 oktobra, probile u Prilep.

U višednevnim borbama za Prilep jedinice 41 i 49 divizije utrošile su velike količine municije, pa je Stab 15 korpusa 31 oktobra posle podne doneo odluku da prekine borbu i izvuče jedinice iz dodira sa neprijateljem. Pod zaštitom mraka

Skica 20 — Oslobođenje Prilepa

brigade su se istog dana izvukle iz borbe i prikupile: 5 brigade u s. Zabrdčani, 10 brigada u s. Prisad, 11 brigada severno od s. Krstec, 9 brigada u s. Kokre, a 7 brigada zapadno od s. Trojkrsti. Sve brigade su na pogodnim mestima, duž komunikacija, ostavile slabije delove za napad na nemačke kolone.

Nemci su iz Prilepa, preko Pletvara, od 31 oktobra posle podne pa do noći 1/2 novembra, povukli glavninu svojih snaga za Veles. Stoga su 2 novembra jedinice 49 i 41 makedonske divizije po treći put napale Prilep. U Prilepu su Nemci ostavili samo slabije zaštitničke delove, pa su ga jedinice 49 i 41

divizije oslobodile, a nemačke zaštitničke delove delom uništile, a delom odbacile ka Bitolju. Oslobođenjem Prilepa presećena je na ovom pravcu ostupnica začelnoj nemačkoj jedinici — Borbenoj grupi »Štajrer«.⁸¹ Zbog toga se ova, zajedno sa nemačkim snagama odbačenim iz Prilepa, morala povlačiti pravcem Bitolj—Resan—Ohrid—Struga za Albaniju. Imajući to u vidu, Štab 15 korpusa NOVJ je naredio 49 diviziji⁸² da odmah preduzme gonjenje Nemaca prema Bitolju i oslobodi ovaj grad. Posle toga je 49 divizija, radi oslobođenja dela Makedonije oko jezera, imala da sadejstvuje 48 diviziji, koja je već dejstvovala u rejonu Struge. Četrdeset prva divizija je upućena u rejon Kavadarci, Negotino sa zadatkom da oslobodi ova mesta, a zatim da produži dejstva dolinom Vardara ka Velesu. Ova divizija je jednovremeno bila i rezerva Glavnog štaba Makedonije.

Gonjenje Nemaca ka Bitolju vršile su 7 i 9 brigada 49 divizije. Posle borbi u rejonu s. Mogila, 3 i 4 novembra, u kojima su izgubili oko dva artiljeriska diviziona, Nemci su se povukli ka Ohridu. Tako je 49 divizija 4 novembra ušla u Bitolj bez borbe. Po ulasku u Bitolj 7 brigada je preduzela nastupanje ka Resnu, a 9 brigada je upućena na jugoslovensko-grčku granicu sa zadatkom da je zatvori na pravcu Lerin—Bitolj.

Za ovo vreme je 5 brigada 49 divizije usiljenim maršem, preko s. Bučin, s. Crnec, s. Gopeš i Resna, noću 6/7 novembra izbila u rejon s. Velgošti, radi sadejstva 48 diviziji u napadu na Ohrid.

Odbačene nemačke snage iz Prilepa, Bitolja i Resna dobroj delom su se zadržale u Ohridu.⁸³ Odbrana Ohrida bila je za Nemce vrlo važna, jer su se u ovom rejonu i na prostoru Struge nalazile njihove ostupajuće jedinice (među njima i Borbena grupa »Štajrer«), koje su se, iznenadene dogadjajima oko Prilepa i Bitolja, zadržale na toj prostoriji, pripremajući se za odstupanje preko Albanije.

Za napad na grad i obezbeđenje napada bile su angazovane 48 divizija (1, 4 šiptarska i 15 brigada) i 5 brigada 49 divizije. Početak napada određen je za 7 novembar u 4 časa. Jedinice su dobole sledeće zadatke: 4 brigada da posedne i brani komunikaciju Struga—Ohrid, s ciljem da spreči dolazak ne-

⁸¹ Jačine 7—9 bataljona.

I U sastav 49 divizije ušla je 9 brigada 41 divizije, a 2 brigada 49 ušla je u sastav 41 divizije.

⁸³ Jačina nemačkih jedinica u Ohridu nije poznata. Prema neproverenim podacima iz raznih izveštaja, u Ohridu se nalazilo oko 2.000 nemačkih vojnika sa dosta artiljerije, a u rejonu Struge, pored pešadije,

⁸⁴ Nemci su imali i tenkove.

mačkih ojačanja iz Struge; 15 brigada (bez jednog bataljona) da napadne grad sa severozapada, pravcem s. Orman—Tumba (k. 731), a sa jednim bataljonom da posedne položaje u rejonu s. Podmolje, k. 1053, k. 880 s ciljem da štiti desni bok 15 brigade; 1 brigada (bez jednog bataljona) u sadejstvu sa jednim bataljom 5 brigade da zauzme nemačko uporište u s. Kosel, a potom da napadne sa severa Ohrid; 5 brigada (bez jednog bataljona) da sa istočne strane napadne nemačke snage u Ohridu. Na njenom pravcu napadao je i 1 bataljon 1 brigade, koji je od ranije dejstvovao u tom rejonu.

Prema predviđenom planu napad je počeo 7 novembra u 4 časa. Peta i 15 brigada su uspele u prvom naletu da prodrubo ivice grada i ugroze otstupnicu nemačkoj posadi, te su Nemci iz Struge uputili ka Ohridu jednu motorizovanu kolonu, ojačanu sa šest do sedam tenkova. Probivši se kroz bočna obezbeđenja, ova motorizovana kolona je u 9 časova napala bok 15 brigade. Iznenadena ovim udarom, 15 brigada se povukla ka s. Lakočerej. Peta brigada, i pored jakog pritiska, uspela je da se manje-više održi na dostignutoj liniji, ali je bila u vrlo kritičnoj situaciji. Prva brigada, koja je uništila nemačko uporište s. Kosel, orijentisala je za to vreme svoje snage prema Ohridu, a nešto kasnije ovo je učinila i 7 brigada, koja je usiljenim maršem stigla iz Bitolja. Pod pritiskom 1 i 7 brigade Nemci su bili primorani da napuste Ohrid, te su se pod zaštitom tenkova u 16 časova povukli ka Struzi i dalje u Albaniju. Tako je 8 novembra 4 šiptarska brigada ušla u Strugu bez borbe.

U borbama oko Prilepa, u Pelagoniji i oko jezera, snage 15 korpusa NOVJ nisu sprečile otstupanje nemačkih snaga komunikacijama Bitolj—Prilep—s. Gradsко i Bitolj—Resan—Ohrid—Struga. Bez artiljerije, a često i bez dovoljno puščane municije, one nisu mogle da čvrsto i za duže vreme drže zauzete objekte. Pa ipak, one su ispunile zadatak koji im je bio postavljen. Oslobođenjem Prilepa, Bitolja i Struge jedinice 15 korpusa prekinule su vezu između onih nemačkih snaga koje su otstupale dolinom Vardara i onih koje je trebalo da otstupaju pravcem Bitolj—Prilep—Veles. One su na taj način primorale deo nemačkih snaga iz rejona Bitolja da otstupa teškoprolaznim komunikacijama preko Albanije.

Operacije na vardarskom pravcu

O s l o b o đ e n j e V e l e s a (skica 21). Zbog važnosti Velesa kao komunikacijskog čvora u kome se stiču skoro sve važnije komunikacije koje iz Grčke vode u Jugoslaviju, Nemci

su bili prinuđeni da u njemu drže stalnu posadu (jačine ojačanog puka⁸⁴), koja je povremeno ojačavana zbog dejstava jedinica Narodnooslobodilačke vojske (u septembru 3 brigada, a u oktobru 2 brigada, prištapske jedinice Glavnog štaba Makedonije i jedinice Komande mesta Veles).

Odbрана Velesa bila je organizovana sa težištem u zapadnom delu grada, s naslonom na desnu obalu Vardara, dok su na istoku, prema Stipu, bila isturena samo jača obezbeđenja.

Prema prvobitnom planu Glavnog štaba Makedonije, u napadu na Veles trebalo je da učestvuju 42 i 50 makedonska divizija, delovi 41 makedonske divizije i artiljeriska škola Glavnog štaba Makedonije. Međutim, zbog angažovanja 50 divizije u borbama oko Stipa, a 41 divizije u dolini Vardara (u rejonu Krivolak, s. Gradsko), napad je izvršila samo 42 divizija, koja je dotada vodila borbe protiv balista i Nemaca u rejonu Suha Gora, Karlijak.

Usiljenim maršem preko pl. Karadžice 42 divizija se u toku 6 i 7 novembra prebacila u rejon s. Otištino, s. Banjica, gde je otpočela priprema za napad na Veles.

Prema podacima koji su prikupljeni preko obaveštajnih organa i partiske organizacije u gradu, nemačke snage u Velesu bile su početkom novembra smanjene, ali je garnizon i pored toga bio spremjan za upornu odbranu, jer se očekivalo povlačenje zaostalih nemačkih delova iz doline Vardara i iz rejona Stipa, gde su se borbe privodile kraju.

Stab 42 divizije doneo je odluku da grad napadne sa dve brigade, a jednu da zadrži u rezervi. Napad je trebalo izvršiti iznenada, jer se nije raspolagalo artiljerijom.⁸⁵ Na osnovi ove odluke, Stab 42 divizije dodelio je brigadama sledeće zadatke: 8 brigada, pošto se prikupi u s. D. Orizari, da napadne neprijatelja na Vršniku (trig. 443), pravcem s. D. Orizari—Golić (trig. 550), potom da energično nastupa ka južnom delu grada, a delom snaga, jednovremeno- sa napadom na Vršnik, da uništi posadu u bunkerima na ušću Babune; 3 brigada, pošto se prikupi severno od s. G. Orizari, da napadne neprijatelja u rejonu ž. st. Veles i kasarne, a sa jednim bataljonom da ovlađa ž. st. Vlahčane, da onesposobi železničku prugu i spreči

⁸⁴ Prema nedovoljno utvrđenim podacima, u Velesu se do početka novembra kao stalna posada nalazila nemačka 967 tvrđavska brigada.

⁸⁵ Bila je doneta i odluka da se deo snaga prebaci na levu obalu Vardara, s ciljem da se spreči izvlačenje Nemaca drumom Veles—Sko-Plje, ali se, zbog nedostatka plovnih sredstava, od ove odluke pravovre-'leno odustalo.

eventualnu neprijateljsku intervenciju iz Skoplja; 12 brigada, kao diviziska rezerva, da se prikupi u rejonu s. Raštane, s tim da sa jednim bataljonom, radi obezbeđenja levog boka 3 brigade, posedne položaj na severozapadnim padinama Grohot.

Osmog novembra do 24 časa sve su jedinice zauzele polazne položaje za napad, a 9 novembra u 3 časa počeo je napad prema predviđenom planu.

Pošto su slomile otpor neprijatelja u rejonu ž. st. Veles i kasarne, na Vrsniku i na ušeu Babune, 3 i 8 brigada su u 9 časova izbile na ivicu grada i počele ulične borbe. Za ovo vreme bataljon 3 brigade, posle slabog neprijateljskog otpora, zauzeo je ž. st. Vlahčane. Potiskujući nemačke snage, delovi 3 i 8 brigade su u 12 časova izbili na desnu obalu Vardara, kod mostova, ugrozivši Nemcima otstupnicu, te su ovi poseli prilaze mostovima jakim snagama, pojačavajući ih jedinicama koje su se povlačile iz ostalih delova grada. Deo Velesa na desnoj obali Vardara, izuzev prilaza mostovima i bloka kuća između Vardara i železničke pruge, bio je oslobođen do 15 časova, dok su mostovi tučeni vrlo efikasnom mitraljeskom vatrom. U ovakvoj situaciji Nemcima nije ništa drugo ostalo nego da po svaku cenu održe položaje do pada mraka, a zatim da se prebace na levu obalu Vardara. Međutim, u 16 časova izbile su pred Veles nemačke snage koje su se povlačile iz Stipa, pa se zahvaljujući njihovoj snažnoj vatrenoj podršci, nemačka posada još pre pada mraka povukla na levu obalu Vardara, porušivši mostove za sobom. Bez dovoljno sredstava za forsiranje reke, 3 i 8 brigada nisu mogle odmah da preduzmu gonjenje. Uz pomoć stanovništva, 8 brigadi je uspelo tek u toku noći da pomoći priručnih sredstava pređe Vardar i preduzme gonjenje Nemaca. Nažalost, Nemci su se, koristeći noć i tehnička sredstva, neometano povukli preko s. Katlanovo ka Skoplju. Tek 11 novembra, u rejonu s. Katlanovo, uspelo je 8 brigadi da uspostavi borbeni kontakt sa njihovim zaštitnicama.

Za ovo vreme je 41 divizija vodila borbu sa zaostalim nemačkim delovima u rejonu ž. st. Kukuričane, s. Palikura i s. Gradsko. Njena 11 brigada je 9 novembra oko podne izbila na ušće Babune, odakle je delom snaga sadejstvovala 42 diviziji u borbama za Veles. Pedeseta divizija, oslobodivši Stip 8 novembra, nastupala je ka Velesu, pa je njena 19 brigada ušla u grad 10 novembra u 12 časova.

I u borbama za Veles su presudnu ulogu imali teško naoružanje i tehnička oprema, upravo ono što 42 divizija nije imala. Iako je za relativno kratko vreme uspela da zauzme deo Velesa koji se nalazio na desnoj obali Vardara, 42 divizija,

zbog nedostatka sredstava za forsiranje reke, nije uspela da prede na levu obalu Vardara i potpuno okruži nemačke snage u Velesu. Nedostatak artiljerije kod 42 divizije naročito je došao do izražaja u 16 časova, kada su se Nemci pod zaštitom svoje artiljerije prebacili na levu obalu Vardara, a potom nesmetano otstupili ka Skoplju.

O s l o b o d e n j e S k o p l j a (skica 21). Jedanaestog novembra 1944 g. poslednje nemačko uporište na teritoriji Makedonije bilo je Skoplje. Početkom novembra je stalnu posadu Skoplja sačinjavala Tvrđavska brigada »Angermiler« (Angermüller), a nešto kasnije i 3 bataljon 65 puka 22 divizije, kao i manji delovi raznih rodova i službi iz sastava Grupe armija »E«, formirani u »alarmne jedinice«.⁸⁶ Glavninu snaga za odbranu Skoplja Nemci su grupisali na desnoj obali Vardara i južnom delu grada. Svi posednuti objekti na spoljnoj liniji odbrane bili su fortifikacioni uređeni i pripremljeni za kružnu odbranu. Javne zgrade i veće kuće u samom gradu, kao i mostovi na Vardaru, bili su organizovani za odbranu i pripremljeni za rušenje. Naročito su bile utvrđene Učiteljska škola, Zeleznička stanica, Oficirski dom, Narodna banka, zgrada bivše banovine i policije i Osnovna škola »Car Dušan« (sada »Goce Delčev«),

Posle napuštanja Kumanova, 11 novembra,» Stab 22 divizije je neposrednu odbranu Skoplja poverio 47 puku, dok je Tvrđavsku brigadu »Angermiler« postavio na ulazu u Kačaničku Klisuru, a 3 bataljon 65 puka izvukao prema Kačaniku. Zadatak 47 puka bio je da brani Skoplje do 24 časa 14 novembra. Tom odbranom je trebalo stvoriti vreme da se zaostale jedinice iz Skoplja pravovremeno izvuku ka Kačaniku.

Prema planu Glavnog štaba Makedonije, napad na Skoplje trebalo je da izvrše 42 i 50 divizija uz sadejstvo 16 brigade Kumanovske divizije.⁸⁷ U tom cilju je 50 divizija sa 8 brigadom 42 divizije nastupala preko s. Katlanovo ka Skoplju, a 42 divizija (bez 8 brigade) hitno je prebačena u rejon s. Dobri Dol, s. Rakotinci, s. Varvara, gde je 11 novembra počela priprema za napad.

Zbog sporog nastupanja 50 divizije i 8 brigade 42 divizije, koje su morale da savlađuju nabujalu Pčinju (pošto su Nemci porušili mostove), Stab 16 korpusa, koji je rukovodio

⁸⁶ Prilikom povlačenja Nemci su pomoćne službe u pojedinim jedinicama sveli na minimum, a od preostalog ljudstva formirali takozvane »alarmne jedinice«.

⁸⁷ Pored navedenih snaga računalo se i na dobro naoružane udarne grupe u gradu, koje je formirala mesna partiska organizacija.

oslobođenjem Skoplja, doneo je odluku da otpočne napad samo sa 42 divizijom, koja se već nalazila na domaku Skoplja. Na sastanku Štaba korpusa, Štaba 42 divizije i štabova 3 i 12 brigade, 12 novembra, razrađen je detaljan plan za napad, a za početak napada određena je noć 12/13 novembra. Prema ovom planu jedinice su doobile sledeće zadatke:

— 3 brigada (bez jednog bataljona) sa polaznog položaja u rejonu s. Kisela Voda da napadne pravcem s. Crniče — južni deo grada; sa jednim bataljonom da uništi neprijateljsku posadu u s. Lisiče i da produži nastupanje duž Vardara ka Skoplju, obezbeđujući desni bok Divizije;

— 12 brigada (bez jednog bataljona) pošto prethodno uništi neprijateljsku posadu u bunkerima na Krstovaru (trig. 1067), da preduzme napad pravcem s. G. i D. Vodno — jugozapadni deo grada; sa jednim bataljonom, radi obezbeđenja levog boka Divizije, da zauzme položaje na liniji s. Krušopek, Beli Kam. (k. 953), Velja Glava (trig. 1043) i spreči eventualnu intervenciju balista sa te strane, kao i da zauzme hidrocentralu u s. Matka i time spreči neprijatelja da je poruši;

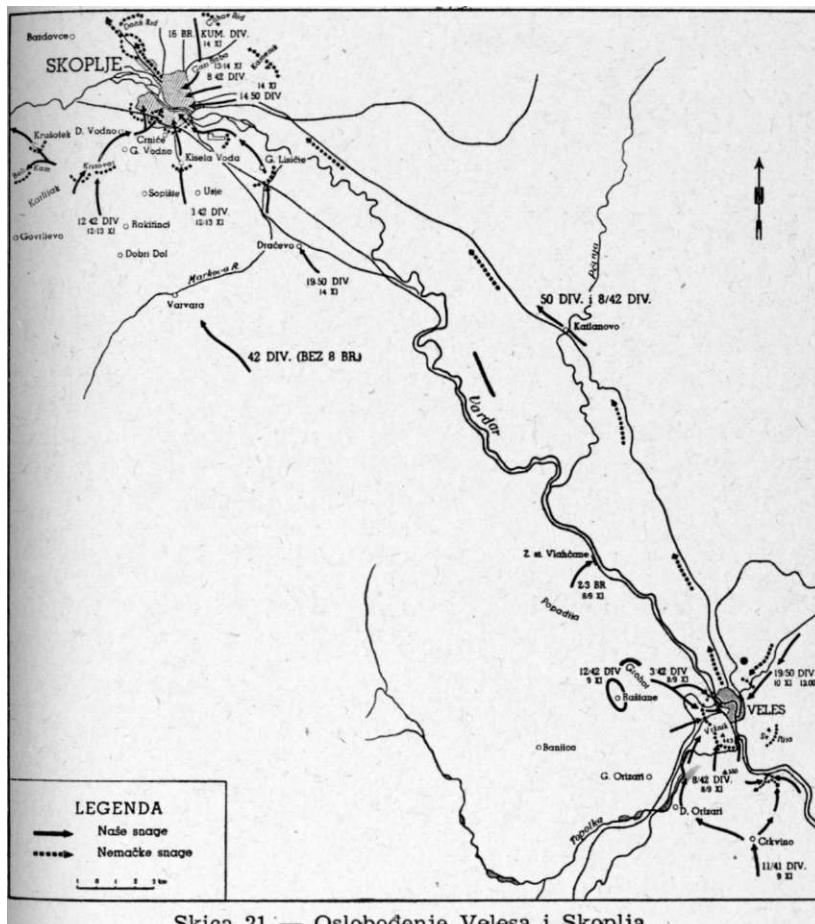
— 16 brigada Kumanovske divizije, koja je posle borbi 10 i 11 novembra (na liniji Beli Kam., k. 660, Poliševina) bila potisнута sa komunikacije i organizovala odbranu na liniji Senokos (k. 1119), Man. Blagoveštenje, s. Mirkovce, s. Brazda, dobila je zadatak da vezuje nemačke snage u Kačaničkoj Klisuri i na levoj obali Vardara.

Trinaestog novembra u 0,35 časova bataljon 3 brigade, određen za obezbeđenje desnog boka Divizije, zauzeo je s. Lisiče. Istovremeno su jedinice 12 brigade, posle kraće borbe, uspele da unište neprijateljsku posadu u bunkerima i zauzmu Krstovar (trig. 1067). Treća brigada je do 7,30 časova svojim prednjim delovima izbila na aerodrom, koji je uglavnom bio već napušten; deo njenih snaga izbio je u rejon Zelezničke stanice. Za ovo vreme je 12 brigada izbila u rejon Državne bolnice, odakle je sa jednim bataljonom produžila nastupanje ka Učiteljskoj školi, a sa jednim ka Zelezničkoj stanici.

Posle kratkih uličnih borbi jedinice 3 i 12 brigade, uz pomoć naoružanih mesnih udarnih grupa, uspele su na desnoj obali Vardara da blokiraju sve zgrade posednute od Nemaca. Za to vreme su se ostale nemačke snage pod borbom i pod zaštitom Tvrđavske brigade »Angermiler« povlačile ka Kačaniku. Trinaestog novembra, do pada mraka, prestao je otpor Nemaca u gradu, izuzev u Učiteljskoj školi, Oficirskom domu i Narodnoj banci. U poslednjim dvema zgradama otpor je prestao u toku noći, a u Učiteljskoj školi tek sutradan oko 14

časova. Jednovremeno sa Dlokiranjem zgrada i izbijanjem na obalu Vardara, svi mostovi i prilazi ka njima stavljeni su pod mitraljesku vatru, a uz pomoć udarnih grupa sprečeno je njihovo rušenje.

Za to vreme je bataljon 12 brigade, koji je bio upućen na Velju Glavu i Beli Kamen (k. 953), vodio borbe sa balistima

koji su pokušavali da prođu u Skoplje. Uz sopstvene gubitke od oko 30 mrtvih, Bataljon je uspeo da spreči rušenje hidrocentrale u s. Matka i da se održi na posednutoj liniji sve do pred mrak, 14 novembra, kada su mu hitno upućeni u pomoć ostali bataljoni 12 brigade.

Sporo nastupanje 50 makedonske divizije, čija je 14 bri-gada stigla tek 14 novembra u Skoplje, omogućilo je nemač-kom 47 puku, i pored energičnog napada 42 makedonske di-vizije, da se pravovremeno sa svima zaostalim delovima izvuče ka Kačaniku. Zahvaljujući požrtvovanju boraca 42 divizije i udarnih grupa u gradu, koje su vesto sadejstvovalle 3 i 12 bri-gadi, Nemci nisu uspeli da oštete javne zgrade i poruše mo-stove na Vardaru. Uspelo im je samo da delimično oštete Zele-zničku stanicu i zgradu Narodne banke.

Uništenje balista

(Skica 22)

Posle oslobođenja Pelagonije i dela Makedonije oko je-
zera, cela Makedonija, osim Skoplja, Kumanova i dela Ma-
kedonije pod albanskom upravom (Tetovski, Gostivarski, Ki-
čevski, Debarski i Struški srez), bila je oslobođena. Za oslobo-
đenje Skoplja vršene su poslednje pripreme, a oko Kumano-
va su vođene završne borbe. U ovakvoj situaciji, naređe-
njem Glavnog štaba Makedonije O. br. 33 od 10 novembra, 15
korpus NOVJ dobio je zadatak da očisti od balista rejon Ki-
čeve, Gostivar, Tetovo, da razoruža neprijateljski raspoloženo
šiptarsko stanovništvo i uspostavi narodnooslobodilačku vlast,
i da obezbedi jugoslovensku granicu od Kožufa do Debra (5 i
9 brigada 49 divizije već su se nalazile na granici prema Al-
baniji i Grčkoj).

Prema nepotpunim podacima, na prostoriji Kičevo, Go-
stivar, Tetovo nalazilo se oko 12.000 naoružanih balista.⁸⁸ Oni
su uglavnom bili grupisani u rejonu Kičeva (oko 5.000), Go-
stivara (oko 2.000) i Tetova (oko 5.000). Karakteristično je da
su balisti držali uvek jake snage i oko Skoplja, s namerom
da u pogodnom momentu upadnu u grad. Ova okolnost išla je
u prilog Nemcima, jer je time 42 makedonska divizija skoro u
toku celog meseca oktobra bila angažovana u borbi protiv bal-
ista. Izgubivši podršku Nemaca, koji su se bili uglavnom već
povukli iz Makedonije, balisti su početkom novembra prešli
u odbranu. Dobro naoružani modernim pešadiskim naoruža-

⁸⁸ Brojno stanje balista nije se moglo nikad tačno utvrditi zato što se stalno menjalo. Balističke vode, koristeći verski fanatizam i svoju ne-ograničenu vlast, mogle su za nekoliko dana da stave pod oružje znatan deo šiptarskog stanovništva.

njem (sa dovoljno municije) oni su uspeli da pomenute regjone organizuju za upornu odbranu. Tako je bilo naročito oko Kičeva, gde su jačim snagama poseli i utvrdili sela Grešnica, Zajac, Čelikovci, Berikovo, Tujna i Srbica, a slabijim ostala sela u rejonu Kičeve, Gostivar. Veliki broj balista bio je stručno osposobljen pošto je služio u nemačkim jedinicama, a neki su završili podoficirske i oficirske škole i bili na raznim dužnostima u 21 SS diviziji »Skenderbeg«.

Da bi savladao organizovani otpor balista, Glavni štab Makedonije doneo je odluku da prvo u rejonu Kičeva okruži i uništi njihove snage, a potom da produži nastupanje ka Tetovu. Prema ovoj odluci izdata je direktiva Štabu 15 korpusa, pa je ovaj naređenjem O. br. 109 od 11 novembra obrazovao tri grupe i dodelio im sledeće zadatke:

— 1 grupa (1 i 15 brigada 48 divizije) imala je do 14 novembra da se prikupi u rejonu s. Bačište, s. Kolari, s. Tajmište sa zadatkom da uništi neprijatelja u tom rejonu; da napadne i zauzme jako balističko uporište s. Zajas, a potom da jednu brigadu uputi na Bukovik (trig. 1518) sa zadatkom da zatvori pravac ka Gostivaru, a sa jednom brigadom da sadejstvuje 2 grupi pri ovlađivanju Kičevom;

— 2 grupa (4 šiptarska i 6 brigada 48 divizije i 7 brigada 49 divizije) imala je da se prikupi u selima južno od Kičeva i glavnim snagama osloboди Kičivo, a pomoćnim s. Gorani, s. Šutovo, s. Premka, u cilju zabacivanja u pozadinu balističkih snaga u Kičevu;

— 3 grupa (41 divizija) imala je da se prikupi u rejonu s. Kovač, s. Lupšte, da napadne neprijatelja u rejonu s. Čafa, s. Tujna, s. Srbica i da osloboди ova sela, a zatim da produži dejstvo ka komunikaciji Kičivo—Gostivar; jednovremeno je trebalo da uputi jednu brigadu na Bukovik (trig. 1518), radi zatvaranja tog pravca, zajedno sa brigadom iz 1 grupe.

Prva i 2 grupa iz rejona Ohrid, Struga, a 3 grupa iz rejona Velesa, stigle su usiljenim maršem 14 novembra na određene prostorije prikupljanja i zauzele polazne položaje za napad. Deseta brigada 41 divizije, zbog veće udaljenosti, stigla je tek 16 ujutru.

Napad je počeo 15 novembra ujutru.

1 grupa je sa 1 brigadom, slomivši žilav otpor neprijatelja na takozvanom Širokom Ćuviku (1,5 km s-z od s. Bačište), u s. Bačište i na k. 1049, zauzela s. Zajas; sa 15 brigadom, posle oštре borbe, uspela je da odbaci neprijatelja iz s. Midinci i s. Kolari ka s. Čelikovci Mahala.

2 grupa, pošto je savladala otpor na V. Koriji (trig. 1201), k. 842 i na jugoistočnoj ivici grada, prodrla je sa 4 i 7 brigad-

dom u Kičevu i posle kratkih uličnih borbi oslobođila grad; sa 6 brigadom, posle jačeg neprijateljskog otpora u rejonu s. Premka, s. Šutovo i s. Gorani, odbacila je neprijatelja ka s. Kolibari.

3 grupa je sa 2 i 11 brigadom napala neprijatelja u s. Cafa, s. Papradišta, s. Tujna i s. Srbica. Posle teških borbi, brigade su se povukle na polazne položaje.

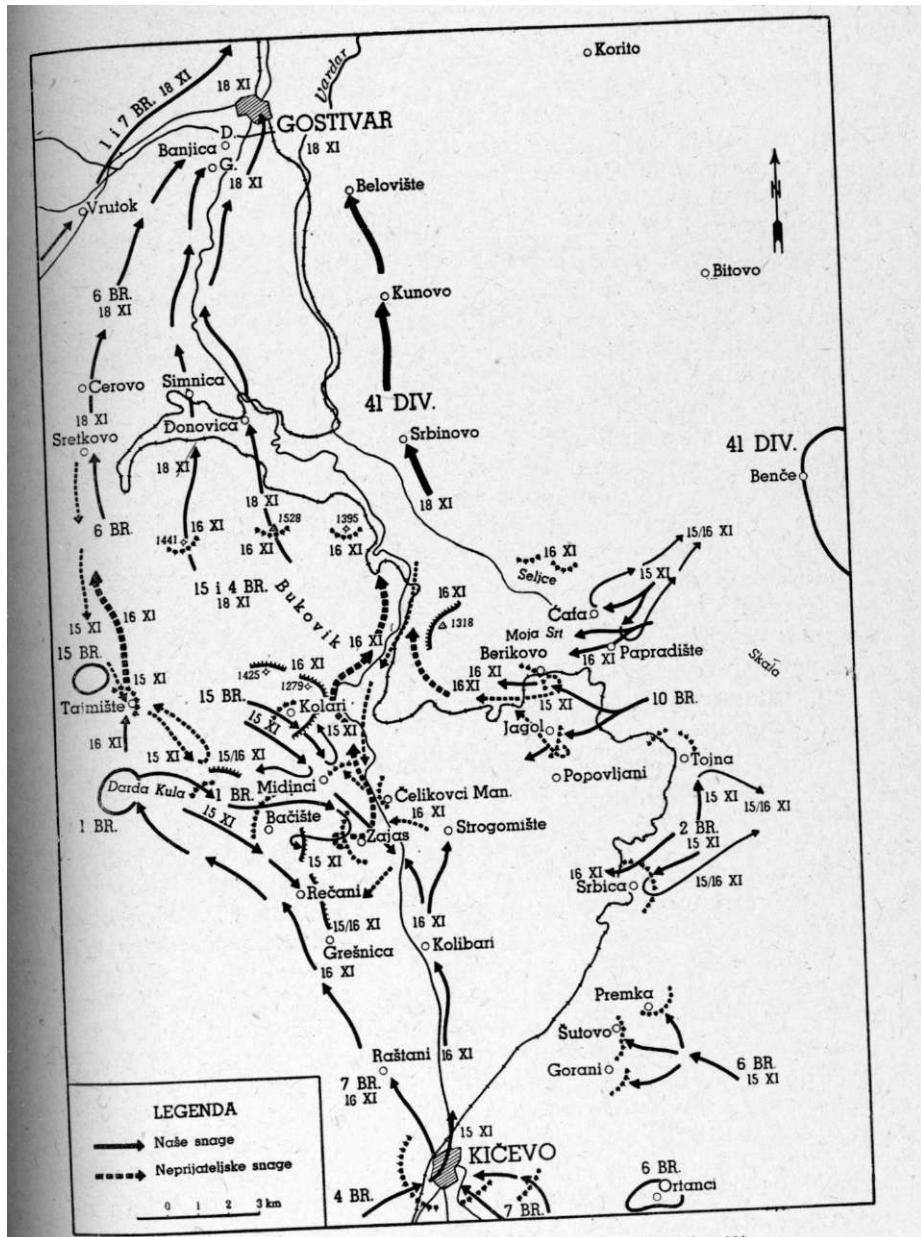
Pošto 1 i 3 grupa nisu potpuno izvršile svoj zadatak, usled čega je komunikacija Kičev—Gostivar ostala slobodna, balisti su prikupili otstupajuće delove iz Kičeva i okolnih sela, privukli snage iz Gostivara i istog dana prešli u protivnapad. Oni su uputili deo snaga ka s. Tujna, glavninu na s. Zajas, a jedan deo snaga iz Gostivara, preko s. Sretkovo i s. Tajmište, u pozadinu 1 grupe. Posle oštih borbi, propraćenih uzastopnim protivnapadima oko Širokog Ćuvika, kod s. Kolar, s. Midinci i s. Zajas, 1 grupa se povukla sa ovih položaja na liniju Široki Ćuvik, k. 1049, k. 984 i isturila obezbedenje prema s. Midinci, s. Zajas i s. Grešnica, gde je organizovala dalji otpor.

Šesnaestog novembra borbe su produžene s nesmanjenom žestinom. Treća grupa je sa položaja Skala (k. 1826) uvela u borbu 10 brigadu (koja je tek pristigla) pravcem Skala (k. 1826)—s. Tujna—s. Popovjani i iz s. Berikovo; u borbi su angažovane i 11 brigada pravcem Ćafa—Papradišta i 2 brigada pravcem s. Novo Selo—s. Srbica—s. Dubrino. Posle teških borbi, naročito u rejonu s. Srbica i s. Ćafa, sve su brigade do 16 časova uspele da odbace neprijatelja na zapad i izbjiju na liniju Maja Srt (k. 1382), s. Berikovo, s. Popovjani.

Šesta i 7 brigada, pošto su noću 15/16 novembra očistile Kičev, od zaostalih balista, zadržane su u rezervi Korpusa, dok je 4 brigada tokom 16 novembra nastupala ka s. Kolibari.

Na sektoru 1 grupe situacija je ovoga dana bila vrlo kritična. Ponovo ojačani iz Gostivara i otstupajućim snagama sa svih pravaca, balisti su otpočeli žestoke protivnapade, sa težištem na Široki Ćuvik i k. 1049. Posle ogorčenih borbi oni su uspeli da ovladaju Širokim Ćuvikom, a oko 10,30 časova i k. 1049, ugrozivši bokove 1 i 15 brigade. Svi dalji pokušaji balista da prošire postignuti uspeh, i pored nekoliko uzastopnih juriša, ostali su bez uspeha.

Uvredeni težinu situacije u koju su zapali 1 i 15 brigada, Štab korpusa je uputio 7 brigadu na levo krilo, pravcem s. Rečani—s. Bačište—Darda Kula (trig. 1545), a 4 brigadu u pozadinu neprijatelja pravcem preko s. Kolibari na s. Zajas i s. Stregomište. Petnaesta brigada, potpomognuta vatrom 7 brigade, uspela je u 12,30 časova da odbaci neprijatelja sa k. 1049 i da donekle popravi situaciju. Četvrta brigada, iako

Skica 22 - Završne borbe u zapadnoj manjeuromiji

dosta sporo, izbila je u 13,30 časova u visinu Vardina (trig. 950) i k. 858, i podišla s. Zajas. Ona je time izbila u pozadinu neprijatelja. Dejstvom 7 brigade sa Darda Kule ka Širokom Ćuviku i s. Tajmište i 4 brigade ka s. Zajas, situacija se znatno izmenila, tako da su snage 15 korpusa na tom sektoru ponovo uzele inicijativu u svoje ruke. Prva i 15 brigada, oslobođivši se pritiska, prešle su u 14,30 časova u protivnapad i na juriš povratile Široki Ćuvik, nateravši neprijatelja da se u neredu poveče ka Gostivaru.

Potisnuti sa svih strana, koristeći slobodan pravac ka Gostivaru, balisti su se u 15,30 časova, posle neorganizovanog otpora u s. Zajas, s. Midinci i s. Kolari, povukli, ostavivši jako obezbeđenje na liniji Cingirli Rid (k. 1441), Tepe (trig. 1528), k. 1395, Malizi (k. 1338), Seljce i k. 1437.

Pošto su slomile otpor neprijatelja u rejonu Kičeva i preduzele čišćenje terena od zaostalih balista, jedinice 15 korpusa su noću 16/17 novembra zauzele sledeći raspored: 4 brigade na pretstraži na Bukoviku (trig. 1518); 7 brigade na pretstraži u rejonu k. 1278 i Kolari (trig. 1425); 1 i 15 brigada sa Štabom 48 divizije u rejonu s. Zajas, s. Kolari; 6 brigada u s. Crvivci; 11 brigada na Maja Srt (k. 1382); 10 brigada u rejonu s. Berikovo; 2 brigada u rejonu s. Srbica, s. Đubrino.

Sedamnaestog novembra Korpus je produžio čišćenje terena od zaostalih balista i pripremao se za dalje nastupanje ka Gostivaru.

U cilju oslobođenja Gostivara i okoline i hvatanja veze sa nastupajućim jedinicama 16 korpusa NOVJ, koje su dejstvovale pravcem Skoplje—Tetovo, Štab 15 korpusa NOVJ je doneo odluku da energično nastavi uništavanje razbijenih balističkih snaga odbačenih u pravcu Gostivara. Prema ovoj odluci i izdatom naređenju Štaba korpusa O.br. 20, već obrazovane kolone otpočele su 18 novembra ujutru nastupanje ka Gostivaru: 41 divizija pravcem s. Padalište—s. Srbinovo—s. Kunovo—s. Lopušnik—s. Cegrane; 48 divizija sa 4 i 15 brigadom pravcem Bukovik—s. Đonovica—s. Simnica—Korija—Gostivar, sa 6 brigadom pravcem s. Kolari—s. Tajmište—s. Sretkovo—s. Cerovo—s. Banjica—Gostivar (sa zadatkom da oslobole Gostivar), a sa 1 brigadom i dva bataljona 7 brigade 49 divizije (u cilju obezbeđenja levog boka Korpusa), pravcem s. Tajmište—Sundeski Rid—s. Leunovo—Vlajnica—s. Vrutak —s. Pečkovo—s. Vrapčište; 7 brigada 49 divizije (bez dva bataljona) zadržana je u Kičevu, a 2 brigada (radi obezbeđenja pozadine) na prostoru s. Cafa, s. Tujna, s. Srbica, s. Zajas.

Ne nailazeći na otpor, Štab 48 divizije je sa 4 i 15 brigadom u 15,50 časova ušao u Gostivar bez borbe, a dva sata

kasnije ušla je i 6 brigada. Posle neznatnog otpora 41 divizija je do 17 časova izbila u rejon s. Beloviše, s. Kunovo. Prva brigada 48 divizije sa dva bataljona 7 brigade 49 divizije izbila je u 20 časova u s. Vrapčiše.

Petnaesti korpus je u nastupanju razoružao znatan broj demoralisanih balista (koji su se u grupama predavali) i odmah preuzeo mere za uspostavljanje narodne vlasti u tom kraju.

Posle oslobođenja Skoplja, Štab 16 korpusa je orijentisao prema Tetovu 3 i 13 brigadu 42 divizije i 50 diviziju, a Kumanovsku diviziju i 8 brigadu 42 divizije ka Kačaniku. U borbama (14, 15 i 16 novembra) na liniji s. Čiflik, Ljubin, k. 420, s. Glumovo (27 km istočno od Tetova), jedinice 16 korpusa slomile su poslednji jači otpor balista i 19 novembra, goneći razbijene baliste, bez borbe ušle u Tetovo.

Upućene jedinice ka Kačaniku ušle su u Uroševac koji su 21 novembra oslobodile kosmetske brigade.

U operacijama za oslobođenje zapadne Makedonije i dela Kosmeta do Uroševca pognuto je ili zarobljeno oko 13.000 balista. Manje grupe, prebacivši se u Albaniju ili bežeći u planine, uspele su da se održe sve do proleća 1945 g., kada su konačno uništene.

Uništenjem balističkih snaga u zapadnoj Makedoniji savladan je poslednji otpor neprijatelja na teritoriji Makedonije. Time je Makedonija konačno oslobođena.

i

Zaključak

Posle objave rata Nemačkoj od strane Bugarske, nemacka Grupa armija »E« u Grčkoj dospela je u vrlo tešku situaciju. Energičnim bočnim udarom nove bugarske vojske na isuviše izdužene nemačke otstupne pravce, oko 350.000 nemačkih vojnika, zajedno s naoružanjem i tehnikom, bilo bi verovatno otsečeno u Grčkoj, ili — u najboljem slučaju po Nemce — nabačeno na teškoprolazne albanske planine. Nemci su zaista očekivali ovakva dejstva bugarskih snaga. To dokazuje i činjenica što su dve divizije uputili u istočnu Makedoniju da osiguraju desni bok Grupe armija »E« i da njenoj glavnini obezbede nesmetano otstupanje dolinom Vardara. Ali, događaji su pokazali da ova bojazan Nemaca nije bila sasvim opravdana.

Ona se zasnivala na faktu što su brojne bugarske divizije bile grupisane u oblasti jugoslovensko-bugarske granice i što im je izvanredno povoljan strategiski položaj u odnosu na otstupni pravac Grupe armija »E« prosto nametao preduzimanje jednog takvog ofanzivnog poduhvata. Sto do toga nije došlo, razloge treba tražiti pre svega u moralno-političkoj nepripremljenosti bugarske vojske, a naročito njenog starešinskog kadra, koji je uglavnom ostao isti koji je bio i u bugarskoj fašističkoj armiji. Treba imati u vidu i činjenicu da nova bugarska vojska, posle reorganizacije, nije bila u stanju da odmah efikasno dejstvuje, pogotovo protiv trupa kao što su bile nemačke. Zbog toga su se dejstva bugarskih jedinica svela na oprezno frontalno potiskivanje nemačkih snaga i na nedovoljno energične manevre u pozadinu, te su nemačke snage, u najkritičnijim trenucima, uspevale da se na vreme povuku i izbegnu uništenje (Stracin, Kumanovo). No, i pored toga, mi smatramo da je na makedonskom vojištu doprinos novih bugarskih jedinica bio značajan i koristan.

Grupa armija »E« otstupila je kroz Makedoniju organizованo, uz minimalne gubitke. Ona će se probiti u Bosnu, nasloniti svoje bokove na susedne nemačke snage i uspostaviti neprekidan front. Da se savlada ovaj front trebaće još mnogo krvi prolići, a uništenje, odnosno zarobljavanje Grupe armija »E«, biće odloženo za nekoliko meseci.

S obzirom na brojni odnos između bugarskih snaga i snaga Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Makedoniji, očigledno je da su ovde bugarske snage imale glavnu, a snage Narodnooslobodilačke vojske pomoćnu ulogu (pet kompletnih bugarskih divizija i jedna konjička brigada — prema tri novoformirane divizije Narodnooslobodilačke vojske i dve brigade, mnogo slabije vatrene moći). Pa ipak, u borbama u istočnoj Makedoniji, jedinice Narodnooslobodilačke vojske imale su više inicijative od bugarskih. Bez dovoljno artiljerije i tehničkih sredstava, snage Narodnooslobodilačke vojske su pretežno dejstvovale na komunikacije, na nemačke kolone u pokretu i na manja nemačka uporišta. Iznenadnim napadima, najčešće noću, one su nanosile gubitke nemačkim otstupajućim kolonama, primoravale ih da se razvijaju za borbu i na taj način usporavale njihovo povlačenje.

U toku dvomesečnih borbi u Makedoniji, usporeno je povlačenje Grupe armija »E« za 10—12 dana, naneti su joj gubici, a deo zaštitnice (Borbena grupa »Štajrer«) odbačen je sa ko-

munikacije Bitolj—Prilep, te je morao otstupati kroz Albaniju; zaplenjene su veće količine oružja i municije. Postignuto je upravo ono što se u datim okolnostima, o kojima smo napred detaljnije govorili, moglo postići.

Međutim, u vojno-političkom pogledu, uopšte uzev, rezultati su bili mnogo veći. U toku dvomesečnih borbi protiv Grupe armija »E«, a naročito posle kapitulacije Bugarske i razoružanja bugarske 5 armije, usledio je brz razvoj Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji. Od avgusta do oktobra 1944 g. formirane su brojne makedonske brigade i veće operativne jedinice, tako da su se u oktobru pod komandom Glavnog štaba Makedonije nalazila tri korpusa (15, 16 i Bregalničko-strumički), formirana od sedam divizija, i razne druge jedinice, ustalone i vojne škole, ukupno oko 70.000 vojnika, podoficira i oficira. U Makedoniji je stvorena velika slobodna teritorija, a jedinice Narodnooslobodilačke vojske su došle do veće količine oružja, naročito lakog. S obzirom na ovo, kao i na relativno slobodnu pozadinu koja je omogućavala redovnije snabdevanje i popunu ljudstvom i ostalim ratnim potrebama, jedinice Narodnooslobodilačke vojske mogле су se upuštati u teže frontalne borbe. Ne treba zaboraviti da je ovaj snažan i brz razvoj Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji bio propraćen živim učešćem i onog dela stanovništva koje zbog nedostatka oružja nije moglo stupiti u njene redove. To je pre svega bio rezultat odluka Prvog zasedanja ASNOM-a i pravilne političke linije Komunističke partije Jugoslavije, a naročito pravilnog rešenja makedonskog nacionalnog pitanja.

Brz razvoj ustanka u Makedoniji, koji je od polovine 1944 g. dobio opštenarodni karakter, imao je i sa opštejugoslovenskog stanovišta veliki značaj. Makedonski narod je u borbi za bratstvo i jedinstvo, za ravnopravnu zajednicu jugoslovenskih naroda, stao rame uz rame sa ostalim narodima Jugoslavije, a u završnim operacijama za konačno oslobođenje Jugoslavije, uprleće 1945 g., učestvovao sa dve divizije (42 i 48) u borbama od Sremskog fronta do severnih granica Jugoslavije.

ZAVRŠNE OPERACIJE U SRBIJI

Prodor 1 armiske grupe NOVJ i 4 mehanizovanog korpusa Crvene armije u Srem zatekao je Grupu armija »E« u marševskim kolonama sa čelnim jedinicama na Kosmetu. Iako se njen

položaj, posle probijanja kroz Makedoniju, nešto poboljšao, ona će, u nastojanju da se što pre prebaci na levu obalu Drine, imati da izdrži još teške borbe u Srbiji i Crnoj Gori. Po izbijanju na tie Srbije Grupa armija »E« vodiće borbe na dva fronta: prema istoku, od pl. Skopske Crne Gore do pi. V. Jastrepca, s ciljem da dejstvom protiv bugarske 2 armije i 13 korpusa NOVJ obezbedi uredno izvlačenje svojih snaga dolinom Ibra ka Kraljevu, i, na severu, u prostoru Kraljeva i Kragujevca (ovaj front je već bio obrazovao 34 armiski korpus koji je bio stalno pojačavan pristižućim jedinicama iz Grupe armija »E«), s ciljem da obezbedi sebi izvlačenje dolinom Ž. Morave na levu obalu Drine.

Radi obezbeđenja urednog povlačenja Grupe armija »E« kroz Srbiju i Sandžak, nemačko komandovanje je ojačalo 34 armiski korpus, između Uroševca i Kraljeva obrazovalo front prema istoku, osiguralo i sposobilo komunikaciju Novi Pazar—Višegrad (za povlačenje 91 korpusa) i preformiralo veći broj jedinica Grupe armija »E«.

U drugoj polovini oktobra, u toku preduzimanja navedenih mera, Grupa armija »E« bila je prinuđena da jednovremeno vodi borbe u prostoru Kragujevca i Kraljeva, na pravcu Prokuplje—Kuršumlija, kod Bujanovca i u Metohiji.

Za vreme Beogradske operacije raspored jedinica Narodnooslobodilačke vojske, 68 korpusa Crvene armije i bugarske 2 armije u Sumadiji i južnoj Srbiji bio je sledeći: severno i istočno od Kragujevca obezbeđivali su izvođenje Beogradske operacije 17 divizija NOVJ i 113 divizija 68 korpusa Crvene armije; 93 divizija ovog korpusa nalazila se u rezervi u prostoru Paraćina; po oslobođenju Kruševca, 14. oktobra, 2 proleterska divizija i 223 divizija 68 korpusa Crvene armije usmerene su za dejstvo prema Kraljevu; za dejstva prema Kosovu, na pravcima: Prokuplje—Kuršumlija, Lebane—Medveda—Priština i Bujanovac—Gnjilane—Priština usmerene su bugarska 2 armija, 24 i 46 divizija 13 korpusa NOVJ, 2, 3 i 4 kosovsko-metohiska brigada Operativnog štaba za Kosmet, a u Metohiji, prema Prizrenu i Đakovici, 1 i 4 kosovsko-metohiska brigada,⁸⁹ i 3 i 5 albanska narodnooslobodilačka brigada.

Osnovna ideja zajedničkog plana Glavnog štaba Srbije i Štaba 68 streljačkog korpusa Crvene armije bila je da se uzmu Kraljevo i Cačak i na taj način preseče pravac povla-

⁸⁹ U to vreme postojale su dve 4 kosovsko-metohiske brigade.

čenja Nemaca dolinom Ibra. Zajedničkim planom bugarske 2 armije i 13 korpusa NOVJ bilo je predviđeno da bugarska 2 armija, uz sadejstvo 24 i 46 srpske divizije i kosovsko-metohiskih brigada, energično nastupa ka Kosovu. Zauzimanjem Prištine i Kosovske Mitrovice bio bi presečen pravac izvlačenja Nemaca preko Kosova ka r. Z. Moravi. Dalji planovi imali su se stvarati prema novonastaloj situaciji. Za angažovanje u ovim borbama Glavni štab Srbije predvideo je još i 22, 23, 25 i 45 srpsku diviziju.

Završne borbe u Srbiji, od sredine oktobra do kraja godine, protiv Grupe armija »E«, koja se izvlačila uglavnom preko Kosmeta i dolinom Z. Morave na levu obalu Drine, vođene su skoro jednovremeno na Kosmetu i na prostoru Kragujevac, Kraljevo, Čačak, na pravcu Kraljevo—Užice—Ljubovija i na pravcu Novi Pazar—Sjenica—Prijepolje—Višegrad. Ove borbe su završene tek forsiranjem Drine i prelaskom Južne operativne grupe divizija NOVJ u istočnu Bosnu.

Borbe kod Kragujevca i Kraljeva

(Skica 23)

Od snaga Generalne komande »Miler«, koje su branile istočnu Srbiju, a potom se prebacile na levu obalu V. Morave, na prostor Stalać, Kragujevac, formiran je 14. oktobra 34 armiski korpus. Ovaj korpus je imao u prostoru Kragujevca Borbenu grupu »Fišer«,⁹⁰ a u prostoru Kruševca jednu feldkmandanturu i jedan bataljon Ruskog zaštitnog korpusa. Pošto je bio stalno izložen napadima 17 istočnobosanske i 2 proleterske divizije i sovjetske 113 i 223 divizije, upućene su mu kao ojačanje Borbena grupa »Hart« (Hardt)⁹¹ iz 181 divizije i Borbena grupa »Burgmajster (Burgemeister)⁹² iz 297 divizije. Korpus je imao zadatak da držanjem mostobrana Kraljevo, Kragujevac osigura izvlačenje snaga Grupe armija »E« sa Kosova, dolinom Ibra i Z. Morave, na levu obalu Drine.

⁹⁰ Sastava: razbijeni 14 puk 7 SS divizije, 749 puk 117 lovačke divizije i oko dva bataljona 1 brdske divizije.

⁹¹ Sastava: Stab 359 puka, dva bataljona, jedan divizion i četa tenkova.

⁹² Sastava: 524 puk i jedan divizion.

Prema neprijateljskim snagama, na otsek mostobrana kod Kragujevca vršile su pritisak: severno od Kragujevca 17 istočnobosanska divizija, a istočno sovjetska 113 divizija. Na otsek Kraljeva nastupale su 2 proleterska divizija i sovjetska 223 divizija, pravcem od Kruševca preko Trstenika. Zadatak ovih snaga Narodnooslobodilačke vojske i sovjetskog 68 korpusa bio je da štite izvođenje Beogradske operacije sa juga, a potom da zauzmu Kragujevac, Kraljevo i Čačak i time preseku pravac izvlačenja Grupe armija »E« dolinom Ibra i Z. Morave.

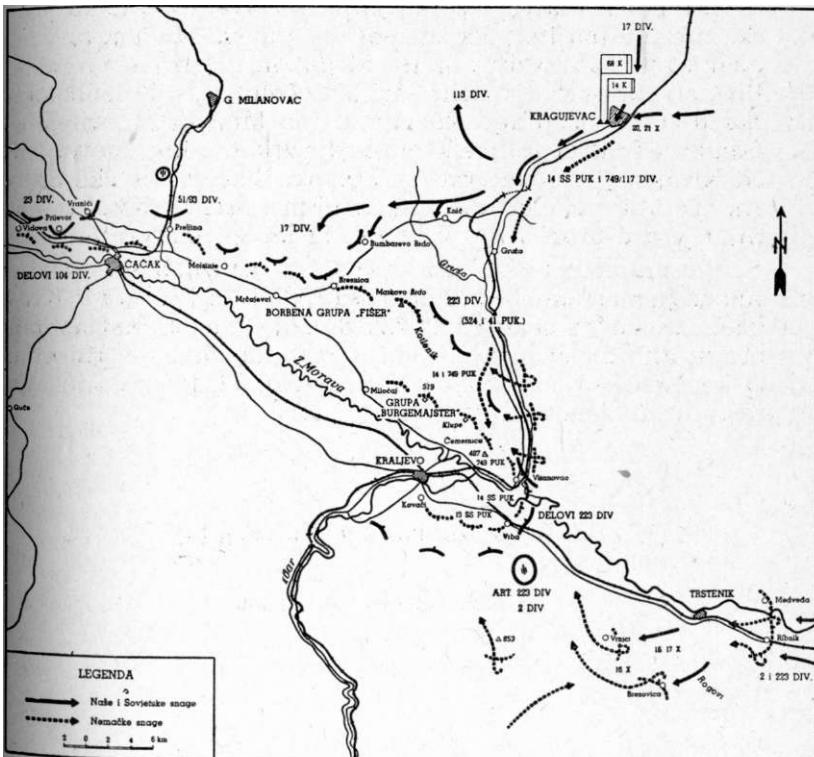
Dok je vršen pritisak na Kragujevac, 2 proleterska divizija i sovjetska 223 divizija nadirale su ka Trsteniku, savlađujući otpor Nemaca i četnika na liniji s. Medveđa, s. D. i G. Ribnik i na severoistočnim padinama Rogova. Da bi obezbedili Kraljevo, Nemci su 16. oktobra uputili pristiglu Borbenu grupu »Burgemajster« da posedne položaje zapadno i jugozapadno od Trstenika, kod s. Brezovica (6 km j-z od Trstenika) i s. Vrnjci, i spreči brzo nadiranje 2 proleterske i sovjetske 223 divizije ka Kraljevu. Međutim, u borbama 16 i 17. oktobra ona je odbačena na desnu obalu Gruže, a 2 i 223 divizija su izbile do 19. oktobra na liniju leva obala Gruže, s. Vrba (8 km j-i od Kraljeva). Kako je ovim neposredno ugroženo Kraljevo, iz Kragujevca su, radi organizovanja odbrane na desnoj obali Gruže, hitno upućeni 14 puk 7 SS divizije i 749 puk 117 divizije. Pristigla Borbena grupa »Hart« orijentisana je preko Knića ka Kragujevcu. Nemci su već 19. oktobra organizovali odbranu na liniji Palež (trig. 853), s. Vrba, s. Vitanovac, desna obala Gruže.

Jednovremeno s ovim borbama, 17 istočnobosanska divizija i jedan puk sovjetske 113 divizije, podržani artiljerijom, prodri su 20. oktobra u Kragujevac i posle uličnih borbi oslobođili grad sledećeg dana. Posle toga su nastavili nadiranje za neprijateljem ka Kniću. Ovde je 113 divizija smenjena od 93 divizije 68 korpusa Crvene armije, čiji je 51 puk produžio pokret sa 17 istočnobosanskom divizijom. Do 25. oktobra zauzeti su Knić i s. Bumbarevo Brdo, posle čega su ove jedinice izbile do s. Bresnica i s. Mojsinje.

Zbog gubitka Kragujevca i ugrožavanja Kraljeva i Čačka, Nemci su iz marševske kolone Grupe armija »E« hitno uputili ka Kraljevu i delove 104 divizije. Na taj način su odbranbeni položaji istočno od Kraljeva prošireni, tako da je organizovan širok mostobran koji je obuhvatilo položaje južno, istočno i severno od Kraljeva, protežeći se dolinom Z. Morave do istočno i severno od Čačka. Dvadeset petog oktobra Nemci su ponovo formirali 7 SS diviziju i poverili joj za odbranu sektor Kraljeva, dok su Borbena grupa »Fišer« i delovi 104 divizije branili sektor čačka, šireći se na istok do s. Mrčajevci. Ovaj ne-

mački mostobran stalno je pojačavan i utvrđivan; radi obezbeđenja izvlačenja jedinica Grupe armija »E« ka Drini, on se imao držati po svaku cenu.

S druge strane, snage Narodnooslobodilačke vojske ostale su iste jačine a snage Crvene armije su još i oslabljene. Tako je, odlaskom sovjetske 113 divizije na sever, uveden u borbu samo 51 puk 93 divizije, a 17 istočnobosanska i 2 proleterska divizija uglavnom su podržavane artiljerijom 93 i 223 divizije Crvene armije. Kako se nemački front proširio na zapad, Vrhovni štab NOV i POJ je naredio, 22. oktobra, da se i 23 srpska divizija uputi u prostor severno od Čačka.

Skica 23 — Borbe kod Kragujevca i Kraljeva i obostrani raspored snaga

Krajem oktobra, posle izvršenih pomeranja, raspored nemačkih jedinica na mostobranu bio je sledeći:

Na desnom otseku, koji se protezao u vidu luka od s. Kovači (3 km južno od Kraljeva) do s. Miločaj (8 km s-z od Kraljeva), bili su raspoređeni: 13 puk 7 SS divizije (od s. Kovači

do s. Vrba), 14 puk 7 SS divizije (od s. Vrba do s. Vitanovac) 749 puk 117 divizije (na jugoistočnim padinama Kotlenika) (Borbena grupa »Burgemajster« (od Čemernice do s. Miločaj).

Na srednjem otseku, od Kotlenika do r. Čemernice, raspoređena je Borbena grupa »Fišer« (na liniji V. Vrh, Markovo Brdo, južni deo s. Bresnica, s. Mojsinje, s. Preljina).

Na levom otseku, od r. Čemernice do s. Vidova, raspoređene su jedinice pod komandom Štaba 104 divizije — 724 puk, 654 artiljeriski puk, protivtenkovski divizion, Bataljon poljske žandarmerije »Daniel«, 1001 tvrđavski bataljon, bataljon mor-nara i četa tenkova.

Prema nemačkim položajima bili su raspoređeni: 23 srpska divizija (na liniji severni deo s. Vidova, s. Prijevor, s. Vra-niči), sovjetska 93 divizija (sa 51 pukom i artiljerijom prema s. Preljina, a ostatak u dolini Ljiga i Kolubare), 17 istočnobosanska divizija (na liniji severni deo s. Mojsinje, s. Bresnica, s. Bumbarevo Brdo), 2 proleterska divizija (na liniji severoistočno od Kraljeva, s. Vitanovac, s. Vrba, r. Ibar), sovjetska 223 divizija (sa 524 i 41 pukom na Kotleniku i prema s. Vrba, a sa artiljerijom u prostoru s. Vraneše, 11 km j-i od Kraljeva).

Druga proleterska, 23 srpska i 17 istočnobosanska divizija bile su pod komandom 14 korpusa NOVJ, čiji je štab bio u Kragujevcu. Devedeset treća i 223 divizija bile su pod komandom 68 korpusa Crvene armije, čiji je štab takođe bio u Kragujevcu. Ovom korpusu pripadala je i sovjetska 52 divizija koja je bila na prostoru Mladenovac, Topola.

Borbe na Kosovu i u Metohiji

Kosovska operacija

(Prilog VIII)

Čelna kolona Grupe armija »E« (sa oko 600 motornih vozila), povlačeći se preko Kosova, bila je neobezbeđena sa istoka, iz pravaca Prokuplje—Kuršumlija—Podujevo—Priština, Lebane—Medveda—Priština i Bujanovac—Gnjilane—Priština. Pošto je Štab Grupe armija »E«, koji je 14 oktobra prebačen u s. Stari Trg kod Kosovske Mitrovice, ustanovio vazdušnim izviđanjem pokrete bugarskih motorizovanih jedinica od Prokuplja ka Kuršumlji, preuzeo je mere za obezbeđenje desnog boka **svih**

trupa koje su se izvlačile preko Kosova. Istog dana formirane su dve borbene grupe — Borbena grupa »Langer« (Langer)⁹³, koja je imala da zauzme Kuršumliju i zatvori pravac ka Podujevu i Borbena grupa »Bredov« (Bredov),⁹⁴ koja je imala da zatvori pravac Bujanovac—Gnjilane—Priština. Ova poslednja je držala oko Bujanovca položaje u vidu potkovice — s. Krajmirovac, s. Kraljevo, s. Rakovac, s. Končulj. Između ove dve grupe Nemci su sa oko 6.000 balista izvršili žaprečavanje na liniji Bujanovac, Kitka (trig. 1154), Markov Vis, s. Merdare, Prepolac, Ugljarski Krš. Ovaj front, postepeno pojačavan, trebalo je da obezbedi izvlačenje Grupe armija »E« od Uroševca do Kosovske Mitrovice. Sve snage, koje su vršile obezbeđenje prema istoku, obrazovale su Borbenu grupu »Sole« (Scholz).

Po završetku Niške operacije bugarska 2 armija je dobila zadatak od III ukrajinskog fronta Crvene armije⁹⁵ da produži dejstva ka Kosovu i spreći povlačenje Grupe armija »E« na sever. Za neposredno sadejstvo bugarskoj 2 armiji, Glavni štab Srbije odredio je 24 i 46 srpsku diviziju i 2, 3 i 4 kosovsko-metohisku brigadu i o tome izvestio štab bugarske 2 armije. Zajedničkim planom za dejstvo prema Kosovu bilo je predviđeno da bugarska 2 armija, bez 12 pešadiške i 2 konjičke divizije, nastupa pravcem Kuršumlija—Podujevo—Priština, sa zadatkom da ovладa Malim Kosovom. Dvadeset četvrta srpska divizija (bez 17 brigade), uz podršku bugarske artiljerije, imala je da nastupa na desnom krilu bugarske 2 armije, pravcem Krtanjak (trig. 1147, oko 11 km j-z od Kuršumlije) — s. Slatina — s. Polatna — s. Kačandol — s. Bajgora, da zauzme Kosovsku Mitrovicu i Vučitrn i preseče komunikaciju Priština—Kosovska Mitrovica. Bugarska 12 pešadiška divizija i 4 kosovsko-metohiska brigada trebalo je da nastupaju od Lebana preko Medveđe i zauzmu Prištinu. Bugarska 2 konjička i 46 srpska divizija imale su da zauzmu Bujanovac i da nadiru preko Gnjilana ka Prištini. Najzad, 2 i 3 kosovsko-metohiska brigada trebalo je da dejstvuju južno od Bujanovca, a potom ka Uroševcu.

Početak dejstva predviđen je za 23 oktobar.

Petnaestog oktobra po podne u Kuršumliju je stigla nemачka Borbena grupa »Langer«. Ona je u ovom prostoru bila

⁹³ Sastava: jurišna četa, izvidačka četa sa šest lakih tenkova, strelicačka četa, dva voda topova 20 mm, vod teških topova i vod pionira.

⁹⁴ Sastava: jedan bataljon 47 grenadirskog puka i 1 bataljon i jedna četa 65 puka 22 divizije, 1 i 2 bataljon 22 puka 11 vazduhoplovne Poljske divizije, 22 pionirski bataljon, delovi 122 izvidačkog bataljona sa oko deset tenkova, 3 i 4 divizion 22 artiljeriskog puka 22 divizije i 2 i haubički divizion artiljeriskog puka 11 vazduhoplovne poljske divizije.

⁹⁵ U saglasnosti sa Vrhovnim štabom NOV i POJ i Glavnim štabom Srbije.

napadnuta od delova bugarske 4 divizije i Tenkovske brigade te se povukla na položaje 2 km južno od Kuršumliske Banje. Tu je 16 oktobra ojačana 2 bataljom 16 puka 22 divizije 2 divizionom 654 artiljeriskog puka 104 divizije, jednom protivtenkovskom baterijom 88 mm i jednom baterijom topova Bugari su produžili napad, a 17 brigada 24 srpske divizije,⁹⁶ preko s. Lužani, obuhvatila je desno krilo 2 bataljona 16 puka 1 odbila protivnapad dve čete 7 SS divizije.⁹⁷ Zbog toga je Borbena grupa »Langer« otstupila na položaje kod Prepolca i produžila ove položaje na jugoistok, preko s. Merdare. Ovo je bio vrlo povoljan momenat da bugarska 2 armija i 24 srpska divizija izvrše jači pritisak na Nemce i prodrnu u Malo Kosovo. Međutim, nedovoljno angažovanje Tenkovske brigade i bugarske artiljerije omogućilo je Nemcima da ove topografski jake položaje utvrde i zadrže u svojim rukama sve do 31 oktobra.

Bugarska 12 divizija i 4 kosovsko-metohiska brigada, na pravcu Lebane—Medveda—s. Tulare—Priština, bez otpora su izbile 18 oktobra do linije s. Brvenik, s. Ajkobila. Tu su zadržane otporom 1 bataljona 133 puka, školskog bataljona bivše Divizije »Skenderbeg« i jedne baterije topova. Izbijanje 12 divizije i 4 kosovsko-metohiske brigade u pozadinu Borbene grupe »Langer« i sve jači pritisak na nemačke položaje kod Prepolca i s. Merdare, primoralo je Nemce da iz otstupajućih kolona hitno izvlače nove jedinice i njima ojačavaju Borbena grupu »Šolc«. Tako je Borbena grupa »Langer« ojačana sa četiri bataljona i jednim artiljeriskim divizionom. Ovim je ona proširila svoje položaje, pa je zatvorila i pravac od Medveđe ka Prištini.

Za to vreme borbe vođene kod Bujanovca i obostrani napadi nisu dali značajnije rezultate i promene.

Do 23 oktobra, kada je trebalo otpočeti dejstva na celom frontu, obostrani raspored bio je sledeći: Na levom krilu neprijateljskog rasporeda, od Medvednika do s. Pakaštica, bilo je oko 10.000 balista. Na otseku od s. Pakaštica preko Prepolca, Orliškog Visa, s. Pravitica, Sajkovačke Čuke, Dražnje Čuke do s. Baraina (počev s levog nemačkog krila) nalazili su se: 2 bataljon 133 puka (zatvarao je drum ka Podujevu), 2 bataljon 724 puka (na Prepolcu), jedan landessicen bataljon (na Orliškom Visu), jedna protivtenkovska četa bez oruđa (kod s. Pravitica), Fizilirski bataljon »Rodos« (na otseku kod s. Merdare), 2 bataljon 16 puka i dve čete 48 brzog odreda (južno od s. Merdare), 1 bataljon 133 puka (na otseku s. Orljani), dva diviziona

⁹⁶ Ova brigada je bila određena u opštu rezervu bugarske 2 armije, zajedno sa bugarskom 9 divizijom.

⁹⁷ Ove čete su formirane od prikupljenih vojnika 7 SS divizije koja je bila razbijena zapadno od Niša.

bez oruđa i jedna pionirska četa (u Podujevu, kao rezerva). Artiljerija je bila plasirana između s. Lužane i s. Kisela Banja (južno od Podujeva). Od s. Baraina duž tzv. arnautske granice do s. Lopardinci (severno od Bujanovca) nalazile su se balističke snage (jačine nekoliko hiljada ljudi), a po jedan bataljon 16 i 47 puka, 1 i 2 bataljon 22 puka, 22 pionirski bataljon, de-lovi 122 tenkovskog izviđačkog bataljona i četiri diviziona artiljerije — oko Bujanovca.

Prema ovim položajima nalazile su se 24 srpska divizija (na liniji Ugljarski Krš, s. Bajovića Lazovi), bugarska 6 divizija (od s. Vukojevac do Orliškog Visa), bugarska 4 divizija (od s. Pravitica do s. Rasica), 17 brigada 24 srpske divizije (po-zadi bugarske 4 divizije kod s. Kutlovo), 4 kosovsko-metohiska brigada (od s. Baraina do s. Kaljetica), bugarska 12 divizija (od s. Kaljetica do s. Ajkobila), Tenkovska brigada 2 armije (kod Kuršumlige), bugarska 9 divizija, kao armiska rezerva (kod Prokuplja), 46 srpska divizija (na liniji s. D. i G. Vrtogoš, s. Dubnica, severoistočno od Bujanovca), bugarska 2 konjička divizija (na liniji s. Davidovac, s. Zbevac), 2 i 3 kosovsko-metohiska brigada (na liniji s. Jastrebac, s. Košarno, s. Novo Selo).

U ovakvom rasporedu otpočela su dejstva. Bugarska 2 armija nije uspela do 31 oktobra da izvrši postavljene zadatke i ovlada Malim Kosovom. Dvadeset četvrta srpska divizija sa-vladala je vrlo žilav otpor balističkih jedinica na teško prolaznom i jako ispresecanom zemljištu, ovladavši 23 oktobra linijom Ugljarski Krš, Krtinjak, s. Tačevac. Ona je do 28 oktobra prodrla u s. Bajgora i s. Pakaštica i ugrozila time levi bok i pozadinu nemačkih položaja kod Prepolca, kao i samu Kosovsku Mitrovicu. Kako su uvideli da se ne radi o jačim snagama, Nemci su brzo reagovali. Oni su iz Kosovske Mitrovice i Podujeva izdvojili izvesne snage i, uz podršku balista, izvršili 28 oktobra protivnapad sa Crnog Vrha (trig. 1364) i sa pravca od Podujeva, a potom i sa Oštrog Koplja (trig. 1789, oko 7 km severno od s. Bajgora). Jedinice 24 srpske divizije našle su se usled toga u vrlo teškoj situaciji. Bez ugovorenje podrške bugarske artiljerije i uporednog dejstva bugarske 2 armije, 24 srpska divizija je bila izložena udaru nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Pritom su jedinice ove divizije, usled neprekidnih borbi i savlađivanja teškog terena, bile veoma zamorene i ostale bez dovoljno municije, te su se, posle teških borbi 28 i 29 oktobra, i uz gubitke od 118 poginulih i 209 ranjenih boraca, povukle na položaj Ugljarski Krš, Krtinjak, s. Tačevac.

Na pravcu Medveđa—Priština i kod Bujanovca postignuti su neznatni uspesi.

Bugarska 2 armija za ovih devet dana borbi nije bila do-voljno aktivna. Ona na pravcu Prepolac—Podujevo nije posti-

gla skoro nikakav značainiji uspeh, iako je po ugovorenom planu trebalo da ovlada Podujevom u isto vreme kada 24 srpska divizija izbije u s. Bajgora. Na zahtev 24 srpske divizije, u cilju obezbeđenja uspeha kod s. Bajgora, ona nije uputila deo svojih snaga na desnu obalu Laba, te je na taj način omogućila Nemcima da obuhvatnim dejstvom ugroze pozadinu 24 srpske divizije. Najzad, prema ugovorenom planu o sadejstvu, Bugari nisu ojačali 24 srpsku diviziju artiljerijom i bacačima. Zbog svega ovoga bilo je naređeno ovoj diviziji da se ubuduće angažuje prema stepenu angažovanosti bugarske 2 armije i da se u tom cilju sa njom čvršće poveže i održava stalnu vezu.

Napad na nemačke položaje kod Prepolca počeо je ponovo 1 novembra. Razvile su se teške borbe u kojima su došli do izražaja nadmoćnost i jače angažovanje bugarske 2 armije. Naine, 4 novembra je bugarska 4 divizija prorodom kod s. Merdare ugrozila Podujevo, zbog čega su Nemci bili prinuđeni da se povuku na liniu s. Baraina, s. Saikovac, s. Glavnik, Kodra Golma (k. 1067). Na ovoj liniji je Borbena grupa »Langer« ojačana 734 pukom 104 divizije, 4, 6 i 7/999 tvrđavskim bataljonom, sa dva landesšicen bataljona, dva artiljeriska diviziona i jednom tenkovskom četom. Ove snage zadržale su bugarsku 2 armiju dok se jedinice Grupe armija »E« nisu izvukle ka dolini Ibra.

Pošto je ovladano Malim Kosovom, bugarska 2 armija ubacila je u I ešelon i svoju 9 diviziju, između 4 i 12 divizije, a 12 diviziju je ojačala 6 graničnim pukom. Zamorena 24 srpska divizija smenjena je od strane 22 srpske divizije. Za dalje nadiranje ka Kosovu Polju je predviđeno da bugarska 4, 9 i 12 divizija, uz podršku Tenkovske brigade, nanesu odlučan udar pravcem ka Prištini, a bugarska 6 divizija da ovlada južnim ograncima Kopaonika. Napad je počeо 8 novembra. Borbe kod visa Kaljina (9 km s-z od Podujeva), s. Glavnik, s. Lužane, između Zari Surdulit i Dražnje Čuke trajale su sa promenljivom srećom do 15 novembra, ali su Nemci uglavnom održali svoje položaje.

Bugarska 2 konjička i 46 srpska divizija preše su takođe 8 novembra u napad na sektoru Bujanovac. Istovremeno je počela izvlačenje Borbena grupa »Bredov«, pa je 2 konjička divizija 8 novembra, po padu mraka, ušla u Bujanovac. U daljem nadiranju ka Gnjilanu Bugari su se sporazumeli sa balistima da ih ovi propuste bez borbe, što im je zamereno od strane Štaba 46 srpske divizije. Izvlačeći se ka Prištini, Borbena grupa »Bredov« je napustila i Gnjilane u koje su, 16 novembra, ušli delovi bugarske 2 konjičke divizije i 25 brigada 46 srpske divizije.

U Metohiji obezbeđenje levog boka Grupe armija »E« i **zaštitu** skladišta 21 brdskog armiskog korpusa (**u** Prizrenu) vršila je Borbena grupa »Skenderbeg«.⁹⁸ Grupa je uglavnom držala Peć, Đakovicu i Prizren, obezbeđujući komunikacije za **Kosovo**. Protiv ovih neprijateljskih snaga dejstvovalе su **1 i 4 kosovsko-metohiska brigada Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju i 3 i 5 albanska narodnooslobodilačka brigada**. Pritom su 1 kosovsko-metohiska i 3 albanska brigada dejstvovalе prema s. Decani i Pećи, a 4 kosovsko-metohiska i 5 albanska prema Prizrenu. Delovi Borbene grupe »Skenderbeg« iz Pećи, pošto je njihov pokušaj da se izvuku preko Čakora bio osužećen, bili su prinuđeni, 17 novembra, da se orijentиšu ka Kosovskoj Mitrovici. Istog dana su 1 kosovsko-metohiska i 3 albanska brigada oslobodile Peć. Sutradan su Nemci napustili i Prizren i ostupili ka Prištini. Time je Metohija bila oslobođena.

Sesnaestog novembra su začelne jedinice Grupe armija »E« napuštale Kosovo, pa je bugarska 2 armija dobila zadatak da se u toku 18 i 19 novembra jače aktivira i da u roku od 3 dana zauzme Prištinu, Vučitrn i Kosovsku Mitrovicu. Po ovom naređuju, 16 i 17 novembra je pojačana artiljeriska delatnost 2 armije. Međutim, 17 novembra je Borbena grupa »Langer« počela izvlačenje pravcem Vučitrn—Kosovska Mitrovica, te su delovi bugarske 2 konjičke divizije i 25 brigada 46 srpske divizije, posle borbi sa nemačkom zaštitnicom na ovom pravcu, ušli 19 novembra u napuštenu Prištinu. Dvadeset trećeg novembra je 10 brigada 22 srpske divizije zauzela rudnik Trepču. Osma brigada je 20 novembra ušla u napušteni Vučitrn, a 22 novembra bugarska Tenkovska i 12 brigada ušle su u Kosovsku Mitrovicu. Ovim je definitivno ovladano Kosmetom, a time su bile završene i operacije bugarske 2 armije. Grupa armija »E« produžila je izvlačenje sa 91 korpusom pravcem Raška—Novi Pazar—Prijepolje—Višegrad, dok su se ostale snage izvlačile preko Kraljeva. Dvadeset druga srpska divizija produžila je nastupanje ka Raškoj, u koju je 26 novembra, pošto su je napustili Nemci, ušao Ibarski partizanski odred. Nastupajući dalje za 91 armiskim korpusom, 22 srpska divizija je 30 novembra ušla u napušteni Novi Pazar. Bugarska 2 armija povučena je u prostor Nišа i Leskovca. Odатле je upućena u Bugarsku, izuzev 12 divizije, koja je ušla u sastav bugarske 1 armije i kasnije prebačena preko Beograda na Sremski front.

Izvlačenje Grupe armija »E« preko Kosmeta završeno je uspešno. Iako je sredinom oktobra, kada su njene čelne jedinice pristizale na Kosmet, njen desni bok bio nezaštićen, ona je brzo

⁹⁸ Jačine 3.000 nemačkih vojnika iz ranije razbijene istoimene divizije i 4.000 mornara prispetih iz Grčke.

uspela da otkloni ovu opasnost i da se, postepeno pojačavajući osiguranja na desnom boku, povuče preko Kosmeta.

Borbe na pravcu Kraljevo—Užice—Ljubovija

Početkom novembra, jednovremeno sa borbama na Kosmetu, odvijale su se i završne borbe sa Grupom armija »E« u dolini Ibra i Z. Morave, na pravcu Kraljevo—Čačak—Užice—Ljubovija i na pravcu Raška—Novi Pazar—Sjenica—Prijeopolje—Višegrad. Pod zaštitom 34 armiskog korpusa, koji je držao Kraljevo, Čačak, Požegu i Užice, iz Srbije se povlačila glavnina Grupe armija »E«, a pod zaštitom Borbene grupe »Soyerlen«, preko Sjenice ka Višegradu, povlačio se iz Sandžaka 91 armiski korpus.

U toku novembra položaji 34 armiskog korpusa na pravcu Kraljevo—Užice—Ljubovija stalno su pojačavani raznim jedinicama iz glavne marševske kolone Grupe armija »E«. S druge strane, 68 korpus Crvene armije koji je, izgleda, imao da s juga vrši operativno obezbeđenje glavnih snaga III ukrajinskog fronta, nije se ofanzivno angažovao na ovom pravcu, a borbena dejstva 2 proleterske divizije (uz podršku artiljerije sovjetske 223 divizije), 17 istočnobosanske i 23 srpske divizije i 51 puka sovjetske 93 divizije, i pored veoma oštih i žilavih borbi u kojima su ponekad položaji prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku a obostrani gubici bili veliki, nisu mogla dati veće operativne rezultate. Tim pre što su za pariranje svakog jačeg pritiska na otstupne pravce Grupe armija »E« Stabu 34 korpusa stajale na raspoloženju jedinice iz prolazećih ešelona glavne marševske kolone ove grupe. Te jedinice su zahvaljujući vrlo dobroj organizaciji povlačenja, manevarskoj sposobnosti i upornosti u borbi, dejstvovalе vrlo efikasno i uspele da obezbede uredno povlačenje glavnine Grupe armija »E«, a potom da se i same u redu povuku preko Drine.

Jedna nemačka jedinica sa mostobranom kod Višegrada prodrla je 8 novembra u Užice, pa je Glavni štab Srbije na intervenciju Vrhovnog štaba NOV i POJ, radi pariranja svake eventualnosti, uputio 45 srpsku diviziju u prostor južno od Valjeva. Sutradan je upućena i 25 srpska divizija da pojača sektor 2 proleterske divizije kod Kraljeva. Trinaestog novembra je 25 divizija sa 16 i 18 brigadom posela položaje na Kotleniku i kod s. Vitanovac, a njena 19 brigada na desnoj obali Ibra, od s. Maglič do s. Cerje. Tako je ujedno skraćen front 2 proleterske divizije, a njena 3 brigada povučena u rezervu. U prostoru s. Trgovište (9 km severno od Kraljeva) poseo je položaje sovjetski 226 puk, a od Z. Morave do s. Vrba 41 puk

sovjetske 223 divizije. Daljim pomeranjem 45 srpske divizije u prostor Užica, 19 novembra, njene brigade su raspoređene: na ulazu u Čestobrodički tesnac — 20 brigada, na Gujinom Kamenu (8 km južno od Kosjerića) — 23 brigada, u s. Jakalj (8 km istočno od Rogačice) i s. Seča Reka (6 km istočno od s. Jakalj) — 24 brigada sa 2 i 3 bataljonom, u prostoru Ljubovije — 1 bataljon 24 brigade, a u Valjevu — 4 bataljon iste brigade.

Oko 20 novembra u prostoru Čačka, pored nemačke 104 divizije, nalazio se i 87 landesšicen puk. Ove snage, da bi parirale dejstva 23 i 17 divizije Narodnooslobodilačke vojske i 51 puka sovjetske 93 divizije, vršile su češće protivnapade sa svojih položaja kod Čačka. Na taj način su omogućile da do 24 novembra iz doline Ibra pristignu nemačka 11 divizija, delovi 967 tvrđavske brigade, 58 protivavionski puk i 639 samostalni divizion. Držeći položaje uglavnom na levoj obali Ibra, oko Kraljeva (južno, istočno i severno za 6 do 8 km od grada) i na južnim i zapadnim padinama Kotlenika, preko s. Bresnica, s. Konjevići, s. Prijevor, Počepinja, kose kod s. Jelen Do, s. Prijanovići, s. Vranjani i s. Ponikovica, Nemci su uspeli da izvuku i neke bataljone 1 brdske divizije⁹⁹ i 749 puk 117 divizije i da ih upute na zapad. Isto tako su uspeli da izvuku i Borbenu grupu »Skenderbeg« i 87 landesšicen puk i upute ih u prostor Požege, a i Borbenu grupu »Hart«, koju su uputili u prostor Užica. Kada se začelje marševske kolone nalazilo u dolini Ibra, oko s. Mataruge, čelo kolone je već bilo stiglo u Ljuboviju.

U ovakvoj situaciji su 2, 25, 17, 23 i 45 divizija Narodnooslobodilačke vojske i 93 i 223 divizija 68 korpusa Crvene armije, razvučene svaka na oko 20 km fronta prosečno, dejstvovale pojedinačno u svojim zonama i, posle više pokušaja presecanja neprijateljskog otstupnog pravca kod Kraljeva i Čačka, morale su ograničiti svoja dejstva na zadatke taktičkog značaja. Naime, dejstvujući frontalno protiv 34 korpusa — koji je štitio povlačenje glavnine Grupe armija »E« — i bočno na otstupajuće kolone, one su težile da nanesu što veće gubitke neprijatelju u ljudstvu i materijalu i da ometu njegovo uredno povlačenje, u čemu su imale uspeha. Ovakva dejstva razvijala su se do 27 novembra.

Noću 27/28 novembra Štab 34 korpusa, pošto je izvršio postavljeni zadatak, naredio je hitno izvlačenje jedinica iz doline Ibra i iz Kraljeva. Izvršujući ovo, jedinice 7 SS divi-

⁹⁹ Ovi bataljoni verovatno su iz puka za snabdevanje 1 brdske divizije koji je, kao što je već ranije rečeno, otsečen od svoje divizije još kod Knjaževca, pa je preko Niša stigao u rejon Kraljeva.

zije napustile su desnu obalu Ibra u prostoru Kraljeva, pobjavile minska polja na svim važnijim pravcima, porušile mostove, i, najzad, otpočele evakuaciju grada. Za to vreme je Borbena grupa »Fišer« čvrsto držala položaje na levoj obali Z. Morave, u prostoru s. Mrčajevci i s. Mojsinje. Istovremeno sa povlačenjem 7 SS divizije nastupala je ka Kraljevu 2 proleterska divizija, dok su 18 i 19 brigada 25 srpske divizije prešle r. Ibar, nadirući ka s. Kaona. U uličnim borbama sa zaštitnicama 7 SS divizije u toku dana i po padu mraka 28 novembra 4 i 3 brigada 2 divizije, uz sadejstvo sovjetske 223 divizije, uspele su da oslobođe Kraljevo. Sedma SS divizija, koja se povukla ka Čačku, bila je prihvaćena od nemačke 104 divizije, koja je obezbeđivala i izvlačenje začelnih delova nemačke 11 divizije, a potom i Borbene grupe »Fišer«.

Sutradan, 29 novembra, kada je 17 istočnobosanska divizija zauzela s. Mrčajevci i s. Mojsinje, Stab 14 korpusa NOVJ orijentisao je 25 diviziju preko Jelice Pl. ka pl. Ovčaru i r. Moravici, 2 proletersku diviziju desnom, a 17 diviziju levom obalom Z. Morave ka Čačku. Četrdeset petoj i 23 srpskoj diviziji stavljeno je u zadatku da dejstvuju na pravac ostupanja neprijatelja Užice—Bajina Bašta—Ljubovija. Druga proleterska divizija je sa 3 i 6 brigadom, od 30 novembra do 2 decembra, vodila teške borbe protiv 104 divizije na položajima s. Zablaće, s. Ježevica, a potom kod s. Atenica, odakle je istoga dana po padu mraka prodrla u Čačak i oslobođila ga. Neprijatelj je iz Čačka ostupio prema Požezi i Guči, praćen u stopu od 2 divizije, dok je 17 istočnobosanska divizija upućena u prostor severno od Užica radi sadejstva 45 srpskoj diviziji.

Čišćenje zapadne Srbije od neprijatelja

Po oslobođenju Čačka, Vrhovni štab NOV i POJ je 3 decembra naredio Glavnom štabu Srbije da rasformira 13 i 14 korpus i da od 23, 25, 45, 17 i 28 divizije formira Južnu operativnu grupu divizija pod komandom komandanta Glavnog štaba Srbije. Grupi je stavljeno u zadatku da forsira Drinu i dejstvuje pravcem Zvornik—Tuzla—Doboj. Dakle, Južna operativna grupa imala je da spreči dalje pokrete neprijatelja na sever, ka Brčkom, primoravajući ga na povlačenje preko Višegrada ka Sarajevu. Prema tome, ukinuti su štabovi 13 i 14 korpusa a 2, 22, 24, 46 i 47 divizija stavljene su neposredno pod komandu Glavnog štaba Srbije. U vezi ovog naređenja Glavni štab Srbije odlučio je za prvo vreme da 2 i 25 divizija

nastave borbe protiv 34 armiskog korpusa prema Požezi i Uzicu a 45 i 17 divizija da dejstvuju prema Ljuboviji i postepeno se'orientišu u prostor Loznice, dok je 23 diviziju odmah uputio preko Valjeva u Krupanj.

Završetak povlačenja Grupe armija »E« iz Srbije bio je propraćen jačim borbama od Požege do Ljubovije. Već podignuti most kod Ljubovije Nemci su osposobili za prelaz teških vozila i oruđa. Njihove začelne jedinice — 104 divizija, Borbena grupa »Burgemajster« i 67 landesšicen puk — branile su za to vreme Požegu na liniji Arilje, pl. Krstac, pl. Ovčar, pl. Kablar, s. Tučkovo, pl. Loret. Na položajima s. Tvrdići, s. Ponikovica (s-i od Užica) nalazila se Borbena gupa »Hart«. Borbena grupa »Skenderbeg« prebačena je u Višegrad. Nemačka 11 divizija je zauzela mostobran kod Ljubovije, obezbeđujući manjim delovima privremeno i komunikaciju ka Rogačici. Sedma SS divizija ostala je u Užicu, s tim da i ona pređe Drinu kod Ljubovije. Pošto je drum Užice—s. Dub—Rogačica bio ugrožen od strane 23 i 24 brigade 45 srpske divizije, Štab 7 SS divizije uputio je 4 decembra svoj 14 puk iz Užica preko Jelove Gore ka Vardi, sa zadatkom da kao desna pobočnica omogući neometano izvlačenje ostalih jedinica iz Užica ka Ljuboviji. Do kraja istoga dana 14 puk je uspeo da potisne debove 23 i 24 brigade i da izbije na Vardu, gde je zadržan. Napadan više puta u toku noći, ovaj nemački puk napustio je sutradan Vardu i povukao se ka Rogačici i Ljuboviji. Dolaskom 17 divizije na ovu prostoriju i izbijanjem 2 brigade na otsek Bajina Bašta, s. Dub, 6 brigade u prostor s. Konder (7 km istočno od s. Dub), a 15 brigade do s. Mijatovići (6 km severno od Užica), bili su ugroženi nemački otstupni pravci Užice—Bajina Bašta i Užice—Rogačica. Međutim, Nemci više nisu ni koristili ove pravce, već su se povlačili komunikacijama od Užica ka Višegradu, pa je 17 istočnobosanska divizija prebačena ka Loznicu.

Za dejstvo prema Požezi, a zbog odlaska 17 i 23 divizije, izvršeno je pomeranje naših jedinica. Šesta brigada 2 proleteriske divizije zauzela je položaj s. Čestobrodica, s. Loret; 3 brigada je posela položaje u produženju, između r. Lužnice i Dobrinjske R. (s-z od Požege); 16 brigada 25 divizije postavila se na desnoj obali Bjelice, 18 brigada zapadno od Guče, a 19 brigada u Arilju. Od 5—9 decembra vođene su teške borbe na padinama Blagaja (zapadno od Arilja) i Krstača. Nemci su 11 decembra počeli postepeno da se povlače iz prostora Požege. Otkrivši ovo, 2 i 25 divizija nisu dozvolile da se neprijatelj neometano povuče. U teškim borbama 6 brigada 2 divizije je 12 decembra izbila na donji tok Skrapeža, a 25 divizija je

zauzela Krstac i Blagaj. Sutradan, 13 decembra, 6 brigada se probila u Požegu i, vodeći ulične borbe sa zaštitnicama 104 divizije, oslobođila grad. U daljem nadiranju 2 divizija je sa 6 brigadom izbila pred Užice do s. Tvrđići i s. Gorjani, a sa 4 brigadom na Karadorđev Sanac. Dvadeset peta divizija je sa 16 i 18 brigadom izbila do s. Zbojštica (južno od grada). Užice su branili 724 puk 104 divizije i Borbena grupa »Hart«. Pod njihovom zaštitom je vršeno dalje izvlačenje Nemaca ka Višegradi.

Jedinice iz Grupe armija »E«, koje su preko Drine prelazile u Bosnu, pojačavale su nemački otpor prema 1 korpusu NOVJ u Sremu, vršeći česte protivnapade iz prostora Brčkog i s. Županja. Postojala je opasnost da Nemci stabilizuju Sremski front i da zadrže dalje nastupanje 1 korpusa NOVJ kroz Srem. Zbog toga je 12 decembra Vrhovni štab NOV i POJ prediočio komandantu Južne operativne grupe da je potrebna hitna intervencija Grupe preko Drine. Trebalo je sprečiti dolazak daljih neprijateljskih ojačanja na Sremski front, iz prostora Ljubovije i Zvornika, pravcem preko Brčkog. Po ovom naredenju 12 decembra je upućena i 45 srpska divizija ka Loznici, a 2 proleterska i 25 srpska divizija produžile su borbe u pravcu Užica i s. Kremna. Pošto su Nemci proširili mostobran kod Višegrada na istok, do s. Dobrun, 104 divizija, posle borbi noću 15/16 decembra istočno od Užica, preduzela je izvlačenje, pa je 2 proleterska divizija 16 decembra ušla u Užice. Nemci su se zadržali u s. Kremna da bi omogućili sigurnije izvlačenje jedinica 91 armiskog korpusa iz Sandžaka, preko raskrsnice kod s. Dobrun.

Borbe na pravcu Novi Pazar—Sjenica—Višegrad

Sredinom oktobra je u prostoru Kosovske Mitrovice iz marševske kolone Grupe armija »E« izdvojena Borbena grupa »Šojerlen« i upućena preko Raške, Novog Pazara, Sjenice i Prijepolja ka Višegradi. Ona je imala zadatak da obebedi taj pravac za izvlačenje 91 armiskog korpusa i da na prostoru s. Vardište, s. Kremna uspostavi vezu sa delovima 34 armiskog korpusa. Kod s. Duga Poljana i s. Stavalj Borbena grupa »Šojerlen« naišla je 21 oktobra na otpor 3 brigade 37 sandžačke divizije i 7 brigade 3 divizije. Posle teških petodnevnih borbi Borbena grupa »Šojerlen« je uspela da zauzme Sjenicu 25 oktobra, a u daljem nastupanju, 29 oktobra, da prodre i u Prije-

- -preča brigada 37 divizije povukla se pred nadmoćnjim orijateljem na levu obalu Lima i, pošto je porušila most na Urnu, zatvorila pravce prema Pljevljima i Priboju. Zbog jačeg kтивiranja ovih pravaca od strane neprijatelja, Stab 37 sandžačke divizije prebacio je i 5 brigadu sa pl. Javora na zanadne ogranke Zlatara, radi dejstva prema komunikaciji Pri? polje—s. Bistrica, a 4 brigadu na južne ogranke Zlatara, radi dejstva na komunikaciju Sjenica—Prijeopolje.

Po zauzimanju Prijeopolja Borbena grupa »Šoyerlen« nastavila je nastupanje obema obalama Lima ka Priboju, a jednom slabijom kolonom ka Pljevljima. Posle borbi protiv 5 brigade 37 sandžačke divizije, ona je 9 novembra zauzela Priboj, i oko 20-og izbila u Vardište. Četvrtog novembra je, kolonu koja je upućena ka Pljevljima, 3 brigada 37 divizije razbila i odbacila na desnu obalu Lima, ali je ova, pošto je uskoro ojačana, 8 novembra ipak zauzela Pljevlja.

Pozadi Borbene grupe »Šoyerlen« nastupao je nemački 91 armiski korpus. Na čelu kolone nalazila se 22 divizija, a iza nje 963 tvrđavska brigada »Kloc«, Brigada »Angermiler«, 809 artiljeriski puk i 41 divizija. Na pravcu nastupanja ove kolone nalazile su se 4 i 5 brigada 37 sandžačke divizije, a za začeljem 91 korpusa nadirala je od Novog Pazara 22 srpska divizija. Kada je 22 novembra nemačka 22 divizija izbila kod Prijeopolja, ona je, po naređenju komandanta Grupe armija »E«, upućena preko s. Brodarevo ka s. Mojkovac da sadejstvuje pri povlačenju 21 brdskog armorskog korpusa kroz Crnu Goru. Trideset sedma sandžačka divizija nije mogla bitno uticati na uredno povlačenje nemačkog 91 korpusa. Njena dejstva su došla do najjačeg izražaja u prostoru Sjenice, gde je, u sadejstvu sa 22 srpskom divizijom, vodila borbe protiv Brigade »Angermiler«, koja je štitila izvlačenje nemačke 41 divizije. Ovde su nemačke položaje — na liniji Devino Brdo, s. Breza, s. Dubnica, Radišića Brdo — 12 decembra napale 10, 12 i 8 brigada 22 srpske divizije, a pravac izvlačenja Brigade »Angermiler«, od Sjenice do s. Karaula, 4 i 5 brigada 37 sandžačke divizije. Posle borbi 14 decembra, 22 srpska divizija je zauzela Sjenicu i gonila Brigadu »Angermiler« ka s. Karaula, gde joj je iz Prijeopolja upućena za prihvata 963 tvrđavska brigada »Kloc«. Tako je u prostoru s. Karaula došlo do oštih borbi, naročito na visu Rupaj (4 km s-i od s. Karaula), ali bez vidljivih rezultata za 22 srpsku diviziju. Kada je 16 decembra u prostor s. Karaula stigla sa juga 5 albanska divizija, 22 srpska divizija, radi sadejstva 2 korpusu NOVJ, upućena je po naređenju Glavnog štaba Srbije na otsek Lima, od s. Brodarevo do Bijelog Polja. Ubrzo je i s. Karaula napušteno od strane

Nemaca. Tako su se 18 decembra jedinice nemačkog 91 korpusa nalazile: oko Pribroja (41 divizija), oko Prijepolja (963 tvrđav-ska brigada »Kloc« i Brigada »Angermiler«), u pokretu ka mostobranu kod Višegrada, i oko Bijelog Polja 22 divizija, u pokretu ka jugu.

Pošto su navedene jedinice nemačkog 91 korpusa prešle kod Višegrada na levu obalu Drine, i pošto je Borbena grupa »Hart« povućena iz prostora s. Kremna u mostobran kod Višegrada, 2 proleterska divizija je upućena 1 januara 1945 g. za Beograd, s tim što je na pravcu s. Kremna—Višegrad ostavila 6 brigadu. Prema tome, do 20 januara 1945 g., kada je neprijatelj napustio višegradski mostobran, od srpskih jedinica ostavljenе su prema Višegradu samo 6 brigada 2 proleterske divizije, 10 brigada 22 srpske divizije i Užički partizanski odred. U međuvremenu, još 26 decembra, vraćena je 22 srpska divizija (bez 10 brigade) sa Lima u Novi Pazar.

Prelaz Južne operativne grupe divizija NOVJ u istočnu Bosnu

Prema naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ od 3 decembra, o formiranju Južne operativne grupe divizija i njenom dejstvu pravcem Tuzla—Doboј, otpočelo je grupisanje određenih divizija prema r. Drini, od njenog ušća u Savu do Zvornika.

Uloga Južne operativne grupe bila je vrlo delikatna. Hitnom intervencijom preko Drine trebalo je sprečiti pristizanje nemačkih ojačanja preko Brčkog na Sremski front. Međutim, znatan deo jedinica ove Grupe bio je već angažovan u borbama sa neprijateljskim snagama, naročito u prostoru Požege i Užica, kao i sa onim koje su držale mostobrane na desnoj obali Drine kod Rogačice, Ljubovije i Zvornika. Ovo je usporavalo prikupljanje Grupe, a prelaz r. Drine morao se vršiti po divizijama, po redu njihovog pristizanja na predviđene otseke prelaza. Isto tako je prisustvo nemačkih snaga iz sastava 11, 7 SS i 104 divizije, kao i nekih samostalnih brigada i borbenih grupa, u prostoru Požege i Užica i u navedenim mostobranima, nalagalo veliku obazrivost i predostrožnost. Ove neprijateljske snage mogле су krenuti na sever i desnom obalom Drine, čime bi ugrozile već oslobođenu Pocerinu i Mačvu, a zatim i levi bok 1 korpusa NOVJ u Sremu. Stoga je, prema ovim neprijateljskim snagama, Štab Južne operativne grupe morao privremeno zadržati 17, 23, 25 i 45 diviziju.

Tako je prema avizo naređenjima, od 28 do 30 novembra, prebačena na levu obalu Drine 28 slavonska divizija. Dvadeset peta brigada je prebačena kod s. Kozluk (12 km severno od Zvornika), 17 brigada kod s. Balatun (15 km s-i od Bijeljine), a 21 brigada u predelu Kurjačice (južno od Janje). Divizija je, po izvršenom prelazu, nadirala po brigadama ka Bijeljini i Janji, a po ovladivanju Janjom sve brigade su orijentisane ka Bijeljini. Posle težih borbi u prostoru Bijeljine, 17 brigada je noću 4/5 decembra, pod pritiskom neprijatelja, odbačena na desnu obalu Drine kod s. Badovinci. Već 8 decembra u prostor Loznicе, s. Kozjak i s. Draginac stigla je 17 istočnobosanska divizija. Dvadeset treća srpska divizija primila je od 45 srpske divizije položaje prema nemačkom mostobranu kod Ljubovije, a 45 divizija je upućena ka Krupnju. Dvanaestog decembra Južna operativna grupa je sa 23 srpskom divizijom izvršila napad na mostobran kod Ljubovije, a sa 17 istočnobosanskim divizijom završila pripreme za prelaz Drine od Loznicе do s. Badovinci. Posle teških borbi sa delovima 7 SS divizije, do 15 decembra je zauzet neprijateljski mostobran kod Ljubovije i oslobođena ova varošica. Toga dana je i 17 divizija otpočela prelaz kod s. Badovinici (6 brigada 17 divizije i 17 brigada 28 divizije) i u predelu Kurjačice (2 brigada). Uz podršku 28 divizije sa leve obale prelaz ovih jedinica završen je do 17 decembra, pa su 28 i 17 divizija grupisane istočno od Bijeljine i kod s. Branjevo (12 km j-z od Janje). Nemci su brzo intervenisali delovima 1 brdske divizije u pravcu Bijeljine (iz Brčkog), a delovima 7 SS i 11 divizije u pravcu s. Branjevo (sa juga). Zbog toga je noću 17/18 i u toku 18 decembra, u predelu Kurjačice, prebačena i 45 srpska divizija, a 18 decembra kod Ljubovije i 23 srpska divizija, koja je nadirala zapadno od Zvornika, ka dolini Spreče. Pošto je 20 decembra izvršila prepad na Zvornik, 24 brigada 45 divizije se povukla na desnu obalu Drine, prema Kurjačici, odakle je od 24 do 28 decembra ponovo prešla na levu obalu.

Dvadeset trećeg decembra Južna operativna grupa bila je u tesnom dodiru sa 3 korpusom NOVJ. Pošto je 22 decembra nemačka 11 divizija odbacila 23 brigadu 45 srpske divizije na desnu obalu Drine, preduzete su mere da se sve jedinice Južne operativne grupe što pre prebace na levu obalu. Privučena je i 25 srpska divizija. Ona je 27 i 28 decembra prešla Drinu kod Zvornika (sa 16 i 18 brigadom) i u predelu Kurjačice (sa 19 brigadom). Kod Zvornika je prebačena 30 decembra i 23 brigada 45 srpske divizije. Ovim je završen prelaz Južne operativne grupe divizija u istočnu Bosnu.

Zaključak

U jesen 1944. g., usled napredovanja južnog krila Crvene armije kroz Rumuniju i Bugarsku i prodora glavnine snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju, srpsko vojište je u operativno-strategiskom smislu postalo veoma značajno za razvoj ratnih događaja na Balkanu. Na tome vojištu očekivalo se spašanje levog krila Crvene armije sa snagama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i uspostavljanje jedinstvenog savezničkog fronta. Oslobođenjem Srbije i beogradskog strategiskog čvora bila bi otvorena vrata za prođor Crvene armije u Panonsku Niziju, ka Budimpešti i Beću; nemačkim snagama bilo bi onemogućeno da uspostave stabilan front južno od Save, a nemačka Grupa armija »E«, koja se nalazila u Grčkoj, bila bi dovedena u vrlo nepovoljan operativno-strategiski položaj u pogledu povlačenja iz Grčke.

Zbog toga su obe ratujuće strane prenele težište operacija u Srbiju: Nemci — s ciljem da Srbiju zadrže u svojim rukama i Grupi armija »E« obezbede povlačenje moravskim pravcem, preko Beograda, a snage NOV i sovjetske (od 7. oktobra i bugarske) — s ciljem da ovladaju Srbijom i preseku otstupnicu nemačkih snaga iz Grčke.

Nastajeći da Srbiju zadrže u svojim rukama, Nemci su dovukli nove snage i polovinom septembra na njenim istočnim granicama obrazovali nov front, na kome je trebalo zaustaviti nadiranje sovjetskih snaga i spreciti njihov pokušaj da prođu u Srbiju i uspostave vezu sa snagama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Tako je u toku septembra i oktobra došlo do teških i odlučujućih borbi u trouglu Niš—Negotin—Beograd, koje su naše i savezničke snage (sovjetske i bugarske) rešile u svoju korist. Oslobođenjem Niša (14. oktobra) i Beograda (20. oktobra) potpuno je presečena otstupnica Grupi armija »E« moravskim pravcem. Trupe II i III ukrajinskog fronta Crvene armije, oslanjajući se s juga na beogradski strategiski čvor, preduzele su nastupanje ka Budimpešti i Beću. Ovom pobedom naših i savezničkih snaga bila je ustvari rešena sudbina Balkana u Drugom svetskom ratu.

Nemačka Grupa armija »E« primorana je na povlačenje ibarskim pravcem, a manjim delom (jedan korpus) preko Crne Gore. Izbijanjem ove grupe na Kosovo i Metohiju stvoreno je novo operativno područje. Pošto je gro snaga sovjetskog III ukrajinskog fronta bio orijentisan prema Budimpešti i Beću, to su protiv Grupe armija »E« bile uglavnom angažovane snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i bugarske 2. armije.

One su u novembru i decembru 1944 g. u dolini Ibra i Z. Morave vodile niz borbi protiv nemačkih otstupajućih kolona, koje su hitale da se što pre prebace na severozapad — u dolinu Save, ali nisu uspele da spreče povlačenje Grupe armija »E«. Njihova borbena dejstva svela su se uglavnom na borbe protiv nemačkih bočnih osiguranja i zaštitnica. I pored gubitaka, Grupa armija »E« organizovano se povukla preko Drine u Bosnu. Sto se tiče naših snaga, one su i na ibarskom i na zapadnomoravskom pravcu bile nedovoljne da bi mogle ozbiljnije ugroziti otstupnicu tako snažnoj grupaciji, kao što je bila nemačka Grupa armija »E«. Naše jedinice, iako brojno i, naročito, povatrenoj moći slabije od nemačkih, ipak su, zahvaljujući velikom požrtvovanju, učinile ono što su mogle. Nemačku otstupnicu na ibarskom pravcu mogla je ozbiljnije ugroziti samo bugarska 2 armija. Takva očekivanja bila su sasvim realna s obzirom na njenu materijalnu snagu (četiri kompletne pešadijske divizije, jedna konjička divizija i jedna tenkovska brigada, opremljene modernim nemačkim naoružanjem i tenkovima). Međutim, pošto nije bila dovoljno pripremljena za ovakve operacije, ona se uglavnom angažovala prilično sporo i neodlučno, zadovoljavajući se samo frontalnim potiskivanjem i taktičkim uspesima u borbi protiv nemačkih bočnih osiguranja i zaštitnica.

Treba imati u vidu da su nemački komandanti iz Grupe armija »E« raspolagali ljudstvom koje je, u odnosu na ono na istočnom i zapadnom nemačkom frontu, bilo drugostepene vrednosti i da su oni od takvog ljudstva za kratko vreme stvorili jedinice visokih borbenih kvaliteta. Mora se priznati da je povlačenje Grupe armija »E« bilo veoma dobro organizovano i da su nemačke trupe u povlačenju pokazale zavidnu upornost, umešnost i snalažljivost, naročito u zaštitničkim borbama.

Sto se tiče četničkih snaga u Srbiji, one su počele da se osipaju već posle poraza na pl. Kopaoniku. Ovo osipanje doстигло je šire razmere posle objavlјivanja deklaracije kraljevske vlade i poziva Pretsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije da svi rodoljubi napuste kvislinške formacije i stupe u redove Narodnooslobodilačke vojske, a naročito posle poraza četnika na Jelovojo Gori, Medvedniku i Ceru.

Prema tome, plan Vrhovnog štaba NOV i POJ o prenošenju težišta rata u istočne krajeve Jugoslavije i o oslobođenju Srbije u potpunosti je ostvaren. Oslobođenjem Srbije stvorena je stalna slobodna teritorija i stabilna pozadina, što je omogućilo da se uspostavi neprekidan i čvrst front prema nemačkim snagama u Sremu, a zatim i u ostalim delovima Jugoslavije.

Jednovremeno s vojnim uspesima, preduzete su na tlu Srbije i opsežne mere za brže okončanje pobede i za konačno obrazovanje nove države. Dolaskom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije na čelu sa pretdsednikom Titom u Beograd — neposredno po njegovom oslobođenju — ubrzano je sproveđenje mera za dalje vođenje rata i definitivno oslobođenje Jugoslavije.

OPERACIJE U CRNOJ GORI I HERCEGOVINI

Situacija početkom septembra 1944 godine

Posle Durmitorske operacije situacija se u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku bitno izmenila. Crvena armija se približavala granicama Jugoslavije, te su Nemci, radi uspostavljanja fronta na istočnim granicama Srbije, bili prinuđeni da hitno prebace u Srbiju glavninu snaga koje su bile angažovane u Durmitorskoj operaciji. Ostavši sa malo snaga, oni su u Crnoj Gori prešli u odbranu. Inicijativu je preuzeo 2 udarni korpus NOVJ, prešao u napad i sa 3 divizijom razbio neprijatelja na sinjajevinskom pravcu, a sa Primorskog operativnog grupom — na nikšićkom pravcu.

Očigledno je da su Nemci u ovako nepovoljnoj situaciji bili zadovoljni i držanjem samo važnijih mes^{ta} i glavnih komunikacija u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku. Na taj način su sebi osiguravali slobodu manevrovanja i vezu između 5 SS brdskog armiskog korpusa u južnoj Dalmaciji i 21 brdskog armiskog korpusa u Albaniji. Sem toga, nemačko komandovanje je moralо računati i na to da će se uskoro delovi Grupe armija »E« (21 brdski korpus) povlačiti komunikacijama koje iz Albanije vode preko Crne Gore u Hercegovinu i Bosnu. Zbog toga su Nemci bili prinuđeni, i pored pogoršane situacije na ostalim područjima jugoslovenskog ratišta, da u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku drže deo svojih i kvislinških snaga, čiji je raspored 1 septembra 1944 g. bio sledeći (skica 24):

— delovi nemačke 118 divizije u dolini donjeg toka Neretve, radi zaštite komunikacija koje iz Bosne i Hercegovine vode ka morskoj obali; u zahvatu glavne okuke Neretve — 2 domobremska brdska brigada, a u rejonu Mostara — 2 lovački puk i 4 lovački bataljon 3 dopunske brigade;

— 369 legionarska divizija delom na morskoj obali (od ušća Neretve do Cavtata) u odbrani primorskog pojasa, a delom po uporištima na kopnu (oko s. Blagaj, Stoca, Dubrovnika i Tre-

binja); u istoj zoni nalazile su se i kvislinške jedinice — 9 domobraska posadna brigada, 9 ustaška brigada, 6 žandarmeriji puk (sem manjeg dela), deo 7 žandarmeriskog puka i Nevesinjski i Trebinjski četnički korpus;

— 181 divizija (sem štaba i manjih delova, koji su se nalazili u Albaniji) u uporištima s. Mateševu, Podgorica, Cetinje, Danilovgrad, Nikšić i u Crnogorskem Primorju. U rejonima ovih gradova i u Crnogorskem Primorju nalazili su se Durmitorski, Nikšićki, Ostroški, Lovćenski, Bokokotorski, Crnogorski, primorski, Zetski i Komski četnički korpus i pet italijanskih bataljona »crnih košulja« (BCK). Ove neprijateljske snage, posred odbrane primorskog pojasa i zaštite prilaza obali, imale su zadatku da u svojim rukama drže najvažnije komunikacije u Crnoj Gori;

— Borbena grupa »Bendl«, deo Legije »Krempler« i 1 i 2 mileševski četnički korpus na liniji: Priboj, Prijepolje, Pešter, Rožaj, odakle su sprečavali prelaz iz Crne Gore u Srbiju. Osma domobraska posadna brigada i Drinski četnički korpus nalazili su se u rejonu Foče i Goražda, kontrolišući ova područja.

Prema ovim neprijateljskim snagama nalazio se 2 udarni korpus NOVJ kome je Vrhovni štab NOV i POJ do kraja avgusta 1944 g. bio postavio sledeće osnovne zadatke:

— što pre očistiti preostala neprijateljska uporišta, povratiti ranije oslobođenu crnogorsko-sandžačku teritoriju, radi urednjeg snabdevanja uspostaviti na njoj aerodrome i čvrsto je držati u svojim rukama;

— sa područja Sandžaka jednom divizijom (37 sandžačkom) sadejstrovati snagama koje su prodrle, ili vrše prodor u Srbiju;

— razbiti neprijateljske posade u Crnogorskem Primorju i južnoj Dalmaciji, sprečiti kvislinškim formacijama prikupljavanje u ovoj zoni i onemogućiti njihovo povezivanje sa reakcionarnim krugovima na Zapadu.

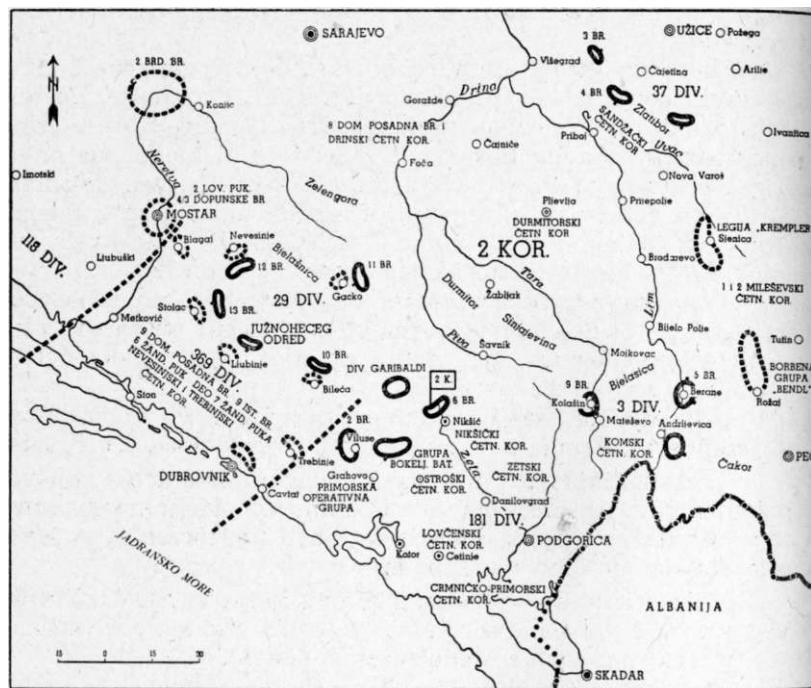
Za ostvarenje ovih zadataka Stab 2 korpusa NOVJ, koji se 1 septembra 1944 g. nalazio u s. Nozdre (20 km s-z od Nikšića), imao je na raspolaganju sledeće snage (skica 24):

— 3 diviziju (na području gornjih tokova Tare i Lima) sa 5 proleterskom brigadom u rejonu Berana, orijentisanom ka Bijelom Polju i Rožaju, 7 brigadom u rejonu Andrijevice, orijentisanom ka pl. Čakoru i izvornom delu Lima, a 9 brigadom u rejonu Kolašina; ova poslednja je služila kao rezerva Divizije i zatvarala pravce od s. Moj kovač i r. Morače;

— 29 hercegovačku diviziju (na području centralne i istočne Hercegovine) sa 10 brigadom u rejonu s. Trnovica, s. Vrbica, s. Okolište, s. Pilatovci, orijentisanom ka Bileći, 11 brigadom u rejonu Gat, Troglav, s. Vratkovići, orijentisanom ka

Gacku, 12 brigadom u rejonu Nekudine (trig. 1107), s. Slato s. Bezđeđe, Trusina Pl., orijentisanom ka Nevesinju; 13 brigadom u rejonu pl. Hrgud, Kubaš, orijentisanom ka Stocu; ova poslednja potpomagala je Južnohercegovački partizanski odred, koji je dejstvovao na području južne Hercegovine;

— Primorsku operativnu grupu (na području pl. Njegoš, s. Banjani, s. Viluse) sa 2 dalmatinskom proleterskom brigadom u rejonu s. Viluse, orijentisanom ka Trebinju; Grupom bokeljskih bataljona u rejonu s. Rudine, orijentisanom ka Grahovu i 6 crnogorskom brigadom u rejonu jugoistočnih ogranača pl. Duge i pl. Njegoša, orijentisanom ka Nikšiću;

Skica 24 — Obostrani raspored snaga u Crnoj Gori početkom septembra 1944. godine

— 37 sandžačku diviziju (na području pl. Zlatibora) sa 3 brigadom u rejonu s. Mokra Gora (na komunikaciji Višegrad—Užice), orijentisanom ka Užicu; 4 brigadom u rejonu s. G. Jablаница, orijentisanom ka donjem toku r. Uvea, i 5 brigadom u rejonu s. Dobroselica, orijentisanom ka komunikaciji Čajetina—s. Kokin Brod;

Diviziju »Garibaldi« sa glavninom (2 i 3 brigada) u re-i 2 korpusa (u rejonus s. Banjani), a sa 1 brigadom na po-dručju 3 divizije.

Sa ovim snagama i u ovakvom rasporedu 2 udarni korpus NOVJ je pristupio izvršenju dobijenih zadataka.

Tok operacija

Borbe u septembru i prvoj polovini oktobra

O s l o b o đ e n j e B e r a n a i A n d r i j e v i c e . Dok su začelni delovi nemačke 1 brdske i 7 SS divizije napuštali re-jon Savnika, odlazeći iz Crne Gore prema Srbiji i istočnoj Bo-snji, 3 divizija je u brzom prođoru od Krnova do doline Lima razbila nekoliko manjih grupa Komskog četničkog korpusa. Pošto je savladala nemačku posadu od dve čete iz Borbene gru-pe »Harendorf« (Harendorf),¹⁰⁰ do kraja avgusta je oslobođila Kolašin, a zatim počela da čisti dolinu Lima, uzvodno do Be-rana. Istovremeno su delovi Primorske operativne grupe, 1 sep-tembra, savladali neprijateljske snage u s. Gornje Polje, a Pra-teći bataljon Vrhovnog štaba NOV i POJ i Izviđački bataljon 2 korpusa NOVJ delove Durmitorskog četničkog korpusa na prostoriji Šavnik, Zabljak, s. Negobuda.

Ovaj brz i uspešan prođor 3 divizije u dolini Lima iz-ne-nadio je Nemce. Oni su, stoga, preduzeli hitne mere da očuvaju komunikacije koje vezuju Sandžak i dolinu Lima sa dolinom Morače i Žete i da ojačaju posadu u s. Mateševo koje je, kao važno uporište na raskrsnici ovih komunikacija, branio 1 ba-taljon 363 puka iz Borbene grupe »Harendorf«. U tom cilju, pu-kovnik Harendorf je odlučio da zajedno sa četnicima okruži i uništi 3 diviziju, smatrajući da je ona u dotadašnjim borbama već dovoljno iscrpena. Za ovu akciju (pod šifrom »Severni ju-riš«) neprijatelj je 30 avgusta uputio sa severa dve kolone: iz Pljevalja (preko Kovrena, s. Sahovići, ka s. Mojkovac) 7 do-brovoljački četnički puk, a iz rejona Prijepolja ojačani 2 ba-taljon nemačkog 363 puka¹⁰¹ i četnički 6 dobrovoljački puk. Trebalo je da ova druga kolona dolinom Lima, preko Berana i

to Pukovska borbena grupa »Harendorf« bila je formirana počet-kom avgusta 1944 g. od raznih jedinica iz sastava 181 divizije. Zadatak JOJ je bio da na pravcu Podgorica—Kolašin sadejstvuje ostalim nema-čkim snagama angažovanim u operaciji »Ribecal«.

¹⁰¹ Još krajem maja 1944 g. iz sastava 181 divizije upućena je za oorbe u Sandžaku jedna borbena grupa u čijem je sastavu bio i ovaj bataljon.

Andrijevice, prodre ka s. Mateševu. Sa juga i sa zapada, sa gornjeg i srednjeg toka Morače, upućeni su ka Kolašinu četnički 8 dobrovoljački puk, novopopunjeni četnički Durmitorski i Komski korpus i četnička Bjelopavlička brigada, dok se u rejonu s. Mateševu već nalazila Borbena grupa »Harendorf«.

Ove neprijateljske snage su 4 septembra napale 3 diviziju na prostoriji Kolašin, Berane, Andrijevica. Pod pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga 9 brigada se povukla na masiv Bjelasice. Povlačeci se, ona se oslanjala na 5 brigadu, koja je sprečavala prođor neprijatelja severnim padinama Bjelasice ka Beranama, i na 7 brigadu, koja je sprečavala prođor neprijatelja preko Trešnjevika (9 km zapadno od Andrijevice) ka limskoj dolini. Borbe su vodene nekoliko dana. Tek kad je pojačao svoje desno krilo, neprijatelju je pošlo za rukom da se probije preko Trešnjevika i sa te strane da ugrozi Berane. Međutim, 3 divizija, pošto je završila evakuaciju materijala sa beranskog aerodroma i evakuisala ranjenike za Bari, prebacila se u rejon Bijelog Polja. Dok je neprijatelj 10 i 11 septembra zauzimao trougao Kolašin, Andrijevica, Berane, iz rejona Bijelog Polja upućena je 5 brigada ka s. Mojkovač, a ostale dve brigade zadržane su na r. Limu. Ugrožavajući pozadinu neprijatelja, 5 brigada je razbila jedan četnički bataljon u dolini Tare i 13 septembra zauzela s. Mojkovac. Tako su, izvlačenjem 3 divizije ka Bijelom Polju i zauzimanjem s. Mojkovac, neprijateljske snage na prostoriji Kolašin, Berane, Andrijevica bile otsećene od svojih polaznih baza u Pljevljima i Prijeopolju. Zauvezvi povoljniji položaj, Štab 3 divizije odlučio je da razbije prikupljene neprijateljske snage u dolini Lima i Tare, obuhvatajući i masiv Bjelasice. U tom cilju orijentisao je 5 brigadu ka dolini Tare, a 7 i 9 ka dolini Lima.

Peta brigada je do 14 septembra, odbacujući slabije četničke delove pred sobom, izbila u rejon Kolašira, a naredne noći, obuhvatajući Kolašin sa istoka, i u rejon s. Mateševu. U oštrim borbama Kolašin je 15 septembra bio zauzet, a neprijateljski ostaci odbačeni ka s. Mateševu. Za to vreme su 7 i 9 brigada iz rejona Bijelog Polja preduzele nastupanje obema obalama Lima ka Beranama. Sedma brigada je noću 15/16 septembra slomila neprijateljski otpor u okuci r. Lima i preko istočnih ogrankaka Bjelasice izbila kod Gradine (k. 1010) na komunikaciju Berane—Andrijevica, presekavši otstupnicu neprijatelja. Deveta brigada, koja je nastupala desnom obalom Lima i koja je morala da obezbeđuje svoj levi bok sa pravca pl. Bihora, nije uspela tako brzo da savlada znatno veći prostor, pa je neprijatelj, iako u panici i neredu, uspeo većim delom da se izvuče desnom obalom Lima, odakle je jedan deo otstupio preko

s. Sekular ka istoku, a drugi preko Trešnjevika za s. Matešovo. Tako je 15 septembra konačno oslobođeno Berane. Peta brigada je, goneći razbijene neprijateljske delove, oslobođila 17 septembra Andrijevicu, a 7 brigada je odbacila neprijatelja ka jugu i zauzela Trešnjevik.

U borbama za Kolašin, Berane i Andrijevicu propao je poslednji pokušaj Nemaca da uniše 3 diviziju. Neprijateljske snage nisu uništene zahvaljujući, između ostalog, i sporom nastupanju 9 brigade. Ali su zato u ovim borbama potpuno razbijeni četnici u istočnom delu Crne Gore, gde više nikad nisu uspeli da se vrate. Ponovo je U Beranama uspostavljena aerobaza za snabdevanje jedinica i evakuaciju ranjenika, a limska dolina je postala čvrst oslonac za dalja aktivna dejstva 3 divizije ka Peći, Rožaju i Sandžaku.

O s l o b o đ e n j e G a c k a i K a l i n o v i k a (skica 25). U završnom delu Durmitorske operacije 29 hercegovačka divizija je održala svoje položaje prema Bileći, Gacku i Nevesinju i onemogućila delovima nemačke 369 divizije, ustašama i hercegovačkim četnicima da prodrnu na teritoriju Crne Gore. Ona je pomogla i 12 udarnom korpusu da se iz Crne Gore prebaci u istočnu Bosnu, pa je zatim preduzela aktivna dejstva ka centralnom delu Hercegovine. Njena 11 brigada je noću 1/2 septembra oslobođila Avtovac i Gacko, odbacujući nemačke, četničke i ustaške posade ka severozapadu, u pravcu Nevesinja; do 6 septembra, ojačana sa još četiri bataljona, ona je oslobođila i Gatačko Polje, savladavši pritom otpor ustaške posade u s. Kula Fazlagića. Međutim, na zahtev Vrhovnog štaba NOV i POJ da se u rejonu Kalinovik, Konić, s. Trnovo onemogući prikupljanje i aktivnost neprijatelja, Štab 2 korpusa NOVJ je naredio 29 hercegovačkoj diviziji da prenese težište dejstva u severnu Hercegovinu. Izvršavajući dobijene zadatke, s. osloncem na već osvojena uporišta, 29 divizija je uspela, potiskujući neprijatelja ka severu, da preseče komunikaciju Nevesinje—Bileća i da za svoje snabdevanje i evakuaciju ranjenika uspostavi aerodrom kod Gacka. Jednovremeno, ona je od novih boraca i Južnohercegovačkog partizanskog odreda formirala 14 (omladinsku) brigadu.

Neprijatelj se nije mogao pomiriti sa gubitkom Gacka i novonastalom situacijom, pa su se Štab 369 divizije i četnička komanda za istočnu Bosnu i Hercegovinu sporazumeli da delom snaga, među kojima je bilo sedam četničkih brigada, koncentrično napadnu 29 hercegovačku diviziju i povrate Gacko. U tom cilju je neprijatelj noću 9/10 septembra počeo nastupanje ka Gacku, ali ga je 11 brigada na pravcu Nevesinje—Gacko u oštrim borbama do 12 septembra zadržala i odba-

cila.¹⁰² Goneći njegove razbijene delove, 11 brigada je izbila 15 septembra u rejon s. Ulog, a 12 i 13 brigada u s. Kifino Selo i s. Bratač. Za ovo vreme je 14 brigada privezala neprijateljski garnizon Ljubinje, 10-ta garnizon Bileća, a 2 brigada Divizije »Garibaldi« se nalazila u rezervi kod Gacka. Radi presecanja komunikacije Foča—Kalinovik i daljeg razbijanja četničke grupacije koja je učestvovala u napadu na Gacko upućena je 11 brigada. Ona je brzim pokretom, obilazeći Kalinovik sa istoka, presekla četnicima otstupnicu ka Foči, razbila ih 16 septembra i oslobođila Kalinovik. Ovim je situacija neprijatelja bila pogoršana, pa je Stab 369 divizije brzo ojačao posadu Nevesinja jednim bataljonom s nešto artiljerije. Četnička grupacija pokušala je da se prikupi manjim delom ka Jahorini, a većim ka južnoj Hercegovini. Prebacujući se ka jugu, četnici su prvo naišli na delove 13 brigade (kod Stoca), a zatim na delove 14 brigade (kod Ljubinja), koji su ih potpuno razbili.

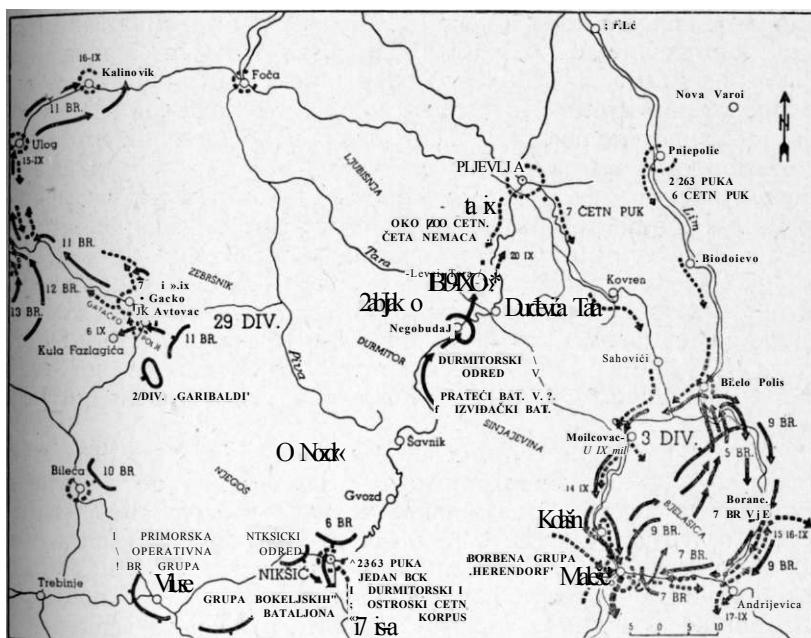
Tako je 29 hercegovačka divizija izbila širokim frontom u gornji tok Neretve, pri čemu je potpuno dezorganizovala četnike severne Hercegovine, jednog dela istočne Bosne i zapadnog Sandžaka. Konačno oslobođenje istočne i velikog dela severne Hercegovine pozitivno se odrazilo i u vojnom i u političkom pogledu: u brigade je počeo masovniji priliv novih boraca, ponovo su formirani Konjički i Kalinovički partizanski odred, a u Gacku je 17 septembra izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor.

O s l o b o đ e n j e N i k š i ć a (skica 25). Sredinom septembra u oslobođeni deo Crne Gore duboko su se zavlačila dva neprijateljska klina — jedan, uzani, iz doline Zete do njenog gornjeg toka, završavajući se uporištem u Nikšiću, i drugi, nešto širi, srednjim tokom Morače i komunikacijom uz nju, završavajući se uporištem u s. Mateševo. S ciljem da im posluže kao oslonci za lakše prodiranje glavnim komunikacijama preko Crne Gore, Nemci su jako utvrđili i uporno branili oba uporišta. Uporište u Nikšiću branili su 2 bataljon 363 puka 181 divizije, jedan BCK i četnički Durmitorski i Ostroški korpus, a s. Mateševo ojačan 1 bataljon 363 puka, jedan BCK i četnički Morački i Komski korpus.

Ne slabeći dejstva na ostalim sektorima, Stab 2 korpusa NOVJ je odlučio da jednovremeno dejstvuje i ka Nikšiću (6 brigadom i Nikšićkim partizanskim odredom) i ka s. Mateševo

¹⁰² četničkoj Kalinovičkoj i Fočanskoj brigadi je uspelo da sa istoka neopaženo izbjiju na jugozapadne visove Lebršnika i neposredno napadnu Gacko, ali su brzom i energičnom intervencijom posade iz Gacke bile odbijene.

(5 brigadom, delom 7 brigade i Komskim partizanskim odredom)- U borbama do 15 septembra, neprijatelj je, braneći Nikšić i s. Mateševo, pretrpeo znatne gubitke. Naročito je bila poljuljana upornost posade Nikšića, kojoj je bilo onemogućeno uredno snabdevanje. Zbog toga se ona, noću 17/18 septembra, izvukla sa glavninom i, zahvaljujući nebudnosti 6 brigade, uspela neopaženo da otstupi ka Danilovgradu. Tek 18 septembra ujutru 6 brigada je napala njenu zaštitnicu u Nikšiću, sprečila njene pripreme za rušenje objekata (između ostalog i Carenog mosta, važnog objekta na komunikaciji Nikšić—Danilovgrad), i uništila je u toku dana. Istog dana je Primorska operativna grupa dovršila formiranje 10 crnogorske brigade.

Skica 25 — Oslobođenje Gacka, Kalinovika i Nikšića

Da bi povratio izgubljeno uporište u Nikšiću, neprijatelj je, u nedostatku drugih snaga, preduzeo nastupanje iz rejonu Pljevalja sa oko 1.200 vojnika, uglavnom četnika s jednom četom Nemaca i nekoliko tenkova. Pošto je Stab 2 korpusa NOVJ očekivao napad sa tog pravca, on je Durmitorski partizanski odred, koji se nalazio u rejonu s. Negobuđa, ojačao Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba i svojim Izviđačkim bataljonom. Ove snage su noću 18/19 septembra napale neprijatelja koji se

prikupljao u rejonu s. Levertara, i u dvodnevnoj borbi razbile ga i prisilile na otstupanje.

Neprijateljska posada u s. Mateševu odolevala je za ovo vreme stalnim napadima 5 brigade koja je pokušavala da je okruži. Da bi izbegla okruženje, posada s. Mateševu se noću 6/7 oktobra povukla ka Podgoricu, rušeći za sobom sve objekte na komunikaciji s. Mateševu—s. Bioče. Ne uspevši da je stigne, 5 brigada, čisteći dolinu Morače i područje Kuča od četnika, izbila je u toku 8 i 9 oktobra u rejonu Podgorice i zauzela položaje s. Cvarin, s. Zlatica, s. Vrbica, s. Medun.

Oslobodenjem Nikšića i s. Mateševu, 2 korpus je lišio neprijatelja veoma važnih uporišta, pogodnih za dejstva na dva odvojena pravca (ka Hercegovini i Sandžaku), a time i za razdvajanje snaga 2 korpusa NOVJ. Ovi istureni neprijateljski klinovi ugrožavali su pozadinu 2 korpusa. Njihovim otsecanjem 2 korpus NOVJ se oslobodio jedne potencijalne opasnosti, a s druge strane skratio je svoj front i dobio veću slobodu manevranja. Osim toga, on je lišio neprijatelja veoma pogodnih zemljinskih objekata, sabijajući ga sa severa i severozapada ka dolini donjih tokova Zete i Morače. Naročito treba podvući da je neprijatelj gubitkom Nikšića i s. Mateševu izgubio oslonac za prodor u Hercegovinu i Primorje, odnosno u Sandžak i Bosnu. Za snage Narodnooslobodilačke vojske, pak, Nikšić je, zahvaljujući svom centralnom položaju, postao vojno-politički centar, ne samo za teritoriju Crne Gore, nego i za čitavo područje 2 korpusa NOVJ. Pored toga, aerodromi kod Nikšića su omogućavali bolje snabdevanje jedinica 2 korpusa i stacioniranje taktičke avijacije.

O s l o b o đ e n j e B i l e č e i p r o d o r k a P r i m o r j u (skica 26). Na obalskom pojasu, od ušća Neretve do r. Bojane, nalazilo se nekoliko jakih uporišta, koja je neprijatelj stalno držao u svojim rukama. U njima je rad Partije bio veoma otežan, što se negativno odražavalo na brzinu razvoja oslobodilačkog pokreta u ovom delu primorskog pojasa. Sve pokušaje Primorske operativne grupe da dublje prodre u Crnogorsko Primorje i južnu Dalmaciju neprijatelj je uspešno sprečavao. Ovo su koristile kvizlinške snage, pa su se preko ove zone povezivale sa reakcionarnim elementima na Zapadu. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ 14 septembra ponovo naredio Stabu 2 korpusa da sa jačim snagama prodre u ovo područje i ovlada neprijateljskim uporištima. Izvršavajući ovo naređenje, Stab 2 korpusa naredio je Primorskoj operativnoj grupi da težiše borbi prenese u Crnogorsko Primorje. Isto tako je Stab 2 korpusa naredio 29 hercegovačkoj diviziji da težiše borbi prenese u južnu Hercegovinu, gde su već prikupljeni hercegovački četnici izvršili nekoliko neodlučnih napada na nemačka

uporišta na komunikaciji Trebinje—Popovo Polje. Međutim, Nemci nisu dozvoljavali nikakve »političke akcije«, pa su brzo raščistili situaciju i onemogućili dalju aktivnost četnika.¹⁰³

Čim su 29 hercegovačka divizija i Primorska operativna grupa obezbedile zauzetu prostoriju u severnoj Hercegovini i oslobodile Nikšić, izvršile su pregrupisavanje svojih snaga. Na sektoru Gacko, Nevesinje, Kalinovik 29 hercegovačka divizija je ostavila 11 brigadu, dva bataljona 10 brigade, 2 brigadu Divizije »Garibaldi«, Kalinovički i Konjički partizanski odred; sve ostale snage usmerila je ka jugu, formirajući od 13 i 14 brigade Južnohercegovačku udarnu grupu. Ona je naredila 10 i 12 brigadi da oslobole Bileću, a Južnohercegovačkoj udarnoj grupi da se prebaci iz rejona Stoca i Ljubinja u rejon Trebinja, da preseće komunikacije od Trebinja za Bileću i Stolac i, dok se bude izvodio napad na Bileću, da spreči neprijatelju dovlačenje ojačanja. Stab Primorske operativne grupe je naredio 2 proleterskoj dalmatinskoj brigadi da zajedno sa Grupom bokeljskih bataljona sadejstvuje 29 hercegovačkoj diviziji pri oslobođenju Bileće, 10 brigadi da izvrši napad na komunikaciju Grahovo—Risan, a 6 brigadi i Lovćenskom partizanskom odredu da nastave dejstva ka Danilovgradu, dolini Zete i komunikacijama Podgorica—Cetinje i Rijeka Crnojevića—Virpazar.

Jedinice 29 divizije i Primorske operativne grupe počele su svoja dejstva u duhu ovih naređenja. Pre svega, trebalo je oslobođiti Bileću, koja je neprijatelju služila kao istureno uporište na pravcu Trebinje—Dubrovnik. Bileća je bila jako utvrđena — opasana bunkerima, rovovima i minskim poljima — a sve veće zgrade u gradu pretvorene u otporne tačke, pripremljene za kružnu odbranu. U unutrašnjosti je bilo mnogo skloništa koja su pružala sigurnu zaštitu, a postojao je i spoljni pas odbrane koji se nalazio 2—3 km od grada. Posadu je sačinjavala četnička Bilećka brigada sa nešto četnika iz Gackog i Nevesinja i oko dva voda Italijana i Nemaca — ukupno oko 850 vojnika sa oko 70 automatskih oruđa, 8 teških i većim brojem lakih minobacača.

Iz rejona Nevesinja je 23 septembra stigla 12 brigada i, noću 25/26 septembra, po veoma lošem vremenu, počela napad na Bileću, zajedno sa 10 hercegovačkom brigadom, koja se tu

¹⁰³ Ovaj incident između Nemaca i četnika brzo je izgladen. Napadi četnika na nemačka uporišta bili su inspirisani željom četnika da u ovom delu Jugoslavije dočekaju Saveznike, čije su iskrcavanje na jugoslovensku obalu uskoro očekivali. Osnovu za ovakve akcije četnici su imali "izvesnim obećanjima koja su dobili od nekih predstavnika zapadnih saveznika. To se, uostalom, vidi i iz četničke poverljive arhive i raznih naredenja. Mnoge indicije govore da je ovo bio ozbiljan pokušaj da zapadni saveznici preko četnika obezbede svoj uticaj u Jugoslaviji.

od ranije nalazila. Brigade su uspele da zauzmu spoljni odbranbeni pojas i zatvore obruč oko grada, ali ih je neprijatelj sa nekoliko protivnapada sprečio da dublje prođu u grad. Tek uz podršku artiljerije (jedna baterija brdskih i jedan vod protivtenkovskih topova), posle dvočasovne artiljeriske pripreme, 27. septembra u prvi mrak, obe brigade su prešle u odlučan napad i u žestokim borbama, vođenim u toku čitave noći, uspele da zauzmu samo nekoliko utvrđenih zgrada. Posle manjeg pregrupisavanja snaga, brigade su nastavile napad, ali bez većih rezultata, sem što su u toku 30. septembra zauzele još nekoliko zgrada.¹⁰⁴ Tek 2. oktobra, u borbi prsa u prsa, savladana je i najuža odbrana Bileće, a do 21. čas oslobođen i čitav grad. Ustupeno je više od pola posade, dok se ostatak spasao bekstvom ka s. Cepelica, s. Miruše. Gubici neprijatelja bili bi mnogo veći da je uži obruč oko Bileće bio čvrsto stegnut i sa juga. Otvor, koji je bio ostavljen kao mamac, neprijatelj je iskoristio za probor iz obruča; to je bio, nesumnjivo, taktički propust Štaba Južnohercegovačke udarne grupe, koji je smatrao da će ga zatvoriti čim neprijatelj počne da se izvlači iz grada. No, bez obzira na to, oslobođenje Bileće je krupna pobeda 29. divizije, jer je savladano jedno od najjačih i najisturenijih neprijateljskih uporišta koje je zatvaralo prilaze ka južnodalmatinskom Primorju. Sem toga, razbijeni četnici u južnoj Hercegovini pretrpeli su veoma ozbiljne gubitke, od kojih se više nisu mogli oporaviti.

Čim su počele borbe za oslobođenje Bileće, 2 proleterska dalmatinska brigada je prodrla u Zupce, dospevši do Rikala (k. 915), s. Zeljeva, Vučje Glave (k. 882, 6 km j-i od Trebinja), a Grupa bokeljskih bataljona je nadirala u pravcu Krivošija. Neprijatelj je odmah reagovao na njihov ovako dubok prodor i jakim snagama uspeo da vrati 2 dalmatinsku brigadu do rejona s. Zupa, s. Skočgrm. Međutim, jednovremeno sa napadom Južnohercegovačke grupe na s. Ljubomir i s. Mosko, 2 dalmatinska brigada je ponovo prodrla ka Zupcima i, u borbar-a 27. i 28. septembra, odbacila neprijatelja preko s. Orahovac, izbijajući na s. Zeljeva. Pošto je uspostavljena veza između 29. divizije i Primorske operativne grupe, izvršen je širi obuhvat Trebinja, uprkos uzaludnih pokušaja neprijatelja da to spreči, kao i da izvrši debllokadu Bileće. U jeku najžešćih borbi, 30. septembra, 2 dalmatinska brigada, u daljem prodoru i dejstvom u bok i pozadinu neprijatelja, upala je u s. Rapti, gde mu je zaplenila čitavu

¹⁰⁴ Ovoga dana neprijatelj je iz rejona Trebinja pokušao da pomgne posadi Bileće, ali je bio zadržan otporom Južnohercegovačke udarne grupe kod s. Jasen i s. Mosko i prinuđen da se vrati u rejon Trebinja.

trupnu komoru. Jednovremeno sa ovim, Grupa bokeljskih bataljona izbila je u rejon s. Crkvice.

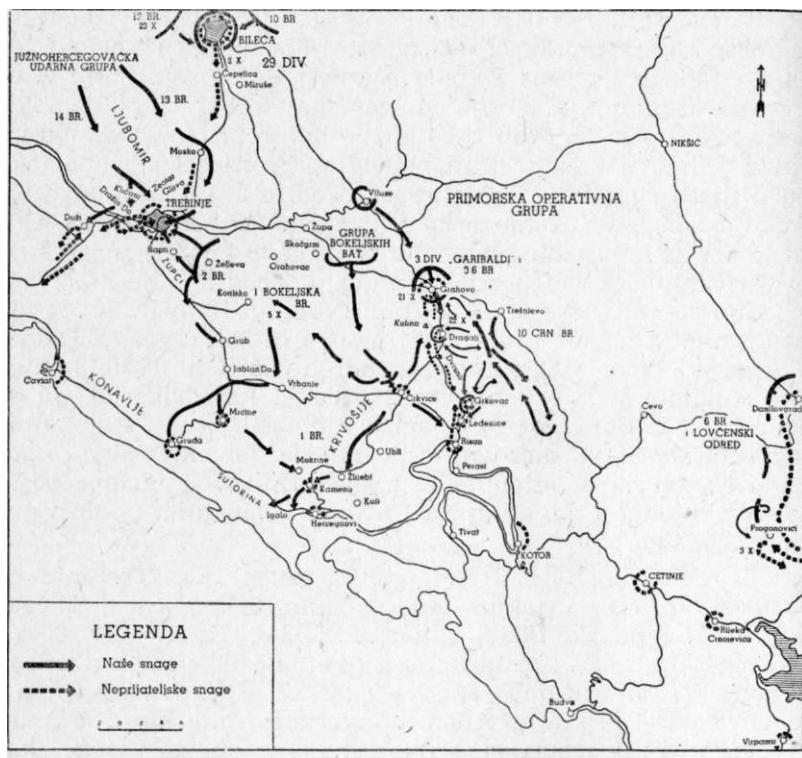
Pošto je pretrpeo gubitke u rejonu s. Ljubomir, s. Mosko i pošto mu je Primorska operativna grupa od Zubaca pretila obuhvatom, četnički Trebinjski korpus je noću 1/2 oktobra napustio položaje na desnoj obali Trebišnice i povukao svoje jedinice ka Trebinjskoj Sumi, odakle ih je, čim je saznao za gubitak Bileće, prebacio u severnu Hercegovinu.

Za ovo vreme je 10 crnogorska brigada uspela na više mesta da onesposobi komunikaciju Grahovo—Risan i okruži neprijatelja u Grahovu i selima Dvrsno, Dragalj i Grkovač. Posle višednevnih uzaludnih pokušaja da snagama iz Boke izvrši deblokiranje ovih uporišta, Stab 181 divizije bio je primoran da naredi Pavlu Đurišiću da im uputi pomoć. Jača četnička grupa (oko 1.600 ljudi) počela je 1. oktobra da prodire iz rejona Podgorice preko oslobođenih Komana ka s. Progonovići i s. Cepetići. Cilj joj je bio da iz pozadine napadne 10 brigadu i ostale snage koje su prodirale ka Crnogorskem Primorju. Zbog toga je Stab Primorske operativne grupe uputio glavninu 10 brigade da po svaku cenu zaustavi i odbaci natrag ovu četničku grupu. Delovi 6 brigade i Lovćenski partizanski odred uspeli su da do 3. oktobra potpuno razbiju četnike i odbace ih ka Podgorici, ali je neprijatelj iz Boke, osetivši povlačenje naših snaga sa komunikacije Grahovo—Risan, uspeo na njoj da deblokira svoja uporišta. Na taj način je okupatoru, zahvaljujući četnicima, pošlo za rukom da se i dalje održi na svojim položajima i odloži gubitak Grahova.

O s l o b o đ e n j e T r e b i n j a (skica 26). Trebinje je okruženo prirodno jakim topografskim tačkama — Kličanj (k. 791), Leotar (k. 1229), Gljiva (k. 1038), Kravica (k. 803) i Zubačka Brda. Na tim tačkama su se nalazile dobro utvrđene karaule i forovi iz doba Austro-Ugarske. Prilazi gradu, kao i njegova ivica, bili su utvrđeni bunkerima i minskim i žičanim preprekama. U gradu su se nalazile jake otporne tačke (kasarne, utvrđenje Hrupjela i dr.). Posadu su sačinjavali ojačani bataljon iz 369 divizije, jedna četa 9 domobranske posadne brigade i jedna četa muslimanske milicije. Ove snage su podržavane četom tenkova i jednim divizionom artiljerije. Spoljna odbrana je bila prepuštena četničkom Trebinjskom korpusu.

Odmah po oslobođenju Bileće, Stab 2 korpusa NOVJ je naredio 29 hercegovačkoj diviziji da uz sadejstvo Primorske operativne grupe oslobođi Trebinje. Pošto je sadejstvo već bilo ostvareno u toku borbi za Bileću i pošto su već bili uzeti vrlo važni objekti na prilazima Trebinju, 2 dalmatinska brigada i Južnohercegovačka udarna grupa su do 3. oktobra izvršile sve

pripreme za produženje napada. Čim je bila slomljena spoljna odbrana Trebinja, komandant Trebinja se odlučio na povlačenje. Tukući jakom artiljeriskom vatrom položaje 14 brigade, 4 oktobra oko 15 časova, komandant Trebinja je prikupio posadu, porušio most na Trebišnici, zapalio kasarne i počeo izvlačenje ka Dubrovniku. Kod s. Dražin Do naišle su ove snage na otpor 14 brigade, podržane dejstvom savezničke avijacije. U borbama koje su trajale do pada mrača, neprijatelju je uspelo

Skica 26 — Oslobođenje Bileće i Trebinja i prodror ka Primorju

da se, uz podršku tenkova, čelnim ešelonom probije ka Dubrovniku, dok se njegov drugi ešelon, koji je bio rastrojen, morao povući ka Trebinju. U međuvremenu je 2 dalmatinska brigada forsirala nadošlu Trebišnicu i zauzela znatan deo grada, a 13 brigada izbila u severoistočno predgrađe Trebinja i zauzela deo tvrđave Hrupjela i Ciganski Krš. U momentu kada je otpor neprijateljske zaštitnice bio pri kraju, stigao je u Trebinje deo glavnine koji se nije mogao probiti ka Dubrovniku, te su udružene neprijateljske snage izvršile snažan pritisak na 2 i 13 bri-

gadu, ali su ove, ipak, uspele da se održe na dostignutoj liniji. Zahvaljujući tome, obruč oko Trebinja je u toku noći 4/5 oktobra potpuno zatvoren sa zapada 14-om, sa severa 13-tom, a sa istoka i juga 2 dalmatinskom brigadom.

Da bi sprečio intervenciju neprijatelja iz Dubrovnika, Štab 29 hercegovačke divizije je još 4 oktobra iz rejona Gljiva uputio dva bataljona zapadno od Trebinja. Petog oktobra u 14,30 časova oni su se na prostoriji s. Duži, Kruščica¹⁰⁵ sukobili sa jednim bataljonom (verovatno iz 369 divizije) koji je maršovalo iz Dubrovnika, s ciljem da prihvati snage iz Trebinja. Usled snažnog otpora ova dva bataljona 29 divizije, neprijatelju nije uspelo da se probije do Trebinja, pa mu je iz Dubrovnika upućeno ojačanje od 8 kamiona pešadije sa 4 topa. Borba se nastavila do duboko u noć. I pored toga što je imao artiljeriju, neprijatelj je bio prisiljen da se, uz osetne gubitke, povuče ka Dubrovniku. Šestog oktobra oko 15 časova, posle kratke artiljeriske pripreme, 13 brigada je zauzela utvrđenje Hrupjelu, čime je bio slomljen i poslednji otpor neprijatelja i Trebinje konačno oslobođeno.

Oslobodenjem Trebinja otvoren je put ka jadranskoj obali, a neprijatelju su presećene važne saobraćajne veze između Hercegovine i Crne Gore. Direktno je bio ugrožen deo primorskog pojasa od Boke Kotorske do s. Slano, a naročito Dubrovnik.

Izbijanje 2 udarnog korpusa NOVJ na Crnogorsko Primorje i oslobođenje Građanovca. Dok su borbe za oslobođenje Trebinja ulazile u završnu fazu, Grupa bokeljskih bataljona očistila je od neprijatelja jedan deo Krivošija i, ostavljajući slabiji zastor prema s. Crkvici, izbila u rejon s. Konjsko.¹⁰⁶

U ovo vreme je Vrhovni štab NOV i POJ naredio Stabu 2 korpusa NOVJ da nastavi dejstva u obalskom pojusu i u saudejstvu sa 26 divizijom 8 korpusa da oslobodi Dubrovnik. Borbe za oslobođenje Dubrovnika i zajedničke borbe delova 26 divizije 8 korpusa i 29 divizije 2 korpusa opisane su u odeljku Operacije u Dalmaciji. Ovde ćemo izneti samo borbe Primorske operativne grupe na području Boke Kotorske.

Da bi obezbedila slobodu dejstva brigadama koje su imale da napadaju Dubrovnik, Primorska operativna grupa je preduzela akcije u severozapadnom delu Boke Kotorske i njenom zaleđu, s težištem ka Građanovcu, koje je spadalo među najjača

¹⁰⁵ Kruščica nije uneta u sekciju 1:100.000.

¹⁰⁶ Tu je, 5 oktobra, od novih boraca i Grupe bokeljskih bataljona iprimirana 1 bokeljska brigada, koja je ušla u sastav Primorske operativne grupe. Po oslobođenju Trebinja znatno je ojačana i 29 hercegovačka divizija.

i najisturenija neprijateljska uporišta u zaleđu Boke. Njega su sa istoka, severa i zapada već obuhvatali bataljoni 3 brigade Divizije »Garibaldi« i jedan bataljon 6 brigade. Noću 7/8 oktobra, produživši napade na komunikaciju Grahovo—Risan, lo brigada je počela da ga obuhvata i s juga. Već 9. oktobra Grahovo je bilo potpuno blokirano. Takođe su bili blokirani i s. Dragalj (sa krivošiskom kasarnom) i Drvenik, dok je s. Ledenice bilo obuhvaćeno sa severa i severoistoka. Svi pokušaji neprijatelja da ponovo otvoriti komunikaciju i deblokira na njoj svoja uporišta, ostali su uzaludni. Položaj okruženih neprijateljskih uporišta postao je još teži kada je 1 brigada izbila na prostoriju s. Vrbanje, s. Jablan Do. Ona je do 10. oktobra oslobođila sela Crkvice, Mokrine i Mrcline. Orijentišući se potom jednim delom ka s. Ledenice, a drugim ka Hercegnovom, oslobođila je 12. oktobra Kulinu,¹⁰⁷ s. Žljebe i s. Kamenom, a 16. oktobra, posle žilave borbe, s. Igalo i s. Sutorina. Ovim je 1 brigada presekla obalsku komunikaciju i na taj način sprečila pokušaj neprijateljske posade iz Hercegnovog da interveniše u pravcu s. Gruda i osujeti započeta dejstva 2 dalmatinske brigade u pravcu Konavlja i Dubrovnika.

Kako je već nekoliko dana bio čvrsto stegnut obruč oko Grahova, Stab Primorske operativne grupe naredio je 15. oktobra da se preduzme napad. Posadu Grahova sačinjavali su 5 četa 2 bataljona 334 fizilirskog puka, oko dva voda Nemaca (pristiglih u toku dotadašnjih borbi iz okolnih uporišta) i četnička Vučedolska brigada. Od artiljerije posada je imala jedan vod brdskih i jedno odelenje protivtenkovskih topova. Napad na Grahovo počeo je 16. oktobra u 19 časova. Posle žestoke četvoročasovne borbe tri bataljona 10-te i jedan bataljon 6-te brigade (3 brigada Divizije »Garibaldi« bila je u rezervi), koji su učestvovali u ovom napadu, morali su se povući na polazne položaje. I drugi napad, izvršen 17. oktobra u 20 časova, završen je takođe bez uspeha, ali se time položaj grahovske posade nimalo nije poboljšao. Zbog toga je Stab 334 fizilirskog puka, s ciljem da deblokira Grahovo, uputio 18. oktobra jednu borbenu grupu iz svog 1 bataljona, koja je, podržana jakom artiljerijskom vatrom, uspela 19. oktobra da se probije do Braćanskog Brda (k. 979), sa koga je, odlučnim protivnanadom dvaju bataljona 10 brigade, bila odbačena. Dvadeset prvog oktobra, uz podršku jednog voda brdskih topova iz artiljeriske grupe 2 korpusa, izvršen je i treći napad na Grahovo. Posle četvoročasovnog neposrednog dejstva iz brdskih topova (prvo sadejstvo pešadije i artiljerije u Primorskoj operativnoj grupi), izvršen je silovit nalet i, za nepun čas, bio je slomljen i poslednji nepri-

¹⁰⁷ Kulina nije uneta u sekciju 1:100.000.

jateljski otpor. Oko 21 čas Grahovo je bilo oslobođeno, a čitava njegova posada uništena. Topovi su odmah upućeni da podrže i napad na Krivošiske kasarne (s. Dragalj). Posle jednočasovne artiljeriske vatre, 22 oktobra ujutru, neprijateljska posada (ojačani vod iz 2 bataljona 334 puka) i u ovom uporištu bila je potpuno uništena, a s. Dragalj oslobođeno. Oslobođenjem Grahova i s. Dragalj okupator je izgubio istaknute otporne tačke ispred Boke Kotorske, a Primorska operativna grupa je obezbeđila čvrst oslonac za neposredni napad na Boku Kotorsku i Cetinje.

Borbe u Sandžaku i istočnom delu Crne Gore. Koristeći otsustvo snaga Narodnooslobodilačke vojske u zapadnom Sandžaku i istočnoj Bosni, razbijeni četnički ostaci su se u drugoj polovini septembra prikupljali i sređivali u Sandžaku, pokušavajući da tu stvore novu bazu za dalja dejstva. U tome su ih podržavali Nemci, koji su, pomažući četnike, stvarali sebi oslonac na ovom području na kome sami nisu imali dovoljno svojih snaga. Vrhovni štab NOV 1 POJ je pravovremeno ovo otkrio, pa je naredio Štabu 2 korpusa da prvo razbije neprijatelja u zapadnom Sandžaku, a zatim da dejstva proširi na čitavo sandžačko područje, obuhvatajući pritom i jedan deo istočne Bosne. Na osnovi ovog naređenja Štab 2 korpusa je orijentisao ka Sandžaku glavninu 37 sandžačke divizije, 7 brigadu 3 divizije i Durmitorski partizanski odred. Ove jedinice su uspešno i brzo izvršile dodeljene im zadatke. Trideset sedma divizija je sa 3 i 5 brigadom zauzela Priboj i Prijepolje i, u nadiranju ka Pljevljima, razbila neprijatelja u rejonu s. Jabuka, nanevši mu pritom osetne gubitke. Goneći razbijene neprijateljske delove, 3 brigada je 1 oktobra zauzela Pljevlja. Pošto su razbili neprijateljske snage na svojim pravcima, 7 brigada (preko Bijelog Polja i s. Sehovići) i Durmitorski partizanski odred (preko s. Lever-tara) izbili su takode u Pljevlja. U nastavku borbi, u zaplavi Cehotine i Lima, 7 brigada je u toku 6 i 7 oktobra, grupisane četnike u rejonima s. Boljanići, s. Metaljka, Čajniče i s. Miljeno, odbacila ka Višegradu, gde ih je 9 oktobra razbila 3 brigada i zauzela Višegrad. U ovim borbama je potpuno uništena četnička brigada Vuka Kalajitovića. Posle toga su delovi 37 sandžačke divizije zauzeli prostoriju Vardiše, Višegrad, Goražde, Cajniče, Rudo i držali je pod svojom kontrolom, a " brigada je vraćena u Pljevlja.

Kako je početkom oktobra izvlačenje Grupe armija »E« iz Grčke bilo u punom jeku, Vrhovni štab NOV i POJ je 9 oktobra (saglasno naređenjima izdatim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji), naredio 2 korpusu NOVJ da se sve

komunikacije, koje iz Albanije, Metohije i Srbije vode preko Crne Gore i Sandžaka za Bosnu i Dalmaciju, ruše i onesposobljavaju za saobraćaj. Već 15. oktobra, pošto je pravac povlačenja Grupe armija »E« dolinom V. Morave bio presečen, Vrhovni štab NOV i POJ je naredio Štabu 2 korpusa da preduzme sve mere i spreči (ili bar što više uspori) izvlačenje Nemaca preko Crne Gore i Sandžaka. Ostvarenje ovih zadataka bilo je moguće, jer su jedinice 2 korpusa NOVJ bile već ponovo oslobođene, ili uspešno kontrolisale, najveći deo teritorije Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka.

U duhu naređenja od 9. oktobra, na području Sandžaka su ubrzana dejstva ka Sjenici, jer je taj pravac bio nedovoljno zaštićen. Pošto se iz ibarske doline, s obzirom na nepovoljnju situaciju Nemaca u Srbiji, mogao svakog časa očekivati nailazak njihovih jačih snaga, upućeni su tamo 7 brigada i po dva bataljona iz 3 i 5 brigade 37 sandžačke divizije. Njihov prodor je bio energičan i brz. Sedma brigada je preko Komarana i s. Brodarevo obuhvatila Sjenicu sa južne i jugoistočne strane, dok su je sa zapada i severa obuhvatili delovi 3 i 5 brigade, prodirući komunikacijom Prijepolje—Sjenica i severno od nje. U Sjenici su se tada nalazili delovi Legije »Krempler«. Iznenadnim i odlučnim dejstvom istureni neprijateljski delovi bili su brzo savladani, a zatim, u noćnom napadu 14/15. oktobra proterani iz Sjenice. Neprijatelj nije uspeo da se sredi, niti da pruži ozbiljniji otpor. On je posle prvih gubitaka otstupio ka Pešteru i s. Duga Poljana, dok su jedinice Narodnooslobodilačke vojske, nastavljajući gonjenje, izbile na liniju Pešter, s. Štavalj, s. Brnjica.

Jednovremeno je nemačka Borbena grupa »Skenderbeg« pokušala iz Metohije da otvorи pravac preko Pećи i Čakora ka dolini Lima i uspostavi vezu sa delovima 181 divizije u dolini Morače. Međutim, 9 brigada, u sadejstvu sa 1 brigadom Divizije »Garibaldi« i Komskim partizanskim odredom, sprečila je sve pokušaje Borbene grupe »Skenderbeg« da izvrši prodor ovim pravcem. Do 16. oktobra ona je uspela da razbijе delove ove Grupe u izvornom delu Lima, odbacivši ih preko pl. Čakora ka Pećи, i da konačno oslobodi Plav i Gusinje. Zauzet je i Čakor, a 1 brigada Divizije »Garibaldi« i Komski partizanski odred onesposobili su skoro potpuno komunikaciju Andrijevića—Čakor—s. Bjeluha. Ovim je bio zatvoren pravac Peć—Andrijevića, pa je Štab 3 divizije uputio 9 brigadu da razbijе četničko-nedićevske delove koji su se prikupljali u rejonu Rožaja. Deveta brigada je, noću 22/23. oktobra, iznenada napala

Rožaj koji je branilo oko 2.000 četnika i pripadnika Srpske državne straže. Posle kraće borbe, ona je uspela da zauzme **Rožaj** i da odbaci neprijatelja niz dolinu Ibra. Ali, pokreti **jakih** neprijateljskih snaga (Grupa armija »E«) preko Kosova i Metohije, i eventualna mogućnost da se pojave na ovom i čakorskom pravcu, ograničili su slobodu manevra 9 brigade na pravcu Novi Pazar—Sjenica, gde su već bile počele prve borbe sa delovima Borbene grupe »Sojerlen«.¹⁰⁸

Oslobodenje Crnogorskog Primorja sa zaledem

Posle ovladivanja obalskim otsekom (od Hercegnovog do Stona) i uporištima u severnom i severozapadnom zaledu Boke Kotorske, Vrhovni štab NOV i POJ je naredio 2 korpusu da nastavi dejstva ka Crnogorskom Primorju, donjem toku r. Neretve i Mostaru. Radi izvršenja ovog zadatka, 2 korpus je 10 hercegovačkom brigadom pojačao Primorsku operativnu grupu i orijentisao je ka Crnogorskom Primorju.

Pošto je dobio ojačanja, Stab Primorske operativne grupe je preuzeo dejstva za ovladivanje Bokom Kotorskom i uporištima koja su još bila u rukama neprijatelja. U Boki Kotor-skoj nalazila se kao posada glavnina 334 puka sa dva mornarička bataljona, dva BCK (jedan u Perastu, a drugi u s. Orahovac) i jednom četničkom grupom. Puku je takođe bio pridat i 3 divizion 222 artiljeriskog puka, zatim razne jedinice obal-ske artiljerije i 3 četa 222 pionirskog bataljona. Ukupna jačina neprijateljskih snaga znatno je nadmašivala snage Pri-morske operativne grupe na ovom pravcu.

Odlučivši da počne borbe za oslobođenje Boke, Stab Pri-morske operativne grupe postavio je 22. oktobra brigadama sledeće zadatke: 10 hercegovačkoj — da oslobodi Hercegnovski Zaliv, 2 dalmatinskoj — da oslobodi Risanski Zaliv, 1 bokeljskoj — da blokira ostala uporišta u Boki, a 10 crnogorskoj — da otseče Boku od njegovog zaleda i oslobodi Cetinje.

Oslobodenje Hercegnovskog Zaliva (skica 27). U Hercegnovskom Zalivu se nalazio niz neprijateljskih uporišta: s. Zelenika, s. Savina, Hercegnovi (sa tvrđavom Spanjola),

tox Prilikom povlačenja kroz Sandžak Borbena grupa »Sojerlen« imala je u svom sastavu dva raznorodna puka, pet raznih bataljona, jedan inžinjeriski bataljon, jedan artiljeriski divizion i jednu malokalibarsku protivavionsku bateriju. Kasnije su joj ipriklučeni jedan nemački Puk za osiguranje i jedan severnokavkaski bataljon.

s. Topla, Prevlaka, Oštri Rt i dr. Neka od njih su bila okružena dobro branjenim minskim poljima i bodljikavom žicom. Uporišta su bila posednuta ojačanom 6 četom 2 bataljona 334 puka, koju su podržavali četiri tenka i nekoliko manjih ratnih brodova i brzih čamaca.

Ka Tivatskom Zalivu je prodirala 1 bokeljska brigada, koja je savladala neprijateljska uporišta u selima Bijela, Baošići, Denović i Kumbor i presekla kopnenu vezu između Hercegogradnog i Risna, a u rejon Boke se 24. oktobra prebacila 10 hercegovačka brigade (bez jednog bataljona), ojačana jednim artiljeriskim vodom. Ona je noću 27/28. oktobra, koristeći mrak i nevreme, kroz breše u minskim poljima uspela da neopăženo ubaci tri čete u Hercegogradnji i da, napadom spolja i sa tri čete iz samog grada, 28. oktobra oko 17 časova, na juriš zauzmu tvrđavu Spanjolu i do 19 časova osloboди grad. Ostaci neprijateljske posade povukli su se u neredu ka s. Zelenika, odakle su se, pod zaštitom vatre sa nekoliko manjih ratnih brodova, prebacili u južni deo Tivatskog Zaliva.

Uspeh 10 hercegovačke brigade bio bi još veći da je njen 3. bataljon, noću 27/28. oktobra, uspeo da zauzme s. Meljine i time preseče jedini preostali otstupni pravac neprijatelja. Posle oslobođenja Hercegogradnog, Primorska operativna grupa je 10 hercegovačku brigadu vratila u sastav 29. divizije.

O s l o b o đ e n j e C e t i n j a (skica 27). Krajem oktobra jedino neprijateljsko jače uporište u zaleđu Crnogorskog Primorja bilo je Cetinje. Njegovu posadu i posade uporišta s. Dubovik, s. Čekanje, Bukovica (k. 1212) na komunikaciji Cetinje—Kotor sačinjavali su 222 fizilirski bataljon 181. divizije, feldkomandantura br. 1040, 144 BCK, jedna četa sastavljena od vazduhoplovног osoblja, i oko 600 četnika. Od ojačanja posada je imala četu tenkova i dve baterije topova.

Oslobođenje Cetinja imala je da izvrši 10 crnogorska brigada uz sadejstvo Lovćenskog partizanskog odreda i 1. bataljona 6. brigade, koji je još 12. oktobra oslobođio Virpazar. Ne čekajući pristizanje ojačanja, Brigada je noću 27/28. oktobra, računajući na iznenađenje, napala sva neprijateljska uporišta duž komunikacija, od s. Krstac do Cetinja. Pošto je ovaj napad pretrpeo neuspeh, Stab Primorske operativne grupe uputio je na komunikaciju Cetinje—Kotor i glavninu 1. bokeljske brigade. Ali, pre nego što je ova stigla, 10. brigada je ponovila napad, uspela da preseče komunikaciju i savlada na njoj nekoliko manjih uporišta. Neprijatelj, kome je stiglo ojačanje iz Albanije (2. bataljona 359 puka), preuzeo je nekoliko protivnapada, ali nije uspeo da popravi situaciju. Zbog toga je 1. bokeljska brigada, čim je stigla, orijentisana ka Kotoru, a

10 crnogorska, obezbedivši time zalede, prikupila se i pojačala pritisak ka Cetinju. Ona je do 5 novembra uspela da ovlada Bukovicom, s. Čekanje i s. Dubovik i svim neprijateljskim položajima neposredno oko Cetinja. Kad je, posle toga, sistematski onesposobljena komunikacija Cetinje—Kotor, ostatak 1 bokeljske brigade vraćen je u rejon s. Ledenice, pošto je jedan bataljon bio sasvim dovoljan da obezbedi pozadinu 10 brigade i da jednovremeno vrši pritisak na Kotor. U međuvremenu je 10 crnogorska brigada ojačana jednom baterijom iz artiljeriske grupe 2 korpusa i 1 bataljonom 6 brigade. Lovćenski partizanski odred, pak, uspešno je vezivao neprijateljske snage u Rijeci Crnojevića i zatvarao put Podgorica—Cetinje. U ovakvoj situaciji Štab 10 crnogorske brigade ocenio je da su sazreli uslovi za napad na Cetinje.

Posle višednevnih borbi, od 6 do 12 novembra, neprijatelj je bio primoran da napusti Cetinje i da se povlači ka Podgorici, iako je u međuvremenu bio ojačan 13 i 14 četom 359 puka, pukovskim biciklističkim vodom i četnicima Pavia Durišića (oko 1.000 ljudi). Poslednji delovi neprijatelja izvukli su se iz grada uzoru 13 novembra, u pravcu Rijeke Crnojevića. Međutim, 10 crnogorska brigada ih je napala na Belvederu i tom prilikom razbila glavninu 2 bataljona 359 puka, koji se nalazio u zaštitnici.¹⁰⁹ Nastavljujući dejstva, brigada je 14 novembra oslobođila Rijeku Crnojevića i odbacila neprijatelja ka Podgorici, gde su ga na položajima u rejonu s. Kokoti, s. Farmaci prihvatali 86 BCK i četnici.

U borbama za oslobođenje Cetinja 10 crnogorska brigada je potpuno otsekla Bokokotorski Zaliv od zaleda i odbacila neprijatelja sa rokadne komunikacije Podgorica—Cetinje—Kotor, ali nije iskoristila povoljne uslove za smelije manevre i bočne napade na glavne neprijateljske snage koje su se nalažile u povlačenju.

O s l o b o đ e n j e s. L e d e n i c e i R i s n a (skica 27). Rianski Zaliv sa s. Ledenice i okolnim uporištima branio je 2 bataljon 334 puka sa dva BCK i pukovskim ojačanjima. Dva-deset šestog oktobra 2 dalmatinska brigada je izvršila napad na Risan i posle trodnevne borbe (sa prekidima) uspela da neprijateljske snage potisne u bolničke zgrade u Risnu, koje su na vreme bile podešene za odbranu i opasane minskim Poljima. Svi pokušaji 2 dalmatinske brigade da zauzme ove zgrade ostali su bez uspeha, kao i pokušaj da uz podršku jednog bataljona 1 bokeljske brigade preseče komunikaciju Risan

B¹⁰⁰ Komandant 2 bataljona 359 puka za te borbe kaže: »Ove borbe ^a glavni grad Crne Gore stajale su bataljon najvećih gubitaka u toku čitavog njegovog postojanja.« Arhiva VII, dok. br. 29/4—I, k. 73—B,

—s. Ledenice. Neprekidne borbe nastavljene su iz dana u dan ali bez odlučujućeg rezultata. Zbog toga je Štab nemačkog 21 brdskog armiskog korpusa, s ciljem da grupiše 334 puk u Boki uputio grupu pukovnika Hejnaca (dva bataljona) u Bar, a 1 bataljonu 334 puka naredio da se iz Bara prebac u Boku. No, pre nego što je ovo ostvareno, prispela je 1 bokeljska brigada sa komunikacije Kotor—Cetinje u rejon s. Dragalj, s. Zvečava, s. Knezlaz, presekla komunikaciju s. Ledenice—Risan i 5 novembra zauzela nekoliko važnih utvrđenja na Golom Vrhu (k. 1308). Tek posle toga je Štab 334 puka uspeo da formira jednu borbenu grupu,¹¹⁰ koja je, u borbama protiv delova 2 dalmatinske brigade, od 7 do 9 novembra uveče, uspela da uz osetne gubitke prodre u Risan, a zatim i u s. Ledenice.

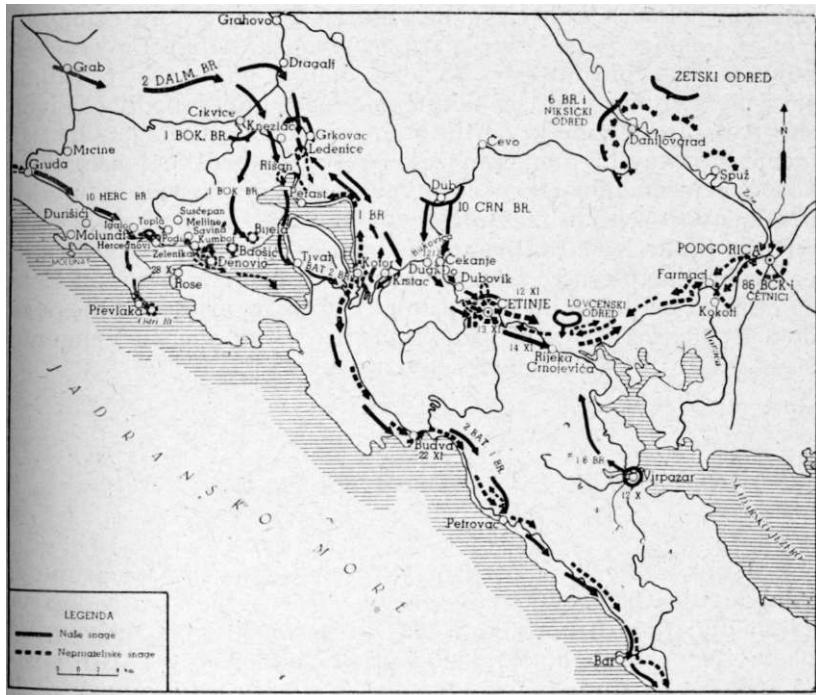
Pošto su bile iscrpene i poslednje borbene mogućnosti 334 puka, a Štab 21 korpusa je već bio odlučio da se ka Mostaru povlači u dva pravca (glavnim — dolinom Zete, preko Nikšića, i pomoćnim — iz Boke Kotorske preko Grahova), to je 297 diviziji naređeno da motorizovanim maršem uputi u Boku ojačan 523 grenadirske puk (i potčini ga 181 diviziji), koji je imao zadatku da izvrši prođor ka Grahovu, a odatle da, cibuhvatnim manevrom ka Nikšiću, sadejstvuje snagama na glavnom pravcu povlačenja. Dok je neprijatelj vršio pripreme za ovu akciju, 1 bokeljska brigada je 12 novembra na juriš zauzela Grkavac, a do 16 novembra, pošto je odbaciла neprijatelja u utvrđenja u selu, i sve položaje oko s. Ledenice.¹¹¹ Pokušaji delova novoprispelog 523 puka da 17 novembra deblokiraju s. Ledenice bio je osuđen. Napadi 1 bokeljske i delova 2 dalmatinske brigade nastavljeni su nesmanjenom žestinom sve do 18 novembra, kada je, oko 11 časova, konačno savladan neprijateljski otpor i s. Ledenice oslobođeno. Tom prilikom je uništen 2 bataljon 334 puka.

Oslobodenjem s. Ledenice savladano je najjače neprijateljsko uporište u bližem zaledu Boke Kotorske, a pomoćni

¹¹⁰ Sastava: 1 bataljon 334 puka, 13, 14 i štabna četa istog puka, jedan BCK i 3 divizion 222 artiljeriskog puka. Za podršku Grupe određeno je nekoliko manjih ratnih brodova.

¹¹¹ Po odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ iskrcao se 28 oktobra 1944 g. engleski 211 divizion poljske artiljerije u Gruž. Zadatak mu je bio da pojača odbranu Dubrovnika. No, kako Dubrovniku nije pretila opasnost, a komanda diviziona je izrazila želju da učestvuje u borbi, Štab 2 korpusa je odobrio da delovi diviziona sadejstvuju Primorskoj operativnoj grupi pri oslobođenju s. Ledenice. Ali kako su utvrđenja bila isuviše jaka, saveznička baterija nije mogla izvršiti zadatku, pa je uipoćeno jedno odeljenje haubica (150 mm) iz artiljeriske grupe 2 korpusa, koje je u daljoj borbi sadejstvovalo neposrednim gađanjem sa bliskih otstojanja. Usto su bile formirane i jurišne grupe da eksplozivom ruše utvrđenja koja se nisu mogla neposredno gadati.

pravac otstupanja 21 brdskom armiskom korpusu bio je presečen. Ni Risan nije više mogao da odoleva sve jačim napadima 2 dalmatinske brigade, mada ga je od 16 novembra branio još i 2 bataljona 523 puka. Pošto je komandant neprijateljskih snaga u Boki ocenio da bi bilo krajnje riskantno uplitati u dalju borbu i 523 puk, tražio je da se odustane od pokušaja prodora ovim pravcem. Dobivši saglasnost, on je potopio ratne brodove i razorio sva važnija utvrđenja i skladišta i 20 novembra ujutru počeo izvlačenje nemačkih snaga iz Boke Kotorske u pravcu Ulcinja. Pokušaj dva bataljona 1 bokeljske brigade da mu, u rejonu Trojice (3 km južno od Kotora), presekot otstupnicu, završio se bez uspeha. U međuvremenu, 2 dalmatinska

Skica 27 — Oslobođenje Hercegnovskog Zaliva, Cetinja i Budve

brigada je razbila 1 bataljon 334 puka, oslobođila Risan (21/22 novembra), iskrcala jedan bataljon u Tivat i sa tog pravca napala Kotor. Ali, pre nego što je bataljon ušao u Kotor, ostaci 334 puka povukli su se užurbanio u pravcu Budve.

U toku borbi za oslobođenje Risanskog Zaliva 2 dalmatinska brigada je nanela osetne gubitke neprijatelju, ali je i sama imala 59 mrtvih i 136 ranjenih, od kojih skoro polovinu

od protivpešadijskih mina. Time su jednomesečne borbe Primorske operativne grupe za oslobođenje Boke Kotorske bile završene.

O s l o b o đ e n j e B u d v e , B a r a i U l c i n j a (skica 27). Za gonjenje ostataka 334 puka, grupe pukovnika Hejnaca i 523 puka, koji su se povlačili u pravcu Ulcinja, Stab Primorske operativne grupe odredio je dva bataljona 1 bokeljske brigade. Oni su 22 novembra ušli u Budvu i u pokretu za Bar, u rejonu s. Petrovac, zarobili iz neprijateljske zaštitnice jednu grupu od 80 vojnika, dok su pri oslobođenju Bara, 21 novembra, uništili neprijateljsku zaštitnicu (sastavljenu uglavnom od četnika). Goneći neprijatelja, koji je u neredu otstupao u pravcu Skadra, delovi 1 bokeljske brigade su 26 novembra oslobodili Ulcinj i istog dana izbili na jugoslovensko-albansku granicu, koju je 334 puk prešao sa oko 500 vojnika. Na r. Bojani je uspostavljena veza sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Albanije. Ovim je definitivno oslobođeno Crnogorsko Primorje sa čitavim njegovim zaleđem, a 21 brdskom armiskom korpusu je onemogućeno da otvori pomoćni pravac otstupanja i sadejstvuje svojim glavnim snagama koje su pokušavale da se povuku preko Nikšića. Primorska operativna grupa je posle ovoga prebacila 10 crnogorsku i 1 bokeljsku brigadu u dolinu Zete, za dejstvo na glavninu nemačkog 21 brdskog armiskog korpusa, dok je 2 dalmatinska brigada upućena, po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, u sastav 9 divizije 8 korpusa NOVJ.

Borbe 29 divizije u dolini donjeg toka Neretve

Jednovremeno sa borbama Primorske operativne grupe za oslobođenje Crnogorskog Primorja, 29 divizija je u sadejstvu sa 26 divizijom 8 korpusa NOVJ, po oslobođenju Dubrovnika, nastavila borbena dejstva ka donjem toku Neretve. No, pošto je uskoro 26 divizija orijentisana ka srednjoj Dalmaciji, 29 divizija je ostala sama na ovom prostoru da proširi postignute uspehe i nastavi dejstva ka zapadnoj Hercegovini. Stab divizije odlučio je da prvo savlada neprijateljska uporišta na levoj obali donjeg toka Neretve. Prvo je 14 brigada, orijentisana ka Nevesinju radi izvidanja i obezbeđivanja sa pravca Stolac—s. Berkovići, sa 2 bataljonom, noću 25/26 oktobra, iznenada prodrla u Stolac i prisilila neprijateljsku posadu da se 26 oktobra u neredu povuče ka Mostaru. Istovremeno je 12 brigada zauzela Metković, s. Gabela i s. Višići, a noću 27/28 oktobra potisla neprijatelja i

iz Čapljine i produžila gonjenje razbijenih delova 369 divizije desnom obalom Neretve, ka Mostaru. Za to vreme 13 brigada je nadirala levom obalom Neretve, prema s. Blagaj i s. Buna.

Uznemiren ovakvim razvojem situacije, neprijatelj je 28 oktobra, sa pravca Ljubuški i s. Čitluk, izvršio napad ka Čapljinu, ali je odbijen od 12 brigade i Južnodalmatinskog partizanskog odreda. Sutradan, 29 oktobra, Južnodalmatinski partizanski odred je, uz pomoć 12 brigade, koja je presekla komunikaciju Mostar—Ljubuški i vršila pritisak ka s. Čitluk, zauzeo Ljubuški. Međutim, dalji prodor 29 divizije bio je usporen. Četrnaesta brigada 29 oktobra nije imala uspeha prilikom napada na Nevesinje, 13 brigada nije uspela da savlada neprijateljska uporišta u s. Pjeska, s. Gubavica i s. Hodbina (j-z. od s. Blagaj), dok je 12 brigada, 30 oktobra i 1 novembra jedva odbila napade delova 369 divizije i 6 i 9 ustашke brigade (oko 2.000 vojnika), sa prostora s. Crno, s. Čitluk, s. Krehin Gradac. Početkom novembra, neprijatelj je, u cilju da povrati izgubljena uporišta, nekoliko puta napadao i ostale brigade 29 divizije, ali bez uspeha. Tako je 29 divizija do 6 novembra izbila sa 12 brigadom do južnih padina Biorine i Trtia Pl. (14 km j-z od Mostara), ugrožavajući Mostar, a sa ostalim brigadama (11, 13 i 14) vršila pritisak na s. Buna, s. Blagaj i Nevesinje.

Da bi olakšala povlačenje 21 brdskog armiskog korpusa, 369 divizija je noću 7/8 novembra sa dve kolone (svaka po oko 1.000 vojnika) počela nastupanje u pravcu Gacka i istočne Hercegovine, ali je upornom odbranom delova 11 brigade i 2 brigade Divizije »Garibaldi« zadržana. Pošto su ostale snage 29 divizije vršile jak pritisak ka Mostaru (10 brigada iz rejona s. D. i G. Blatnica, 12 brigada na Široki Brijeg, 13 brigada na s. Blagaj, s. Buna i Busak, 14 brigada ka Nevesinju), Stab 369 divizije bio je prisiljen da obustavi nastupanje ka Gacku i istočnoj Hercegovini, i da preduzme opsežne mere za odbranu napadnutih rejona, utvrđujući ih i ojačavajući njihove posade. Zbog toga je 29 divizija prekinula frontalne napade i 20 novembra uputila 14 brigadu da sa delovima 11 brigade obuhvati Nevesinje sa severa. U borbama koje su trajale do 30 novembra, prvo protiv četnika u severnom delu Nevesinjskog Polja a zatim protiv jedinica 369 divizije, koje su je napale sa tri strane — iz Nevesinja, Mačipolja i s. Glavatičevo, 14 brigada je uspela da zadrži položaje na zapadnom podnožju Crvanj Pl. (severno od Nevesinja). Za to vreme, 11 brigada je kod s. Miješina razbila jednu grupu četnika, koja je iz Foče krenula Hercegovinu.

Na ovaj način je 29 divizija, u toku jednomesečnih borbi, uspela da osloboди centralni deo Hercegovine, duboko prodre u zapadnu Hercegovinu, i slomi dva ozbiljna neprijateljska pokušaja da prihvati 21 brdski armiski korpus koji se probijao kroz Crnu Goru. Međutim, njene snage nisu bile dovoljne da savladaju jaka neprijateljska uporišta Široki Brijeg, Mostar i Nevesinje.

Završne borbe za oslobođenje Crne Gore

Borbe kod Danilovgrada. Preko Crne Gore povlačio se 21 brdski armiski korpus. Njegov je zadatak bio da što pre izbije u rejon Mostara, na južno krilo nemačkog fronta, i da se s osloncem na utvrđeni rejon Mostara povlači i dalje na sever.

Drugi udarni korpus NOVJ, koji je imao zadatak da spriči ili, ako to nije u stanju, da što više oteža otstupanje trupa Grupe armija »E« preko Crne Gore i Sandžaka, preuzeo je sve mere da potpuno zatvori komunikacije koje iz Albanije vode preko Crne Gore i Hercegovine. Pored toga, on je sa 37 sandžačkom divizijom i glavninom 3 divizije (7 i 9 brigadom), ugrozio komunikacije koje vode preko Sandžaka, a sa 29 hercegovačkom divizijom vršio jak pritisak na levo krilo neprijateljskog fronta.

Kao što smo već napomenuli, glavni pravac povlačenja 21 korpusa bio je Podgorica—Danilovgrad—Nikšić—Mostar. Taj pravac trebalo je da otvorи i obezbeduje 181 divizija. Znajući da se na pravcu Nikšića nalaze relativno slabe snage Primorske operativne grupe, Stab 181 divizije je računao da će brzo i lako uspeti da slomi njihov otpor i prodre ovim pravcем. Ali je Stab 181 divizije bio zabrinut svakodnevnim pogoršavanjem situacije na pomoćnom pravcu — u Boki Kotorskoj — i sve većim širenjem oslobođenog područja ka severozapadu, tj. prema pravcu povlačenja glavnine 21 brdskog armiskog korpusa. Zbog toga je 181 divizija, ne sačekavši pristizanje najavljenih ojačanja, sama preduzela nastupanje glavnim pravcem Podgorica—Danilovgrad—Nikšić i sa ojačanim 363 pukom (ovom su bili pridodati 2 divizion 222 artiljeriskog puka, 222 protivtenkovski divizion i 222 pionirski bataljon) 14 novembra kod Danilovgrada prešla u napad. Na krilima njenog rasporeda — u rejonima Spuž, s. D. Martinići i s. Rasena Glavica, s. Plana —

na padali su jednovremeno i četnici pod komandom Pavia Đurišića (skica 28).

Pravac ka Nikšiću zatvarala je 6 brigada (bez 1 bataljona) ojačana 1 bataljonom 5 brigade, glavninom Zetskog odreda i Nikšićkim partizanskim odredom, uz podršku dve baterije iz artiljeriske grupe 2 korpusa.

Prvi pokušaj ojačanog 363 puka da prodre ka Nikšiću završio se, posle trodnevnih žestokih borbi, bez očekivanog uspeha. Zbog toga je Stab 181 divizije odlučio da izvrši pregrupaciju snaga, uvodeći u borbu sve raspoložive snage i sva

Skica 28 — Obostrani raspored snaga kod Danilovgrada 12 novembra 1944 godine

pristigla ojačanja (osam bataljona iz borbenih grupa »Beker« i »Štajrer«, jedan BCK i šest artiljeriskih diviziona, od kojih tri motorizovana). Međutim, i drugi pokušaj prodora, posle veoma žestokih trodnevnih borbi, nije uspeo. Komunikacija za povlačenje 21 korpusa prema Nikšiću nije otvorena, a 181 divizija, naročito njen 363 puk, pretrpela je osetne gubitke.

Nezadovoljan ishodom šestodnevnih borbi, Stab 181 divizije je sa položaja s. Kokoti, s. Farmaci povukao 2 bataljon 359 puka i 222 fizilirski bataljon i prebacio ih na pravac prema Danilovgradu. Istovremeno su u rejonu Danilovgrada pojačane i snage 2 korpusa NOVJ. U toku 17 novembra prispeo je 1 bataljon 6 brigade, a narednog dana su stigla i tri bataljona 10 crnogorske brigade.

U trećem pokušaju da se probije preko Danilovgrada, Stab 181 divizije je na glavnom pravcu napada (s. Slap—s. Frutak—Obadov Brijeg—s. Ržište) grupisao 363 puk, 222 fizilirski bataljon, 222 dopunski bataljon, Borbenu grupu »Štajrer« i veliki broj artiljeriskih oruđa, ali je 6 brigada u četvorodnevnim borbama odbila sve napade neprijatelja. Tako se, posle deset dana žestokih borbi, čelo neprijateljske napadne kolone nije pomerilo u pravcu Nikšića ni punih 5 km, dok su gubici bili veoma veliki.

Ovim neuspehom 181 divizije, 21 brdski armiski korpus je doveden u težak položaj. On je glavninom već bio prikupljen u rejonu Danilovgrad, Podgorica, Skadar. Tu se našao okružen 5 i 6 divizijom Narodnooslobodilačke vojske Albanije (iz pozadine) i jedinicama 2 korpusa NOVJ (sa čela i bokova). ! To je primoralo i komandanta Grupe armija »E« da se 22 novembra avionom prebaci iz Sarajeva u Podgoricu i na licu mesta razmotri situaciju 21 brdskog armorskog korpusa. Tom prilikom je i on ocenio da se prodor ne može izvršiti u pravcu Nikšića, pa je odlučio da se povlačenje izvrši pravcem Podgorica—Kolašin—Prijepolje. No, da Korpus ne bi pretrpeo.] neuspeh i na ovom pravcu, komandant Grupe armija »E« naredio je 91 armiskom korpusu da se pri povlačenju zadrži u rejonu Sjenica, Prijepolje i da 22 diviziju uputi ka s. Mojkovac radi prihvata 21 brdskog armorskog korpusa.

Poslednji napadi 181 divizije kod Danilovgrada izvršeni su 23 novembra. U toku 24-og nisu vodene borbe, te je po naredenju Štaba Primorske operativne grupe izvršena priprema za opšti napad, s ciljem da se neprijatelju ne dozvoli predah, već da se odbaci sa svih dotada zauzetih položaja. U napadu, koji je počeo 25 novembra u 5 časova, učestvovali su 6 i 10 brigada, jedan bataljon 5 brigade, glavnina Zetskog i Nikšički partizanski odred. Posle žestoke desetočasovne borbe, neprijatelj je odbačen na prvobitne polazne položaje. U borbama kod Danilovgrada nemački 363 puk je skoro potpuno uništen, a 222 fizilirski bataljon je razbijen, te su se ostaci obeju jedinica, prihvaćeni od 2 bataljona 359 puka i 1006 tvrđavskog bataljona,

povukli u Danilovgrad radi popune i reorganizacije.¹¹² Time su odlučne borbe kod Danilovgrada bile završene. Udarna snaga 181 divizije bila je slomljena, a njen pokušaj da prodre ka Nikšiću nije uspeo. Borbe kod Danilovgrada su, istina, i kasnije nastavljene, ali sa mnogo manje žestine. Težište borbi je preneto na novi pravac povlačenja 21 brdskog armiskog korpusa.

Borbe kod Danilovgrada spadaju u red najtežih borbi u toku čitavog Narodnooslobodilačkog rata. Njima je izvojavana jedna krupna pobeda, a 21 brdski korpus je prisiljen da promeni pravac povlačenja, čime je njegovo povlačenje bilo znatno usporeno.

U s postavljanje biočkog mostobrana. Zadržavajući jake snage na pravcu Nikšića (jedanaest bataljona sa nesmanjenim brojem artiljerijskih oruđa), 21 brdski armiski korpus je ka s. Bioče orijentisao 297 diviziju. Ona je formirala napadnu grupu jačine dva bataljona (1 bataljon 523 puka i 297 fizilički bataljon), koja je imala zadatak da otvoriti pravac povlačenja preko s. Bioče ka s. Mateševu. Bokovi i pozadina ove napadne grupe bili su osigurani sa nekoliko tvrđavskih bataljona.¹¹³ Prema ovim neprijateljskim snagama, u rasstresitom rasporedu, od jugoslovensko-albanske granice do s. Rogami, nalazila se 5 brigada (bez 1 bataljona) sa pridatim joj 3 bataljonom Zetskog partizanskog odreda.

Prodor ka s. Bioče počeo je 22 novembra. Neprijatelj je, posle dvodnevnih borbi, uspeo da potisne delove 5 brigade, da pređe r. Moraču i ovlada s. Bioče. Peta brigada je protivnapadom uspela da zadrži neprijatelja, a svojim desnim krilom čak i da povrati Vežešnik, gde je nanela velike gubitke nemackom XX tvrđavskom bataljonu. Neprijatelj je brzo reagovao. Jakom pobočnicom sa Vežešnika on je ponovo potisnuo delove 5 brigade, a na biočki mostobran prebacio nove snage, i sa

¹¹² Major Bem u svom ratnom dnevniku (pod 25 novembrom) o ovoj borbi piše: »Posle jake artiljeriske pripreme obuhvatni neprijateljski napad protiv 363 grenadirskog puka severozapadno od Danilovgrada. Puk delimično razbijen. Komandant puka major Bosse poginuo. Visoki sopstveni gubici. Protivmere preduzete. Pojačanje doveđeno...« Dva dana kasnije, Bem je zapisao da je od ostataka 363 grenadirskog puka završeno formiranje 1 bataljona 363 grenadirskog Puka (štab, dve streljačke čete i jedna teška četa). Ovim i Bem priznanje da puk nije »delimično razbijen«, već skoro potpuno uništen! (Arhiva VII, dok. br. 1/5 a, k. 6.)

¹¹³ Identifikovani su 909, 910, 1007, I i XX tvrđavski bataljon. Dva poslednja su bila »999-ti«, tj. pripadali su posebnim formacijama u koje su od 1942. g. slati Nemci iz kaznenih zavoda i koncentracionih logora. Posle četvoromesečne obuke upućivani su na front. Onima koji su se istakli u borbama brisana je kazna, te su tako ponovo sticali vojničko dostojanstvo.

1.000 pionira, u tri smene, pristupio izgradnji triju mostova. Bilo je jasno da se radi o promeni pravca povlačenja 21 brdskog armiskog korpusa. Međutim, naši štabovi su pretpostavljali da Nemci, radi prodora ka Nikšiću, pripremaju širi obuhvat, p? je polovina 5 brigade sa vodom topova (jedinim ojačanjem na ovom pravcu) i dalje zadržavana na desnoj obali Morače.

Da bi se sprečio dublji prodor neprijatelja dok ne stigne 9 brigada (kojoj je naređeno da se usiljenim maršem prebac ka s. Bioče), Štab 5 brigade je 26 novembra rokirao iz Kuča svoj 2 bataljon i s njim zatvorio komunikaciju ka s. Mateševo, sa 3 bataljom je zatvorio desnu obalu Morače, a sa ostala dva (svojim 4 i 3 bataljonom Zetskog partizanskog odreda) sprečavao je prodor neprijatelja preko Kuča. U ovakvom raspo-redu Brigada je nekoliko dana odbijala neprijateljske napade koji su bivali sve jači.

Borbe na Vjetarniku (prilog IX). Dvadeset osmog novembra neprijatelj je sa biočkog mostobrana počeo nastupanje u pravcu Vjetarnika. Posle desetočasovne borbe on je, u centru, uspeo da potisne delove 5 brigade ka s. Klopot, ali se zato njegova krila nisu ni pomerila sa polaznih položaja. Zbog toga je Stab 297 divizije, u nameri da zauzme Vjetarnik, naredio svojim jedinicama da izvrše noćni napad. Istovremeno je 1 Stab 3 divizije naredio 5-oj i prispeлоj 9 brigadi da pređu u noćni protivnapad, s ciljem da zauzmu biočki mostobran. Tako je noću 28/29 novembra došlo do susretne borbe u kojoj su oba neprijateljska krila bila razbijena i odbačena do u rejon s. Bioče. U centru, pak, u zahvatu komunikacije Podgorica—s. Mateševo, bio je najpre zaustavljen a zatim jurišem potisnut 2 bataljon 9 brigade, te je neprijatelj ovladao s. Klopot i visovima iznad njega. Time su bili ugroženi bok i pozadina 2 bataljona 5 brigade koji je uspešno nadirao levom obalom Morače, te se ovaj morao povući. Neprijatelj je delimični uspeh na centru pretvorio u opšti, jer je otklonio opasnost za mostobran, koji je bio obuhvaćen sa severozapada i istoka. Time je efekat protivnapada 5 i 9 brigade bio sveden samo na slamanje neprijateljskog napada. Međutim, za osvajanje Vjetarnika neprijatelj je bio prisiljen da dovlači nova ojačanja. Pokušaj 297 divizije u noćnom napadu, 29/30 novembra, da jednom specijalnom grupom prodre koritom M. Rijeke i izmanevruje naše jake položaje u rejonu s. Pelev Brijeg i serpentina u podnožju Vjetarnika, završio se bez uspeha, pa su ubrzo uvedeni u borbu i novopopunjeni 222 fizilirski bataljon i 86 BCK. U borbi koja je trajala čitav dan neprijateljske snage, podržavane jakom artiljeriskom vatrom, uspele su da odbace 2 bataljon 5 brigade, dok je 2 bataljon 9 brigade, uz osetne gubitke

(20 mrtvih i 37 ranjenih, među kojima 13 rukovodilaca), jedva odolevaо uzastopnim jurišima glavnine 523 puka i 222 fizilirskog bataljona, koji su nastojali da se pošto-poto dočepaju Vjetarnika. Kad je krajem dana iz Kuča pristigao 4 bataljon 5 brigade, on je iz pckreta izvršio juriš na desni bok 523 puka i potpuno mu razbio 1 bataljon, a 222 fizilirski bataljon odbacio nazad. Time je i ovaj napad neprijatelja na Vjetarnik bio slomljen.

Međutim, obe strane pojačavale su svoje snage kod Vjetarnika. Prvo je 3 divizija preduzela mere da pojača odbranu Vjetarnika i uputila na njega jedan vod brdskih topova, posmrivši svoje levo krilo bliže Vjetarniku, a zatim je neprijatelj iz rejona Podgorice prebacio 334 puk i 1 bataljon 522 puka. Time se njegova brojna nadmoćnost još više povećala. Sada su Nemci, samo u prvom borbenom ešelonu, imali dvanaest bataljona (od kojih prema Vjetarniku šest, podržanih četom tenkova i jakom artiljerijom) i tri četničke brigade (jednu u sastavu 297 fizilirskog bataljona, a dve u sastavu 523 puka), dok je 3 divizija ukupno imala osam bataljona (dva na desnom krilu, tri u centru i tri na levom krilu) sa dva topa i nedovoljnom količinom municije, čak i za pešadisko naoružanje. Pritom treba imati u vidu da su nemački bataljoni bili brojno jači od naših i da je neprijatelj bio mnogo jači u artiljeriji.

S ciljem da postigne odlučujući uspeh, Štab nemačke 297 divizije, 1 decembra u 1 čas, preduzeo je četvrti napad na Vjetarnik. Uz efikasno sadejstvo savezničke avijacije, jedinice 3 divizije su uspele da odbiju nekoliko uzastopnih neprijateljskih juriša. U toku noći i dana (1 decembra) neprijatelj nije postigao nikakve rezultate. Noću 1/2 decembra ponovo je došlo do borbe u susretu. Nemci su preduzeli napad da bi izbegli dejstvo savezničke avijacije, a 5 i 9 brigada 3 divizije da bi izbegle dejstvo nemačke artiljerije i postigle iznenadeњe. Posle oštре borbe, neprijateljsko levo krilo, koje je pretrpeло osetne gubitke, nabačeno je na r. Moraču, a desnom krilu nije uspelo da obuhvati snage 3 divizije na Vjetarniku. U centru, tri bataljona 3 divizije sukobila su se sa jakim neprijateljskim snagama¹¹⁴ i posle osmočasovne borbe bila primorana da se povuku na polazne položaje.

Tokom 2 decembra neprijatelj je pet puta vršio juriš, s ciljem da odbaci jedinice 3 divizije. Pošto su se svi ovi juriši završili bez uspeha, Štab 297 divizije grupisao je sve svoje teško naoružanje u rejonu s. Preljubovica i uveo u borbu još dva landesšicen bataljona (576 i 527), ali ni u ponovnom na-

Hf ¹¹⁴ Identifikovani su 523 puk, 1 bataljon 522 puka, 222 fizilirski bataljon, 86 BCK i dve brigade četnika.

padu, iako podržan 297 artiljeriskim pukom, nije uspeo da probije položaje 3 divizije. Njegovi napadi, i pored osetnih gubitaka, nisu prestajali sve do 21 čas, kada je uspeo da ovlada s. Kisjelica i s. Pelev Brijeg. Dalji njegov prodor bio je ponovo zaustavljen, pa je Štab 21 brdskog armiskog korpusa hitno uputio novo ojačanje — četiri bataljona (»Hakman«, »Bušman«, 222 dopunski i 950 tvrđavski bataljon), grupišući na taj način višestruko nadmoćnije snage na pravcu probaja.

Da bi se izbegla silina udara jakih neprijateljskih snaga i snažno dejstvo artiljerije, Štab 3 divizije pomerio je odbrambenu liniju na Vjetarniku nešto unazad, te je napad, koji je neprijatelj preuzeo noću 2/3 decembra, završen »udarom u prazno«. U toku celog dana, 3 decembra, vodene su uporne borbe za k. 754, s. Lajinovići i k. 1028, pri čemu je našim snagama u nekoliko navrata sadejstvovala saveznička avijacija. Tek predveče je neprijatelj uspeo da potisne naše jedinice i sa tenkovima i motorizacijom da prodre i zauzme s. Boljestrastra. Nastavljujući napad i u toku sledeće noći, 3/4 decembra, neprijatelj je osvojio nekoliko važnih visova na Vjetarniku i na taj način stvorio uslove za otvaranje puta prema Kolašinu. Nemci su na komunikaciji držali jaku motorizovanu grupu, s kojom im je u opštem napadu, 4 decembra, uspelo da pređu Vjetaričko sedlo i izbiju do s. Jablan. Da bi ovaj proboj obezbedili od bočnog dejstva, oni su uveli sveže snage — dva BCK, dva landesšicen bataljona i dva vazduhoplovna bataljona Borbene grupe »Beker« (Beker), i u toku istog dana odbacili delove 5 i 9 brigade, izbivši do Drenove Glave (k. 1216) i s. Lutovo. Pred neprijateljskim klinom nije više bilo naših jačih snaga, a ni komunikacija nije bila onesposobljena. Jedva je uspelo delovima 9 brigade da poruše most kod s. Jablan i time neprijatelju uspore nadiranje ka s. Mateševu. Pokušaj da se neprijatelj zadrži sa položaja Kamena Glava (k. 1262), Anteševac (trig. 1283) nije uspeo, jer je on stalnim natkriljavanjem sprečavao organizovanje novih odbranbenih položaja.

Ovim su završene borbe za Vjetarnik. Neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke,¹¹⁵ ali je i savladao veliku prepreku u svom povlačenju kroz Crnu Goru.

Probaj nemackog 21 brdskog armiskog korpusa iz okruženja (prilog IX). Krajem novembra je nemački 91 korpus bio u povlačenju preko Sjenice ka Prijepolju i Višegradi. Od snaga Narodnooslobodilačke vojske u Sandžaku, pred njim se nalazila samo 37 sandžačka divizija.

us prema ratnom dnevniku majora Berna za 4 decembar neprijatelj je u borbama za Vjetarnik imao oko 368 mrtvih i ranjenih. Arhiva VII, dok. br. 1/5 a, k. 6.

No, ona nije bila u stanju da mu ometa povlačenje, pošto je bila **angažovana** u borbama protiv Borbene grupe »Šojerlen«. Jedino je 3 sandžačka brigada, još 18 novembra, zauzela prevoj kod s. Jabuka i s. Mihailovići. Sledeće noći, posle šestočasovne borbe, razbila je četničku posadu i konačno oslobođila Pljevlja, a u borbama na Savinom Laktu¹¹⁰ i kod s. Seljašnica uništila neprijateljsku stalnu pobočnicu, jačine oko jednog bataljona, i time ozbiljno ugrozila prijepoljski mostobran.

U toku povlačenja, 91 korpus je dobio zadatak da se zadrži na komunikaciji Prijepolje—Sjenica i, radi prihvata 21 brdskog armiskog korpusa, da uputi čelnu 22 diviziju ka jugu. Da bi obezbedila nastupanje ka Bijelom Polju, 22 divizija se moralu zadržati u rejonu Prijepolja. Ona je tu sa 65 pukom napala 3 sandžačku brigadu i posle dvodnevnih žestokih borbi uspela da je odbaci sa prevoja kod s. Jabuka i sa leve obale Lima. Odmah zatim, uputila je dolinom Lima, ka jugu, 47 puk sa 22 poljskim dopunskim bataljonom, 3 bataljonom 65 puka i 2 divizionom 22 artiljeriskog puka. Pošto su lako savladali slab otpor Bjelopoljskog partizanskog odreda, delovi nemačke 22 divizije su poseli dominirajuće visove duž čitave komunikacije i već 30 novembra izbili u s. Brodarevo, a narednog dana i u Bijelo Polje. Na ovaj način je 22 divizija brzo i lako prodirala ususret 21 brdskom armiskom korpusu. Zbog toga je Štab 2 korpusa NOVJ, u nedostatku drugih snaga, hitno iz Berana ka Bijelom Polju prebacio delove 7 brigade (koje je privlačio ka Vjetarniku) i naredio da se usiljenim maršem iz Rožaja prebaci tamo i ostali deo brigade. No, i 22 divizija je uputila sve svoje snage ka jugu, čim ih je u Prijepolju i na prevoju kod s. Jabuka smenila 963 tvrđavska brigada.

Ne nailazeći na otpor, nemački 47 puk je 2 decembra nastavio nastupanje, uputivši ka Ravnoj Rijeci¹¹⁷ i s. Obrov 3 bataljon 65 puka. Već prispeli delovi 7 brigade odbacili su ovaj bataljon sa Ravne Rijeke, ali je on, pošto je bio ojačan, ponovo zauzeo ovaj položaj. Tek kada je iz Rožaja pristigla glavnina 7 brigade, neprijatelj je bio primoran da se povuče ka Bijelom Polju. Posle toga je 7 brigada, pošto je imala zadatak da otsudno brani pravac ka Beranama, zatvorila limsku dolinu sa tri bataljona, a samo sa 2 bataljonom zatvorila pravac prema s. Mojkovac. Baš tada, 4 decembra, prispeli su 16 i 65 Puk nemačke 22 divizije, pa je 47 puk preuzeo obezbeđenje komunikacije od s. Brodarevo do okuke Lima (s. Kisilici), dok su ostala dva puka širokim frontom napali 7 brigadu. U že-

¹¹⁶ Savin Lakat nije unet u sekciju 1 :100.000. To je luk puta,
² km s-i od s. Jabuka.

¹¹⁷ Ravna Rijeka — predeo jugozapadno od Bijelog Polja.

stokoj borbi, koja je neprekidno trajala do 5 decembra uveče oni su uspeli, uz osetne gubitke, da izbjiju do u rejon s. Ostrelj ali je dalji njihov prodor, i pored velike nadmoćnosti, bio zauzastavljen sa linije s. Zaton, Ćafa (trig. 935), Privijansko Brdo, k. 1069, Mučnica (k. 1810), Medeno Guvno, Razvršje.

Pošto je 65 puk i dalje vršio jak pritisak limskom dolinom i ka pl. Bjelasici, a 16 puk nastavio napade u pravcu s. •Mojkovac i počeo već da ga ugrožava, Štab 2 korpusa NOVJ je 6 decembra hitno prebacio za s. Mojkovac 3 bataljona 5 brigade, a sutradan je iz doline Zete usiljenim maršem tamo uputio i 6 brigadu.

Treća sandžačka brigada je takođe napala delove 47 puka u rejonu Savin Lakat i Kamena Gora. Ona je uspela u toku 5 decembra da ovlada s. Oštra Stena i Jasenom (trig. 1271) i da ugrozi s. Gostun i s. Brodarevo, ali je protivnapadom 47 puka odbačena, te nije uspela da olakša situaciju 7 brigade.

U toku 6 i 7 decembra vođene su žestoke borbe na Razvršju, gde su dva naša bataljona, uz krajnje napore, odolevala veoma jakom pritisku nemačkog 16 puka. Zbog toga se 3 bataljon 5 brigade vratio na levu obalu Tare, kod s. Mojkovac, gde je organizovao dalji otpor i 8 decembra srušio most, dok se 2 bataljon 7 brigade, da bi sprečio prodor neprijatelja desnom obalom Tare, orijentisao ka pl. Bjelasici. Svi pokušaji 16 puka da pređe r. Taru i organizuje na njoj mostobran ostali su uzaludni, a takođe i pokušaj 65 puka da prođe dolinom Lima. Tek kad je čelo 21 brdskog armiskog korpusa izbilo u dolinu Tare, 22 divizija je smenila delove 47 puka severno od Bijelog Polja i ojačala 16 puk, kako bi ovaj mogao da forsira Taru. Ona je 11 decembra takođe pokušala da se jednom kolonom osloboodi bočnog pritiska 3 sandžačke brigade, ali je istog dana, zbog jakog otpora ove brigade u rejonu Mataruga, bila primorana da se povuče u pravcu Komarana. Dva dana kasnije, 14 decembra, pokušavajući da ovlada pl. Bjelasicom, 65 puk je uz velike gubitke uspeo da zauzme Mučnicu (k. 1810) i Turijak (k. 1904), ali je protivnapadom 7 brigade bio odbačen. Dalja aktivnost 47 i 65 puka, sve do izbijanja čela 21 brdskog armiskog korpusa u rejon s. Mojkovac, svodila se na to da održe posednute položaje, dok je 16 puk uspeo, posle višednevnih borbi, da na gumenim čamcima pređe Taru u rejonu s. Polja, ovlada Borovnjačkim Kršom (k. 1015) i nastavi prodor levom obalom Tare, ususret 21 brdskom armiskom korpusu.

Za ovo vreme se situacija 21 brdskog armiskog korpusa nekoliko popravila, jer je po zauzeću Vjetarnika njegova čelna motomehanizovana grupa brzo nastupala i, potiskujući

slabije delove 5 i 9 brigade, izbila 6 decembra do Uvačkog potoka. Ovim su 5 i 9 brigada bile razdvojene, a 3 divizija nije imala da im uputi drugo ojačanje sem 1 bataljona 5 brigade sa vodom protivtenkovskih topova. Međutim, neprijatelj nije održao tempo nastupanja, pa je pionirski vod 5 brigade uspeo na nekoliko mesta da poruši komunikaciju i time uspori napredovanje njegove čelne grupe. To je omogućilo našim brigadama da sa po jednim bataljonom ponovo uspostave dalji otpor. Neprijatelj nije mogao više da popravi svoju grešku, iako je u dvodnevnim borbama angažovao 523 puk, ojačan 297 protivtenkovskim divizionom, jednom četom tenkova i 3 divizionom 297 artiljeriskog puka. Tek 8 decembra je čelo neprijateljskog klina izbilo do s. Jabuka, ali su 5 i 9 brigada zadržale u svojim rukama visove istočno i zapadno od komunikacije, sa kojih su do 10 decembra u dva maha napadom zadržale nastupanje neprijatelja. Zbog toga je 297 divizija bila primorana da uvodi u borbu nove snage, sve dok, s krajnjim naporima, nije zauzela s. Jasen i s. Lazi. Neprijatelj je sada bio udaljen od s. Mateševa samo 1 km, ali ga je zauzeo tek 11 decembra, posle osmočasovne borbe, kada je sa 14 tenkova uspeo da pređe r. Taru. Posle ovoga je 5 brigada prešla na desnu obalu Tare i postavila se za dejstvo prema s. Mateševu, a 9 brigada je zatvarala pravac ka Andrijevici, sa položaja Sunga, donji tok Dreke Rijeke.

Ocenivši da snage 2 udarnog korpusa NOVJ nisu u stanju da spreče spajanje nemačkog 21 i 91 korpusa i da se od albanске 6 divizije ne može očekivati ni operativno ni taktičko sadejstvo,¹¹⁸ Vrhovni štab NOV i POJ je naredio 2 korpusu da pregrupiše snage i usmeri dalja dejstva na izdužene neprijateljske kolone, s ciljem da im nanese što veće gubitke i ubrza oslobođenje Crne Gore. Desetog decembra je Stab 2 korpusa naredio 3 diviziji da prekine frontalne borbe, da pregrupiše svoje jedinice i dejstvuje na začelja neprijateljskih kolona.

Po zauzeću s. Mateševa, 297 divizija je nastojala da učvrsti i proširi mostobran na Tari, u kom cilju je vršila jake napade u pravcu s. Planinica i s. Crna Poljana, kao i dolinom Dreke Rijeke ka Trešnjeviku. Za 2 korpus je, s obzirom na bolnice i skladišta u Andrijevici, bio veoma osetljiv ovaj pravac[>] Pa je zato doneta odluka da se on otsudno brani. Kako su svi napadi neprijatelja u pravcu Trešnjevika ostali bezuspešni, on je 15 decembra prešao u odbranu na zaprečnim položajima:

B; us prema sporazumu Vrhovnog štaba NOV i POJ i Glavnog štaba
 ^**arodnooslobodilačke vojske Albanije trebalo je da dve albaniske divizije (5 i 6) učestvuju na području Crne Gore i Sandžaka u završnim borbama protiv Nemaca.**

zapadne padine Sunga, Bukova Poljana. U pravcu Kolašina, levom obalom Tare, neprijatelj je nastupao bez borbe, ali je zato na desnoj obali morao pod borbom da osvaja s. Planinica, s. Skrbuša, Trunića Do (k. 1295) i Šljivovicu, a 15 decembra, pred mrak, ulazeći u Kolašin, uspeo je da iz rejona s. Babljak odbaci ka zapadu delove 6 brigade.

Na osnovi naređenja Štaba 2 korpusa za dejstvo na nemačke zaštitnice i bočna obezbeđenja, 3 divizija je zauzela sledeći raspored: 7 brigada je ostala na ranijim položajima, 5 brigada se prikupila na prostoriji s. Mateševu, Kolašin, a 9 brigada prema mostobranu kod s. Mateševu. Na prostoriji Kolašin, s. Mojkovac prikupila se 6 brigada Primorske operativne grupe.

Za čitavo ovo vreme 37 divizija je sa 4 i 5 brigadom vršila pritisak na jedinice 91 korpusa, raspoređene duž komunikacije Sjenica—Prijepolje—s. Bistrica. Dvadeset druga srpska divizija, po izbijanju u rejon Sjenica, napala je 12 decembra 130 puk nemačke 41 divizije, odbacila ga na zapad i oslobođila Sjenicu, ali je u daljim borbama zadržana na istočnim ograncima Zlatara i Jadovnika. Pored nje, 16 decembra je preko Metohije u rejon Sjenice stigla i albanska 5 divizija, radi smene 22 srpske divizije, koja je, dva dana kasnije, zbog sadejstva 3 diviziji, upućena prema Bijelom Polju i s. Brodarevo. Sada su tri divizije — 37 sandžačka, 5 albanska i 22 srpska — jače angažovale 91 korpus, tako da ovaj nije mogao upućivati ojačanja ka jugu. Zbog toga je 21 brdski armiski korpus, da bi što pre savladao otpor 3 divizije i probio se do s. Mojkovac, bio primoran na ulaganje krajnjih napora.

O s l o b o đ e n j e C r n e G o r e . U nameri da u dolini Zete priveže što jače snage 2 korpusa NOVJ i time olakša prodror 297 divizije u pravcu Kolašina, nemački Stab 21 brdskog armiskog korpusa je držao jake snage u rejonu Danilovgrada. Iz utvrđenih uporišta oko Danilovgrada, kao i sa zaprečnih položaja s. Farmaci, s. Kokoti, sa kojih je branjen prilaz Podgorici, neprijatelj je vršio povremene ispade. Na taj način on je vezivao Primorskiju operativnu grupu i Lovćenski, Zetski i Nikšićki partizanski odred, kao i skoro čitavu artiljeriju 2 korpusa NOVJ zajedno sa 211 engleskim divizionom. Tek kada su se njegovi čelni delovi udaljili ka severu, 21 brdski armiski korpus je, 8 decembra, počeo da povlači 181 diviziju iz doline Zete ka Podgorici, te su 1 bokeljska i 10 crnogorska brigada, savladavši neprijateljske zaštitne delove, 9 decembra oslobodile Danilovgrad, a 16 decembra Spuž, i počele borbe protiv neprijateljske zaštitnice u rejonu Podgorice. Istog dana je 3 bataljon Zetskog partizanskog

odreda, u sadejstvu sa delovima albanske 6 divizije, oslobođio s. Tuzi. Još uže sadejstvo sa albanskim jedinicama ostvareno je u toku dana, pri napadu grupe bataljona 9 brigade na neprijateljske pobočnice u rejonu s. Brskut. Posle toga sv ovaj sektor preuzele 6 i 7 brigada albapske 6 divizije, a grupa bataljona 9 brigade pomerila se dalje ka jugu. Ove dve albanske brigade, iako slabo opremljene i nedovoljno naoružane, uspele su u rejonu s. Brskut, s. Lijeva Rijeka nekoliko puta da odbace pobočnice 21 brdskog armiskog korpusa i da izvrše uspešne napade na njegove kolone u pokretu. Ovo njihovo sadejstvo bilo je dobrodošlo u pogledu nanošenja gubitaka neprijatelju, ali je usledilo dockan, tako da se nije u jačem stepenu odrazило prilikom probijanja 21 brdskog armiskog korpusa ka s. Mateševu.

Nastavljajući dejstva, 1 bokeljska brigada je u toku 17 decembra odbacila neprijateljske delove sa Veljeg Brda (trig. 282), a noću 17/18 decembra delom snaga izvršila prelaz r. Morače i prodrla u Podgoricu (stari deo grada). Grupa bataljona 9 brigade izbila je iste noći u severni deo Cemovskog Polja, a 10 crnogorska brigada je oslođobila više sela u Piperima i otpočela pritisak na Vežešnik. Zbog ovakve situacije, zaštitnica 21 brdskog armiskog korpusa je ubrzala svoje povlačenje, rušeci za sobom mostove na Morači, žrtvujući time svoje začelne jedinice. Poslednje neprijateljske grupe savladane su u Podgorici 18 decembra, čime je oslobođen ovaj do temelja porušeni grad. Istog dana je čelo 21 brdskog armiskog korpusa uhvatilo vezu sa delovima 16 puka na severnim padinama Velikog Preprana (10 km severno od Kolašina).

Kada su se spojili delovi nemačkog 21 i 91 korpusa, 297 divizija je preuzeila položaje u rejonu s. Mojkovac i na padinama pl. Bjelasice, a 22 divizija je posela dolinu Lima, od s. Zaton do Prijepolja. Neprijateljske otstupne kolone bile su i dalje pod stalnim pritiskom jedinica 2 korpusa NOVJ. Sa desne obale Lima i Tare napadali su ih 4 i 5 brigada 37 sandžačke divizije (na otseku južno od s. Kremlja, Priboj, s. Bistriga), albanska 5 divizija (u rejonu Prijepolja), 8 i 10 brigada 22 srpske divizije (na otseku s. Brodarevo, Bijelo Polje, s. Zaton), 5, 7 i 9 brigada 3 divizije (na otseku Ravna Rijeka, s. Mojkovac, Kolašin, s. Mateševu) i 6 i 7 brigada albanske 6 divizije (u rejonu s. Lijeva Rijeka). Sa leve obale Tare i Lima napade su vršili glavnina Primorske operativne grupe i delovi 37 divizije: 1 bokeljska brigada (na otseku Kolašin, s. Mojkovac), 6 crnogorska brigada (na otseku s. Mojkovac, Bijelo Polje) i 3 sandžačka brigada (na otseku s. Brodarevo—Prijepolje). Neprijateljsko začelje potiskivala je od s. Bioće grupa

od tri bataljona, a 10 crnogorska brigada je bila upućena ka Crnogorskom Primorju i na r. Bojanu. U ovim borbama su naročito velike gubitke pretrpeli novopopunjena 181 divizija (koja je otstupala u dva ešelona, sa uzajamnim prihvatima) i 65 puk 22 divizije (u borbama protiv 10 srpske brigade u rejonu s. Obrov i na Gradini). Krajem decembra je 7 brigada sa padina Bjelasice odlučno napala Borbenu grupu »Štajrer«, koja je štitila povlačenje 181 divizije, i nanela joj osetne gubitke. Sesta brigada je razbila poslednju otstupajuću grupu crnogorskih četnika (oko 4.000 ljudi), koja je pri povlačenju pokušala da se probije preko s. Sahovići ka Pljevljima.

Potiskujući zaštitne delove 181 divizije, 9 brigada je 28 decembra oslobođila s. Mateševo, 5 brigada 29 decembra Kolašin, dok je 1 bokeljska brigada 31 decembra oslobođila s. Mojkovac. Time je bila oslobođena čitava teritorija Crne Gore.

Pošto su se nemački 21 i 91 korpus užurbano povlačili ka Višegradu, 7 brigada je 4 januara 1945. g. oslobođila Bijelo Polje, 6 januara zajedno sa 1 bokeljskom brigadom i s. Brodarevo. Prva bokeljska brigada i delovi 3 sandžačke brigade oslobođili su 10 januara Prijepolje, a 3 sandžačka brigada 14 januara Priboj. Istoga dana je i poslednji neprijateljski vojnik proteran sa teritorije Sandžaka. Dalje gonjenje neprijatelja dolinom Lima 2 korpus je nastavio pomoćnim snagama, dok je glavninu usmerio prema r. Drini i komunikaciji Višegrad—Sarajevo, za bočna dejstva na neprijateljske snage koje su otstupale u pravcu Sarajeva.

Zaključak

Krajem 1944. g., u dvomesečnim borbama, uspelo je nemačkom 21 brdskom armiskom korpusu da se probije kroz Crnu Goru i preko Sandžaka povuče u Bosnu. Iako nisu uspeli da spreče povlačenje 21 brdskog korpusa, jedinice 2 udarnog korpusa NOVJ, zahvaljujući izvanrednom požrtvovanju, postigle su značajan operativni uspeh. U upornim borbama kod Danilovgrada, iako brojno i tehnički mnogo slabija, Primorska operativna grupa je sprečila prodor nemačke 181 divizije i onemogućila povlačenje 21 brdskog armiskog korpusa preko Nikšića, primoravši ga da pregrupiše snage i da se povlači mnogo težim pravcem Podgorica—s. Mateševo—Kolašin. Zbog toga je i povlačenje 21 brdskog armiskog korpusa kroz Crnu Goru bilo znatno usporeno, tim pre što je ovaj, probijajući se od Podgorice ka Kolašinu, imao da izdrži još vrlo teške borbe protiv 3 divizije NOVJ, u kojima je pretrpeo velike gubitke u ljudstvu i materijalu.

Mora se priznati da se Štab nemačkog 21 brdskog armi-skog korpusa, posle neuspeha 181 divizije kod Danilovgrada, uspešno snalazio u vrlo komplikovanoj situaciji. Vezujući i dalje deo snaga 2 korpusa NOVJ kod Danilovgrada, on je u cilju proboga ka Kolašinu grupisao jače snage u rejonu s. Bioče, što se moglo oceniti i kao stvaranje šire osnovice za ponovni pokušaj proboga preko Nikšića. Time je Stab 2 korpusa NOVJ bio doveden u nedoumicu u pogledu daljih namera neprijatelja, pa je, zadržavši Primorsku operativnu grupu kod Danilovgrada, ostavio samo polovinu 5 brigade sa jednim bataljonom Zetskog partizanskog odreda na novom pravcu ne-mačkog povlačenja (Podgorica—Kolašin). Tek 26 novembra je Stab 2 korpusa NOVJ mogao prepostaviti da neprijatelj menja pravac povlačenja, a posle upornih nastojanja nemačke 297 divizije da ovlada Vjetarnikom i nastojanja nemačke 22 divizije da se od Prijepolja probije ka jugu (ususret 297 diviziji), bilo je Stabu 2 korpusa jasno da se neprijatelj definitivno od-lučio na povlačenje preko Kolašina. U takvoj situaciji je trebalo prikupiti i ojačati 5 brigadu, skratiti njen front, da bi se cela i u dovoljno dubokom rasporedu našla na težištu neprijateljskog proboga, a 4 i 5 sandžačku brigadu hitno prebaciti južno od komunikacije Prijepolje—Sjenica, kako bi se cela 37 sandžačka divizija angažovala protiv nemačke 22 divizije. Time bi se omogućilo 3 diviziji da sve svoje snage angažuje protiv 21 brdskog korpusa, da pojača odbranu Vjetarnika i organizuje jake zaprečne položaje kod s. Matešovo. Međutim, pitanje je da li bi samo celishodniji raspored snaga 2 korpusa NOVJ bio dovoljan da se onemogući prođor nemačkog 21 brdskog armi-skog korpusa ka Kolašinu. Ne treba gubiti iz vida da je i 2 korpus NOVJ oskudevao u artiljeriji i tehnicu uopšte, bez koje je uspostavljanje jednog iole čvršćeg fronta gotovo nemoguće (ukoliko se radi o neprijatelju koji raspolaže artiljerijom i ostalim tehničkim sredstvima). Činjenica da je Primorska ope-rativna grupa, podržana samo sa četrnaest topova i jednom haubicom, uspela da zadrži 181 diviziju, navodi na prepo-stavku da bi i 3 divizija NOVJ, sa više ili bar ovoliko artilje-riskih oruđa i uz celishodniju upotrebu 37 sandžačke divizije, postigla sličan uspeh. Nažalost, ona je raspolagala samo sa dva brdska i dva protivtenkovska topa, pa i oni su sa priličnim zakašnjnjem bili prebačeni na kolašinski pravac. Ako se pri-tom ima u vidu da je komunikacija s. Bioče—Kolašin, sem nekoliko porušenih mostova koje su Nemci lako opravili, ostala uglavnom sposobna za saobraćaj, onda je jasno da 3 divizija NOVJ nije mogla postići veće rezultate.

Završne borbe krajem 1944 g. u Crnoj Gori spadaju, možda, u red najtežih borbi koje su jedinice Narodnooslobodilačke vojske vodile u toku četvorogodišnjeg Narodnooslobodilačkog rata. To priznaju i sami nemački komandanti koji u jednom dokumentu govore o jedinicama 2 udarnog korpusa kao o dobro naoružanoj i dobro vođenoj regularnoj trupi, a komandant Grupe armija »E«, general-pukovnik Ler, morao je priznati da su nemačke jedinice u Crnoj Gori bile desetkovane.

U borbama protiv 21 brdskog armiskog korpusa u Crnoj Gori i delova 5 SS brdskog korpusa u Hercegovini, definitivno su savladane i kvislinške crnogorske i hercegovačke formacije, sem neznatnih grupa koje su se povukle zajedno sa nemačkim trupama.

6

OPERACIJE U DALMACIJI

Situacija početkom septembra 1944 godine

Kao što je već napred rečeno, u jesen 1944 g. nemačke snage na Balkanu dospele su u težak položaj. Ispadanjem Bugarske iz rata stvorena je na južnom krilu nemačkog istočnog fronta velika breša, koju su na istočnim granicama Jugoslavije trebale da zatvore nemačke snage iz Jugoslavije i one iz Grupe armija »E« u Grčkoj. Međutim, uspostavljanje ovog fronta moglo je biti kompromitovano savezničkim iskrcavanjem iz Italije na dalmatinsku obalu i njihovom ofanzivom, zajedno sa snagama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, ka Zagrebu i Gracu. U tom slučaju pretila je opasnost nemačkim snagama na jugoistoku Balkana da budu otsečene i uništene.

Zbog toga su Nemci bili primorani da u Dalmaciji drže jake snage, iako su im ove nedostajale u Srbiji i Makedoniji. Sa primorskog pojasa, oni su početkom septembra mogli da izdvoje samo 92 motorizovanu brigadu i 1 puk »Brandenburg«, dok su sve ostale snage 5 SS i 15 brdskog armiskog korpusa i dalje zadržane u Dalmaciji.

U jesen 1944 g. 8 korpus NOVJ operisao je na području koje je bilo ograničeno r. Zrmanjom, jadranskom obalom, r. Nere-

tvom i linijom Mostar, Duvno, Livno, Vrlika, Knin. Pored pogodnih oslonaca na slobodnoj teritoriji na kopnu, on je držao i o. Vis. Na njemu su se nalazile suvozemne snage i pomorska i vazduhoplovna ratna baza.

Kad su trupe Crvene armije početkom septembra prodrle u Bugarsku i ugrozile otstupnicu nemačkim snagama u Grčkoj, Vrhovni štab NOV i POJ, u očekivanju da će nemačke snage pravovremeno preduzeti povlačenje sa jugoistoka, izdao je 5. septembra direktivu Štabu 8 korpusa NOVJ da preduzme ofanzivna dejstva protiv nemačkih snaga u Dalmaciji i na dalmatinskim ostrvima, ističući da je cilj ovih dejstava da se dezorganizuje i ometa nemačko povlačenje sa primorskog dela jugoslovenskog ratišta, posebno iz Dalmacije. Snage Narodnooslobodilačke vojske u unutrašnjosti Dalmacije (9, 19 i 20 dalmatinska divizija) trebalo je da razviju operacije s ciljem da ovladaju neprijateljskim uporištima i presek komunikacije koje od obale vode ka unutrašnjosti; 26 dalmatinska divizija je imala da dejstvuje na ostrvima, a zatim da izvrši desant na kopno.

U vreme kada su počele operacije za oslobođenje Dalmacije, Vrhovni komandant NOV i POJ se nalazio na o. Visu. Po njegovoj zamisli, radi konačnog oslobođenja Dalmacije, trebalo je desantnim operacijama sa o. Visa prethodno oslobođiti srednjedalmatinsko ostrvje i time stvoriti povoljnije uslove za desant na kopno i sadejstvo sa ostalim snagama 8 korpusa NOVJ.

Početkom septembra se 8 korpus NOVJ nalazio u sledećem rasporedu (skica 29):

— 9 dalmatinska divizija (3, 4 i 13 dalmatinska brigada; severno od Knina, na prostoriji s. Otrić, s. Srb, s. Lapac;¹¹⁸

— 20 dalmatinska divizija (8, 9 i 10 dalmatinska brigada) na prostoriji srednje Dalmacije, sa osloncem na planine Dinaru, Svilaju i Kamešnicu; pod njenom komandom je dejstvovala Grupa srednjedalmatinskih partizanskih odreda (Mosorski, Dinarski, Svilajsko-mosečki, Šibensko-trogirski i Vrlički);

— 19 dalmatinska divizija (5, 6 i 14 dalmatinska brigada) na prostoriji severne Dalmacije; pod njenom komandom je dejstvovala Grupa severnodalmatinskih odreda (Kninski, Benkovački i Zadarski);

¹¹⁸ Na osnovi direktive Vrhovnog štaba NOV i POJ o dejstvu na komunikacije koje bi Nemci mogli da koriste prilikom povlačenja, Štab 8 korpusa je krajem avgusta naredio 9. diviziji da se sa prostorije Bosanskog Grahova prebaci na prostoriju s. Otrić, s. Srb, s. Lapac, sa zadatkom da dejstvuje na komunikacije koje iz Knina vode ka severu, odnosno severozapadu.

— 26 dalmatinska divizija (1, 11 i 12 dalmatinska i 3 prekomorska¹²⁰ brigadaj na o. Visu; pod njenom komandom bile su Grupa južnodalmatinskih odreda (Biokovski, Neretvanski i Zapadnohercegovački odred, Grupa biokovskih udarnih bataljona) i Grupa južnodalmatinskih otočkih odreda (Dubrovački i Konavski odred);

— Tenkovska brigada i artiljeriska grupa, u operativnom pogledu potčinjene 26 dalmatinskoj diviziji, na o. Visu.

Pored toga, na o. Visu su se nalazile glavne snage Mornarice NOVJ (četiri naoružana broda tipa »MB«, dvadeset jedan patrolni čamac, oko šezdeset motornih jedrenjaka sa 1.900 t nosivosti) i jedna eskadrila lovačkih aviona.¹²¹

Nemci su obalski pojас i ostrva organizovali za upornu i dugotrajnu odbranu. Oni su ovo područje utvrđivali još kada su, po kapitulaciji Italije, nemačke trupe izbile na jadransku obalu. Odbrana je bila organizovana uglavnom po grupnom sistemu. Najbolje i najjače fortifikacijski uređeni položaji nalazili su se na samoj obali i na ostrvima, jer je, po nemačkoj koncepciji odbrane, glavna odbrambena linija trebalo da bude na samoj obali. Naročito treba istaći da su Italijani u gradovima i važnijim naseljenim mestima ostavili neoštećena utvrđenja tipa stalne fortifikacije.

Od nemačkih snaga, na području Dalmacije su se nalazile glavnine 5 SS i 15 brdskog armiskog korpusa, znatne snage obalske artiljerije i delovi mornarice, a od kvislinskih snaga ustaško-domobranske i četničke jedinice. Računa se da je ukupna jačina ovih neprijateljskih snaga iznosila oko 60.000 vojnika. Glavnina je bila raspoređena na obalskom pojasu, a manje snage su kontrolisale važnije komunikacije u unutrašnjosti Dalmacije. Veći deo Dalmacije bio je slobodan.

Prvog septembra je raspored nemačkih snaga u Dalmaciji bio sledeći (skica 29):

Pod komandom Štaba 5 SS brdskog armiskog korpusa:

¹²⁰ Po kapitulaciji Italije od bivših interniraca i zatvorenika, pretežno Slovenaca iz Slovenskog Primorja i delom Crnogoraca, u Italiji su formirane brigade NOVJ, koje su dobile naziv prekomorske. Od septembra 1943 do polovine 1944 g. ukupno je formirano pet takvih brigada. Ove brigade su po formiranju bile prebacivane na o. Vis, a odatle dalje na kopno. Jedna od njih je ušla u sastav 26 divizije.

¹²¹ Na o. Visu, sem snaga NOVJ, nalazile su se i manje savezničke jedinice: dva do tri divizionala artiljerije, dva do tri komandosa, nekoliko torpednih i patrolnih čamaca. Od ovih snaga, pri oslobođenju srednjedalmatinskih ostrva, učestvovala je artiljerija i delimično torpedni i patrolni čamci. U oslobođenju ostalog dela Dalmacije Saveznici nisu učestvovali.

— 118 lovačka divizija (sa štabom u Ljubuškom), na obalskom pojasu od r. Neretve do s. Strožanac i na srednjedalmatinskom ostrvlu;

— 369 legionarska divizija (»Vražja«) (sa štabom u s. Blagaj), na obalskom pojasu od ušća Neretve do Cavtata.¹²²

Pod komandom Štaba 15 brdskog armiskog korpusa:

— 264 divizija (sa štabom u Drnišu), na obalskom pojasu od s. Strožanac do Zadra (zaključno) i na ostrvima ispred ovog obalskog pojasa;

— 1 puk 373 legionarske divizije (»Tigar«) i manji delovi 264 divizije, u Kninu.¹²³ Tokom novembra je odbrana Knina ojačana još jednim pukom 373 divizije.

Nemci su ovakvim rasporedom hteli da se obezbede od desanta s mora i da u unutrašnjosti, radi veze sa pozadinom, a i radi eventualnog povlačenja, drže pod kontrolom glavne komunikacije.

Iz iznetog rasporeda 8 korpusa NOVJ vidi se da je ovaj bio grupisan na četiri odvojene prostorije. Iako su bile odvojene, snage 8 korpusa su, zahvaljujući pokretljivosti, bile u mogućnosti da u datom trenutku i na određenom mestu ostvare nadmoćnost nad neprijateljskim snagama. Korpus je bio naoružan pretežno pešadijskim naoružanjem. Njegova ukupna jačina bila je U septembru oko 25.000 vojnika, a u novembru se taj broj popeo na blizu 30.000.

Neprijateljske snage u Dalmaciji bile su i brojno i po naoružanju jače od naših. Brojni odnos je bio približno 2:1 u korist neprijatelja. U periodu septembar—decembar, zbog priliva novih boraca, taj odnos se menjao u našu korist. Međutim, po borbenom moralu se neprijateljske snage nisu mogle poreediti

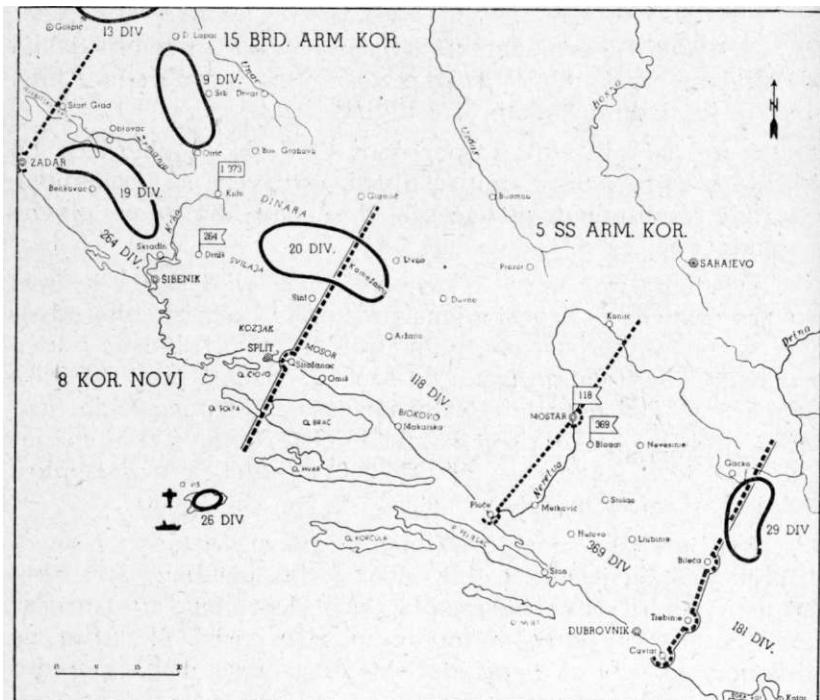
¹²² Na operativnom području 118 i 369 divizije nalazili su se 6 i 9 ustaška stajača brigada, delovi 9 domobranske posadne brigade i 7 žandarmerijski puk. U rejonu s. Hutovo, s. Ravno nalazio se jedan bataljon italijanskih fašista pod komandom 369 divizije. Pod komandom iste divizije nalazio se u Stonu nemacki 19 bataljon »999«. Pored toga, na području Imotskog, Livna, Duvna i Sinja bilo je oko 3.000 ustaških milicijonera.

¹²³ Na operativnom području 264 divizije nalazila se 7 ustaška brigada, delovi 9 i 3 posadne brigade i oko 3.000 italijanskih fašista u okolini Zadra, i oko 6.500 četnika, pod komandom Momčila Đurića, na području Knina.

sa našim. Kvislinške jedinice su bile demoralisane, a bio je znatno opao i borbeni moral nemačkih jedinica.

Operacije 8 korpusa NOV za oslobođenje Dalmacije odvijale su se u tri etape.

U prvoj, u septembru, 26 divizija i Mornarica NOVJ oslobodile su srednjedalmatinska ostrva, a ostale divizije (9, 19 i 20) dejstvovale su na komunikacije koje sa obale vode ka unutrašnjosti.

Skica 29 — Obostrani raspored snaga u Dalmaciji 1. septembra 1944 godine

U drugoj, oktobra i početkom novembra, usledili su desant 26 divizije južno od ušća Neretve i razbijanje 369 legionarske divizije, desant na otseku Makarska, Split, oslobođenje Sinja i Splita (srednja Dalmacija), Šibenika i Drniša, i oslobođenje severne Dalmacije.

U trećoj, krajem novembra i početkom decembra, uspešno izvedenom Kninskom operacijom završeno je oslobođenje Dalmacije.

T o k o p e r a c i j a

Prva etapa

Oslobođenje srednjedalmatinskih ostrva

(Skica 31)

Nemačke snage na svim srednjedalmatinskim ostrvima i na poluostrvu Pelješcu bile su jačine oko 5.000 vojnika.

Sistem nemačke odbrane sastojao se u grupnom posedanju dominirajućih i fortifikacijski organizovanih topografskih tačaka na ostrvima, osposobljenih za dužu kružnu odbranu. U takvom sistemu odbrane, koji je bio uslovljen nedostatkom ljudstva i materijalnih sredstava, neprijatelj nije raspolagao jakim rezervama za aktivna dejstva u najosetljivijoj fazi desanta, pri iskrcavanju. I pored toga, zahvaljujući solidno fortifikacijski uređenom zemljištu, on je mestimično pružao žilav otpor.

Iz rasporeda snaga vidi se da su Nemci na ostrvima držali položaje (s. Sućuraj, s. Sumartin, s. Drvenik itd.) sa kojih su mogli da obezbede obalski pomorski saobraćaj.

Po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ najpre je trebalo izvršiti desant na o. Brač, a zatim pristupiti oslobođenju ostalih ostrva. Zauzimanjem o. Brača, s obzirom na njegovu ulogu u neprijateljskoj odbrani, bio bi ugrožen sistem nemačke odbrane na srednjedalmatinskim ostrvima. Ostrvo Brač, po svom geografskom položaju (blizina obale) i po svom prostranstvu, moglo je bolje od svih drugih ostrva da posluži kao osnovica za produženje desanta na kopno. Osim toga, zauzimanjem ovog ostrva bile bi presečene pomorske i ugrožene primorske komunikacije koje sa južnog Jadrana vode ka severu.

Na osnovi naređenja Vrhovnog štaba NOV i POJ, Stab 26 divizije izdao je zapovest za desant na o. Brač, koji je trebalo izvršiti 18 septembra.

Izgleda da su Nemci otkrili namere 26 dalmatinske divizije da se najpre iskrca na zapadni deo o. Hvara (koji nije bio posednut) i da odatle, uz manji rizik (zbog kraćeg prevoza momenata), izvrši desant na o. Brač. Zbog toga je noću 6/7 septembra na severnoj obali o. Hvara, između rta Kabal i s. Vrboska, iskrčen nemački Lovački bataljon »Brandenburg«, koji je u toku 7 septembra poseo Starigrad.

Pošto je neprijatelj ovim iskrcavanjem mogao da ugrozi desant sa zapadnog dela o. Hvara, Stab 26 divizije je, 8 septembra, prebacio u Hvar 1 dalmatinsku brigadu, koja je sutra-

dan, u šestočasovnoj borbi, u rejonu Starigrad, s. Vrboska, razbila nemački bataljon, nanevši mu gubitke od 20 mrtvih i 55 zarobljenih. Bataljon se u panici povukao i ukrcao na brodove s ciljem da se prebaci na kopno ili na neko drugo ostrvo. Međutim, taj konvoj su napali saveznički brodovi i avijacija, pri čemu je od pet nemačkih brodova potopljeno četiri, sa oko 300 Nemaca. Posle ovog uspeha, 1 dalmatinska brigada se 10 septembra vratila na o. Vis.

Pošto su ovom intervencijom bili stvoreni povoljniji uslovi za desant, Stab divizije je ubrzao pripreme. Pretpostavljajući po izvesnim pokretima i grupisanju nemačkih jedinica, naročito na zapadnom delu o. Brača i o. Korčule, da će se Nemci neometano povući sa ostrva, Stab divizije je, uz saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ, odlučio da odmah izvrši desant na sva srednjedalmatinska ostrva, a ne samo na o. Brač. U tom cilju su obrazovane dve desantne grupe — 12 i 1 brigada (ukupno devet bataljona), sa zadatkom da oslobode ostrva Brač, Hvar i Šoltu i 11 i 3 prekomorska brigada (ukupno pet bataljona), sa zadatkom da oslobode ostrva Korčulu i Mljet i poluostrvo Pelješac. Brigade iz druge grupe izdvojile su četiri bataljona iz svog sastava za odbranu o. Visa, odnosno za zaštitu Vrhovnog štaba NOV I POJ i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, kao i za eventualnu intervenciju u toku desanta.

Desant na o. Brač (skica 31). Zapadni deo ostrva trebalo je da oslobodi 12-ta, a istočni deo 1 dalmatinska brigada. Usled nedostatka brodskog prostora, najpre je prevezena 12 brigada, koja se u noći 11/12 septembra iskrcala u Milni i s. Bobovišće. Posle dvanaestočasovne borbe, 12 septembra, Brigada je blokirala nemačke snage u Supetu, ali zbog artiljeriskog baraža S kopna nije uspela da ga zauzme te su Nemci, pod zaštitom vatre i mraka, u toku noći 12/13 septembra, povukli snage iz Supeta na kopno.

Napustivši zapadni deo o. Brača, Nemci su, radi obezbeđenja pomorskog saobraćaja na liniji Luka Ploče—Split 1 obalske komunikacije Makarska—Split, odlučili da uporno brane rejon s. Sumartin, gde su, zbog blizine obale, imali bolje uslove za odbranu.

Položaje u rejonu s. Sumartin branio je 2 bataljon 738 puka 118 divizije, ojačan sa pet protivtenkovskih topova 16 protivtenkovske čete 738 puka i jednom baterijom 668 artiljeriskog puka (skica 30). Sa kopna su ga podržavale obalska baterija 622 diviziona 749 puka (iz rejona severno od Makarske) i dve baterije 3 diviziona 668 artiljeriskog puka (jedna iz rejona s. Baška Voda i jedna iz rejona s. Dupci). Ukupna jačina ne-

rnačkih snaga u rejonu s. Sumartin iznosila je oko 700 vojnika. Glavna neprijateljska uporišta nalazila su se u rejonu crkve Sv. Nikola (trig. 160) i u rejonu crkve Sv. Rok (trig. 16). Ova uporišta su bila jako utvrđena, branjena nizom bunkera i opasana bodljikavom žicom i nagaznim minama.

Od jedinica 26 dalmatinske divizije u borbama za s. Sumartin učestvovali su 1 brigada (četiri bataljona), 1 bataljon 12 brigade, 1 baterija 75 mm 2 brdskog diviziona i dve savezničke baterije 87 mm.

Prikupljanje jedinica zapadno od s. Sumartin izvršeno je u vremenu od 12—14 septembra.

Prvi bataljon 12 brigade iskrcao se zapadno od s. Sumartin istovremeno kada se i glavnina Brigade iskrcaла na zapadni deo o. Brača, a 3 i 4 bataljon 1 brigade sa 1 baterijom 2 brdskog diviziona stigli su u rejon s. Sumartin 13 septembra.

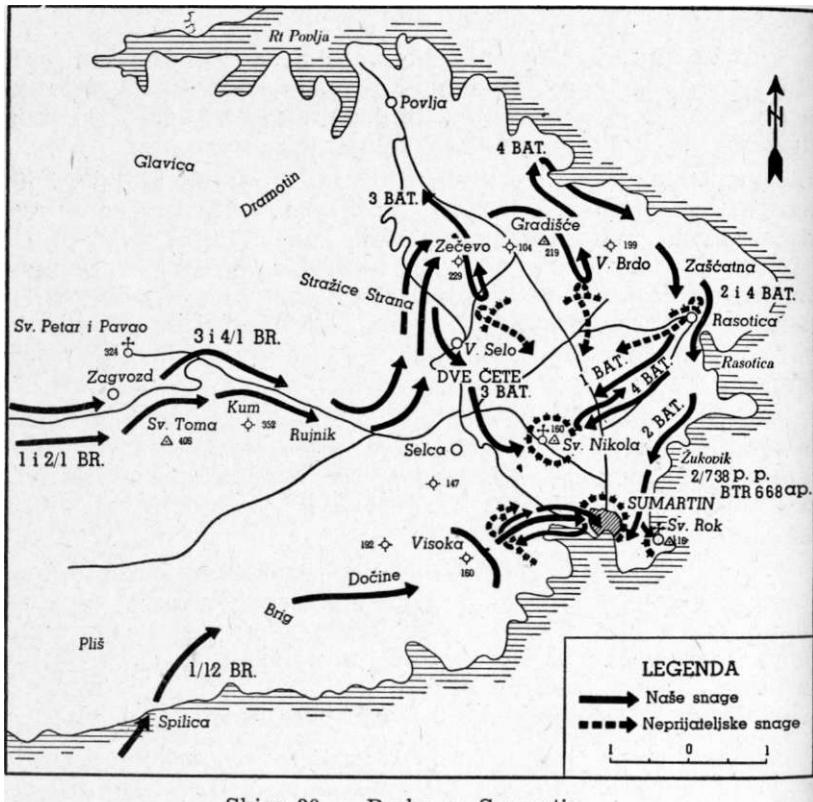
Ova tri bataljona nisu bila dovoljna za napad na tako jako uporište, ali je Stab 1 brigade, pretpostavljajući da će se ne-mačke snage izvući, ipak odlučio da izvrši napad, ne čekajući 1 i 2 bataljon, koji su već bili u pokretu sa o. Visa za s. Sumartin. Međutim, neprijatelj nije imao nameru da se povuče. To dokazuje i tok borbe. Staviše, neki zarobljenici su izjavili da je 2 bataljon od Štaba 738 puka dobijao tokom borbe naređenja da se bori do poslednjeg čoveka.

U toku dana, 14 septembra, jedinice su zauzele polazne položaje za napad — 3 bataljon je poseo položaj na severnim padinama Zečeva, od k. 229 do k. 104, 4 bataljon na Gračišću (trig. 219) i Velikom Brdu (k. 199), a 1 bataljon 12 brigade u rejonu Visoka (k. 160).

Napad je počeo u 20 časova i upočetku se odvijao uspešno, ali su se jedinice 26 divizije, zbog snažne artiljeriske vatre sa kopna, kao i žilavog otpora koji je neprijatelj pružao iz utvrđenja, morale oko 23 časa povući na polazne položaje. Sutradan uveče ponovljen je napad sa 1 i 2 bataljonom 1 brigade i 1 bataljom 12 brigade, ali i ovoga puta bez uspeha.

Zbog toga je Stab brigade 16 septembra, pošto je sa štabovima bataljona proanalizirao nedostatke u dotadašnjim borbama, odlučio da ponovi napad. Usled jakog otpora neprijatelja na Sv. Nikoli, izvršen je obuhvatni napad uz samu obalu, ciljem da se prvo zauzme neprijateljsko uporište Sv. Rok, potom napadne uporište Sv. Nikola. Napad je počeo po planu, 17 septembra ujutru. Drugi i 4 bataljon 1 brigade probili su se uz istočnu obalu od U. Rasotica preko U. Zukovik, s ciljem da razdvjove neprijateljske snage na Sv. Roku od snaga na Sv. Nikoli. Istovremeno, sa jugozapadne strane se probio 1 bata-

Ijon 12 brigade, koji se spojio sa 2 bataljonom 1 brigade. Oko 10,30 časova 2 bataljon je zauzeo uporište Sv. Rok. Istovremeno je 4 bataljon, sa severoistočne strane, uspeo da se probije kroz žičane i minske prepreke i ovlada prednjim bunkerima na Sv. Nikoli. Do 12 časova su sva neprijateljska uporišta, osim Sv. Nikole, bila zauzeta, te je Štab brigade uputio jednog zarobljenog nemačkog oficira i dva svoja parlamentara da pozovu Nemce na predaju. Nemci su zadržali parlamentare sve do 18 časova (valjda s ciljem da iskoriste noć za izvlačenje) i odbili da

Skica 30 — Borbe za Sumartin

se predaju. Zbog toga je napad nastavljen. Prvo je artiljerija dejstvovala snažnom vatrom koja je trajala sve do 19 časova, a potom je u napad krenula i pešadija. Pošto je ova naišla na jak otpor i potpala pod jaku artiljerisku vatru sa kopna, Štab brigade je, posle kraćeg vremena, obustavio napad i naredio da se neprijatelj blokira, povukavši jedinice sa Sv. Roka i iz

s. Sumartin. Ova odluka Štaba brigade bila je opravdana, jer bi dalje forsiranje napada na tako jaka utvrđenja prouzrokovalo znatne gubitke, a položaj neprijatelja na Sv. Nikoli ionako je već bio bezizlazan. Oko 24 časa, neprijateljska grupa jačine 245 vojnika pokušala je da se probije u pravcu severne obale, ka Luci Povija. Tu je trebalo da se ukreca na četiri broda, ali je naišla na 4 bataljon, koji je na Zečevu (k. 229) i Gračišću (trig. 219) osiguravao severnu obalu. Bataljon je odmah izvršio napad i posle kraće borbe uspeo da zarobi celu ovu grupu.

U borbama kod s. Sumartin bila je presudna odluka Štaba 1 brigade o prelasku iz frontalnog u obuhvatni napad, čime je uporište Sv. Rok bilo otsečeno od uporišta Sv. Nikola, što je ustvari značilo kraj borbi za s. Sumartin. Uspeh je rezultat umešnog komandovanja, veštog korišćenja raspoloživih sredstava, kao i borbenosti boračkog i starešinskog sastava 1 brigade. Posle uspeha kod s. Sumartin 1 dalmatinska brigada je proglašena proleterskom.

Desant na Korčulu, Mljet i Pelješac (skica 31). Posle oslobođenja o. Brača 26 dalmatinska divizija je preduzela desante na ostrva Korčulu i Mljet i poluostrvo Pelješac. Na o. Korčulu je radi izviđanja, noću 12/13 septembra, prebačen jedan bataljon 3 prekomorske brigade, dok je glavnina snaga (po dva bataljona 3 i 11 brigade) prebačena 14 septembra na zapadni deo ostrva. Nemci su u toku dana, posle kraćeg otpora, napustili ostrvo i prebacili se na poluostrvo Pelješac. Dan ranije, Mljetski partizanski odred oslobođio je o. Mljet, čime je bilo omogućeno preduzimanje dalje ofanzivne aktivnosti u pravcu poluostrva Pelješca.

U toku 15 i noću 15/16 septembra svih pet bataljona iskricali su se na poluostrvo Pelješac, nailazeći na otpor istaknutih prednjih delova nemačkog 750 puka. Pošto je savladan njihov otpor, ovi delovi su se povukli u rejon Trpnja, odakle se njihova glavnina pripremala za prebacivanje na obalu u luku Ploče. Da bi osuđetili ovu namjeru neprijatelja, upućeni su delovi 3 prekomorske brigade prema Trpnju. Kada su tri bataljona 3 brigade, pred mrak 16 septembra, izbili u rejon Trpnja, Nemci su se upravo ukrcavali u brodove. Da bi spasli glavninu snaga, oni su žrtvovali zaštitnicu, koja je u toku borbe kod Trpnja pretrpela ozbiljne gubitke.

Po oslobođenju Trpnja, po dva bataljona 11 i 3 brigade produžili su pod borbom (od 17 do 20 septembra) nastupanje duž Pelješca, u pravcu Janjine i Stona, razbijvi jedan bataljon 369 legionarske divizije. Do 20 septembra poluostrvo Pelješac je bilo oslobođeno sve do Stona.

Na Ston su jedinice 26 dalmatinske divizije napadale nekoliko puta, ali su svi napadi ostali bezuspešni. Sa topografski jakih i fortifikacijski dobro uredenih položaja Nemci su se uporno branili, onemogućavajući jedinicama 26 divizije prolaz preko Stonske Prevlake. Na taj način oni su štitili veoma važnu komunikaciju Dubrovnik—Metković—Mostar. Za vreme privremenog zatišja na ovom sektoru, pristupljeno je oslobođenju o. Šolte i o. Drvenika.

Desant na Šoltu i Drvenik (skica 31). U vremenu od 21 do 23 septembra 12 brigada je oslobođila o. Šoltu. Pod njenim pritiskom Nemci su se povukli u u. Rogač, namegravajući da se prebace u Split. Dvadeset trećeg septembra oko 3 časa oni su se ukrcali na tri broda i isplovili iz uvale, ali su ih na putu za Split napali saveznički ratni brodovi i posle kraće borbe potopili.

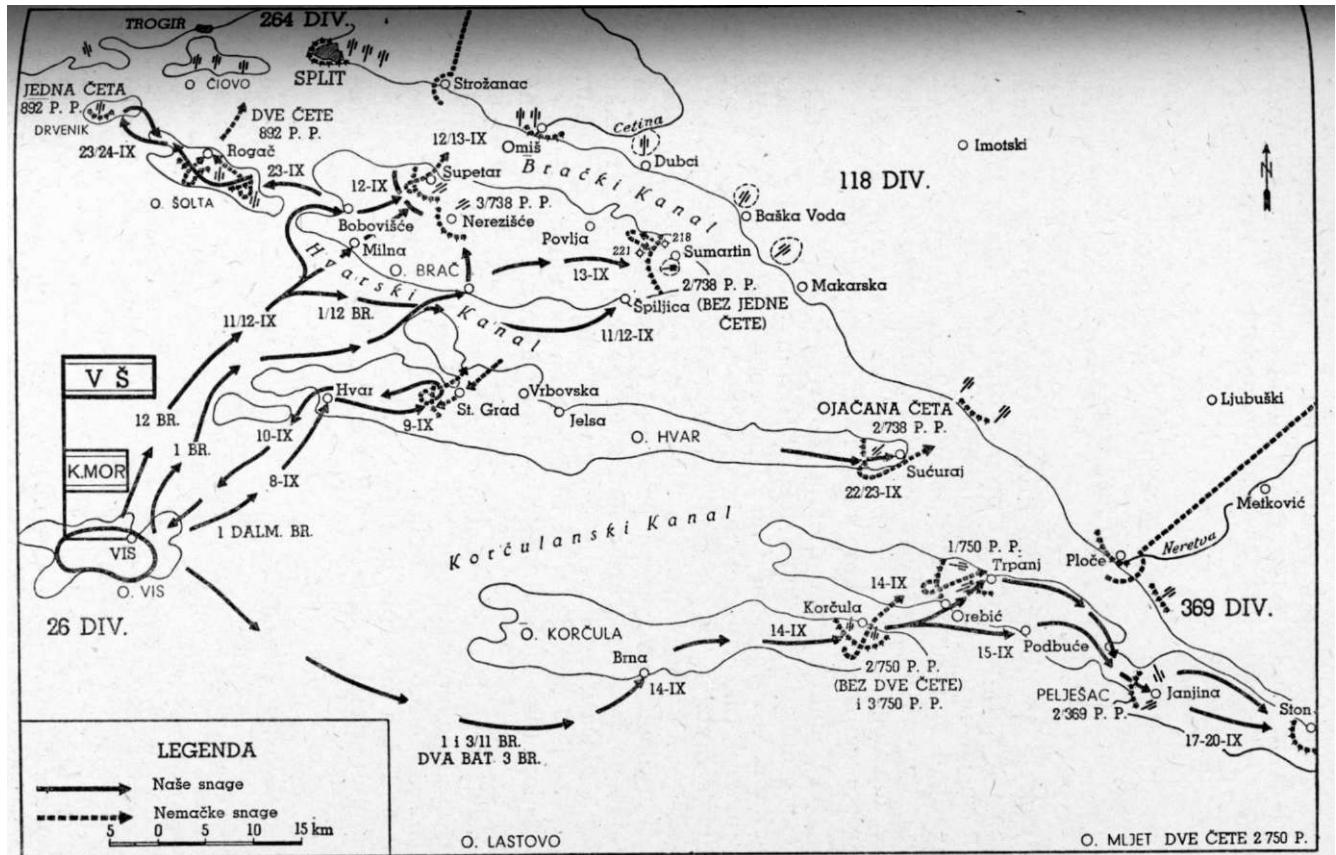
Iste noći su na o. Hvaru jedan bataljon 1 brigade i jedna četa mornaričke pešadije zauzeli poslednje neprijateljsko uporište s. Sućuraj, oslobodivši time celo ostrvo.

Jedan bataljon 12 brigade, noću 23/24 septembra, izvršio je desant na o. Veliki Drvenik. Zbog važnosti ovog ostrva za zaštitu pomorskog saobraćaja, Nemci su ga uporno branili, naročito artiljeriskom vatrom sa kopna, te ovaj bataljon nije uspeo da zauzme nemačka uporišta na njemu. Usled toga, a u vezi daljih planova 26 divizije, pošto nije bilo neophodno potrebno izlagati jedinice velikim gubicima, naređeno je da se bataljon povuče na o. Šoltu.

U vremenu od 8 do 26 septembra su postignuti značajni rezultati na oslobođenju srednjedalmatinskih ostrva. U ovim borbama je uništeno ili razbijeno oko četiri bataljona nemačke pešadije, tri baterije i neki manji delovi.

Ulogu Mornarice NOVJ u ovim operacijama treba posmatrati s obzirom na stepen njenog razvitka u to vreme. Ona je uglavnom bila angažovana za prevoz desantnih jedinica na ostrva, za neposredno obezbeđenje konvoja i za snabdevanje desantnih snaga po završenom iskrcavanju i u toku njihovog daljeg dejstva. Prevoženje trupa do predviđenih rejona dejstava izvršeno je pravovremeno, iako su napadna dejstva 26 divizije otpočela deset dana ranije nego što je bilo predviđeno. To je pri koncentraciji sredstava za prevoženje, kao i pri samom prevoženju trupa, zahtevalo velike napore brodskih posada. Jedino je na pravcu o. Korčula—Pelješac, zbog nedostatka brodskog prostora, došlo do malog zakašnjenja, što je u izvesnoj meri usporilo dejstva delova 26 divizije.

Ovim operacijama je neposredno rukovodio Štab 26 divizije u saglasnosti sa jedinicama Mornarice. Planovi za mor-

Skica 31 — Oslobođenje srednjedalmatinskih ostrva

naričke jedinice izrađeni su na osnovi odluke Štaba divizije, koji je, za izvršenje pomorskih zadataka, imao u vidu predloge i sugestije mornaričkih komandanata.

Dejstva 8 korpusa u primorskom pojasu

(Prilog X)

Dok je 26 dalmatinska divizija oslobođala ostrva, ostale jedinice 8 korpusa NOVJ, prema direktivi Štaba korpusa, vršile su jak pritisak na neprijateljska uporišta na kopnu. Prezivanjem ovih neprijateljskih snaga i presecanjem komunikacija koje iz unutrašnjosti vode ka obali, kao i onih duž obale, onemogućavano je neprijatelju manevrovanje, a i pružanje pomoći snagama koje su se nalazile na ostrvima.

Deveta dalmatinska divizija (sa grebena Dinare) i 19 dalmatinska divizija (sa Bukovice), dejstvom ka glavnim komunikacijama koje iz doline Une i Unca vode ka Kninu, zatvarale su pravce iz Like i južnog dela zapadne Bosne. Dvadeseta dalmatinska divizija (sa grebena Dinare) vezivala je neprijateljske snage iz okolnih uporišta Sinja, Livna i Glamoča, sprečavajući njihovu intervenciju ka srednjoj Dalmaciji. Nemci su nastojali da što više teškog materijala prebace na sever, kako bi se u slučaju evakuacije Dalmacije mogli lakše povlačiti. Zbog toga je 9 divizija — sa 13 brigadom (iz rejona s. Srb), sa 3 brigadom (oko s. Kupirovo) i sa 4 brigadom (iz rejona Jelino Polje) — uspešno ometala neprijateljske pokrete iz Knina ka Gračacu i s. D. Lapac i obratno. Osim toga, napadala je manja neprijateljska uporišta oko s. Srb i s. Lapac (s. Kupirovo, s. Doljane, s. Dobro Selo). U toku ovih akcija uništen je veći broj neprijateljskih motornih vozila i nekoliko tenkova, pri čemu je neprijatelj pretrpeo gubitke od nekoliko stotina mrtvih i ranjenih.¹²⁴

¹²⁴ Noću 2/3 septembra jedinice 9 divizije napale su, severno od s. Dobro Selo, nemačku motorizovanu kolonu koja se iz Knina kretala prema Bihaću. Tom prilikom je spaljeno 8 kamiona, a 10 oštećeno, dok je poginulo 70 neprijateljskih vojnika. Noću 8/9 septembra, na komunikaciji s. Otrić—Srbski Klanac, 4 splitska brigada 9 divizije napala je neprijateljsku kolonu od 28 kamiona i uništila je. U vremenu od 11 do 14 septembra, aktivnim dejstvom jedinica 9 divizije, bio je potpuno prekinut saobraćaj na komunikaciji Knin—s. Srb—s. Lapac. Posle žestoke borbe, 9 divizija je 14 septembra ovladala Srbskim Klancem, oslobođila s. Dobro Selo, s. Doljane i s. Bratinja, zarobivši preko 300 domobrana. Ovim akcijama 9 divizija je vezivala neprijateljsku posadu Gračaca, omogućivši time 19 diviziji da pristupi oslobođenju Benkovca.

Napad na Benkovac. Da bi stvorila povoljnije uslove za dalja dejstva, 19 divizija je odlučila da osloboди Benkovac, koji leži na raskrsnici komunikacija Obrovac—Biograd i Knin—Zadar. Pripremajući se za napad, Divizija je zauzela sledeći raspored: u rejonu s. Jagodnja, s. Polača, sa zadatkom da napadne Benkovac sa jugozapadne strane, 5 brigada (bez 3 bataljona, koji je zatvarao pravac od s. D. Zemunik); u rejonu s. D. i G. Karin, sa zadatkom da napadne grad sa severa 1 severoistoka, 6 brigada (bez 2 bataljona, koji je zatvarao pravac od Obrovcia, a za vreme napada na Benkovac vodio borbu sa ustašama u s. Kruševo); u rejonu s. Radučić, s. Mokro Polje 2 i 3 bataljon 14 brigade, odakle su obezbeđivali Diviziju sa istoka i dejstvovali na komunikaciju Knin—Gračac (na sektoru ž. st. St. Straža, s. Pađene); na Čelinki (k. 143) i u rejonu s. Devrske, Smrdeljski Gaj 1 i 4 bataljon 14 brigade, odakle su obezbeđivali Diviziju za vreme napada na Benkovac i ometali neprijateljski saobraćaj.

Grad Benkovac je, pored streljačkih zaklona, bio utvrđen i sa 20 betonskih bunkera opasanih žičanim preprekama i minskim poliima. Njegovu posadu su sačinjavali 2 bataljon nemackog 891 pešadijskog puka 264 divizije (ojačan sa dva tenka i dva oklopna automobila), četnička Benkovačka brigada i 5 ustaški bataljon. Ukupno oko 1.000 vojnika sa velikim brojem bacača i mitraljeza.

Spoljna odbrana grada bila je poverena četnicima i ustašama. Četnici su posedali položaje u rejonu s. Buković, s. Benkovac Selo i s. Kula Atlagića, a ustaše u rejonu s. Podlug, s. Perušić.

Napad na Benkovac ivršen je 9. septembra.

Peta brigada je sa 2 bataljona napala s. Podlug i s. Perušić. Ustaše su, i pored žilavog otpora, morale napustiti s. Podlug, ali su uspele da se održe u s. Perušić. U međuvremenu su se 1 i 4 bataljon, uz podršku bacača i protivtenkovskih topova, probili preko s. Šopot do žičanih pretireka u južnom predgrađu Benkovca, odbivši nekoliko nemačkih protivnapada.

Za ovo vreme su jedinice 6 brigade na juriš slomile otpor četnika oko s. Benkovac Selo i na ledima neprijatelja prodrle u grad, gde su se spojile sa jedinicama 5 brigade. Nemačka posada u gradu bila je dovedena u bezizlazan položaj, ali ie, iskoristivši nedovoljno posednut prostor između 5 i 6 brigade, uspela da se probije u pravcu severozapadne ivice grada. Uz osetne gubitke, 10. septembra uzoru, i preostali deo nemačke posade uspeo je da se izvuče iz grada i da otstupi preko s. Kula Atlagića u pravcu s. Smilčić.

Po oslobođeniu Benkovca, 5 brigada je zadržana u gradu, dok je 6-ta preduzela gonjenje neprijatelja bez naročitog

uspeha, jer je borbeni kontakt sa njim bio već prekinut. Ponovni pokušaj 2 bataljona 5 brigade da u toku ovog dana uzme s. Perušić završio se takođe bez uspeha, uglavnom zbog žilavog otpora ustaša.

Istoga dana, pred mrak, primećena je jedna neprijateljska motorizovana kolona od 30 kamiona u pokretu iz Drniša ka Benkovcu. Istovremeno je primećeno i približavanje jedne neprijateljske kolone sa pravca s. Smilčić. Pretpostavljajući da je to 2 bataljon nemačkog 891 puka koji se vraća u Benkovac pošto je obavešten o dolasku ojačanja iz Drniša, jedinice 19 divizije su se 11 septembra ujutru povukle iz Benkovca, ne sačekavši dolazak neprijateljskih kolona.

Po napuštanju Benkovca, 5 i 6 brigada su pristupile napadima na neprijateljska uporišta na južnoj obali Novigradskog Mora i Velebitskog (Podgorskog) Kanala, u severnoj Dalmaciji. One su, u vremenu od 12 do 16 septembra, savladale ustaške posade u s. Prigrada, s. Kašić i s. Skabrnje, oko 15 km severno i severozapadno od Benkovca, a 23 septembra i u s. Ražanac. Za to vreme je 14 brigada vezivala neprijateljske snage oko Benkovca, Kninski odred je, pod rukovodstvom Štaba Severnodalmatinske grupe odreda, vodio borbe sa četnicima oko s. Plavno, a Zadarski odred je deistvovao iz rejona s. Stari Grad, u severoistočnom delu Ravnih Kotara.

Šesnaestog septembra je 14 brigada 19 divizije upućena iz rejona Benkovca ka s. Ervenik. Zadatak joj je bio da sa Kninskim odredom (od tri bataljona)¹²⁵ i u sadejstvu sa 9 divizijom ometa pokrete neprijatelja na komunikaciji Gračac—Knin. Ostale dve brigade (5 i 6) i Zadarski partizanski odred, posle oslobođenja primorskog pojasa u Severnim kotarima, usmerili su krajem septembra svoja dejstva ka jugu, između Zadra i Benkovca. Time je 19 divizija vezivala znatan deo neprijateljskih snaga u severnoj Dalmaciji, ograničavajući im pokrete između Like i Dalmacije. Pored toga, ona je napadala i četnička i ustaška uporišta na koja su se Nemci oslanjali.

Borbe 20 dalmatinske divizije u rejonu Drniša. Sa grebena Dinare, početkom septembra, 20 divizija je prebacila deo svojih snaga na desnu obalu Cetine. Namera joj je bila da neposrednjom aktivnošću u pravcu Drniša, Šibenika i Sinja, po odlasku 1 puka »Brandenburg« i 92 motorizovane brigade iz srednje Dalmacije, tešnje sadejstvuje sa ostalim jedinicama 8 korpusa NOVJ u severnoj Dalmaciji, a potom, zajedno sa 26 divizijom, usmeri dejstva ka obali. Oko Drniša, na Petrovom Polju, nalazili su se 1 i 2 bataljon ustaške

¹²⁵ U sastav Kninskog odreda uključen je Prominski odred, kao 3 bataljon.

7 stajaće brigade, četiri četničke brigade (Svilajska, Zitnička, Prominska i Kosovska) i dopunski bataljon 264 divizije (ojačan sa pet tenkova i nekoliko haubica i brdskih topova). U Vrlici se, pored manjih ustaških snaga, nalazila četnička Cetinska brigada, u s. Unešić oko 400 ustaša, a u s. Hrvače i Sinju 27 ustaški bataljon.

Ove neprijateljske snage imale su zadatku da štite komunikacije koje vode iz Drniša ka obali, ka dolini Cetine i ka Kninu. Jedinice 20 dalmatinske divizije prikupljale su se prema Petrovom Polju sa namerom da napadnu i razbiju ovu grupaciju neprijatelja. Deseta brigada i Svilajsko-mosećki odred prikupili su se na prostoriji s. Radunić, s. Ogorje, s. Pribude (18 km s-z od Sinja), 8 brigada oko s. Nisko, s. Vinovo (16 km s-i od Drniša), a 9 brigada sa Vrličkim odredom na prostoriji s. Zelevo, s. Satrić, s. Vrdovo (10 km s-z od Sinja). Šibensko-trogirski odred zadržan je na komunikaciji Šibenik—Trogir, na otseku s. Vrpolje, s. Boraja.

Štab 20 divizije, pošto je prikupio jedinice, doneo je odluku da pod zaštitom 9 brigade i Vrličkog odreda, koji su bili orijentisani ka cetinskoj dolini, izvrši iznenadan prodor na Petrovo Polje obema obalama Vrbe i Čikole i napadne i uništi na njemu neprijateljske snage. Zapovešću je bilo predviđeno da 10 brigada, ojačana Svilajsko-mosećkim odredom (od dva bataljona) i diviziskom brdskom baterijom, nastupa desnom obalom Vrbe i Čikole, opštim pravcem s. Pribude—s. Baljke—s. Gradac—s. Otavice—s. Kanjane—s. Miočić. Trebalо je da ona okruži pomenuta mesta i obezbedi svoje desno krilo i bok prema Vrlici, a zatim, u sadejstvu sa 8 brigadom, da napadne i uništi neprijateljske posade na Petrovom Polju. Osma brigada je imala zadatku da nastupa levom obalom Vrbe i Čikole, opštim pravcem s. Vinovo—s. Kljaci—s. Umijanović—s. Ružić—s. Bučići—s. Kanjane. I ona je imala da okruži pomenuta mesta, a zatim, zajedno sa 10 brigadom, da napadne i uništi njihove posade, obezbeđujući svoje levo krilo i bok prema Drnišu.

Dvadeset drugog septembra u 5,30 časova, po veoma jakoj kiši, obe brigade su preduzele nastupanje sa linije s. Pribude, s. Vinovo i na Petrovom Polju razbile neprijateljske snage, od kojih se jedan deo uspeo da probije na pl. Svilaju i Moseć Planinu. Deseta brigada savladala je neprijateljsku posadu u s. Baljke, a zatim je, zajedno sa 8 brigadom, levim krilom počela okružavanje s. Ružić.

Po uništenju ustaške posade kod s. Kriške, 8 brigada je izbila na Moseć Pl., odakle se, štiteći svoje levo krilo i bok prema Drnišu, pridružila napadu 10 brigade na s. Ružić, i zajedno sa njom savladala posadu u ovom selu. Istoga dana posle podne

oko s. Kanjane i s. Bučići vodile su se borbe sa neprijateljem. Pristizanjem četničke Kosovske brigade iz rejona s. Miočić, i artiljeriskom vatrom iz rejona s. Siverić, neprijatelj je pojačavao otpor i, izvodeći protivnapade, vršio snažan pritisak na krila i bokove obeju brigada. I 27 ustaški bataljon iz s. Hrvache ispoljio je nameru da se pridruži četnicima iz doline Cetine i da nadire ka pl. Svilaji, s ciljem da rastereti pritska snage na Petrovom Polju. Četnička Cetinska brigada pokušavala je da ugrozi desno krilo i bok 10 brigade prodorima iz Vrlike, s. Otišić i s. Maljkovo, a ustaške jedinice, ojačane Nemcima, nastojale su da ugroze levo krilo i bok 8 brigade, nadiranjem iz Drniša ka s. Moseć i iz s. Unešić ka s. Vinovo. Da bi se parirala ova neprijateljska dejstva, angažovani su prema r. Cetini, u pravcu s. Maljkovo i s. Otišić, delovi 9 brigade i Vrlički odred, a protiv snaga 27 ustaškog bataljona iz s. Hrvache, delovi 9 brigade iz rejona s. Zelevo. Osma brigada je, međutim, odbijala napade neprijatelja sa pravca Crnog Vrha (k. 572) i iz Petrovog Polja na Moseć Planinu. Ukoliko je neprijatelju polazilo za rukom da u toku dana napreduje, po padu mraka, noćnim napadom naših jedinica, bio je primoran da se povuče na polazne položaje. Dvadeset trećeg septembra je neprijatelj jednim snažnim napadom primorao 10 brigadu da se novuče na severne ogranke pl. Svilajie, u visini Sovra (trig. 1301), dok je 8 brigada i dalje odbijala napade sa Crnog Vrha (k. 572) u pravcu Umci (k. 618), Crni Vrh (trig. 702). Sutradan, 24 septembra, naše jedinice su ponovo preduzele napad. Deseta brigada je razbila neprijateljski zastor pred sobom i ponovo izbila do s. Miočić i s. Kanjane, a 8 brigada je odbacila neprijatelja pred Crnim Vrhom (trig. 702) i, goneći njegove delove ka Drnišu, izbila do s. Zitnić i s. Unešić. Za to vreme 9 brigada nije vodila borbu.

Sa prikupljenim i novodovedenim snagama i uz pomoć nemačkih tenkova, neprijatelj je ponovo, 25 septembra, pod zaklonom magle, preduzeo napad s ciljem da povrati izgubljena uporišta. Međutim, kako je 20 dalmatinska divizija, razbijanjem znatnog dela neprijateljskih snaga na Petrovom Polju, delimično izvršila zadatak, njen Štab je doneo odluku da povuče brigade u njihove polazne rejone s. Pribude i s. Vinovo, ne upuštajući se više u nepotrebne frontalne borbe.

U ovim borbama je neprijatelj pretrpeo osetne gubitke u ljudstvu. Pored toga, on je bio i moralno pokoleban, naročito ustaše i četnici, čiji je dalji opstanak zavisio isključivo od podrške nemačkih jedinica na ovom području. Dalja aktivnost neprijatelja bila je ograničena, pa je 20 dalmatinska divizija, u okviru zajedničkih ofanzivnih dejstava 8 korpusa NOVJ, nastavila borbe u srednjoj Dalmaciji.

Druga etapa

Oslobodenje južne Dalmacije

(Prilog XI)

Zbog povoljne situacije u severnoj i srednjoj Dalmaciji (na operativnom području 8 korpusa NOVJ) i u Hercegovini (na operativnom području 2 korpusa NOVJ), Vrhovni štab NOV i POJ je doneo odluku da se preduzmu operacije za oslobođenje južne Dalmacije, s tim da u njima učestvuje i 26 dalmatinska divizija.

Pošto je početkom oktobra nemačkoj Grupi armija »E« presećena otstupnica moravsko-vardarskom dolinom, Vrhovni štab NOV i POJ je, predviđajući da će se ona delom snaga povlačiti preko Crne Gore i južnog Primorja u Bosnu, naredio 8 korpusu NOVJ da preseče sve komunikacije koje iz južne Dalmacije i Hercegovine vode preko njegove teritorije u Bosnu, a 29 hercegovačkoj diviziji da, uz sadejstvo dveju brigada 26 dalmatinske divizije sa Pelješca, zauzme Dubrovnik. Osim toga, oslobođenjem južne Dalmacije stvorila bi se operacijska osnovica za ofanzivna dejstva 8 korpusa NOVJ u cilju oslobođenja srednje Dalmacije.

Na prostoriji Dubrovnik, Metković i u delu južne Hercegovine, početkom oktobra se nalazila 369 legionarska divizija nemačkog 5 SS brdskog armiskog korpusa, koja je imala zadatak da brani obalski pojas od Dubrovnika do Metkovića. Njen raspored bio je sledeći: na prostoriji Trebinje, Dubrovnik — 369 puk, na prostoriji s. Opuzen, s. Slivno Ravno, s. Neum, s. Ošlje — 370 puk, na prostoriji Ston, Slano, Dubrovnik — 369 artiljerijski puk, u s. Blagaj — Štab divizije, u rejonu Slano, o. Šipan, Dubrovnik — 649 puk obalske artiljerije; domobranska 9 posadna brigada sa štabom u Dubrovniku a sa jedinicama u Dubrovniku, s. Čilipi, s. Hum i Slanom. Na otseku s. Gabela, s. Hutovo, s. Ravno nalazili su se 1 bataljon ustaške 9 brigade i 800 italijanskih fašista. Pored toga, u većem broju sela južne Hercegovine i duž komunikacije Dubrovnik—Metković, nalazila se i seoska ustaška milicija. Sve pomenute jedinice bile su pod komandom Štaba 369 legionarske divizije.

Kao što se iz rasporeda vidi, težište nemačke odbrane bilo je na komunikaciji Dubrovnik—Metković—Mostar. Najjače snage bile su grupisane u rejonu Slano, Ston i na položajima kod Vukovog Klanca.¹²⁶

¹²⁸ **Vukov Klanac nije unet u sekciju 1:100.000. Nalazi se u rejonu s- Badula, na drumu s. Neum—Mostar.**

Početkom oktobra je 29 divizija postigla značajne uspehe u Hercegovini. Oslobodila je Bileću 2. oktobra, a 6. oktobra i Trebinje. Nemcima je u znatnoj meri bilo otežano povlačenje snaga sa obale ka Mostaru, kao i pružanje otpora snagama Narodnooslobodilačke vojske koje su sa kopna dejstvovali ka obali. Trista šezdeset deveta legionarska divizija, koja je branila južnu Dalmaciju i južnu Hercegovinu i bila potisnuta sa Pelješca i iz Hercegovine, našla se sada sa glavninom snaga na otseku Dubrovnik, Metković, u nepovoljnem položaju.

Prema direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, 29 hercegovačka divizija imala je zadatak da oslobođe Dubrovnik, a 26 dalmatinska divizija, radi presecanja komunikacije Metković—Dubrovnik, da izvrši desant južno od ušća Neretve. Njihova dejstva bila su usklađena preko Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Za vreme priprema 8 korpusa NOVJ za pretstojeće operacije, Štab nemačke 2. oklopne armije predlagao je nemačkoj Vrhovnoj komandi da se napusti obalski pojaz. Nemačka Vrhovna komanda, koja je u ovo vreme već bila napustila ideju o obrazovanju fronta na liniji Turn Severin, Skoplje, Tirana, bila je sklona da povuče delove 2. oklopne armije sa obale. Ali, prema planu povlačenja Grupe armija »E«, trebalo je da se najpre 21. brdski armiski korpus (koji se povlačio preko Crne Gore) povuče preko južne Dalmacije i Hercegovine za Bosnu, a 369 divizija je imala zadatak da mu obezbedi povlačenje i da potom ostane kao zaštitnica, s tim da prethodno evakuise sav teško pokretni i suvišni materijal. Međutim, pošto se 369 divizija, gubitkom Trebinja, našla u teškom položaju, Štab 2. oklopne armije ubrzao je njeno povlačenje. Prema nemačkom planu, trebalo je da delovi 369 divizije već 20. oktobra budu spremni za povlačenje.

Posle odluke o napuštanju južnog Primorja, Štab 2. oklopne armije odlučio je da obrazuje novu odbranbenu liniju na masivu Dinare, sa glavnim uporištima u Kninu i Mostaru. No, pre nego što su uspele da se grupišu u ova dva uporišta, nemačke jedinice su, nizom uspešnih akcija 8 korpusa NOVJ, bile desetkovane. Inicijativa je bila potpuno u rukama 8 korpusa, koji je preduzimao dejstva u skladu sa opštim operativnim planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ.

O s l o b o đ e n j e S t o n a . Za izvršenje ovog zadatka Štab 26 divizije odredio je 1. i 11. brigadu i jedan brdski divizion. U prevoženju na Pelješac i u desantu na kopno učestvovali su jedinice Mornarice NOVJ.

Najkraći put od poluostrva Pelješca do komunikacije Dubrovnik—Metković vodio je preko Stona i Stonske Prevlake, koje su Nemci dobro utvrdili, tako da je napadač teško mogao

postići uspeh frontalnim dejstvom. Zbog toga je Štab divizije, pored frontalnog napada na Ston, odlučio da izvrši i desant južno od ušća Neretve. Trebalо je na otseku s. Slivno Ravno, s. Neum stvoriti mostobran za dalje dejstvo duž komunikacije, pravcem s. Vranjevo Selo — s. Smokovljani — Oštrikovac (k. 404), u cilju otsecanja posade Stona od ostalih nemačkih snaga.

Prevoz trupa, koje su se na poluostrvu Pelješcu prikupile od 10 do 13 oktobra, izvršen je sa 18 motornih jedrenjaka u tri konvoja. Konvoje je pratilo jedan naoružani brod, a prevoz trupa nije ometan od strane neprijatelja.

Trinaestog oktobra je Štab 26 dalmatinske divizije zapovеšću postavio jedinicama sledeće zadatke:

— 1 brigada, ojačana jednom baterijom brdskih i vodom protivtenkovskih topova, trebalo je da izvrši desant na otseku s. Slivno Ravno, s. Neum, da preseče komunikaciju Metković—Dubrovnik i nastavi nastupanje pravcima s. Smokovljani — Oštrikovac (k. 404) i s. Đunta Doli — Ston, radi blokiranja Stona sa kopna;

— 11 brigada, ojačana jednim bataljonom Grupe otočkih odreda, dvema brdskim baterijama, jednim vodom protivtenkovskih topova i engleskom baterijom dalekometnih topova, trebalo je napadom sa Pelješca na Ston i Stonsku Prevlaku da izbije na komunikaciju Dubrovnik—Metković;

— 13 brigada 29 hercegovačke divizije imala je zadatak da ofanzivno dejstvuje u pravcu s. Hutovo i da sadejstvuje brigadama 26 divizije.

Borbe 26 divizije mogu se podeliti u dve faze. U prvoj fazi izvršen je desant u rejonu s. Slivno Ravno, stvoren je mostobran, zauzet je Ston, a 1 i 11 brigada su izbile u rejon Oštrikovca (k. 404). U drugoj fazi su vodene borbe sa neprijateljskom kolonom na drumu s. Ošlje — Metković i uništena je ova kolona kod Vukovog Klanca.

Napad 26 divizije počeo je desantom 1 brigade, koja se 15 oktobra, oko 21 čas, iskricala u Soline i Klek i u toku noći 15/16 oktobra zauzela otsek s. Slivno Ravno, Vjeternik (k. 321), koji su branile jedinice 370 puka 369 divizije. Borbe su nastavljene 16 oktobra sve do 13 časova, kada je Brigada zauzela Marin Vijenac (k. 365) i s. Zavala, stvorivši mostobran na liniji Curilo (trig. 283), s. Crkvice, Zrnjevo (trig. 351), s. Radež, - Krstac, s. Zavala.

Iduće noći, 16/17 oktobra, 11 brigada je počela napad na Ston sa tri bataljona frontalno, a sa jednim (koji je ribarskim kamcima prebačen iz s. Luka u s. M. Voz) trebalo je da preko

s. Zamaslina i Strinčere (trig. 347) napada u pozadinu neprijateljske posade u Stonu. Jedanaesta brigada je u toku noći zauzela s. Humac¹²⁷ i Bartolomiju (trig. 219), važna uporišta za odbranu Stona, a 18. oktobra uzoru 3. bataljon je izbio na Strinčeru, čime je Ston bio potpuno otsečen. Tada su i ostali bataljoni preduzeli napad i oko 11 časova oslobodili grad. U ovoj borbi, sa obe strane, artiljerija je bila naročito aktivna. Naša eskadrila lovačkih aviona sa o. Visa takođe je uzela učešća u napadu. Zauzimanjem Stona bilo je omogućeno 11 brigadi da produži dejstva preko Stonske Prevlake na komunikaciju Dubrovnik—Metković, pravcem s. Zamaslina — s. Đunta Doli — s. Rudine — Oštakovac.

Za to vreme je 1 brigada, nadirući duž komunikacije Dubrovnik—Metković, napala 17. oktobra u s. Ošljje jedan bataljon nemačkog 370 puka, nanevši mu znatne gubitke. Sutradan, Brigada je nastavila borbe za Oštakovac i Zlačno Brdo (trig. 320). Istovremeno su 2 dalmatinska brigada i 29. hercegovačka divizija vodile borbe za oslobođenje Dubrovnika. Ove borbe su imale neposredan uticaj na tok i ishod borbi 26 dalmatinske divizije.

O s l o b o đ e n j e D u b r o v n i k a . Očekujući da će engleske i američke snage sa italijanske obale izvršiti desant u rejonu Dubrovnika, Nemci su tokom cele 1944. g. utvrđivali deo obale Cavtat, Dubrovnik. Da bi u slučaju desanta onemogućili sadejstva Narodnooslobodilačke vojske sa iskrcaanim savezničkim snagama, oni su naročitu pažnju obratili na prilaze Dubrovniku s kopna, organizujući jaku spoljnu odbranu na položajima s. Brgat, Drijen, s. Ivanića, s. Uskoplje, Golubov Kamen (k. 421), s. Mokošica.

Dubrovnik su branili glavnina 369 puka,¹²⁸ mornarička pešadija i obalska artiljerija. Pored nemačkih snaga, u Dubrovniku se nalazilo oko 400 ustaša i domobrana.

U vremenu od 10 do 15. oktobra Štab 29. hercegovačke divizije je izvršio pripreme za napad, koji je počeo 16. oktobra u 17 časova.

Borbe za Dubrovnik vođene su na spoljnoj liniji odbrane. Za to vreme neprijateljske snage u Dubrovniku pripremale su se za povlačenje, pošto im je 1. dalmatinska brigada, uspešnim desantom u rejonu s. Slivno Ravno, s. Neum, ugrozila otstupnicu ka Metkoviću. Osamnaestog oktobra ujutru 10 hercegovačka brigada je razbila neprijateljsku spoljnu liniju odbrane i oko 16 časova zauzela s. Brgat, dok je 12 brigada istovremeno

¹²⁷ Selo Humac nije uneto u sekciju 1 :100.000.

¹²⁸ Delovi ovog puka, potisnuti iz Trebinja, priključili su se glavnini puka u Dubrovniku.

izbila na Srđ (trig. 412) i u s. Bosanka, a jedan njen bataljon potpuno blokirao uporište s. Mokošica. Našavši se u kritičnom položaju zbog pada Stona, Nemci su tokom dana izvukli iz grada glavninu snaga, formirali kolonu i odlučili da se probiju pravcem Slano—Metković, ostavljajući na položajima samo zaštitnice. Kada su, oko 20 časova istoga dana, jedinice 29 hercegovačke divizije ušle u grad, neprijateljska kolona se već probijala u pravcu Slanog.

U međuvremenu, dok su se vodile borbe za Dubrovnik, 2 brigada (iz sastava Primorske operativne grupe) oslobođila je Cavtat i s. Mlini.

Povlačenjem neprijateljske posade iz Dubrovnika, koja je imala zadatku da obezbeđuje pravac Hercegnovi—Dubrovnik—Metković (radi prihvata delova 21 brdskog armiskog korpusa), stvoreni su povoljniji uslovi da se u potpunosti onemogući povlačenje neprijatelja ovim pravcem. Ovaj uspeh bi svakako bio veći da su se i jedinice 29 hercegovačke divizije, po oslobođenju Dubrovnika, mogle angažovati u pravcu Metkovića. Do toga nije došlo zato što je glavnina 29 hercegovačke divizije morala biti upućena prema Boki Kotorskoj da zatvori pomoćni pravac povlačenja 21 brdskog armiskog korpusa. Zbog toga su bili povećani naporji jedinica 26 dalmatinske divizije (1 i 11 brigade), ali je utoliko i njihov uspeh značajniji. Osim toga, oslobođenjem luke Gruž omogućen je prevoz oružja, municije i drugog ratnog materijala sa Visa i ostalih ostrva na kopno, u cilju nastavljanja operacija.

Borbe u Vukovom Klancu. Rukovodeći se uspešima 1 i 11 brigade, Štab 26 dalmatinske divizije, još nedovoljno obavešten o situaciji kod Dubrovnika, o namerama neprijatelja i o njegovoj jačini, odlučio je da sa 1 i 11 brigadom preduzme jednovremeno napad na Oštrikovac i s. Rudine.

Napad je počeo 19. oktobra ujutru. Jedanaesta brigada je zauzela Bliznu (trig. 354), a 1 brigada Zlačno Brdo (trig. 320). Borbe su trajale ceo dan, ali su najvažniji položaji — Golo Brdo (k. 402) i Oštrikovac — ostali u rukama neprijatelja. Istoga dana posle podne Nemci su iz Metkovića intervenisali sa jednom četom i 8 tenkova i napali na položaje 3 bataljona 1 brigade i 4 bataljona 11 brigade,¹²⁸ ali su uz velike gubitke bili odbijeni.

U toku 19. oktobra neprijatelj je, podržan jakom artiljerijom, postajao sve aktivniji na pravcu Slanog. Zapaženo je i grupisanje njegovih snaga na otseku s. Rudine, Oštrikovac. Ustvari, Nemci su u toku 19. i noću 19/20. oktobra na komunj

¹²⁸ Ovaj bataljon 11 brigade prebačen je 18. oktobra sa Pelješca, iz diviziske rezerve, radi jačeg obezbeđenja ovog pravca.

kaciji Slano—Oštrikovac formirali jednu kolonu s namerom da se probiju u pravcu Metkovića i dalje ka Mostaru. Kolona je bila jačine oko 4.000 vojnika, pretežno iz 369 divizije i 649 puka mornaričke artiljerije, a bilo je i ustaša, domobrana, italijanskih fašista i četnika.

Ocenivši približno snage neprijatelja i njegove namere, Štab 26 dalmatinske divizije je odlučio da sa 1 i 11 brigadom okruži neprijatelja kod Vukovog Klanca, a zatim da ga napadne i uništi. Dvadesetog oktobra uzoru Nemci su iz rejona Oštrikovca počeli pokret pravcem s. Ošlje — s. Duži. Prva brigada se povlačila pod borbom do s. Ošlje, u koje su u toku dana izbili Nemci. Oko 17 časova, uspešnim dejstvom jedne eskadrile naših lovačkih aviona na ovu neprijateljsku kolonu, znatno je olakšan otpor 1 brigade. Nemci su vršili jak pritisak i na položaje 11 brigade, s ciljem da prošire prolaz u rejonu Oštrikovac, Golo Brdo. Ocenivši jačinu neprijatelja i njegovu upornost da se probije po svaku cenu, Štab 1 brigade je odlučio da onesposobi drum u Vukovom Klancu i da sa pogodnih položaja, kod kapele u rejonu s. D. Soče, spreči izvlačenje neprijatelja iz Vukovog Klanca.¹³⁰

Dvadeset prvog oktobra neprijateljska kolona bila je okružena na delu komunikacije Oštrikovac, s. Radež, jer je 11 brigada već bila zauzela Oštrikovac i zabacila se neprijatelju iza leđa.

Tri bataljona (dva iz 1-ve i jedan iz 11 brigade), dočekala su neprijateljsku kolonu na položajima s. Ilijino Polje, Marin Vijenac (k. 365), dok su dva bataljona posela položaje severno od komunikacije. Izložen bočnom dejstvu, neprijatelj je trpeo ozbiljne gubitke. Vrlo efikasno su dejstvovali i naša artiljerija i minobacači. Borba se nastavila i u toku 22. oktobra. U toku ovog dana neprijatelj je po svaku cenu nastojao da osposobi drum i da se sa motorizacijom probije iz obruča, ali su ga u ovome onemogućila tri bataljona 1 brigade, koji su, u odlučnom napadu, uspeli da preseku njegovu kolonu na više mesta. Posle žestokih borbi, u toku noći 22/23. oktobra, nemačka kolona je bila potpuno razbijena. Samo je manjim delovima, uz krajnje napore, uspelo da se probiju ka Metkoviću. U Vukovom Klancu ostala je skoro sva nemačka motorizacija, zaledno sa teškim naoružanjem. Jedanaesta brigada nije učestvovala u ovim poslednjim borbama, pošto se 22. oktobra, po naredjenju Štaba divizije, prebacila u srednju Dalmaciju.

¹³⁰ Prilikom priprema za evakuaciju, Nemci su na ovom položaju iskopali jame i napunili ih eksplozivom, što je neoštećeno palo u ruke 1 brigadi.

U borbama od 15 do 23. oktobra na prostoriji s. Slivno, Ravno, s. Neum, Ston, Oštrikovac i u završnoj borbi sa neprijateljskom kolonom u Vukovom Klancu, 26. divizija je nanela neprijatelju gubitke od oko 2.000 mrtvih i 1.265 zarobljenih vojnika i oficira i zaplenila ili uništila 65 topova, 231 motorno vozilo i mnogo drugog materijala. Legionarska 369. divizija bila je razbijena.¹³¹

U ovim borbama je značajnu ulogu odigrala Mornarica NOVJ. Ona je u vrlo kratkom roku obezbedila grupisanje desantnih trupa na Pelješac, prevezla trupe na kopno i za vreme borbi snabdevala jedinice borbenim potrebama.

U severnoj i srednjoj Dalmaciji, u drugoj polovini oktobra, glavnina nemačkih snaga (sa ustaško-domobranskim i četničkim formacijama) bila je oslabljena, jer su Nemci, i pored nepovoljnog razvoja događaja u južnoj Dalmaciji, bili primorani da izvuku 118. diviziju i prebače je na Sremski front. U takvoj situaciji je Štab 8 korpusa NOVJ, u cilju definitivnog oslobođenja srednje i severne Dalmacije, doneo odluku da sa glavninom snaga (19., 20. i 26. divizijom) izvrši koncentričan napad i uništi neprijateljske snage na sektoru Šibenik, Drniš, Knin. Za vreme izvođenja operacija u srednjoj i severnoj Dalmaciji, a radi obezbeđenja glavnine 8 korpusa od eventualnog neprijateljskog dejstva iz Hercegovine, bilo je predviđeno da 9. divizija zatvori pravce koji iz doline Neretve vode ka srednjoj Dalmaciji. Pored toga, 9. divizija je imala da usmeri svoju aktivnost u pravcu Livna, Duvna i Imotskog, i da uspostavi vezu sa 29. hercegovačkom divizijom 2 korpusa. U istom cilju je trebalo da pomoćne grupe iz rejona Obrovca zatvore pravce koji iz Like vode ka severnoj Dalmaciji, a delovi iz doline Cetine, sadejstvujući glavnini 8 korpusa prema r. Krki, da ugrožavaju pozadinu neprijateljskih snaga u severnoj Dalmaciji.

¹³¹ O ovim borbama general-pukovnik Ler u svojoj izjavi kaže: »369 legionarska divizija nedaleko od Dubrovnika teško je potučena. Ona je pritom izgubila skoro celokupnu artiljeriju i teško naoružanje.« Slično izjavljuje i komandant 369. divizije general Najdhold: »...posle četvorodnevne borbe i napada neprijatelja s kopna, mora i vazduha bila su uništena sva vozila i svi konji kolone ...« I dalje: »... 369. divizija, po svom skupljanju u Mostaru, mogla je da formira samo dva bataljona, prosečnog brojnog stanja 500—600 vojnika ...«

Zanimljivo je Lerovo upoređenje odnosa snaga u ovim borbama. On kaže: »Ona je (369 divizija — prim, red.) naišla na nadmoćnijeg neprijatelja, kako brojno tako i po naoružanju; ova nadmoćnost u naoružanju javila se ovde prvi put, zatim se to ponavljalo sve češće, dok nije postalo pravilo. Arhiva VII, dok. br. 1/la, k. 70A—V.

Ova dejstva, prema zamisli Štaba korpusa, trebalo je da se izvedu postepeno, u tri etape.

U prvoj etapi je 19 divizija imala da zauzme neprijateljsko uporište s. Djevrske i nastavi čišćenje u pravcu Skradina i Roškog Slapa, 26 divizija da ovlada obalskim pojasom Šibenik, Split, Makarska, a 20 divizija da zauzme neprijateljska uporišta s. Hrvače, Sinj, s. Dicmo i s. Trilj, i da sadejstvuje 26 diviziji u napadu na Split.

U drugoj etapi je 19 divizija trebalo da zauzme neprijateljska uporišta s. Otrić, s. Zrmanja, s. Padiće i preseče veze između nemačkih snaga u Dalmaciji i Lici, a jedna njena brigada da, dejstvom u pravcu Promine, bočno napadne neprijatelja na prostoru Drniš, Knin; 26 divizija je imala da osloboди Šibenik i produži dejstvo u pravcu Drniša, a 20 divizija da dejstvuje u Vrličkoj Dolini i da ovlada neprijateljskim uporištima.

U trećoj etapi su sve tri divizije imale da koncentrično napadnu neprijateljska uporišta na prostoru Drniš, Knin.

Oslobodenje srednje Dalmacije

(Prilog XII)

Srednju Dalmaciju, prema iznetom planu, trebalo je da oslobose 26 i 20 divizija, da bi se zatim mogle orijentisati na liniju Knin, Drniš, Šibenik. Dve brigade 26 divizije (12 i 3), koje nisu bile angažovane u južnoj Dalmaciji, imale su sa ostrva da izvrše desant na obalski pojas Makarska, Split i, k m ovladaju ovim pojasom, da se orijentisu ka Splitu. Dvadeseta divizija je imala zadatak da osloboodi širi prostor Sinja i da napadne Split sa severa. Dok su vršene pripreme za izvršenje ove odluke Štaba 8 korpusa, 9 divizija je, pošto se prebacila iz rejona Knina, pristupila 8 oktobra oslobođenju Livna. Po pristizanju u jugoistočni deo Livanjskog Polja, Štab 9 divizije odlučio je da osloboodi Livno, nameravajući time da u Livanjskom, Duvanjskom i Imotskom Polju priveže neprijateljske snage i spreči njihovu intervenciju za vreme pretstojećeg iskrcavanja 26 divizije na obalu i dejstva 20 divizije oko Sinja. Divizija je bila ojačana Livanjskim odredom i 10 brigadom 20 divizije. Neprijateljsku posadu u Livnu sačinjavao je 1 bataljon 6 ustaške brigade sa jednom baterijom topova, 16 bacača i 15 automatskih oruđa. U susednom uporištu, kod Duvna, nalazila se, pored ustaških jedinica, i jedna nemačka četa sa

11 tenkova. Zbog toga je, pored Livanjskog odreda koji je kod s. Mokronoge zatvarao pravac od Duvna ka Livnu, postavljena 10 brigada 20 divizije kod s. Prevala, na pravcu Livno—Duvno. Pošto je na ovaj način Livno bilo izolovano od Duvna, 9 divizija je razvila sve tri brigade i 10 oktobra u 1 čas iznenada izvršila koncentričan napad na Livno. Neprijatelj je pokušao da pruži otpor, ali je, obasut sa svih strana snažnom vatrom, bio primoran da se u neredu povuče prema Duvnu, ostavljući topove, bacače i automatska oruđa sa velikim količinama municije i drugog ratnog materijala. U ovoj kratkoj borbi, pored poginulih i ranjenih, zarobljeno je 84 neprijateljska vojnika sa komandantom ustaškog bataljona. Posle oslobođenja Livna, 9 divizija se prikupila za napad na Duvno. Međutim, njeni napadi (14 oktobra u 24 časa, 15 oktobra u 21 čas i 17 oktobra uveče) nisu uspeli zbog jakog otpora neprijatelja ojačanog tenkovima. Posle ovih neuspeha, Divizija je odustala od daljih napada i preduzela čišćenje neprijateljskih uporišta oko Imotskog. Privezujući neprijateljske snage oko Duvna i Imotskog, ona je olakšala 20 diviziji da 16 oktobra oslobodi s. Aržano i s. Vinica. A kada je, 28 oktobra, oslobodila Imotski, 9 divizija je usmerila dejstva ka r. Neretvi i ka Duvanjskom Polju.

» »;

O s l o b o đ e n j e S i n j a i S p l i t a . Pred iskrcavanje na obalu, 26 divizija se sa 12 brigadom nalazila na o. Braču, a sa 3 prekomorskom brigadom, tenkovskim i artiljeriskim jedinicama na o. Visu. Prva i 11 brigada vodile su borbe u južnoj Dalmaciji, na komunikaciji Metković—Ston. Prema tome, 26 divizija je za iskrcavanje na kopno raspolažala sa svega dve brigade. Da bi se (posle iskrcavanja) sa ovako malim snagama ispoljio najjači uticaj na neprijatelja, za desant je izabran otsek Makarska, Split, jer su se snage 26 divizije, posle savlađivanja neprijateljskog otpora na obali, mogle osloniti na grebene pl. Biokova i pl. Mosora i sa njih obezbeđivati mostobran koji su sa severne obale o. Brača štitili saveznička i naša artillerija i jedinice ratne mornarice. Na ovom otseku je bilo predviđeno neposredno sadejstvo 20 divizije u savlađivanju glavnog neprijateljskog otpora na prostoriji Sinj, Split. Za iskrcavanje su izabrana ona mesta koja su se nalazila u međuprostorima neprijateljskih glavnih otpornih tačaka na obali, severozapadno i jugoistočno od Omiša. Kada budu zauzeti pogodni oslonci na obali i od Splita izolovana manja uporišta na obalskom otseku, zaključno sa Omišom i Makarskom, moglo se očekivati da će, zajedničkim dejstvom 20 i 26 divizije, doći do bržeg sloma neprijateljskog otpora kod Sinja i Splita. Za upotrebu naših tenkova bili su veoma povoljni terenski uslovi na obalskom

pojasu, čime je, pored artiljeriske, bila osigurana i tenkovska podrška pešadijskim jedinicama.

Posle završenih priprema 26 divizija je preduzela iskrcavanje na obalu. Noću 18/19. oktobra dva bataljona 12 brigade izvršila su desant, jedan u rejonu s. Baška Voda, s. D. Brela, a drugi u rejonu s. Krilo. Slomivši otpor neprijatelja na obali, oba bataljona su uspela da organizuju mostobran za iskrcavanje ostalih jedinica. U sledeća tri dana, pod njihovom zaštitom, na otseku Omiš, s. Krilo iskrcale su se ostale jedinice 12 brigade, delovi Tenkovske brigade i nekoliko baterija artiljerije, a na otseku Makarska, s. D. Brela 3 prekomorska brigada.

Do 22. oktobra, u manjim borbama protiv jedinica 118 divizije, koja se prebacivala na nemački front u Sremu i nalazila se u pokretu ka dolini Neretve, oslobođeni su Omiš, s. Zadvarje i Makarska. Odlaskom 118 divizije na Sremski front, oslabljen je neprijateljski otpor južno od Splita, jer je nemačka 264 divizija, i pored povlačenja 118 divizije sa obale, i dalje imala zadatak da brani obalski pojas od Splita do Zadra, iako je i sama bila oslabljena upućivanjem jedne pukovske grupe na Sremski front. Zbog toga je Štab 264 divizije, posle iskrcavanja brigada 26 divizije istočno od Splita, tražio odobrenje da se hitno napusti ovaj sektor.

U neprekidnim borbama od 19—24. oktobra uspelo je 26 diviziji, uz podršku tenkova i artiljerije, da savlada sva neprijateljska uporišta od s. Strožanac do Makarske, da izbije pred s. Klis i Split, na liniju pl. Mosor, s. Zrnovnica, s. Strožanac, i da se poveže sa 20 divizijom. U borbama za oslobođenje s. Zadvarje, pored 12 brigade, koja je sprečila neprijatelja da na r. Cetini poruši električnu centralu Gubačica (Kraljevac), najvažniji izvor električne energije u Dalmaciji, istakla se i 3 brigada. Osim toga, pošto su uspešno završena i dejstva 1 ili 2 brigade u južnoj Dalmaciji, ili brigada se od 23. oktobra nalazila na putu sa Pelješca, prevozeći se brodovima do Omiša. U to vreme je 20 divizija, kada je sa 10 brigadom izbila iz s. Aržano na r. Cetinu, kod s. Nova Sela, nastavila nadiranje ka pl. Mosoru, radi spajanja sa 26 divizijom, dok se glavnina divizije po oslobođenju s. Hrvače, 24. oktobra, pripremala za napad na Sinj.

Tako je, 24. oktobra, od severnih padina pl. Mosora do s. Strožanac bio uspostavljen prema Sinju i Splitu povezan front 26 divizije i 10 brigade 20 divizije, dok je 20 divizija sa ostale dve brigade stezala obruč oko Sinja. Raspored ovih jedinica tih dana bio je sledeći: 26 divizija je sa 3 brigadom bila kod s. Srinjine, sa 12 brigadom, artiljeriskim i tenkovskim jedinicama kod s. Strožanac, a sa 11 brigadom (diviziska rezerva) severozapadno od Omiša; 20 divizija se sa 8 brigadom

nalazila kod s. Hrvače, sa 9 brigadom kod s. Lučane, a sa 10 brigadom u pokretu od s. Nova Sela ka s. Dicmo.

U Sinju, koji je bio utvrđen betonskim bunkerima, nalazio se 6 bataljon 9 posadne brigade i 27 ustaški bataljon, ojačan sa dve baterije topova.

U rejonu s. Hrvače i s. Lučane, u toku 24 oktobra, 8 i 9 brigada 20 divizije pripremale su se za napad na Sinj, dok je 10 brigada, radi učešća u napadu, pristizala s juga, iz rejona s. Nova Sela. Pošto je neprijatelj otkrio namere 20 divizije, odlučio je da 25 oktobra uzoru napusti Sinj i da se povuče u Split, radi spajanja sa tamošnjom posadom. Zbog toga je Stab 20 divizije, posebnim usmenim zapovestima, naredio brigadama da osujete povlačenje neprijatelja iz Sinja.

U duhu dobijenih naređenja, 25 novembra u 3 časa, kada je neprijatelj počeo da se povlači iz Sinja, 8 brigada i dva bataljona 9 brigade (1 i 3), pošto su slomili otpor neprijateljske zaštitnice, prodrli su u grad i preduzeli frontalno gonjenje neprijatelja ka s. Dicmo. Istovremeno, 10 brigada se usiljenim maršem približavala Orlovači (k. 542), a dva bataliona 9 brigade (2 i 4) preko grebena Visoka ka Kočinom Brdu (k. 487), s ciljem da zauzmu zaprečne položaje, i, uz sadeistvo Mosorskog odreda, spreče neprijatelju povlačenje ka Srditu. Ipak je neprijateljskoi posadi iz Sinja uspelo oko podne da se spoii sa 7 četom 27 ustaškog bataliona u s. Dicmo, ali po cenu velikih gubitaka, koje su ioi naneli 2 i 4 batalion 9 brigade, čiiim je nanadima bila neprekidno izložena. Kada je u reion s. Dicmo izbila i 10 brigada, naši napadi su postali još žešći. Neprijatelj je **DO** svaku cenu nastojao da se probije kroz tesnac između Orlovače i Kočinog Brda, pri čemu je dolazilo i do borbi prsa u prsa. Intervenciju neprijateljske posade iz Klisa, koia je pokušala da mu omosući proboj, osuietio je 1 batalion 3 prekomorske brigade, koji je baš tada izbio u prostor severoistočno od Klisa.

Dok ie 20 diviziia vodila oštре borbe oko s. Dicmo, 26 divizija joj je uputila kao oiačanje 1 batalion 3 brigade, oiačan jednom četom 2 bataliona. Kada ie ovaj batalion, nadirući grebenom Mosora, savladao neprijateljski otpor na Debelom Brdu i kod s. Dugo Polje, uspostavio ie vezu sa 10 brigadom 20 diviziie. te su zajedno, uz tesno sadeistvo 4 bataliona 9 brigade, oko 20 časova oslobodili Klis, presekli otstupnicu neprijateljskoi posadi Sinia i s. Dicmo i Dimorali ie u tesnanu na borbu do notnunog uništenja. Veći deo razbijenih ustaško-domobranskih jedinica nao ie u naše zarobljeništvo.

Obavešten o uspešnom ishodu borbi kod s. Dicmo i Klisa, Stab 26 diviziie doneo ie odluku da iste noći, 25/26 oktobra, preduzme napad na Split. Ali kako mu je posle poraza

sinjske posade bila ugrožena otstupnica preko s. Solin, on je odlučio da iste noći napusti Split bez borbe. Posle oslobođenja Klisa, nastavljujući nadiranje ka Splitu, 10 brigada je 26 oktobra ujutru preko s. Solin prodrla u grad. Istovremeno je u Split ušla i 12 brigada 26 divizije i preduzela gonjenje neprijatelja prema Trogiru i Šibeniku. U Splitu je zarobljeno oko 800 vojnika, većinom domobrana, koji se nisu povukli sa Nemcima.

Oslobođenjem Splita i velike teritorije u srednjoj Dalmaciji (ograničene grebenom Kozjaka, Svilaje, srednjedalmatinskim ostrvima, grebenom Dinare, Livanjskim Poljem, s. Aržano, Imotskim i grebenom Biokova) stvorena je pogodna i sigurna operacijska osnovica za oslobođenje severne Dalmacije, zaključno sa Šibenikom i Kninom.

Naročito treba istaći veoma uspeo manevar 20 divizije prilikom oslobođenja Sinja i razbijanja ustaško-domobranske grupacije. Ustvari, ovim uspehom 20 divizije rešeno je bilo i oslobođenje Splita, jer se neprijatelj u njemu više nije mogao održati.

Zbog dejstva 20 i 26 divizije Nemci su bili primorani da napuste teritoriju srednje Dalmacije pre nego što su predviđali. To potvrđuju i podaci iz operacijskog dnevnika nemačke 264 divizije.

Posle oslobođenja Splita 8 korpus je mogao da dejstvuje u pravcu Šibenika (što je bilo u skladu sa opštom koncepcijom Štaba korpusa, odnosno s⁸ njegovim planom o oslobođenju Dalmacije) i u pravcu Mostara (da goni jedinice nemačke 118 divizije, koje su bile u pokretu pravcem Imotski—Mostar).

Stiče se utisak da se ni Stab 26 divizije, pa ni Stab korpusa (u Štabu divizije se tada nalazio načelnik Štaba korpusa), nisu pravovremeno opredelili u kome pravcu da produže dejstva. Stab divizije je depešom nagovestio 12 brigadi, još 18 oktobra, da težište njenih dejstava treba da bude u pravcu Splita. Istovremeno je 3 brigadu orijentisao ka s. Baška Voda, s ciljem da sa iskrcanim bataljonom 12 brigade napadne s. Zadvarje, odnosno da goni jedinice 118 divizije. Pošto Štab divizije nije precizirao zadatke 12 i 3 bigadi, a s. Zadvarje je već bilo oslobođeno, Štab 3 brigade je samoinicijativno doneo odluku da celu brigadu orijentiše u pravcu Makarske. Međutim, delovi nemačke 118 divizije već su se bili povukli iz Makarske. Gonjenje nije ni preduziman, jer su izgledi na uspeh bili slabi.

Oslobodenje severne Dalmacije

(Prilog XII)

O s l o b o d e n j e B e n k o v c a . Pošto je 19 divizija do kraia septembra odbila sve pokušaje neprijatelja da povrati izgubljene delove teritorije u severnoj Dalmaciji, Stab 8 korpusa NOVJ joj je naredio da zauzme Benkovac. Ovaj oslonac je bio neophodan za nastavljanje operacija u dva pravca — na zanad, ka primorskom pojusu, odnosno prema Velebitskom (Podgorskem) Kanalu, i na istok, prema glavnim komunikacijama koje iz Like vode ka severnoj Dalmaciji. Izvršenju ovog zadatka išla je u prilog i okolnost što je moral kod četnika i ustaša znatno O Dao odlaskom glavnine nemačkih snaga iz Benkovca. Nanad 19 diviziie planiran je na osnovi ranijeg iskustva i naknadno prikunlieni podataka o jačini i rasporedu neprijatelja. Neprijateljsku posadu sačinjavali su delovi 1 bataliona 891 puka 264 divizije i delovi 1 bataljona 384 puka 373 legionarske diviziie, 5 ustaški bataljon, četnička Benkovačka brigada i četnička Leteća brigada. Ukupna jačina neprijatelja iznosila je do 1.000 vojnika. Nemci su posedali položaje Krekića i Grubića Glavica (1.200 m j-z od grada), Bare, Bunar Čučur i centar grada; četnici su se nalazili na položajima s. Buković, s. Benkovac Selo, a ustaše oko Kaštela¹³² i u s. Perušić.

Za napad na Benkovac određene su bile 5, 6 i 14 brigada. Peta brigada je dobila zadatak da sa dva bataljona napadne zapadni deo grada i zauzme Krekića i Grubića Glavicu, kasarnu i Kaštel. Sesta brigada je imala da sa dva bataljona napadne severni i istočni deo grada, preko s. Benkovac Selo i Cučura, a levim krilom, sa severa, s. Buković. Četrnaesta brigada je trebalo da sa dva bataljona napadne južni deo grada preko Bara, a desnim krilom da krene na s. Buković, sa južne strane. Osiguranje napada vršili su jedan bataljon 5 brigade (kod s. Skabrnje prema s. Zemunik) i dva bataljona 14 brigade (kod s. Ostrovičke Lišane prema s. Bribirske Mostine). Grupa severnodalmatinskih odreda nalazila se prema neprijateljskim uporištima kod s. Vrana, Biograda, Zadra i s. Zrmanja.

Opšti napad na Benkovac počeo je 4. oktobra u 21,45 časova. Treći bataljon 5 brigade uspeo je da slomi otpor Nemaca i da zauzme dominirajući vis Grubića Glavicu, ali se na njemu nije mogao održati. Četvrti bataljon iste brigade, koji je izbio

¹³² Krekića i Grubića Glavica, Bunar Čučur i Kaštel nisu uneti u sekciju 1:100.000.

do kasarne, bio je takođe potisnut protivnapadom Nemaca. Ni bataljonima 6 brigade nije uspelo da se probiju do grada.¹³³

Petog oktobra, pošto je izvršeno manje pregrupisavanje jedinica, preduzet je ponovo noćni napad. Četvrti bataljon 5 brigade prodro je u grad, ali je ponovo bio vraćen protivnapadom ustaša i Nemaca. Isto tako je i 3 bataljon morao ponovo da napusti zauzetu Grubića Glavicu. Ni kod ostalih brigada nije postignut nikakav značajniji uspeh. Za to vreme je Benkovački odred vezivao ustašku posadu s. Perušić.

Neprijateljski otpor je ipak počeo da malaksava. Izložen neprekidnim napadima naših jedinica, bez izgleda na pomoć spolja, neprijatelj je odlučio da se probije iz Benkovca. Njegov pokušaj da se 6 oktobra delom snaga probije u pravcu s. Smilčić, osuđetio je 4 bataljon 5 brigade, a sledeća dva pokušaja da se probije ka s. D. Karin i ka s. Bribirske Mostine osuđetili su 1 i 4 bataljon 6 brigade i delovi 14 brigade. Tek sutradan, pošto je u toku noći prikupio jače snage, neprijatelj je preduzeo napad na jugozapadnoj ivici grada i primorao 3 bataljon 5 brigade da se povuče iz s. Sopot. Da bi pojačao otpor 3 bataljona, iz s. Knez je upućen 1 bataljon iste brigade ka k. 183, ali je neprijatelju ipak pošlo za rukom da se, uz podršku jake artiljeriske vatre, probije do s. Miranje.

Saznavši da se posada Benkovca povlači, bez otpora se povukla u pravcu s. Podlug i ustaška posada iz s. Perušić. U međuvremenu, pošto je čula artiljerisku vatru na jugu, izvan grada, i saznala za prodor neprijatelja iz Benkovca, 6 brigada je sa 1 i 4 bataljonom napala neprijateljske delove koji su se zadržali u severnom i istočnom delu Benkovca. Borbe su vođene sve do 16,30 časova 7 oktobra, kada su stigle jedinice 14 brigade, posle čega je zajedničkim naporom savladan i poslednji neprijateljski otpor i Benkvac oslobođen.

Za to vreme su neprijateljske snage iz uporišta s. Vrana (oko 250 vojnika), verovatno obaveštene o padu Benkovca, preduzele pokret ka Benkovcu radi prihvata otstupajućih delova. Ova neprijateljska kolona naišla je kod s. D. Ceranje na otpor Benkovačkog odreda, ali je uz velike gubitke uspela da se probije u pravcu s. Vrana.

Kao što se vidi, 19 dalmatinska divizija nije postigla potpun uspeh. Ona je oslobodila Benkvac i stvorila povoljne uslove za dalja dejstva u duhu plana Štaba 8 korpusa NOVJ, ali nije uspela da uništi neprijatelja, te je ovaj nastavio da pruža otpor. Jedan od osnovnih uzroka nepotpunog uspeha leži u či-

¹³³ Četrnaesta brigada nije uzela učešća u napadu, kako je bilo predviđeno, zbog toga što je morala biti upućena ka s. Bribirske Mostine, odakle je primećen dolazak jedne nemačke kolone iz Drniša.

njenici što nije bilo usklađeno dejstvo jedinica 5 i 6 brigade i što gonjenje neprijatelja, posle njegovog probroja iz Benkovca, nije vršeno dovoljno energično.

Trinaestog oktobra je 6 brigada 19 divizije zauzela neprijateljsko uporište s. D. Karin, koje su branili manji delovi nemačkog 891 puka i 400 ustaša. Zauzimanjem ovog sela bila je presećena komunikacija Zadar—Obrovac, te su se nemačke snage u Zadru mogle povući u pravcu Šibenika ili Hrvatskog Primorja samo pomorskim putem.

Posle ovih borbi, 6 brigada je napala neprijateljsko uporište Obrovac u kome su se nalazili delovi nemačkih, ustaških i četničkih jedinica, ukupno oko 400—500 vojnika. Borbe su vodene od 17 do 20 oktobra, ali zbog nedostatka teških oruđa (za dejstvo protiv jakih utvrđenja koja su zatvarala uski prilaz mestu), naše jedinice nisu uspele da savladaju ovo neprijateljsko uporište.

U međuvremenu je Severnodalmatinski odred očistio od manjih neprijateljskih delova teren severno od komunikacije Zadar—Obrovac, a 30 oktobra je 19 divizija oslobođila Zadar.

Oslобodenje Šibenika i Drniša. Po oslobođenju Splita, 26 divizija se prikupila na prostoriji Kaštela, Trogir (iz južne Dalmacije prebačene su 1 i 11 brigada), s ciljem da produži dejstva u duhu plana Štaba 8 korpusa; 20 divizija se orijentisala prema cetinskoj dolini (u pravcu Vrlike), radi čišćenja tog kraja od neprijateljskih snaga, pritiska na Drniš i sadejstva 26 diviziji; 19 divizija se orijentisala ka r. Krki, radi sadejstva 26 diviziji u napadu na liniju Šibenik, Drniš.

Uprkos napredovanju 26 divizije i neposrednom ugrožavanju Šibenika, Nemci nisu imali nameru da se iz njega povuku; verovatno su želeli da dobiju u vremenu da bi organizovali odbranu na pravcima Knin—Lapac—Bihać i Knin—Gračac—Gospić.

U Šibeniku se nalazio 893 puk 264 divizije, ojačan mornaričkom artiljerijom i nekim manjim jedinicama. U uporištu s. Vrpolje, koje je pretstavljalо deo spoljne odbrane grada (sa pravca jugoistoka), nalazili su se delovi 892 puka, koji su se povukli iz Splita i Trogira. Ukupna jačina nemačkih snaga iznosila je oko 1.800 vojnika. Odbrana neprijatelja u rejonu Šibenika bila je organizovana po grupnom sistemu i solidno fortifikacioni uredena. Najjači položaji Nemaca nalazili su se na pravcu jugoistoka, duž komunikacije Vrpolje—Šibenik.

Prema zapovesti Štaba 26 divizije za napad na Šibenik, 1 brigada je imala da napada duž komunikacije Vrpolje—Šibenik; 12 brigada da preseće komunikaciju Šibenik—Drniš, u rejonu Debeljaka (k. 344), i da sa severa sadejstvuje 1 brigadi;

11 brigada da preseće komunikaciju Šibenik—Drniš, u rejonu s. Konjevrate, s. Pakovo Selo, i da spreči eventualnu intervenciju neprijatelja iz Drniša; 3 prekomorska brigada je određena u divizisku rezervu, u s. Boraja.

Za podršku napada određena su dva artiljeriska diviziona, dve tenkovske čete i jedna četa oklopnih automobila.

Kao što se vidi, ideja napada je bila da se posada Šibenika, dejstvom pomoćnih snaga sa jugoistoka, prinudi da napusti grad u pravcu Drniša, pa da se zatim, na drumu Šibenik—Drniš, glavnim snagama okruži i uništi.

U noći 1/2 novembra, jedinice 26 divizije preduzele su nastupanje određenim pravcima. Jedanaesta i 12 brigada zatvorile su pravac Šibenik—Drniš. Na ovom pravcu je 12 brigada iste noći uništila deset neprijateljskih kamiona i nanela neprijatelju gubitke od oko 150 mrtvih vojnika. Brigade su glavninom snaga posele položaje duž druma Šibenik—Drniš, a delom snaga su čistile okolni teren od četničkih i ustaških delova.

Drugog novembra je 1 brigada preduzela nastupanje drugom s. Vrpolje—Šibenik, s ciljem da savlada neprijateljsku spoljnu odbranu i napadne Šibenik sa jugoistoka. Pošto je naišla na jači otpor u s. Vrpolje, Štab brigade je odlučio da glavninu snaga uputi grebenom, severno od druma, pravcem Popelj (trig. 193) — Ljubljanj—Oblić (k. 237), a jedan bataljon južno od druma, pravcem s. Jadrtovac — s. Lusa. Do pada mraka Brigada je savladala na svom pravcu sva uporišta spoljne odbrane i izbila pred sam grad. Istog dana su jedinice 19 divizije izbile severozapadno od grada. Obruč oko Šibenika sve se više stezao, usled čega je komandant odbrane Šibenika hitno tražio ili ojačanje ili odobrenje da se povuče iz grada. Ojačanje nije dobio, ali mu je bilo naređeno da se po svaku cenu probije iz Šibenika.

Prva brigada je produžila napad u toku noći i 3 novembra, oko 1 čas, ušla u Šibenik. Nemci su u međuvremenu, ostavljući na položajima zaštitnice, izvukli iz grada gro snaga i formirali kolonu koja je trebalo da se probije za Drniš. Pri povlačenju, Nemci su potopili sve brodove koji su se zatekli u šibenskoj luci i digli u vazduh glavni kej i veći deo luke.

Trećeg novembra, uzoru, nemačka kolona je preduzela povlačenje u pravcu Drniša. Kada je neprijateljska prethodnica izbila na Debeljak (k. 344), naišla je na otpor 12 brigade. Sve do 12 časova Brigada je odolevala napadima neprijatelja, koji je, uvodeći u borbu sve jače snage, pokušavao da se probije ka Drnišu. Odlučnim napadom nadmoćnjim snagama, neprijatelj je najzad uspeo da zbaci 12 brigadu sa Debeljaka i produži nastupanje ka Drnišu. Tada je Štab divizije uveo u borbu divizisku rezervu (3 prekomorsku brigadu), jedan artiljeriski divi-

zion i jednu tenkovsku četu. Ove jedinice, zajedno sa 12 brigadom, okružile su neprijateljsku kolonu na drumu između s. Konjevrate i s. Sv. Dimitrije i oko 14 časova izvršile koncentričan napad. Za nepun čas borbe nemačka kolona je bila potpuno razbijena. Samo nekoliko manjih grupa uspelo je da se probije iz obroča i bekstvom ka Drnišu izbegne uništenje.

Sutradan, 4 novembra, Nemci su užurbano, bez borbe, napustili Drniš, u koji su ušle jedinice 26 divizije, zarobivši glavninu 1 i 2 bataljona 7 ustaške brigade.

Ovom uspehu naročito je doprinela uporna odbrana 12 brigade na Debeljaku. Možda bi uspeh u ovim borbama bio veći da je na Debeljaku primio borbu samo jedan njen bataljon, a da su ostala tri napala nemačku kolonu na drumu, u rejonu s. Konjevrate, Debeljak. Glavni zadatak Divizije bio je uništenje nemačke žive sile. Imajući ovo u vidu, čini nam se da je za čišćenje terena od četnika i milicionera na prostoru Drniš, s. Koprno bilo angažovano mnogo snaga i da je za borbu protiv Nemaca trebalo angažovati jače snage. Tako je, naprimjer, od devet bataljona 11 i 12 brigade svega četiri učestvovalo u borbama duž komunikacije, dok su ostali bili angažovani na sporednim zadacima ili su se nalazili u rezervi.

No, i pored ovih nedostataka, uspeh Divizije je bio nesumnjiv: uništen je skoro jedan puk nemačke 264 divizije i stvoreni su uslovi za poslednje i odlučne borbe za oslobođenje Dalmacije — za Kninsku operaciju.

Uporedo sa borbama za oslobođenje Šibenika i Drniša, 19 divizija je slabijim snagama dejstvovala zapadno od r. Krke. U borbama od 28 oktobra do 2 novembra, ona je oslobođila s. Bribirske Mostine, s. Đevrske, s. Bribir i 3 novembra se kod Skradina spojila sa jedinicama 26 divizije. Devetnaesta divizija je glavninom snaga dejstvovala na komunikaciji Knin — s. Zrmanja. Cilj joj je bio da onemogući povlačenje Nemaca iz Knina ili, pak, eventualno upućivanje pomoći u Knin. Ona je taj zadatak izvršila uspešno. Neprijatelju je saobraćaj na ovoj komunikaciji bio otežan, a često i prekidan. Drugog novembra je 6 brigadi 19 divizije uspelo da zauzme s. Prevjes i Kom (trig. 1.000) i da na taj način preseče komunikaciju Knin — s. Zrmanja. Zbog važnosti ove komunikacije (održavanje veze sa pozadinom), Nemci su energično reagovali protivnapadom. Pojedina uporišta duž komunikacije prelazila su po nekoliko puta iz ruke u ruku. Ocenivši da neprijatelj do polovine meseca novembra ne namerava da napusti Knin, Stab 8 korpusa NOVJ nije forsirao dejstva 19 divizije na ovoj komunikaciji. Diviziji je naređeno da slabijim snagama dejstvuje na liniji Knin, s. Zrmanja, a da glavninu snaga izvuče radi odmora i pripreme za pretstojeći napad na Knin.

U isto vreme (početkom novembra), 20 divizija je oslobo-dila cetinsku dolinu (s. Otišić, s. Podosoje, s. Koljani, Vrliku i dr.) i nastavila nastupanje u pravcu linije Knin, Drniš. Četvrtog novembra 20 divizija je kod Drniša uspostavila vezu sa jedinicama 26 divizije, a 6 i 7 novembra su 8 i 9 brigada 20 divizije razbile Nemce na Batini (k. 804), Pleševici (trig. 1125) i Crnoj Glavici (trig. 787) i spustile se do samog Kninskog Polja, čime je Knin bio neposredno ugrožen sa severoistočne strane. Zbog toga su Nemci, 8 novembra, izvršili jak protivnapad i potisli 20 diviziju sa zauzetih položaja.

Za to vreme, u toku novembra, jedinice 9 divizije nastavile su čišćenje terena i sprečavale intervenciju neprijateljskih snaga sa pravca Mostar — s. Posušje — Duvno. Petnaestog novembra su oslobodile Duvno, a posle dvodnevnih borbi, noću 17/18 novembra, i s. Posušje. Ovim je 9 divizija izvršila postavljeni zadatak: savladala je sva neprijateljska uporišta zapadno od r. Neretve, osim s. Siroki Brijeg. Zbog tih uspeha, Glavni štab Hrvatske pohvalio je 9 diviziju i proglašio je udarnom.

Goneći razbijene neprijateljske delove iz rejona Drniša ka Kninu, Stab 8 korpusa NOVJ je preuzeo potrebne mere da uništi preostale neprijateljske snage u severnoj Dalmaciji.

Treća etapa

Kninska operacija

(Prilog XIII)

Ostaci nemačke 264 divizije, po napuštanju jadranske obale, povlačili su se u ranije utvrđeni rejon Knina, zauzimajući za odbranu položaje na prostoriji od severnih ogrankaka pl. Dinare do gornjeg toka Zrmanje. To je bio deo novoobrazovanog neprijateljskog fronta, koji se, od Karlobaga na jadranskoj obali, preko Knina, grebena Staretine Pl., pl. Mosora (trig. 1371), Raduše Pl., Vraniće Pl. i rejona Sarajeva, protezao na istok do leve obale gornjeg toka Drine. Ova divizija je i dalje bila pod komandom nemačkog 15 brdskog armiskog korpusa, čiji se štab nalazio u Bihaću. Njene proredene jedinice, prihvачene od strane 373 legionarske divizije, bile su popunjene novim snagama, dovedenim iz Bihaća i Gračaca. U svome sastavu imala je 891, 892 i 893 pešadijski puk od po dva bataljona sa po dve čete, 264 artiljeriski puk od dva diviziona i 264 dopunski bataljon.

U rejonu Knina se nalazila i pomenuta 373 legionarska divizija. U njenom sastavu su bili 383 pešadijski puk (dva bataljona) i tri streljačke čete (13, 14 i 15), 384 pešadijski puk (dva bataljona) i 373 artiljerijski puk (dva divizionala).

Pored ovih dveju divizija, u rejonu Knina su se nalazili: delovi 944 mornaričkog puka sa 540 i 581 mornaričkim bataljonom i 501 inžinerijskim bataljonom; ustaše; četnici pod komandom popa Dujića; jedna četa tenkova i oko dvadeset topova.

Sa ovim snagama (ukupno oko 12.500 vojnika) neprijatelj je upornom odbranom utvrđenog rejona Knina nameravao da veže snage 8 korpusa NOVJ i da im onemogući dalje nadiranje iz Dalmacije na sever (ka Lici i Baniji) i na istok (ka Bosanskoj Krajini), i spajanje sa snagama 11 i 4 korpusa NOVJ. Osim toga, neprijatelj je nastojao da omete snabdevanje naših snaga u Lici, Baniji i Bosanskoj Krajini sa primorskih baza na oslobođenoj jadranskoj obali. Sve je to imalo za cilj da parališe našu aktivnost dolinama Une i Kupe ka r. Savi (glavnoj saobraćajnoj arteriji na preostalom delu jugoslovenskog ratišta), jer bi spajanjem 8 korpusa sa 4 i 11 korpusom i njihovim eventualnim izbijanjem u dolinu Save (preko Banije ili Krajine) bila neposredno ugrožena glavna komunikacija neprijateljskim snagama na Sremskom frontu. Pored ostalog, Nemci su morali uporno braniti Knin i zbog jake četničke grupacije popa Dujića, koja je postojala u tom kraju i koja je, u slučaju nemačkog povlačenja, trebalo da onemogući jači uticaj Narodnooslobodilačkog pokreta na srpski živalj u Kninskoj Krajini, čime bi se otežao priliv Srba u Narodnooslobodilačku vojsku. U vezi s ovim tumače se i kombinacije izvesnih savezničkih krugova o iskrcavanju savezničkih trupa na istočnu jadransku obalu.¹³⁴

Knin, glavna raskrsnica komunikacija koje iz Dalmacije vode ka Lici, Baniji i Bosanskoj Krajini, nalazio se na pravcu daljeg nastupanja 8 korpusa NOVJ. Okružen prirodno jakim otpornim tačkama, Knin je pružao braniocu znatne prednosti.

Da bi mogao da nadire dalje na sever i ukaže pomoć snagama Narodnooslobodilačke vojske u Lici, Baniji i Bosanskoj Krajini, Štab 8 korpusa NOVJ, u duhu direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ i u saglasnosti sa Glavnim štabom Hrvatske,

¹³⁴ Neki saveznički krugovi pravili su planove o eventualnom iskrcavanju engleskih trupa, pa čak i jedinica poljskog generala Andersa, na jugoslovensku obalu. Iskrcavanje ovih trupa u 1944 g. nije moglo biti opravданo nikakvim vojnim razlozima već se moglo tumačiti jedino nastojanjem da se pruži podrška jugoslovenskim emigrantskim krugovima u njihovim političkim kombinacijama o posleratnoj Jugoslaviji. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ energično odbio sve planove o iskrcavanju stranih trupa na jugoslovensku obalu.

odlučio je da napadne i uništi neprijateljsku grupaciju u rejonu Knina. Bilo je predviđeno da se grad prvo izoluje presecanjem komunikacija koje vode ka Lici i dolini Une, a zatim da se pristupi stezanju obruča oko neprijateljskih snaga radi njihovog uništenja.

U Kninskoj operaciji je učestvovao 8 korpus NOVJ (bez jedne brigade 9 divizije, koja je obezbeđivala dejstvo Korpusa sa pravca Mostar—Knin). Njegova ukupna jačina iznosila je oko 26.000 boraca. Odnos snaga u pešadiji bio je 2 : 1 u korist 8 korpusa, dok su u artiljeriji snage bile približno jednake. Osmi korpus je bio nadmoćniji u tenkovima.

Radi ostvarenja gore pomenute odluke naređeno je grupisanje snaga 8 korpusa NOVJ:

— 19 divizija: sa 14 brigadom, šest tenkova, pet oklopnih automobila i tri topa 57 mm u rejonu s. Radučić; sa 5 brigadom u rejonu s. Pađene, s. Prevjes; sa 6 brigadom na grebenu massive Kom (trig. 1000 i k. 980). Divizija je imala zadatak da preseče komunikacije u dolini gornjeg toka Zrmanje, koje vode od Knina ka Gračacu, i da savlada neprijateljska uporišta na tim komunikacijama, a zatim, naslanjajući svoje desno krilo na r. Krku, južno od s. Očestovo, da nadire levim krilom sa grebena Koma preko s. Palanka do Debelog Brda (trig. 740) i da, radi zatvaranja obruča severno od Knina, uhvati vezu sa desnim krilom 20 divizije;

— 20 divizija: sa 10 brigadom u rejonu s. Strmica, Pleševica (trig. 1125); sa 9 brigadom u rejonu Suho Polje (k. 878), Crna Glavica (trig. 787); sa 8 brigadom u rejonu s. Radulović. Divizija je imala zadatak da sa ovih položaja preseče vezu između Knina i s. Lapac, a zatim, naslanjajući levo krilo na Crnu Glavicu (k. 451), desnim krilom da preduzme nadiranje iz s. Strmica, preko grebena Orlovice i Pleševice (k. 725), do Debelog Brda. Sa ovog grebena, povezujući se sa levim krilom 19 divizije, imala je da zatvori obruč severno od Knina;

— 26 divizija: sa 11 brigadom, tri tenka i jednim topom 57 mm od Oštare Glavice (isključno) do s. Biskupija (isključno); sa 3 brigadom, četiri tenka, tri oklopna automobila i jednim topom u rejonu s. Kaldrma, prema visovima Kupreš (k. 285) i Bulajuša (trig. 359); sa 1 brigadom, šest tenkova, tri oklopna automobila i dva topa 57 mm, od s. Vukadin do s. Matasi. Divizija je, u vezi sa 20 divizijom desno, a sa 19 divizijom levo, imala zadatak da zatvori obruč oko Knina sa južne strane, a zatim da savlada otpor neprijatelja i zauzme Knin.

U korpusnoj rezervi, kod s. Kosovo, zadržana je 12 brigada sa šest tenkova.

Uvodne borbe. Jedinice 8 korpusa počele su da zauzimaju određene položaje 4 novembra, odmah po oslobođenju Drniša. Sledećeg dana, goneći neprijateljsku posadu koja se nalazila u povlačenju iz Drniša ka Kninu, 20 divizija je zauzela s. Kosovica, s. Markovac, s. Orlić i s. Kosovo, dok je 26 divizija, paralelnim gonjenjem zapadno od komunikacije Drniš—Knin, po oslobođenju s. Siverić, izbila 15 novembra do linije s. Kaldrma, s. Oklaj. Dvadeseta divizija, pošto je zadržala 8 brigadu kod k. 502 i s. Radulović, jugoistočno od Knina, a 9 brigadu od Suhog Polja do Crne Glavice, produžila je sa 10 brigadom nadiranje ka pl. Pleševici i s. Strmica.

Za to vreme je, u neprekidnim borbama od 6 do 24 novembra, 19 divizija pokušavala da ovlada položajima Markviov stanični, Ilićevo stan, greben Koma (kao pogodnim polaznim položajima za napad na neprijateljska uporišta na komunikaciji s. Zrmanja—Knin) i da izbije na liniju s. Očestovo, ž. st. Padene, Debelo Brdo (trig. 740). Sa ovih položaja, u sadejstvu sa susednim jedinicama, trebalo je da preseče neprijateljsku otstupnicu iz Knina ka Gračacu. Neprijatelj je, međutim, uočio njene namere i, braneći se žilavo, protivnapadima uspeo da potisne njene jedinice sa pomenute komunikacije. Ovaj neuspeh 19 divizije usledio je zato što je neprijatelj, zbog važnosti ovog otseka, angažovao jače snage čiji otpor 19 divizija nije mogla da savlada. Predviđeno sadejstvo 10 brigade 20 divizije sa Debelog Brda nije se moglo ostvariti, jer Brigada nije uspela da prethodno savlada veliki broj neprijateljskih uporišta između s. Strmica i s. Golubić. Zbog toga je Štab 8 korpusa, računajući da će se severna krila 19 i 20 divizije zalamanjem lakše povezati, naredio 20 diviziji da 25 novembra zauzme s. Strmica i preseče neprijatelju otstupnicu ka s. Lapac, a zalamanjem desnog krila, preko Orlovice i Pleševice ka Debelom Brdu, da privuče neprijateljske snage i olakša izbijanje 19 divizije na Debelo Brdo.

Dvadeset petog novembra u 5 časova počeo je napad 20 divizije. Osma brigada je zauzela k. 451 i k. 449 (6 km istočno od Knina), ali nije uspela da zauzme Oštru Glavicu (k. 543). Deveta brigada je do 17 časova zauzela Urljaj (k. 496) i k. 510, približivši se na 3 km komunikaciji Knin — s. Golubić. Deseta brigada, za to vreme, nije uspela da savlada neprijateljske otporne tačke kod s. Vojnovići, s. Plavšići, s. Dragaši, s. Vukovići, da izbije u rejon s. Golubić, i da preseče neprijatelju otstupnicu ka s. Strmica. Njen front od s. Vojnovići do Veljuva — ne računajući rejon s. Strmica koji je morala kontrolisati — bio je nesrazmerno velik (6 km širine). Zbog toga joj je Štab divizije uputio kao ojačanje Vrlički i Grahovsko-peuljski partizanski odred. Njima je bilo naređeno da blokiraju s. Strmica (od s. Go-

lubić — na ji »gu i od Grahova — na istoku). Tako je 10 brigada sve svoje jedä^ ^H nice morala da prikupi radi nadiranja ka s. Golubić. Na dana je 20 divizija uspela znatno da poboljša svoje p o 1—ož a j i da skrati svoje desno krilo. Pošto je to postignuto, opšti n " f" na Knin imao je otpočeti sutradan, 26 novembra ujutru.

Kninska operacija, prema razvoju borbi, odvijala se u tri etape: od 26 (zz^028 novembra — prva etapa, od 29 do 30 novembra — druga «^e-tapa, a od 1 do 4 decembra 1944 g. — treća etapa.

P r v a e — "ta p a. Na frontu 20 divizije neprijatelj je protivnapadima ^ i speo da potisne delove 8 brigade sa Crne Glavice (k. 451), tako i: Ma je i napad ove brigade na Oštru Glavicu (k. 543) ostao bez usj »eha. Isto tako je neprijatelju pošlo za rukom da potisne delov 9 brigade sa visa Urljaj (k. 496), ali je odmah zatim protivri «padom 9 brigade bio odbačen. Deseta brigada je uspela da zau z2zme k. 476, a do 12 časova s. Vrpolje i s. Golubić. Posle podne e na juriš osvojen i vis Veljuv (k. 462).

Kod 19 ^Mivizije, zbog prekinute telefonske veze, napad nije počeo je^ -cinovremeno svim jedinicama, već u razmacima, pola sata po^ 1 « artiljeriske pripreme. Desnokrilna 14 brigada zauzela je IV M arkviove stanove, ali, zbog minskih polja, nije mogla da sav Hada otpor neprijatelja na k. 319 i trig. 347 (oko 3 km zapadn i j-z od s. Očestovo). Peta brigada, zbog jake neprijatejske=^ vatre iz rejona s. Prevjes, s. Pađene i sa k. 329, nije uspela ^ \ zauzme s. Prevjes, Kravlji most¹³⁵ i s. Pađene. Na krajnjem Mevom krilu, 6 brigada je uspela da slomi otpor neprijatelja grebenu Koma i da odbaci njegove delove ka s. Palanka, a 1 ^ joj nije pošlo za rukom da zauzme k. 830 i k. 417, verovatno 7h< ag y.anst.ajanja 5 brigade.

Uz p r e t i o odnu artiljerisku pripremu i podršku tenkova, 26 divizija je prešla u napad sa polaznih položaja Pakovo Brdo, s. Milić, k. 3 ^>-8, s. Kaldrma, s. Vukadin, s. Matasi. Glavnina tenkovske poiZ^ZZäH_i_ibrigade, kordonski raspoređena, nije mogla da pruži veće ko za-isti osim podrške pešadiji pojedinih brigada. Na desnom krilu, (k. 543), dok 3 brigada, u centru, ovladala Bulajušom (trig. 359). Na krilu je 1 brigada, uz podršku tenkova, uspela sa zapada da obide jaku otpornu tačku Lisnik (trig. 367) i da ižbije do s. C w ijanovići, gde je zadržana. Dvanaesta brigada se nalazila u krvi —gpusnoj rezervi iza fronta 26 divizije.

Na kraju rejon s. rtnini i <• a sa zapada u rejon s. Palanka, presekla neprijatelju ntitnp i u n ir severno od Knina ka s. Strmica i s. Zrmanja

¹³⁵ Kravlji manji, 1,5 km j most nije unet u sekciju 1 :100.000, a nalazi se na r. Zrmanja —*mmo od s. Prevjes.

i suzila neposednuti deo položaja severno od Knina na 11 km (s. Golubić, s. Palanka). Oštra Glavica, najvažnija otporna tačka neprijatelja, obuhvaćena unutrašnjim krilima 20 i 26 divizije, bila je ugrožena koncentričnom vatrom 8 i 11 brigade, a 1 brigada 26 divizije prodrla je u odbranbeni sistem neprijatelja do na 4 km zapadno od Knina. Spoljna odbranbena linija neprijatelja načeta je na celoj dužini fronta na više mesta i zauzete je niz otpornih tačaka, čime su bili poboljšani uslovi za produženje napada.

Sutradan, 27 novembra uzoru, nastavljene su borbe na celom frontu. Na desnom krilu 20 divizije, 10 brigada je u napadu iz s. Golubić odbacila neprijateljske delove sa pravca s. Plavno i savladala četničku grupu na ž. st. Golubić, dok je Vrlički odred ovladao s. Strmica. Osim toga, ostali su bez uspeha svi pokušaji neprijatelja da povrati izgubljeni vis Veljuv. Isto tako i 9 brigada, ne samo da je održala svoje položaje, odbijajući napade neprijatelja na Urljaj (k. 496), već je u 18 časova uspela da zauzme i k. 357. Za to vreme, 8 brigada 20 divizije i 11 brigada 26 divizije, zbog pojačanog otpora neprijatelja, nisu uspele da zauzmu Oštru Glavicu.

Kod 26 divizije je 11 brigada, u sadejstvu sa 8 brigadom 20 divizije, vodila bez uspeha neprekidne borbe oko Oštare Glavice; 3 brigada je, odbijajući neprekidne napade neprijatelja, održala svoje položaje prema Kuprešu i Bulajuši, a 1 brigada nije uspela da savlada otpor neprijatelja na Lisniku.

Na krajnjem levom krilu Korpusa, kod 19 divizije, 6 brigada je zauzela k. 830, 5 brigada nije napredovala, a 14 brigada, čiji napad na Očestovo (trig. 347) nije uspeo, izgubila je Markviove stanove.

Na kraju dana položaj 8 korpusa ostao je uglavnom nepromjenjen, osim što je dobijeno nešto terena jugozapadno od s. Golubin i zauzeta k. 357 (3 km s-i od Knina). Pošto je raspored 8 korpusa ostao isti, neprijatelj je, ojačanjem snaga na ugroženim tačkama i koncentracijom artiljeriske vatre na osetljiva mesta, uspeo da pruži jači otpor.

Prepostavljajući da je 8 korpus u neprekidnim trodnevnim napadima iscrpio svoje snage, neprijatelj je, uvodeći u borbu sveže jedinice iz rezerve, preduzeo snažne protivnapade, s ciljem da povrati neke važnije otporne tačke — Veljuv (k. 462) i k. 357 (na frontu 20 divizije) i oko Oštare Glavice, Bulajuše i Lisnika (na frontu 26 divizije).

Stab 19 divizije je uvideo da mu je, zbog jakog otpora neprijatelja i slabog sadejstva 1 brigade 26 divizije sa leve obale Krke, otežano izbjeganje desnim krilom na pravcu k. 319 — s. Očestovo — s. Zagrovići. Stoga je odlučio da sa 5 brigadom, uz pomoć tenkova, radi sadejstva 6 brigadi u cilju izbi-

janja u s. Prevjes, preduzme ponovo napad sa položaja severno od s. Pađene na Ilićev stan. Za to vreme 14 brigada imala je da vezuje neprijatelja na svom delu fronta, kod Očestova (trig. 347) i Markviovih stanova. Prema ovoj odluci, 5 brigada je otpočela napad u 15 časova. Desnokrilni delovi su ponovo zauzeli Markviove stanove, štiteći desno krilo i bok Brigade, dok su ostale njene jedinice savladale otpor neprijatelja pred sobom, nanoseći mu veće gubitke, i izbile do s. Rađani, s. Šolaja i Ilićevog stana. Levo krilo 5 brigade, sa minerskim odeljenjem, uspelo je da se probije do Kravljeg mosta i onesposobi ga, ali za veoma kratko vreme. Na levom krilu je 6 brigada, posle artiljeriske pripreme, krenula u napad u 8 časova. Ona nije uspela da zauzme s. Prevjes, ali je njen pritisak olakšalo izbijanje susedne 5 brigade na komunikaciju s. Pađene — Kravljii most.

Kod 26 divizije, posle ponovljenog neuspelog pokušaja da se zauzme Oštra Glavica (k. 543), na drugim delovima fronta, osim manjeg pregrupisavanja jedinica, nije bilo nikakvih promena.

Na kraju dana, 28 novembra, situacija je uglavnom ostala ista, sem što je 5 brigada 19 divizije uspela da izbije do komunikacije Knin — s. Zrmanja i da ugrozi važan most na Zrmanji. Otvor severno od Knina bio je sužen još za 2 km, što je učvrstilo donetu odluku da se 8 brigada povuče iz rejona Oštreye Glavice i uputi u rejon Debelog Brda, u neposednuti međuprostor.

D r u g a e t a p a . Neprijatelj je 29 novembra bio veoma aktivan. Pošto je u toku noći smenio premorenou posadu svežim jedinicama iz rezerve ili sa okolnih uporišta, on je preuzeo niz protivnapada s ciljem da povrati važnije otporne tačke.

Mada je uglavnom svuda bio odbijen, neprijatelj je ipak uspeo da povrati k. 357 (3 km s-i od Knina) na otseku 9 brigade 20 divizije. U nastojanju da popravi položaj i kod Ilićevog stana, on je pokušavao da potisne delove 5 brigade 19 divizije sa komunikacije s. Padene — Kravljii most, ali u tome nije uspeo. Četrnaesta brigada je, s ciljem da iskoristi uspeh 5 brigade, obišla Očestovo (trig. 347) sa severa i uputila svoje delove iz Markviovih stanova ka k. 308, ali se, zbog snažnog otpora neprijatelja iz s. Solaja i sa trig. 347, morala povući sa k. 308 na polazni položaj. Sesta brigada je i ovog dana vodila borbe oko k. 417 i s. Prevjes, odbijajući sve pokušaje neprijatelja da povrati greben Koma radi bolje zaštite otstupnice na pravcu Knin — s. Pađene — s. Zrmanja — Gračac. Za to vreme je, prema Oštroj Glavici, 26 divizija sa 11 brigadom preuzimala dotadašnje položaje 8 brigade 20 divizije, koja je (ojačana jed-

nom baterijom topova) noću 29/30 novembra upućena pravcem Vučkovićev stan — Suho Polje — Depinovi stanovi — s. Golubić. Po izbijanju u s. Golubić, Brigada je nastavila nastupanje u dva pravca: dva bataljona preko Pleševice (k. 725) ka s. Plavno, a dva bataljona preko Ravnog Dola ka Debelom Brdu. Prva kolona je odbacila četničke delove sa Pleševice i izbila na Kitu (trig. 676), odakle je, postavljajući obezbeđenje prema s. Plavno, zauzela položaje severno od ž. st. Plavno, prema komunikaciji Knin — s. Zrmanja. Druga kolona, odbacujući slabije neprijateljske posade, ovladala je Medveđakom (trig. 740) i Marića Glavicom (k. 543). Zauzimanjem ovih položaja 20 divizija je obuhvatila Knin i sa severne strane. Ovo je, pored ostalog, primoralo neprijatelja na razvlačenje snaga. Za neprijatelja je bilo veoma nepovoljno prisustvo 8 brigade na njegovoj otstupnici sa te strane, jer je dovlačenje snaga na taj, dosad neaktivni deo fronta, moralo oslabiti njegov otpor na ostalim delovima fronta. Dok se 8 brigada 20 divizije, u nastupanju iz s. Golubić, približavala svojim ciljevima, 10 brigade je 30 novembra vršila pritisak na neprijateljske delove južno od s. Golubić. Odbaciši slabije neprijateljske delove na jug, Brigada je izbila na liniju s. Stanici, s. Čeranići, s. Bojanici, presecajući severnu okuku železničke pruge Knin — s. Pađene. U borbama, koje su trajale sve do mraka, neprijatelj je uporno nastojao da odbaci 10 brigadu. Međutim, ona je, uprkos neprekidnoj i jakoj neprijateljskoj artiljeriskoj i minobacačkoj vatri, uspela da se zadrži na zauzetim položajima. Na levom krilu 20 divizije vodila se borba oko k. 357, koja je dva puta prelazila iz ruke u ruku. Na kraju dana, ovaj položaj je ostao u rukama neprijatelja.

Kod 19 divizije, dok su vršene pripreme za napad u zoni od r. Zrmanje do r. Krke, neprijatelj je oko 13 časova, iznenadnim napadom, pošto je primorao 3 bataljon 6 brigade da se povuče na k. 830, uspeo da povrati k. 990 na grebenu Koma. Ovim je neprijatelj poboljšao svoj položaj zapadno od s. Palanka i izglede da zaštitи komunikaciju s. Pađene — s. Zrmanja. Ali su zato njegovi pokušaji da to isto postigne na delu komunikacije s. Pađene — s. Prevjes, zbog odlučnog otpora 5 brigade, ostali bez uspeha. Na otseku 14 brigade, osim obostrane izviđačke i artiljeriske delatnosti, nije bilo druge aktivnosti ovoga dana. Štab divizije, po naredenju Štaba 8 korpusa, premao je napad za idući dan, sa težištem na levoj obali Zrmanje. Napad su imale da izvrše 5 i 14 brigada, opštim pravcem k. 329 — k. 308 — k. 619, s ciljem da unutrašnja krila obeju brigada izvrše prodor između Očestova (trig. 347) i s. Pađene, a levo krilo 5 brigade između s. Ilići i s. Prevjes, radi

izbijanja na otstupnicu neprijatelja od s. Zagrovići do s. Prevjes i radi sadejstva sa ostalim jedinicama 8 korpusa.

Isto tako su vršene pripreme za napad i od strane 26 divizije. Pošto je neprijatelj, uviđajući da je dalje držanje Oštare Glavice (k. 543) nesigurno, povukao snage na k. 381, 11 brigada je odmah izbila na Oštru Glavicu i produžila nadiranje do s. Riskovo. Neprijatelj je i pred frontom 3 brigade bio primoran da napusti teren oko Bulajuše (trig. 359) i Kupreša (k. 285), pa je desno krilo 26 divizije zauzelo povoljnije položaje za sutrašnji napad. Na kraju dana neprijatelj se povukao i sa Lisnika (trig. 367), tako da je i 1 brigada zauzela povoljniji položaj za napad na sam grad. Ovo povlačenje neprijatelja sa jakih otpornih tačaka jasno je pokazivalo da se približavao kraj njegovom otporu, te je Stab 8 korpusa naredio 12 brigadi da se odmah prebaci iz rejona s. Kosovo u rejon s. Vukadin, radi dejstva pravcem s. Dujakovići — s. Milošević — s. Seat, iza unutrašnjih krila 1 i 3 brigade.

Na kraju druge etape, 30 novembra, uoči odlučnog napada koji je pripremao 8 korpus, neprijatelj je bio okružen u obliku elipse sa uskim otvorom od 3—4 km između Medvedjaka (trig. 740) i s. Ilići. Širina elipse je iznosila 8, a dužina 14 km. Neprijatelj je u ovaj uzan prostor uvukao sve svoje snage iz neposredne blizine Knina, verovatno s namerom da pruži jači otpor i održi slobodan prolaz u slučaju eventualnog povlačenja ka Gračacu. Njegov položaj je bio nepovoljan, jer je bio izložen jakoj unakrsnoj artiljeriskoj i minobacačkoj vatri naših trupa. Naročito je bio nepovoljan položaj onih neprijateljskih snaga koje su se nalazile na jugoistočnoj strani Knina, zbog toga što im je otstupnica bila veoma ugrožena. Stab 8 korpusa je, u ovoj situaciji, uvodeći u borbu korpusnu rezervu (12 brigadu) i glavninu Tenkovske brigade jugozapadno od Knina, odlučio da sa 20 i 26 divizijom razdvoji i potuče neprijateljske snage na levoj obali Krke, a na desnoj obali, kod s. Pađene, sa 19 divizijom (u sadejstvu sa 8 brigadom 20 divizije) da preseče neprijatelju otstupnicu.

U duhu ovog plana bilo je predviđeno da sutradan, 1 decembra, otpočne jednovremeno opšti napad na čelom frontu.

Treća etapa. Na desnom krilu 8 korpusa 8 brigada 20 divizije zauzela je 1 decembra k. 675, ali, zbog jakog otpora neprijatelja sa Sv. Ilijе, nije mogla da nastavi nadiranje ka železničkoj pruzi i dalje ka s. Prevjes. Deseta brigada je na juriš zauzela Drenovac (trig. 389), odbivši nekoliko neprijateljskih protivnapada. Zauzimanjem ove veoma jake otporne tačke neprijatelju je bio potpuno ugrožen važan deo otstupnice iz Knina preko s. Zagrovići. Za to vreme je 9 brigada vodila bezuspešnu borbu oko k. 357.

Na frontu 26 divizije desnokrilna 11 brigada je zauzela s. Mitrović, ali nije mogla da savlada otpor neprijatelja na Crnoj Glavici (k. 451). U centru je 3 brigada, uz podršku Tenkovske i 12 brigade, odbacila neprijatelja sa k. 336 i izbila do s. Škarić i s. Milošević. I na levom krilu, uz podršku Tenkovske i 12 brigade, 1 brigada je, i pored jakog otpora neprijatelja u toku celog dana, uspela predveče da zauzme k. 344 i s. Marjanovići. Njeno dalje napredovanje bilo je zadržano snažnom protivtenkovskom odbranom neprijatelja iz rejona s. Ljubač.

Na krajnjem levom krilu Korpusa, kod 19 divizije, 6 brigada je zatvarala komunikaciju od s. Palanka ka s. Zrmanja, zauzela k. 990 i vršila snažan pritisak na neprijateljske posade u s. Prevjes i s. Palanka, dok 5 i 14 brigada ne slome otpor neprijatelja u zoni između r. Krke i r. Zrmanje. Peta brigada je na levom krilu odbijala protivnapade neprijatelja iz rejona s. Ilići, koji je nastojao da osloboди otstupnicu iz s. Pađene ka s. Zrmanja i da zadrži prodiranje 14 brigade ka s. Očestovo. Ona je zauzela k. 319 (kod s. Pađene) i sadejstvovala levom krilu 14 brigade (2 i 4 bataljonu) u napadu na k. 308, koju je neprijatelj uporno branio. Zauzimanjem k. 308 olakšani su napori 3 i 4 bataljona oko osvajanja najjače otporne tačke — Očestova (trig. 347). Ova je, pored jake posade, bila zaštićena gustim minskim poljima i branjena unakrsnom artiljeriskom vatrom iz zaseoka Bjedovske, s. Očestovo i ž. st. Pađene. Na krajnjem desnom krilu Divizije, nadirući uz desnu obalu Krke, 1 bataljon 14 brigade je izbijanjem na k. 356 ugrozio s. Očestovo sa južne strane. Jedinice 5 i 14 brigade, u borbama koje su trajale ceo dan, izbile su do mraka na komunikaciju s. Zagrovići — s. Pađene, a do 23 časa je postepeno savladan ceo neprijateljski odbranbeni sistem u rejonu s. Očestovo. Neprijatelj je zadržao jedino ž. st. Pađene i k. 359, odakle je, da bi sačuvao otstupnicu kroz suženi koridor od Knina do s. Prevjes, pružao snažan otpor.

U toku ovoga dana, 1 decembra, postignuti su najznačajniji uspesi u dotadašnjim borbama. Severno od Knina je zauzeta jaka otporna tačka Drenovac (trig. 389), sa koje je bila ugrožena otstupnica neprijatelja od Knina do s. Zagrovići. Zapadno od grada su uspesi bili još veći. Levokrilne jedinice 26 divizije, na levoj obali Krke, izbile su do s. Ljubač, a desnokrilne jedinice 19 divizije, 5 i 14 brigada, konačno su slomile odbranbeni sistem neprijatelja u zoni između r. Krke i r. Zrmanje, pošto su zauzele Očestovo (trig. 347), s. Očestovo, k. 356 i k. 343, izbivši neposredno na komunikaciju Knin — s. Pađene.

Pošto su se dejstva 8 korpusa povoljno razvijala, Stab korpusa je naredio 19 i 20 diviziji da 2 decembra konačno zatvore deo obruča od Medveđaka (trig. 740) do s. Pađene.

U suženom pojasu oko Knina neprijatelj je pružao otpor oslabljenim snagama, a duž koridora je 2 decembra pokušavao da sa ojačanjima iz Knina povrati Drenovac (trig. 389), Marica Glavicu (k. 543), Medveđak (trig. 740), k. 343 (3 km j-i od s. Pađene), rejon s. Pađene i Kravlje mosta, sa kojih su mu jedinice 8 korpusa neposredno ugrožavale otstupnicu. Da bi se na ovome delu oslobođio pritiska 19 i 20 divizije, neprijatelj je u toku dana uputio iz s. Zrmanja jednu kolonu sa vodom tenkova ka s. Pađene. Sa ovom kolonom, i jedinicama koje su upućene iz Knina u rejon s. Pađene, neprijatelj je pojačao snage u koridoru, s namerom da obezbedi svoje povlačenje iz rejona Knina i s. Pađene ka s. Zrmanja. Dok je neprijatelj iz rejona Kravlji most, s. Pađene, ž. st. Pađene i sa k. 412 vršio pritisak na 5 brigadu 19 divizije, s namerom da je, radi prihvata upućenih ojačanja iz s. Zrmanja, potisne sa komunikacije s. Bojanic — s. Prevjes, i delimično uspeo u tome, 14 brigada je napadala k. 359 i po padu mraka uspela da je zauzme. Sesta brigada je ometala pokrete neprijatelja dolinom Zrmanje, ali zbog neprijateljskog uporišta kod s. Prevjes nije bila u stanju da tu preseče vezu. Stoga je 6 brigadi naređeno da preduzme napad na s. Prevjes, te se ona u toku dana pripremala za izvršenje ovog zadatka. Peta brigada, pod pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga, ojačanih tenkovima, nije mogla da spreči prebacivanje neprijateljske kolone kod Kravlje mosta i njeno spajanje kod s. Pađene sa kninskom posadom. Za to vreme 8 i 9 brigada 20 divizije odbile su sve pokušaje neprijatelja da ih odbaci sa njihovih položaja, iako je u jednom momentu neprijatelju to bilo pošlo za rukom.

Da bi se pojačao pritisak na neprijateljsku otstupnicu na otseku ž. st. St. Straža, Medveđak, ubaćena je u borbu novodvedena 3 brigada 9 divizije, koja je stavljena pod komandu 20 divizije. Uveče, 2 decembra, dva bataljona ove brigade upućena su kao ojačanje 8 brigadi u rejon s. Marići (2 km s-z od ž. st. St. Straža).

Ovog dana su na čelom frontu 8 korpusa postignuti dobri rezultati, naročito kod 19 divizije, i na levom krilu 26 divizije, od s. Ljubač do Kravlje mosta. Izbijanjem delova 19 i 26 divizije na komunikaciju Knin — s. Zrmanja, sužen je koridor između ovih dveju divizija i 20 divizije na 2—4 km, na otseku ž. st. St. Straža — Kravlji most.¹ Dalje, na severu, bila je od strane 6 brigade 19 divizije ugrožena otstupnica između grebena Koma i r. Zrmanje, na relaciji od Kravlje mosta do s. Palanka. Isto tako, uspeh je postigao i 10 brigada 20 divizije zauzećem Drenovca (trig. 389). Pošto je neprijatelj bio doveden u veoma težak položaj, moglo se očekivati ili da se preda bez daljeg otpora ili, što je bilo verovatnije, da napusti Knin i

pokuša probać u oboruču u pravcu s. Zrmanja. Štab 8 korpusa, nastojeći da osujeti ovu namenu neprijatelja, ulagao je krajnje napore da zatvori oboruč oko njegovih snaga od manastira Sv. Ilije do s. Prevjes. U tom cilju je bilo naređeno da 19 divizija (sa zapada) i 20 divizija (sa istoka) zatvore komunikaciju s. Bojanic — s. Prevjes i onemoguće izvlačenje neprijatelja iz rejona Knin, s. Pađene ka s. Zrmanja. U toku noći 2/3 decembra 1, 12 i 3 brigada sa glavninom Tenkovske brigade, pod komandom Štaba 26 divizije, izvršile su napad na južno i zapadno predgrađe Knina. Cilj ovog napada je bio: izbijanjem do predgrađa preseći otstupnicu neprijateljskim snagama koje su bile zadržane severoistočno, istočno i jugoistočno od Knina, prema 9 brigadi 20 divizije i 11 brigadi 26 divizije, a zatim ih izolovane napasti i uništiti ili zarobiti.

Jedinice 26 divizije, uz podršku tenkova, slomile su otpor neprijatelja kod s. Milošević, s. Ljubač i na k. 355 i izbile na r. Krku zapadno i južno od Knina. Neprijateljski delovi, koji su se u neredu povlačili iz rejona s. Ljubač, onesposobili su most na Krki, južno od Knina, i tako onemogućili ostalim svojim jedinicama da se prebace preko Krke. To je verovatno demoralisalo neorijatelske posade južno i istočno od Knina, jer je otpor naglo počeo da popušta. Tako je, predzoru, neprijateljska posada napustila bez otpora i Crnu Glavicu (k. 451) pred frontom 11 brigade, te je ova izbila na pomenuti vis i odatile produžila neometano nastupanje ka Kninu. Ulazeći u jugoistočno predgrađe, uspostavila je vezu sa 10 brigadom 20 divizije, koja se sa severa, iz rejona Drenovca, probila do grada. Prodorom u Knin sa juga i severa, otstupnica neprijateljskim delovima istočno od Knina, na levoj obali Krke, bila je potpuno zatvorena. Mada je neprijatelj mestimično i dalje pružao otpor, znatan deo njegovih snaga počeo se predavati našim jedinicama. I 9 brigada 20 divizije, primetivši rasulo kod neprijatelja, probila se kroz s. Topolje i izbila u Knin sa istočne strane. Pošto su se tako spojile u Kninu i zatvorile otstupnicu sa zapada, jedinice 20 i 26 divizije su jednim delom snaga pristupile čišćenju okruženog prostora, a drugim delom su preduzele gonjenje neprijatelja ka s. Pađene.

Trećeg decembra, u prvim jutarnjim časovima, neprijatelj je, da bi izvukao ostatke posade iz Knina, protivnapadom pokusao ponovo da ovlada Drenovcem (trig. 389), ali, zbog odlučnog otpora 10 brigade 20 divizije, u tome nije uspeo. Pošto je odbacila neprijatelja sa Drenovca, 10 brigada se priključila 9 brigadi i delovima 26 divizije u rejonu s. Zagrovići, nastavljući uništenje neprijateljskih delova koji su se povlačili ka s. Pađene. Njima se priključio i 2 bataljon 3 brigade 9 divizije iz rejona s. Marići, sa otseka 8 brigade 20 divizije. Ova brigada,

na krajnjem desnom krilu 20 divizije, tukla je jakom vatrom sa južnih padina Debelog Brda neprijateljsku kolonu u pokretu od ž. st. St. Straže do s. Padene, nanoseći joj gubitke. Za to vreme je 19 divizija, sa jakih oslonih tačaka k. 359, k. 343, k. 319 (kod s. Pađene), Ilićev stan i k. 417, zatvarala prolaz neprijateljskim jedinicama koje su se povlačile iz rejona Knina. Sesta brigada je sa krajnjeg levog diviziskog krila pokušavala da zauzme s. Prevjes (k. 375), ali joj to nije polazio za rukom. Neprijatelj se povlačio iz rejona Borje,¹³⁶ između s. "Kneževići i s. Pađene, i između manastira Sv. Ilike, k. 675 i k. 350, preko V. Strane i s. Palanka ka s. Zrmanja, pošto je Kravlji most bio u rukama 5 brigade 19 divizije (njen 2 bataljon, po zauzimanju k. 231, u 7 časova, slomio je otpor neprijatelja kod Kravljeđeg mosta i onesposobio most). Neprijatelj je zbog toga bio primoran da se povlači levom obalom Zrmanje do s. Palanka, a zatim, po prelazu na desnu obalu, prihvatajući usputne posade, da produži otstupanje desnom obalom ka s. Zrmanja.

Sesta brigada je pokušavala da zauzme i k. 350 (j-z od V. Strane), s ciljem da neprijatelju preseče otstupnicu i na ovome pravcu, ali u tome nije uspela. Peta brigada, pošto je zauzela Kravlji most, usretsredila je svoje napore da zauzme s. Pađene i ž. st. Pađene i da, u sadejstvu sa levokrilnim jedinicama 14 brigade, preseče neprijatelju otstupnicu ka V. Strani. Tako je došlo do oštih uličnih borbi kroz s. Pađene i s. Ilići, sve dok neprijateljski otpor nije slomljen. Ostale jedinice 14 brigade, sa četom tenkova, napadale su ž. st. St. Straža i uspešno sprečavale neprijatelja da se probije ka s. Pađene i s. Radučić, zarobivši veći broj neprijateljskih vojnika. Ovom uspehu 5 i 14 brigade 19 divizije doprinele su i 8 brigada 20 divizije, napadom na s. Kneževići i u pravcu Borja, i 10 brigada 20 divizije (ojačana bataljonima 3 brigade 9 divizije), napadom u pravcu ž. st. St. Straža. Njihovim pritiskom je neprijatelj bio toliko rastrojen da je, pri uništavanju skladišta muničije u tunelu kod ž. st. St. Straža, ostavio u požaru svojih 500 ranjenika, koji zbog eksplozije nisu mogli biti spaseni. Da bi se sprečilo izvlačenje preostalih neprijateljskih delova iz potpunog okruženja, borbe oko Borja i s. Pađene nastavljene su i u toku noći.

Ovog dana, 3 decembra, prestao je ozbiljniji otpor neprijatelja. Knin se nalazio čvrsto u rukama 8 korpusa. Okruženi ostaci jugoistočno i istočno od grada zarobljeni su, a otpor grupu oko Borja i s. Padene postepeno je malaksavao. Otstupnica ove grupe bila je čvrsto zatvorena između Debelog Brda, s. Kneževići i s. Pađene. Tenkovska brigada, pošto je po oslobođenju Knina brzo prebačena na desnu obalu Krke, u zonu dejstva 14

¹³⁶ Borje nije uneto u sekciju 1 :100.000.

brigade 19 divizije, svojim učešćem u ovim borbama doprinela je njihovom povoljnijom ishodu. Da je sadejstvo 20 divizije bilo efikasnije, uspeh bi bio još veći. Neprijateljska posada kod s. Prevjes, nemoćna da ispolji svoj uticaj, a kako je bila pod neprekidnim pritiskom jedinica 6 brigade 19 divizije, morala se povući ka s. Palanka. Jedinicama 8 korpusa preostalo je još da sutradan očiste okruženu prostoriju, prikupe zarobljenike i ratni plen, a zatim, radi odbacivanja neprijateljskih ostataka iz Dalmacije, da pregrupišu svoje snage prema severu.

Četvrtog decembra su razbijeni ostaci neprijateljske okružene grupe u rejonu s. Bojanović pokušavali da se probiju preko Debelog Brda, kroz položaj 8 brigade. Pri ovome je jedan deo bio uništen, dok je izvesnim manjim delovima uspeo da se preko jugozapadnih ograna Debelog Brda izvuku ka V. Strani. Isto tako, ova neprijateljska grupa pokušala je probijati preko s. Očestovo ka s. Radučić i preko s. Pađene ka s. Mokro Polje. U pravcu s. Očestovo neprijatelj je uzoru uspeo da savlada otpor 1 bataljona 14 brigade i da se probije do ovog sela, ali je njegovo dalje nadiranje bilo zaustavljen. Nekoliko motornih vozila je uspelo da se probije ka s. Radučić. Ni probijati preko s. Pađene, zbog otpora 5 i 6 brigade, nije uspeo. Jedna kolona je uspela da se iz s. Pađene probije do Kravljevega mosta, ali je protivnapadom 6 brigade iz rejona s. Prevjes bila razbijena i zarobljena. Isto tako, zbog odlučnog otpora 5 brigade u rejonu s. Pađene i s. Ilići, ostali su bez uspeha svi pokušaji neprijatelja da u proboru nađe spas iz ovakve situacije. Napuštajući topove, motorna vozila i teško naoružanje, manje grupe su u toku celog dana bezuspešno nastojale da se probiju iz obruča. Poslednja grupa od preko 350 vojnika, među kojima 150 podoficira i oficira, pokušala je oko 16 časova da se probije iz rejona s. Bojanović preko s. Pađene. Međutim, naišavši na 5 brigadu (ojačanu sa dva tenka), i ova je grupa bila delom uništена a delom zarobljena. Savlađivanjem ovog poslednjeg neprijateljskog otpora, Kninska operacija je bila konačno završena i severna Dalmacija potpuno oslobođena.¹³⁷

U devetodnevnim borbama oko Knina neprijatelju su na neti gubici od oko 6.500 mrtvih i 4.758 zarobljenih vojnika, podoficira i oficira. Zaplenjeno je 78 topova, 64 minobacača, 535 automatskih oruđa, 5.057 pušaka, 122 automatske puške, 97 automobila, velika količina municije i drugog ratnog materijala i hrane. O žestini borbi za Knin svedoči i neprijateljska

¹³⁷ Kninska operacija je 4 decembra praktično završena samo za glavne snage Korpusa. Deveta divizija i 6 brigada 19 divizije i u toku 5, 6 i 7 decembra produžile su borbe sa neprijateljem duž komunikacija Knin — Gračac i Knin — s. Srb. Ovaj otpor Nemaca je savladan 8 decembra, kada je oslobođeno s. Otrić.

depeša uhvaćena 4 decembra, u toku borbi, koja je bila upućena iz Štaba kninskih trupa u Bihać: »Trpimo katastrofalne gubitke, naročito u ranjenicima. Neprijatelj neodoljivo napada. Potrebna hitna pomoć«.¹³⁸ Iz okruženja je uspelo da se izvuče svega oko 1.000 Nemaca i četnika.

Pravilnim grupisanjem snaga i sredstava, pravilnim određivanjem taktičkih i operativnih ciljeva i umesnim rukovođenjem od strane svih štabova, na čelu sa Štabom 8 korpusa, u potpunosti su postignuti postavljeni zadaci. Požrtvovanim zlaganjem svih učesnika, i boraca i rukovodilaca, i uspešnim sadejstvom pešadije, artiljerije i tenkova, slomljen je za devet dana jak otpor neprijatelja na unapred fortifikacioni utvrđenim položajima. Zadržavanjem inicijative od prvog do poslednjeg dana, onemogućeno je neprijatelju da nam nametne svoju volju i spreči izvršenje naše namere. U početku, dok su napor 8 korpusa bili usmereni na zauzimanje povoljnijih oslonaca, neprijatelj se koristio trenutnim preimcuštvom, pa je, manevrišući po dubini, išpoljio jači otpor na važnijim otpornim tačkama i time za neko vreme odložio konačni poraz. Međutim, kada su pravovremenom intervencijom Štaba 8 korpusa pojačani napadni front 20 divizije i levo krilo 23 divizije, a docnije i desno krilo 19 divizije, i preneto težište glavnog udara sa leve na desnu obalu Krke, neprijatelju nije ostalo ništa drugo nego da iz suženog obruča probojem traži izlaz ka Gračacu. Ali je tada već bilo kasno. Neprijatelj je prvo bio razdvojen, a potom okružen, te su svi njegovi pokušaji da se probije iz obruča ostali uzaludni.

Zadobijeni trofeji i naneti gubici neprijatelju ubedljivo pokazuju veličinu postignutog uspeha 8 korpusa. Neprijatelj je, pored materijalnih gubitaka, pretrpeo i politički neuspeh. Raspad kvislinga, a naročito četnika, bio je potpun i konačan.

Konačno oslobođenje Dalmacije imalo je krupan vojnički i politički značaj. U tromesečnim borbama, izvodeći veoma složena dejstva, 8 korpus je, uz sadejstvo Mornarice NOVJ, uspeo da oslobodi Dalmaciju i u potpunosti izvrši zadatak koji mu je poverio Vrhovni štab NOV i POJ. U ovim borbama je potpuno razbijena 264 nemačka divizija, 369 i 373 legionarska divizija, 6, 7 i 9 ustaška i 9 domobrantska brigada. Nemačka 118 divizija je pretrpela ozbiljne gubitke (približno jedan puk). Razbijene su i neke jedinice nemačke obalske artiljerije. Razbijanje četničkih jedinica popa Dujića imalo je krupan politički značaj. Ukupni gubici neprijatelja iznosili su oko 22.000 vojnika i oficira (oko 12.000 mrtvih i 10.000 zarobljenih). U ruke 8 korpusa pala je

¹³³ Knjiga depeša 8 korpusa NOVJ, br. 23. Arhiva Vojnog istorijskog instituta, dok. br. 3/10, k. 18.